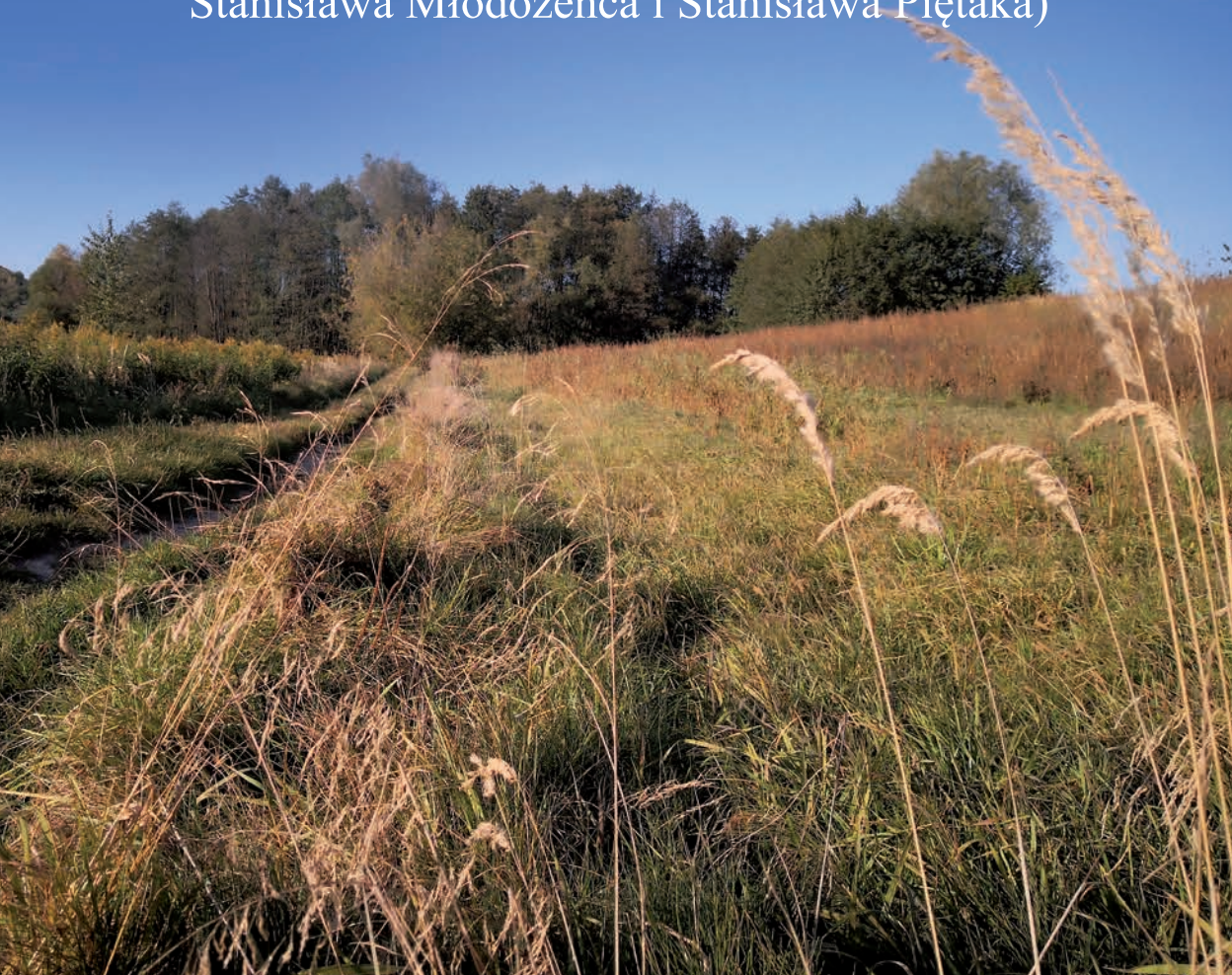

POLSKA AKADEMIA NAUK · INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO

Marzena Miśkiewicz

Obraz społeczności wiejskiej
utrwalony w międzywojennej prozie
stylizowanej na ludowość

(na przykładzie twórczości Wincentego Burka,
Stanisława Młodożeńca i Stanisława Piętaka)

Marzena Miśkiewicz

Obraz społeczności wiejskiej
utrwalony w międzywojennej prozie
stylizowanej na ludowość

(na przykładzie twórczości Wincentego Burka,
Stanisława Młodożeńca i Stanisława Piętaka)

POLSKA AKADEMIA NAUK · INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO

Marzena Miśkiewicz

Obraz społeczności wiejskiej
utrwalony w międzywojennej prozie
stylizowanej na ludowość

(na przykładzie twórczości Wincentego Burka,
Stanisława Młodożeńca i Stanisława Piętaka)

KRAKÓW 2021

Recenzja:
prof. dr hab. Elżbieta Rudnicka-Fira

Redakcja i korekta:
dr Iwona Gądek

Wydawca:
Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
31-120 Kraków
www.ijp.pan.pl

Na okładce wykorzystano fotografię Łukasza Błasiaka, przedstawiającą widok na Ocinek.
Zdjęcie portretowe zamieszczone na tylnej okładce wykonała Iwona Kowalska.

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2021

ISBN 978-83-64007-78-1

Skład, łamanie, opracowanie graficzne, druk i oprawa:
Argrafpol sp. z o.o.
ul. Żmudzka 21, 51-354 Wrocław
tel. 507 096 545, e-mail: argrafpol@argrafpol.pl, www.argrafpol.pl

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie. Etnolingwistyka jako dziedzina językoznawstwa.....	9
I. Informacje ogólne i metodologiczne.....	11
1. Przedmiot, cel i zakres pracy. Podstawowe założenia metodologiczne	11
2. Układ tekstu	13
II. Językowy obraz świata w teorii i praktyce badawczej.....	15
1. Historia badań nad językowym obrazem świata	16
2. Pojęcie językowego obrazu świata w polskiej lingwistyce	19
3. Językowy a tekstowy obraz świata	24
4. Językowo-kulturowy obraz społeczności wiejskiej.....	28
III. Nurt chłopski w literaturze dwudziestolecia międzywojennego.....	33
1. Wincenty Burek	35
2. Stanisław Młodożeniec.....	37
3. Stanisław Piętaś.....	39
IV. Pojęcie stylu i stylizacji.....	43
1. Pojęcie stylu.....	43
2. Odmiany stylowe języka polskiego.....	45
3. Pojęcie stylizacji.....	47
4. Stylizacja gwarowa.....	49
5. Stylizacja w analizowanych tekstach	52
5.1. Fonetyka	55
5.2. Słowotwórstwo	63
5.3. Fleksja	66
5.4. Składnia	68
5.5. Leksyka	68
5.6. Podsumowanie	70
V. Teoria pól semantycznych	71
VI. Mężczyzna i kobieta jako członkowie społeczności wiejskiej	77
1. Językowo-kulturowy obraz mężczyzny i kobiety	78
1.1. Nazwy.....	78
1.1.1. Mężczyzna.....	78
1.1.2. Kobieta	79
1.2. Wizerunek	80
1.2.1. Cechy fizyczne	80
1.2.2. Cechy wewnętrzne	82
1.2.3. Relacje międzyludzkie	83
2. Obraz kobiety i mężczyzny utrwalony w prozie	84
2.1. Nazwy.....	84
2.1.1. Mężczyzna.....	84
2.1.2. Kobieta	90

2.2. Wizerunek	94
2.2.1. Cechy fizyczne	94
2.2.1.1. Siła	94
2.2.1.2. Tusza	94
2.2.1.3. Wzrost	100
2.2.1.4. Postawa	103
2.2.1.5. Zdrowie i ułomności	104
2.2.1.6. Głowa	107
2.2.1.7. Włosy	119
2.2.1.8. Uroda	126
2.2.1.9. Ubiór	127
2.2.2. Cechy wewnętrzne	133
2.2.2.1. Chciwość	133
2.2.2.2. Nieuczciwość	136
2.2.2.3. Przebiegłość	137
2.2.2.4. Pracowitość	138
2.2.2.5. Odwaga	140
2.2.2.6. Pokora	141
2.2.2.7. Duma	142
2.2.2.8. Upór	147
2.2.2.9. Ciekawość	150
2.2.2.10. Emocjonalność	151
2.2.2.11. Opiekuńczość	155
2.2.2.12. Zdolności intelektualne	156
2.2.2.13. Lekkość	159
2.2.3. Relacje międzyludzkie	160
2.2.3.1. Życzliwość	160
2.2.3.2. Towarzyskość	161
2.2.3.3. Brak ogłady	162
2.2.3.4. Zachowania językowe	164
3. Podsumowanie	169
VII. Mężczyzna, kobieta i dziecko jako członkowie rodziny	171
1. Językowo-kulturowy obraz mężczyzny, kobiety i dziecka	173
1.1. Nazwy	174
1.1.1. Mąż, żona	174
1.1.2. Ojciec, matka	175
1.1.3. Dzieci	175
1.2. Wizerunek	176
1.2.1. Mąż, żona	176
1.2.2. Ojciec, matka	179
1.2.3. Dzieci	181
2. Obraz mężczyzny, kobiety i dziecka utrwalony w prozie	183
2.1. Nazwy	183
2.1.1. Mąż, żona	183
2.1.2. Ojciec, matka	187
2.1.3. Dzieci	189

2.2. Wizerunek	195
2.2.1. Mąż, żona	195
2.2.1.1. Staropanieństwo i starokawalerstwo	195
2.2.1.2. Zawarcie małżeństwa a względy finansowe	197
2.2.1.3. Czas na zawarcie małżeństwa	198
2.2.1.4. Małżonkowie jako rodzice	199
2.2.1.5. Obowiązki małżonków w gospodarstwie domowym	200
2.2.1.6. Mężczyzna jako głowa rodziny	205
2.2.1.7. Uczuciowość	206
2.2.1.8. Wierność	208
2.2.1.9. Agresja	210
2.2.1.10. Wdowiec, wdowa	214
2.2.2. Ojciec, matka	216
2.2.2.1. Uczuciowość	216
2.2.2.2. Bezwzględność i egzekwowanie posłuszeństwa	223
2.2.2.3. Obowiązki względem dzieci	229
2.2.2.4. Ojczym, macocha	235
2.2.3. Dzieci	236
2.2.3.1. Wygląd	236
2.2.3.2. Cechy wewnętrzne	239
2.2.3.3. Relacje z rodzicami	242
2.2.3.4. Obowiązki	248
2.2.3.5. Czas wolny	249
2.2.3.6. Status społeczny	250
3. Podsumowanie	251
VIII. <i>Swoi i obcy w społeczności wiejskiej</i>	253
1. Językowo-kulturowy obraz <i>swoich i obcych</i>	254
1.1. Opozycja <i>swój – obcy</i>	254
1.2. Stereotypy etniczne	256
1.2.1. Żydzi	256
1.2.2. Turcy	258
1.2.3. Rosjanie	259
1.2.4. Ukraińcy	259
1.2.5. Niemcy	260
1.2.6. Austria	261
1.2.7. Ameryka	261
2. Obraz <i>swoich i obcych</i> utrwalony w prozie	261
2.1. Opozycja <i>swój – obcy</i>	261
2.1.1. Więzy rodzinne	261
2.1.2. Miejsce zamieszkania	263
2.1.3. Pochodzenie	268
2.1.4. Krąg kulturowy	269
2.1.5. Ludzie – nieludzie	278
2.2. Stereotypy etniczne	278
2.2.1. Żydzi	278
2.2.2. Turcy	286

2.2.3. Rosjanie.....	286
2.2.4. Ukraińcy.....	288
2.2.5. Niemcy.....	288
2.2.6. Austriacy.....	289
2.2.7. Ameryka.....	289
3. Podsumowanie.....	292
IX. System aksjologiczny (wybrane zagadnienia).....	295
1. Etos chłopski w ujęciu socjologicznym i etnolingwistycznym.....	295
1.1. Ziemia.....	296
1.2. Praca.....	297
1.3. Religia.....	298
2. Etos chłopski w świetle prozy stylizowanej na ludowość.....	300
2.1. Ziemia.....	300
2.1.1. Materialna wartość ziemi.....	300
2.1.2. Wartość ojcowizny.....	304
2.1.3. Ziemia jako matka.....	306
2.1.4. Sakralizacja ziemi.....	307
2.2. Praca.....	308
2.2.1. Praca a robota.....	308
2.2.2. Najważniejsze prace w gospodarstwie.....	309
2.2.3. Specyfika pracy w gospodarstwie.....	311
2.2.4. Praca najemna.....	313
2.2.5. Praca jako kryterium wartościujące.....	314
2.2.6. Sakralizacja pracy.....	314
2.2.7. Negatywny wizerunek pracy.....	315
2.2.8. Praca poza rolą.....	317
2.3. Religia.....	320
2.3.1. Miejsce religii w analizowanych utworach.....	320
2.3.2. Praktyki religijne.....	321
2.3.3. Stosunek do duchownych.....	324
2.3.4. Miejsca kultu.....	325
2.3.5. Pojęcie grzechu.....	326
3. Podsumowanie.....	327
X. Wnioski.....	331
Summary.....	335
Bibliografia.....	337
Wykaz najważniejszych skrótów.....	363

WPROWADZENIE.

ETNOLINGWISTYKA JAKO DZIEDZINA JĘZYKOZNAWSTWA

Kultura danego obszaru zawsze znajduje odzwierciedlenie w języku i na niego oddziałuje. Badanie języka pozwala zatem poznać jego użytkowników, a zwłaszcza ich sposób konceptualizacji otaczającej rzeczywistości (Kurek 2003: 56). Nauką, która za przedmiot badań obiera relacje języka i kultury, jest etnolingwistyka, określana również lingwistyką kulturową, lingwistyką antropologiczną czy lingwistyką antropologiczno-kulturową. Jerzy Bartmiński wyjaśnia, że dziedzina ta, wychodząc od języka, stara się „docierać do człowieka, do jego sposobu pojmowania świata” (Bartmiński 1986: 17), punktów widzenia, konceptualizacji i kategoryzacji rzeczy, utrwalonych społecznie postaw wobec świata, wartościowania jego składników (Bartmiński 2009: 32). Wobec powyższego za przedmiot badań obiera język jako „zinstytucjonalizowany wytwór społeczny w całym bogactwie jego odmian, stylów, wariantów, a także w całej różnorodności jego użyc, w relacji do systemu kultury jako swoistego porządku ludzkich działań z wpisanymi w te działania wzorami i wartościami, a także do kultury jako wytworu owych działań” (Bartmiński 1988b: 5).

Początek lingwistyce antropologicznej dały badania kultury i języków autochtonicznych Ameryki, prowadzone we wczesnych latach XX wieku przez Franza Boasa. Kontynuatorami jego programu studiów byli Edward Sapir i Benjamin Lee Whorf, twórcy koncepcji, że język i kultura, a także język i myślenie wzajemnie na siebie oddziałują. Etnolingwistyka ma również w Polsce bogate tradycje, sięgające prac Bronisława Malinowskiego, Kazimierza Moszyńskiego czy Tadeusza Milewskiego (Bartmiński 2009: 33), choć nazwa tej dziedziny językoznawstwa pojawiła się tu dopiero w roku 1964 w opracowaniu Adama Schaffa *Język a poznanie* (Tyrpa 2006: 110).

Na gruncie językoznawstwa polskiego badania etnolingwistyczne realizują się w dwóch głównych aspektach. Pierwszy związany jest z pojęciem etniczności i skupia się na stosunkach między językami naturalnymi, z naciskiem na języki mniejszości narodowych. Szeroko uwzględnia przy tym uwarunkowania kulturowe (Tyrpa 2006: 106). Drugi nurt, rozwijany m.in. przez badaczy lubelskich, skupionych wokół *Słownika stereotypów i symboli ludowych* oraz czasopisma „Etnolingwistyka”, za główny przedmiot zainteresowań uznaje językowo-kulturowy obraz świata, bada, w jaki sposób kultura przejawia się w języku. Początkowo równolegle do etnolingwistyki lubelskiej w ośrodku wrocławskim rozwijała się lingwistyka kulturowa. Na jej odmiennosc względem badań J. Bartmińskiego wskazywał Janusz Anusiewicz (Anusiewicz 1994: 12–16). Podczas gdy badania etnolingwistów lubelskich ograniczały się do związków między gwarą a folklorem, w wychodzącej we

Wrocławiu od roku 1988 serii *Język a Kultura* często pojawiały się prace niemające związku z dialektologią. Z czasem krąg zainteresowań etnolingwistów lubelskich również rozszerzył się na różne gatunki i style języka literackiego¹. Współcześnie obie dyscypliny mają podobny zakres badań i często identyczny przedmiot analizy, w efekcie czego zaczęły być ze sobą utożsamiane, a ich nazwy mogą być wymiennie używane (Dąbrowska 2004/2005: 143; por. Bartmiński 2008: 21). Badania etnolingwistyczne mają charakter interdyscyplinarny, pozostają w związkach z dialektologią, socjolingwistyką, folklorystyką, etnografią, antropologią kulturową czy nauką o literaturze.

Pod koniec lat 80. XX wieku badacze językowo-kulturowego obrazu świata wyszli poza dane systemowe oraz oddolnie tworzone przez lud pieśni i zaczęli analizować obraz utrwalony w tekstach literackich czy publicystycznych. Taką możliwość zasygnalizował J. Bartmiński (Bartmiński 1999: 104). Postulowało ją wielu lingwistów, m.in. Marian Bugajski i Anna Wojciechowska (1996), Anna Pajdzińska i Ryszard Tokarski (1996), J. Bartmiński i Wojciech Chlebda (2008). Badacze wykorzystywanie zróżnicowanej bazy materiałowej argumentowali możliwością „uzyskania w miarę pełnego i zobiektywizowanego obrazu” (Abramowicz, Bartmiński, Chlebda 2009: 342). Analizę tekstów pod kątem konceptualizacji rzeczywistości przez użytkowników języka uwzględnia również powołana w 2003 roku w Lublanie Komisja Etnolingwistyczna przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Choć nie wszyscy polscy językoznawcy są przychylni takim badaniom (por. Grzegorzycowa 1999; Kadyjewska 2001; Rak 2010), ich efektem jest szereg prac, w zależności od przyjętych założeń metodologicznych traktujących o językowo-kulturowym obrazie świata utrwalonym w tekstach (por. Cygal-Krupa 2001, 2002; Witosz 2003) lub wyłaniającym się z nich tekstowym obrazie świata (por. Kadyjewska 2001; Kajtoch 2008; Brożyna 2010; Śliwińska 2014). Niektóre opracowania poświęcono analizie utworów artystycznych, pisanych polszczyzną stylizowaną na gwarę (m.in. Galasińska 1989, 1991; Kobylińska 1997a, 1997b, 2003a; Mlekođaj 2003). Pokazują one, że użyte przez autora środki leksykalne, kolokacje tekstowe, żywe konstrukcje metaforyczne czy porównawcze stanowią cenny materiał do badań ukierunkowanych etnolingwistycznie.

W niniejszym opracowaniu przyjmuję metodologię oraz instrumentarium pojęciowe etnolingwistyki lubelskiej. Warto jednak dodać, że na gruncie polskim mają dziś swoich zwolenników i kontynuatorów także inne tradycje i szkoły badawcze, takie jak etnolingwistyka dialektologiczna Swietłany i Nikity Tołstojów, etnolingwistyka etymologiczna Wieszcześława Iwanowa i Władimira Toporowa czy etnolingwistyka onomastyczna Aleksandra Matwiejewa, Marii Rut i Jeleny Bieriezowicz.

¹ Informowano o tym w numerze 8. „Etnolingwistyki” (1996).

I.

INFORMACJE OGÓLNE I METODOLOGICZNE

1. PRZEDMIOT, CEL I ZAKRES PRACY. PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

Celem niniejszego opracowania jest odtworzenie obrazu społeczności wiejskiej – kobiety, mężczyzny, dziecka, swojego i obcego – utrwalonego w utworach literackich stylizowanych na ludowość i skonfrontowanie go ze stereotypowym, językowo-kulturowym obrazem wsi przedstawionym w bogatej literaturze przedmiotu. Efektem badań będzie odpowiedź na pytanie, czy obraz społeczności wiejskiej utrwalony w tego typu prozie chłopskiej odpowiada językowo-kulturowemu obrazowi świata zakorzenionemu w danych językowych i kulturze. Odpowiedź przecząca skłaniałaby do postawienia kolejnych pytań: 1) jak pisarze nurtu chłopskiego przetwarzają ludowy obraz świata zawarty w systemie języka?; 2) które elementy rzeczywistości pozatekstowej znalazły odbicie w tekstach, a które są zupełnie odmienne?; 3) czy analiza tekstowego obrazu świata może być metodą wykorzystywaną do badania językowego obrazu świata?

Materiałem badawczym stały się dwa zbiory opowiadań – *Droga przez wieś* (1935) Wincentego Burka (18 tekstów) i *Opowiadania* (1976)² Stanisława Młodożeńca (39 tekstów) – oraz powieść *Młodość Jasia Kunefala* (1938) Stanisława Piętaka. Wybrani twórcy urodzili się i wychowali na podsandomierskich wsiach, kolejno w Ocinku, Dobrocicach i Wielowski, która obecnie znajduje się w granicach Tarnobrzega. W tych miejscowościach osadzili również akcje utworów literackich, tyle że S. Piętał posłużył się wykreowanymi przez siebie nazwami *Biała Wieś* (odpowiednik Wielowski) czy *Wisłobrzeg* (pod tą nazwą kryje się Tarnobrzeg). W. Burek i S. Młodożeniec bardzo dobrze się znali, przyjaźnili i współpracowali ze sobą na gruncie artystycznym i społecznym. Pomędzy *Opowiadaniem* a *Drogą przez wieś* widać wiele podobieństw formalnych, ale przede wszystkim na gruncie świata przedstawionego. Wszystkie analizowane utwory literackie zawierają wątki autobiograficzne, co potwierdzają zarówno badacze literatury i biografowie (por. Fornalczyk 1968: 18; Ziątek 1976: 12–14; Śliwka 1983: 11–12), jak i mieszkańcy przedstawianych wsi (por. Borzęcki, Myjak 1983: 7). Twórcy w realistyczny sposób ukazali życie chłopów, czerpali z wiejskiej tradycji mówionej i dokonali adaptacji znanych z autopsji wątków, treści i zdarzeń, bez chłopomańskiej idealizacji wsi i jej mieszkańców w stylu Stanisława

² Wszystkie poddane analizie utwory powstały w dwudziestoleciu międzywojennym – opowiadania S. Młodożeńca, choć zostały zbiorczo wydane w późniejszym czasie, początkowo były drukowane na łamach prasy.

Wyspiańskiego czy Władysława Reymonta. Wybór materiału badawczego jest zatem nieprzypadkowy, a podyktowany: 1) faktem, iż wszyscy trzej pisarze czerpali ze wspólnej bazy doświadczeniowej, jako że wywodzili się z tego samego regionu, z autopsji znali język rodzimych miejscowości i kulturę ich mieszkańców; 2) zbliżoną tematyką opowiadań i powieści, bliską rzeczywistej kulturze ludowej ziemi sandomierskiej; 3) realistycznym ukazywaniem przez twórców codziennego życia wiejskiego; 4) kreacją bohaterów literackich na wzór autentycznych postaci jako reprezentantów świata kultury ludowej; 5) wprowadzoną do utworów literackich stylizacją na ludowość (w warstwie semantycznej) i gwarę sandomierską (w warstwie językowej; por. Urbańczyk 1936: 29–31; Kamińska 1957: 171–195; Pluta 1971: 7–41, 82–99). Wobec powyższego analiza obrazu świata wpisanego w teksty literackie stylizowane na ludowość nie jest wyłącznie interpretacją utworu artystycznego i opisem świata przedstawionego, ale zmierza do odtworzenia utrwalonej w nich wizji świata „prostego” człowieka i społeczności wiejskiej (por. Pajdzińska, Tokarski 1996: 157–158).

Metodologiczny punkt wyjścia i podstawę dla rozważań przedstawionych w niniejszym opracowaniu stanowi pojęcie językowego obrazu świata w rozumieniu J. Bartmińskiego jako „naiwnej”, zawartej w języku interpretacji rzeczywistości, „którą można ująć w postaci zespołów sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane” (Bartmiński 1999: 104). Z uwagi na zauważaną przez wielu badaczy płynność i złożoność relacji między językiem i kulturą (por. Pajdzińska, Tokarski 1996: 157–158) zdecydowałam się używać pojęcia językowo-kulturowego obrazu świata, które obejmuje dane językowe oraz tzw. wiedzę przyjękową (Bartmiński 2004: 16), uwzględniającą różne elementy kultury ludowej (tradycję, obrzędowość, system wartości moralnych, wytwory kultury materialnej, religijność czy folklor; por. Tołstoj 1992: 16).

Obraz świata utrwalony nie w danych systemowych, a w tekstach literackich czy publicystycznych, będących ich twórczą, jednostkową realizacją, może być „ilustracją konwencjonalnych kategoryzacji i wartościowań bądź ich kreatywnym rozwinięciem czy przetworzeniem” (Tokarski 2016: 28). Rolą badacza jest w tym wypadku wskazanie, co w danym tekście lub grupie tekstów jest indywidualne, a co wspólne z językowo-kulturowym obrazem świata. Z tego względu w niniejszej pracy wprowadziłam rozróżnienie obrazu świata wpisanego w dane językowe i kulturę oraz obrazu utrwalonego w tekstach literackich. Każdy rozdział analityczny rozpoczyna się od przedstawienia badań etnolingwistycznych, antropologiczno-kulturowych, etnograficznych czy socjologicznych na temat wybranych elementów kształtujących obraz społeczności wiejskiej. W dalszej kolejności poddałam jakościowej analizie istotne dla danego pola semantycznego składniki syntaktyczne, wyekscerpowane z materiału tekstowego. Są to pojedyncze leksemy, nazwy własne, kolokacje, związki frazeologiczne, figury stylistyczne, a także dłuższe fragmenty tekstu, lokowane niekiedy w szerszym kontekście sytuacyjnym. Poszczególne rozdziały analityczne kończą się podsumowaniem, stanowiącym przedstawienie zarówno podobieństw, jak i różnic w sposobie konceptualizacji poszczególnych elementów wsi na poziomie języka i w tekstach.

Przez stylizację na ludowość rozumiem nie tylko świadome wprowadzanie do literatury gwary jako środka charakteryzacji osób i opisu ludowego kolorytu (Kucała 1999: 123), ale też celowe naśladowanie przez twórców i wykreowane przez nich postaci niektórych atrybutów potoczności ludowej. Ponieważ jest ona częścią potocznego obrazu świata, do

jej cech zalicza się antropocentryzm, rozumiany jako ujmowanie świata z punktu widzenia jednostki na podstawie jej codziennych doświadczeń (Bartmiński 1993: 124–125), i konkretne widzenie rzeczywistości, która postrzegana jest głównie zmysłowo (Kurek 2003: 118). Inne ważne cechy ludowego obrazu świata, które powinny znaleźć odzwierciedlenie w tekstach literackich stylizowanych na ludowość, to: dwubiegunowe wartościowanie otaczającej rzeczywistości, system wartości, w którym ważne miejsce zajmują pamięć o przeszłości i poszanowanie tradycji, praca na roli, religijność, więzi rodzinne i sąsiedzkie, szacunek dla starszych, gościnność oraz uczciwość (Pelcowa 1999: 260).

W opracowaniu skoncentrowałam się na wybranych elementach językowo-kulturowego obrazu wsi – na człowieku jako członku społeczności wiejskiej, na człowieku jako członku rodziny, na opozycji *swój – obcy* kształtującej tożsamość każdej jednostki, rodziny i zbiorowości, a także na systemie aksjologicznym, w którym wyodrębniłam trzy główne wartości poza rodziną, tj. ziemię, pracę i religię. Potrzeba usystematyzowania różnorodnych elementów językowo-kulturowego i tekstowego obrazu skłoniła do posłużenia się metodą pól semantycznych w połączeniu z metodą fasetową. Za J. Bartmińskim przyjąłam, że układ faset (inaczej „podkategorii”, na które składają się jednorodne zespoły cech przypisywanych przedmiotowi w eksplikacji; Bartmiński 1999: 105) zależny jest od specyfiki zgromadzonego materiału, dlatego też zastosowałam podział możliwie najlepiej odpowiadający wyekscerpowanemu z tekstów materiałowi. Tytuł rozdziału badawczego stanowi jednocześnie nazwę pola semantycznego. W obrębie każdego rozdziału wprowadziłam podział na językowo-kulturowy obraz świata i obraz danego wycinka rzeczywistości utrwalony w prozie. W osobnych podrozdziałach przedstawiłam nazwy danej kategorii semantycznej i jej wizerunek. W zależności od specyfiki materiału, podkategorie wyższego rzędu podzieliłam na fasety, będące nazwami nominalnymi lub metaforycznymi konceptualizacjami danego pojęcia.

2. UKŁAD TEKSTU

Niniejsza książka składa się z dwóch głównych części – metodologiczno-teoretycznej i analitycznej. W każdej z nich znalazło się pięć rozdziałów, podzielonych na porządkujące materiał podrozdziały. Pierwszą część rozpoczyna wstęp wprowadzający w omawianą problematykę i sytuujący badania nad tekstowym obrazem świata w nurcie etnolingwistycznym. W pierwszym rozdziale określiłam cel, zakres i główne założenia metodologiczne opracowania oraz jego układ.

Drugi rozdział dotyczy zagadnienia językowo-kulturowego i tekstowego obrazu świata. Omówiłam w nim historię badań nad językowym obrazem świata, dokonałam rekapitulacji rozważań nad istotą tego pojęcia w polskiej lingwistyce, przybliżyłam zagadnienie obrazu świata utrwalonego w tekstach językowych. Zwróciłam w nim również uwagę na specyficzne elementy językowo-kulturowego obrazu społeczności wiejskiej. Rozdział trzeci omawia najważniejsze zagadnienia związane z nurtem chłopskim w literaturze dwudziestolecia międzywojennego, w którego obrębie sytuują się autorzy analizowanych tekstów literackich – W. Burek, S. Młodożeniec i S. Piętaś. Każdemu z nich poświęciłam osobny podrozdział. W rozdziale czwartym nakreśliłam pojęcie stylu, omówiłam odmiany stylowe polszczyzny, rodzaje stylizacji, a także zagadnienie dialektyzacji. Ostatni podrozdział stanowi w nim analiza wykładników stylizacji gwarowej w zebranych materiale badawczym. Część metodologiczno-teoretyczną kończy rozdział o teorii pól semantycznych.

Analityczną część pracy stanowią rozdziały poświęcone omówieniu językowo-kulturowego obrazu określonego wycinka rzeczywistości na podstawie dostępnych badań etnolingwistycznych, dialektologicznych i kulturoznawczych oraz analizy jego obrazu wpisanego w utwory literackie. Otwierający tę część rozdział szósty omawia obrazy mężczyzny i kobiety jako członków społeczności wiejskiej, z uwzględnieniem trzech głównych faset: wyglądu, cech wewnętrznych i relacji międzyludzkich. Akcentuje różnice i podobieństwa w postrzeganiu kobiety i mężczyzny. Kolejny rozdział przedstawia mieszkańców wsi w środowisku domowym. Kryterium podziału zebranego materiału stały się tu role, jakie jednostka odgrywa w rodzinie i w gospodarstwie. Omówiłam zatem wizerunki męża, żony, ojca, matki. W tym wypadku położyłam akcent na różnice w funkcjonowaniu kobiet i mężczyzn. W rozdziale przedstawiłam także obraz dziecka z uwzględnieniem m.in. wyglądu zewnętrznego, cech wewnętrznych i relacji z rodzicami. W rozdziałach szóstym i siódmym obok podrozdziałów traktujących o wizerunku omawianych osób wydzieliłam podrozdziały zatytułowane *Nazwy*. W zależności od zebranego materiału przedstawiłam w nich odnoszące się do poszczególnych osób określenia, apelatywa i nazwy własne³. W rozdziale ósmym z perspektywy społeczności wiejskiej ukazałam opozycję *swój – obcy*. Pod uwagę wzięłam tu m.in. różne poziomy autoidentyfikacji jednostki i grupy. Część rozdziału zajmuje analiza treści stereotypów kulturowych, środowiskowych i narodowych. Ostatni rozdział analityczny ukazuje wybrane wartości chłopskiego systemu aksjologicznego. Skupiłam się na elementach etosu, takich jak ziemia, praca i religia. Wnioski płynące z analizy zebranego materiału etnolingwistycznego i tekstowego zebrałam w rozdziale podsumowującym.

Dopełnieniem książki jest bibliografia wraz z wykazem najważniejszych stosowanych w pracy skrótów.

***

Niniejsze opracowanie stanowi skróconą i nieco zmienioną wersję rozprawy doktorskiej zatytułowanej *Obraz wsi utrwalony w międzywojennej prozie stylizowanej na ludowość (na przykładzie twórczości Wincentego Burka, Stanisława Młodożeńca i Stanisława Piętaka)*, którą w roku 2020 obroniłam w ramach Dyscypliny Językoznawstwo na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pragnę serdecznie podziękować mojej promotor, Pani Profesor Halinie Kurek, oraz promotor pomocniczej, Pani Profesor Annie Piechnik, za życzliwą opiekę naukową, silną motywację i wsparcie udzielone podczas przygotowywania rozprawy. Wyrazy wdzięczności kieruję w stronę recenzentów doktoratu – Pani Profesor Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej i Pana Profesora Stanisława Cygana – a także do recenzentki wydawniczej Pani Profesor Elżbiety Rudnickiej-Firy, których uwagi wpłynęły na kształt książki. Dziękuję również moim Najbliższym, Przyjaciołom i Współpracownikom za wszelką pomoc, zrozumienie i wsparcie.

³ Zdając sobie sprawę z wieloznaczności słowa *nazwa* i jego funkcjonowania w onomastyce w ścisłym znaczeniu *nomen proprium*, zdecydowałam się używać go w szerszym kontekście w odniesieniu do wyrazów i połączeń wyrazowych oznaczających kogoś lub coś (por. USJP). Podobną praktykę można zauważyć w SSiSL (por. SSiSL 1996: 14, 86 i in.) oraz w innych pracach z zakresu etnolingwistyki.

II.

JĘZYKOWY OBRAZ ŚWIATA W TEORII I PRAKTYCE BADAWCZEJ

Stosunek języka do kultury i świata zewnętrznego oraz jego wpływ na sposób myślenia posługującej się nim społeczności to kwestie zajmujące myślicieli od co najmniej kilku wieków. Do 2. połowy XX wieku dominowały przede wszystkim obiektywistyczne ujęcia relacji języka do rzeczywistości, wskazujące wyłącznie na obiektywny związek jednostek semantycznych z cechami nazywanych przedmiotów (Grzegorzczkova 1999: 39). Tradycyjnym poglądem na język był uniwersalizm, zakładający, że ludzie myślą w podobny sposób, w związku z czym wszystkie języki są do siebie podobne pod względem istniejących w nich kategorii pojęciowych (Tabakowska 2001: 176–181).

W latach 80. XX wieku w wielu ośrodkach naukowych badacze dostrzegli w języku ścisły związek z ludzkimi procesami poznawczymi (Grzegorzczkova 2014: 124). Narodziła się lingwistyka kognitywna – kierunek traktujący język jako zjawisko o charakterze kulturowym, nie zaś – jak to miało miejsce w strukturalizmie – abstrakcyjny, autonomiczny system (Grzegorzczkova 2010: 90). Przedmiotem badań kognitywistów stała się relacja między językiem, kulturą, człowiekiem a rzeczywistością (Anusiewicz 1994: 10). Znak językowy przestał być odnoszony do desygnatu (rzeczywistości obiektywnej), lecz zaczęto łączyć go z myślą (pojęciem) – „przeżyciem mówiących, ich stanem mentalnym, warunkowanym doświadczeniem” (Grzegorzczkova 2010: 91). Relację tę w sposób graficzny przedstawia tzw. trójkąt semiotyczny, zaproponowany w roku 1923 przez angielskich badaczy, Charlesa K. Ogdena i Ivora A. Richarda (Tokarski 2014: 43–45).

Na ukształtowanie się nowej dziedziny wpłynęły różne szkoły lingwistyczne, w tym wyrosła z językoznawstwa generatywnego gramatyka kognitywna, uprawiana m.in. przez Georga Lakoffa, rosyjska teoria języka Igora Mielczuka i Jurija Apresjana, określana jako model: „Sens ↔ Tekst”, badania prowadzone w Stanach Zjednoczonych przez Franza Boasa, Edwarda Sapira i Benjaminą Lee Whorfa, a także prace psychologów, np. Eleonory Rosch, ukierunkowane na badanie sposobu ujmowania i kategoryzowania świata przez człowieka (Grzegorzczkova 2014: 121).

Dla omówionych wyżej kierunków wspólnie są założenia, że:

[...] język służy tworzeniu i przekazywaniu myśli, że w strukturze języka (zarówno w jego słownictwie, jak i w gramatyce) odzwierciedlają się i utrwalają procesy poznawcze, a jednocześnie język warunkuje procesy mentalne. Procesy myślowe znajdują oparcie w mechanizmach języka. Dzięki językowi możliwe jest abstrakcyjne myślenie, procesy mentalne stanowią podstawę językowych aktów porozumiewania

się: rozumienie wypowiedzi oparte jest na mechanizmach poznawczych takich, jak np. zauważanie podobieństwa (metafora) czy szeroko pojętej styczności, np. relacja ‘całość – część’ (metonimia). Dlatego też możliwe jest doraźne twórcze rozumienie nowych sensów wypowiedzi (Grzegorzczkova 2014: 124).

Jak zauważyła R. Grzegorzczkova, kognitywne badania języka poświęcone są przede wszystkim procesom poznawczym, uruchamianym w akcie komunikacji, a także rekonstrukcji sposobów konceptualizowania świata (Grzegorzczkova 2014: 124).

Głównym pojęciem współczesnego językoznawstwa kognitywnego w wersji etnolingwistycznej jest językowy obraz świata (w skrócie JOS lub JOŚ), który wiąże język „z sugerowanymi w nim sposobami ujmowania i rozumienia” (Tokarski 2014: 313) rzeczywistości.

1. HISTORIA BADAŃ NAD JĘZYKOWYM OBRAZEM ŚWIATA

Zdaniem niektórych badaczy teza o językowym obrazie świata po raz pierwszy pojawiła się w pismach Marcina Lutra, który zauważył, że „różne języki mają swoje specyficzne cechy w pojmowaniu świata” (Mańczyk 1982: 31). Na przełomie XVIII i XIX wieku związek języka z kulturą narodu wykazywali niemieccy filozofowie, Johann G. Hamann oraz Johann G. Herder. Pierwszy z nich pisał: „język na poglądy – a poglądy na język wydają się mieć wpływ”, „każdy język wymaga pewnego właściwego sobie sposobu myślenia oraz realizuje określone, sobie tylko charakterystyczne upodobania” (cyt. za Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 24). J.G. Herder z kolei zwrócił uwagę, że w języku gromadzą się doświadczenia wszystkich pokoleń, dzięki czemu mogą być one przekazywane kolejnym generacjom: „każdy naród ma własny rezerwuar myśli, które się stały znakami, tym rezerwuarem jest jego język: jest to rezerwuar, do którego wносиły swój wkład stulecia [...], jest to skarbiec myśli całego narodu” (cyt. za Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 24). Język według J.G. Herdera jest także formą ludzkiego myślenia: „wyznacza granice i zarys całego ludzkiego poznania” (cyt. za Mosiołek-Kłosińska 1994: 15).

Na rozwój teorii językowego obrazu świata wpłynęły badania uczonych spod znaku tzw. gramatyki treści (Tokarski 2014: 314), zapoczątkowane przez Wilhelma von Humboldta. Uczony wprowadził pojęcie „wewnętrznej formy języka” oraz zarysował tezę o „subiektywności poznawania świata poprzez język” (Grzegorzczkova 2015: 7). Sam język traktował z kolei jako zorganizowaną całość, dzielącą rzeczywistość zewnętrzną na pewne grupy pojęć, wpływającą na wyobraźnię, kształtującą postawy, umożliwiającą poznawanie i ocenianie różnych elementów świata, a jednocześnie należącą do całego narodu i tworzącą jego światopogląd (Mosiołek-Kłosińska 1994: 16). W. Humboldt pisał:

[...] w każdym języku zawiera się swoisty sposób widzenia świata [...]. Opanowanie języka obcego winno być zarazem uzyskaniem nowego punktu widzenia w dotychczasowym widzeniu świata i w rzeczy samej jest nim do pewnego stopnia, gdyż każdy język zawiera całą siatkę pojęć i rodzaj wyobrażeń jakiejś części ludzkości. Ponieważ jednak zawsze w mniejszym czy większym stopniu wnosimy do języka obcego swój własny ogląd świata, a nawet własny ogląd języka, nie odczuwamy tego efektu w sposób czysty i zupełny (Humboldt 1836/2001: 106).

Myśli W. Humboldta rozwijali niemieccy twórcy teorii pól wyrazowych: Gunther Ipsen, Jost Trier, Walter Porzig oraz Leo Weisgerber. Badacze ci dostrzegli istnienie pojęć, które podobnie do leksyki stanowią uporządkowaną i zhierarchizowaną strukturę. Zajmują natomiast pozycję pomiędzy desygnatami a formami językowymi (Mosiołek-Kłosińska 1994: 16). L. Weisgerber tłumaczył to w następujący sposób:

Posiadanie przez język określonego słownictwa oraz składni znaczy tym samym, że istnieje w języku rozczłonkowanie świata, które w żadnym wypadku nie tkwi w rzeczach, lecz właśnie w języku. Każdy język jest jakimś sposobem dojścia do świata; każda wspólnota językowa jest tworzona przez wspólny obraz świata zawarty w języku ojczystym (cyt. za Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 25).

Przez język badacz rozumiał struktury treściowe, „które jako przedmioty myślenia organizują i porządkują świat zewnętrzny i dostarczają uogólnioną wiedzę o tym świecie” (cyt. za Anusiewicz 1999: 270). JOŚ był dla niego zbiorem „duchowych treści językowych, ograniczonych systemem językowym, definiujących świat punkt po punkcie” (cyt. za Anusiewicz 1999: 27). Ów ogłód świata przejmowany jest nieświadomie podczas przyswajania danego języka ojczystego, a w jego odkrywaniu i analizie największe znaczenie ma wykrycie pól semantycznych.

Uczniem Leo Weisgerbera był Helmut Gipper, którego zdaniem językowy obraz świata „ma w życiu wspólnoty językowej specyficzny sposób istnienia, jest ciągle żywy i obecny wśród niej i ciągle na nowo urzeczywistniany, będąc zarazem dany każdemu z osobna” (Anusiewicz 1999: 274). Na przykładzie systemu pokrewieństwa – obiektywnie takiego samego dla wszystkich ludzi, lecz w każdym języku mającego inną siatkę określeń nazw relacji rodzinnych, wynikającą z uwarunkowań kulturowych – badacz pokazał, że językowy obraz świata jest faktem obiektywnym i możliwym do sprawdzenia (Anusiewicz 1999: 276). Ponieważ za pomocą struktur semantycznych, właściwości syntaktycznych oraz gramatycznych przekazywane są przekonania, oceny, wartości i normy postępowania w społeczeństwie, H. Gipper mówił nie tylko o językowym, ale też o ideologicznym obrazie świata (światoogłądzie). Język jest „czymś prymarnym, fundamentalnym w stosunku do wszystkich innych konstruktów intelektu ludzkiego, będąc zarazem warunkiem umożliwiającym nadbudowywanie na sobie wszelkich innych systemów dotyczących rezultatów poznania świata, odnoszących się do jego interpretacji i struktury” (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 27). Powstanie języka, a wraz z nim językowego obrazu świata, jest niezbędne do tego, by wytworzył się światopogląd – przekonania o rzeczywistości, powstałe w wyniku indywidualnych doświadczeń każdej osoby, nie zaś całej społeczności, a także obraz świata opisywany przez naukę.

O wpływie języka na ogłód rzeczywistości pisali inni uczeni niemieccy. Peter Hartmann definiuje JOŚ jako „określony sposób odkrywania świata” (cyt. za Anusiewicz 1999: 285). Poznając dany język, człowiek przyswaja nie tylko jego zasób leksykalny czy system gramatyczny, ale też nowy sposób postrzegania świata, choć należy pamiętać, że pewne elementy wspólne są wielu językom, tworzą ponadnarodową wizję (Anusiewicz 1999: 285).

Pojęcie językowego obrazu świata w XX wieku stało się przedmiotem rozważań Paula Zinsliego. Uczony twierdził, że język umożliwia poznawanie i tworzenie rzeczywistości poprzez jej kategoryzację i porządkowanie, w efekcie czego w każdym języku tworzy się system leksykalny i pojęciowy. Rola języka w procesie nazywania elementów rzeczywistości jest jednak dość ograniczona, gdyż sam użytkownik, formułując wypowiedź, nie

tworzy leksemów, a jedynie wybiera je z istniejącego zasobu, co nie pozwala na nazwanie wszystkich możliwych zjawisk (Anusiewicz 1999: 282)⁴.

Humboldtowska teza o subiektywności poznawania świata przez język odżyła w 1. połowie XX wieku w językoznawstwie amerykańskim – w związku z badaniami języków indiańskich, prowadzonymi przez Franza Boasa, Edwarda Sapira i Benjaminą Lee Whorfa. Badacze ci dostrzegli, w jak dużym stopniu języki indiańskie różnią się od indoeuropejskich nie tylko pod względem systemowym, ale też semantycznym – w zakresie kategoryzacji rzeczywistości i konceptualizowania zdarzeń (Grzegorzczkowska 2015: 7). F. Boas starał się stworzyć opis języków indiańskich bez odwoływania się do schematu europejskich pojęć gramatycznych. Akcentował nieodzowność uwzględniania w badaniach lingwistycznych warunków życia, kultury materialnej i duchowej ludu posługującego się opisywanym językiem. Podkreślał ponadto konieczność stosowania badań synchronicznych w wypadku systemów pozbawionych tradycji piśmienniczych (EJO 1999: 77–78).

E. Sapir oraz jego uczeń, B.L. Whorf, stworzyli tezę o relatywizmie językowym, głoszącą, że każdy język jest „wyrazem określonego widzenia i pojmowania świata” (Heinz 1983: 351). Na określenie kreowanego przez język obrazu świata badacze używali określeń *picture of the world* oraz *wiew of the world* (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 27). Podobnie jak F. Boas założyli, że postrzeganie świata zależy od języka, na jego kształt wpływają zaś warunki kulturowe mówiącej społeczności (Grzegorzczkowska 2014: 121).

Jak zauważył Ryszard Tokarski, badania lingwistów niemieckich i amerykańskich łączy teza, iż „język stanowi swoisty filtr kulturowy, poprzez który społeczność językowa postrzega, kategoryzuje i wartościuje świat” (Tokarski 2014: 314). Zgodnie z zasadą relatywizmu różnicom w systemie gramatycznym i leksykalnym poszczególnych języków mogą odpowiadać „odmienne sposoby rozumienia świata. Innymi słowy, każdy język etniczny zawiera swoisty językowy obraz świata” (Tokarski 2014: 314).

Na utrwaloną w języku wiedzę o dawnych czasach zwrócił uwagę Jan N. Baudouin de Courtenay. Założyciel kazańskiej szkoły lingwistycznej twierdził, że:

W nauce można z korzyścią stosować językoznawstwo w badaniach nad historią pojęć, w psychologii, w mitologii itp. Równie ważnym jest stosowanie językoznawstwa do historii kultury, do historii pojęć prawnych itd. [...] Kwiatem tego rodzaju językoznawstwa jest odtwarzanie za pomocą zestawień językowych całego stanu kultury danego ludu w czasach, z których nie doszły do nas żadne zabytki, ani pisane, ani rzeczowe (przedmiotowe). Za pomocą danych języka dowiadujemy się, jak pewien lud żył, jak się ubierał, jakie miał mieszkania, jakie zwierzęta swojskie, czy był rolnikiem, czy też koczującym, jakie znał zboża i rośliny w ogóle, jakie były jego stosunki rodzinne, jak był prawnie uorganizowanym i t.d. i t.d.⁵ (Baudouin de Courtenay 1974: 197).

W 2. połowie XX wieku badania nad językowym obrazem świata zapoczątkowano w moskiewskiej szkole semiotycznej i etnolingwistycznej, tworzonej m.in. przez Jurija Apresjana, Wiaczesława W. Iwanowa, Nikitę I. Tołstoja i Władimira N. Toporowa. Badacze ci rozwinęli m.in. koncepcję naiwnego obrazu świata, który „odzwierciedla materialne i duchowe doświadczenie narodu posługującego się danym językiem” (Anusiewicz

⁴ Problematykę językowego obrazu świata w poglądach językoznawców i filozofów niemieckich XX wieku dokładniej omówił m.in. J. Anusiewicz (1999).

⁵ W pracy została zachowana oryginalna pisownia przytaczanych cytatów.

1994: 46). Materiałem do rekonstrukcji językowego obrazu świata według J. Apresjana są wyłącznie fakty językowe: leksemy, formanty gramatyczne, środki słowotwórcze, prozodia, konstrukcje syntaktyczne, frazemy czy reguły łączliwości leksykalno-semantycznej (Bartmiński 2015: 25).

2. POJĘCIE JĘZYKOWEGO OBRAZU ŚWIATA W POLSKIEJ LINGWISTYCE

Pojęcie językowego obrazu świata na polski grunt naukowy przeszczepiono w roku 1978. Definicja tego terminu została wówczas opublikowana w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*, w artykule hasłowym *Językowy obraz świata* autorstwa Walerego Pisarka. Językoznawca przyjął:

Językowy obraz świata, czyli obraz świata odbity w danym języku narodowym, nie odpowiada ściśle rzeczywistemu obrazowi, odkrywanemu przez naukę. Wskutek tego możliwe jest, że między światami odbitymi w poszczególnych językach narodowych zachodzą znaczne różnice, spowodowane m.in. różnymi warunkami bytowania różnych narodów (Pisarek 1978: 168).

Szczególnie wyraźnie językowy obraz świata przedstawia się w systemie leksykalnym, jako że „najbardziej rozwinięte słownictwo dotyczy z reguły tej sfery zjawisk, która w życiu danej społeczności odgrywa najważniejszą rolę, i odwrotnie, słownictwo odnoszące się do zjawisk niemających większego znaczenia charakteryzuje się ubóstwem” (Pisarek 1978: 168). Użytkownicy danego języka, myśląc o rzeczywistości pozajęzykowej, posługują się pojęciami mieszczącymi się w jego systemie leksykalnym, stąd język ukształtowany przez doświadczenie społeczne narodu częściowo determinuje sposób widzenia rzeczywistości. W. Pisarek zwrócił ponadto uwagę na odmiennosc obrazu świata utrwalonego w danym języku narodowym i językowych obrazów świata obecnych w idiolektach (Pisarek 1978: 168–169).

W latach osiemdziesiątych ubiegłego stulecia w Polsce ukształtowała się grupa badaczy z lubelskich i wrocławskich ośrodków akademickich, którzy zainteresowali się tematyką językowego obrazu świata i stworzyli koncepcję opracowania słownika odtwarzającego ludowe wyobrażenia o rzeczywistości (Bartmiński 2009: 42). W roku 1980 pod kierunkiem J. Bartmińskiego przygotowany został zeszyt próbny *Słownika ludowych stereotypów językowych* (SLSJ 1980). Właściwe zeszyty słownika (pod zmienionym tytułem *Słownik stereotypów i symboli ludowych*) ukazują się od roku 1996 (SSiSL 1996–2021), zawierają opis językowo-kulturowego obrazu świata w kolejności biblijnego stwarzania świata – od nieba, przez florę i faunę, do człowieka.

Przygotowanie słownika wymagało podjęcia dyskusji na temat wielu kwestii teoretycznych i metodologicznych. Realizację umożliwiło wydawanie czasopisma „Etnolingwistyka”. W pierwszym numerze z roku 1988 za główny przedmiot badań etnolingwistycznych uznano „językowy obraz świata rozumiany jako obraz «naiwny», utrwalony w języku (zarówno w jego słownictwie, jak i w gramatyce) i zarazem «przyjęzyczny», tj. presuponowany jako podstawa spójności zdań i tekstów” (Bartmiński 2009: 45). Kolejne numery skupiały się na problemach teoretycznych semantyki językowej, związkach języka z myśleniem i kulturą, omówieniu prac lingwistów amerykańskich, niemieckich i rosyjskich, prezentacji badań nad językowym obrazem wybranych elementów rzeczywistości. Pierwotna formuła czasopisma została wyczerpana w roku 1994, gdy zamknięto „etap

poszukiwań nowego modelu hasła słownikowego” (Bartmiński 2009: 46). Wydawania „Etnolingwistyki” postanowiono jednak nie zawieszać, czyniąc z niej pismo o charakterze międzynarodowym, szeroko poruszające zagadnienia współczesnej kognitywistyki i językoznawstwa antropologicznego.

Oprócz „Etnolingwistyki” językoznawstwu kulturowemu poświęcone są w Polsce dwa wydawnictwa: tzw. czerwona seria Instytutu Filologii Polskiej UMCS, wydawana od roku 1981, oraz zwany „białą serią” ciąg wydawniczy *Język a Kultura* publikowany na Uniwersytecie Wrocławskim. Do roku 2013 był on związany z ogólnopolskimi konferencjami pod tym samym tytułem, a następnie został przekształcony w czasopismo ukazujące się cyklicznie.

Badania nad JOŚ kontynuowane są w wielu miastach akademickich. W Lublinie prowadzą je m.in.: J. Bartmiński, D. Filar, M. Karwatowska, D. Kępa-Figura, S. Niebrzegowska-Bartmińska, A. Pajdzińska, H. Pelcowa, D. Piekarczyk. We Wrocławiu tematykę JOŚ podejmują np.: A. Burzyńska-Kamieniecka, A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj. Obok Lublina i Wrocławia należy wskazać ośrodki: warszawski (m.in.: R. Grzegorzczkowska, K. Kłosińska, M. Marcjanik, J. Puzynina, K. Waszakowa), krakowski (np.: T. Jelonek, J. Kobylińska, I. Kulak, H. Kurek, A. Miszta, A. Piechnik, R. Przybylska, M. Rak, A. Tyrpa, B. Ziajka), katowicki (badania prowadzone przez E. Jędrzejko, A. Niewiarę, J. Tambor czy B. Witosz) oraz gdański (zwłaszcza prace J. Maćkiewicz).

Od czasu pojawienia się definicji zaproponowanej przez W. Pisarka lingwiści wielokrotnie próbowali określić znaczenie pojęcia językowego obrazu świata. Pierwsza praca poświęcona temu zagadnieniu, wykraczająca poza dane encyklopedyczne, ukazała się w roku 1986. R. Tokarski i J. Bartmiński uznali wówczas, że JOŚ to: „pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia świata pozajęzykowego” (Bartmiński, Tokarski 1986: 72). Po latach jeden z jej autorów skrytykował ją m.in. za leksykocentryczność – pominięcie faktów gramatycznych i niedostrzeżenie problemu intencjonalności tekstów (Tokarski 2014: 315). Mimo kilku dostrzeżonych uogólnień definicja z czasopisma „Akant” stała się podstawą kolejnych prób definicyjnych.

Na interpretacyjną funkcję języka w stosunku do rzeczywistości zwrócił uwagę R. Tokarski w *Encyklopedii kultury polskiej XX wieku*:

[...] semantyka znaków językowych i zawarty w nich obraz świata jest efektem dwójakiego uwarunkowania. Jednym są właściwości opisywanych obiektów, czyli szerzej – realia świata opisywanego przez język. Ale kategorie opisu [...] są produktami nie tylko natury. Człowiek nie odkrywa sposobów grupowania obiektów rzeczywistości, lecz wynajduje te sposoby. Znaczenia słów stają się zatem swoistymi interpretacjami rzeczywistości (Tokarski 1993: 337).

Uwzględniając funkcję komunikacyjną języka, badacz określił JOŚ jako:

[...] zbiór prawidłowości zawartych w kategoriałnych związkach gramatycznych (fleksyjnych, słowotwórczych i składniowych) oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości (Tokarski 1993: 366).

Językowy obraz świata jest nurtem w badaniach lingwistycznych, który – jak pisze R. Tokarski – „wiąże język z sugerowanymi w nim sposobami ujmowania i rozumienia świata” (Tokarski 2014: 313). Na pojęcie JOŚ składają się trzy główne perspektywy badawcze semantyki leksykalnej: definiowanie znaczeń słów, semantyczne interpretowanie tekstów kreatywnych oraz przekazywanie utrwalonego w języku stosunku jego użytkowników do świata zewnętrznego, sposobów porządkowania i oceniania rzeczywistości (Tokarski 2014: 28–35). Analiza znaczenia różnych nazw pozwala opisać interpretacje poszczególnych fragmentów świata, jednak niezwykle ważny w obszarze badań nad językowym obrazem świata jest „opis samego człowieka”, czyli ujawnianie „ogólniejszych tendencji w ludzkim kategoryzowaniu i wartościowaniu świata” (Tokarski 2014: 35).

Utrwalenie obrazu świata w semantyce oraz w strukturze gramatycznej dostrzegali Janusz Anusiewicz i Renata Grzegorzczkova. Wrocławski lingwista uznał językowy obraz świata za:

[...] określony sposób ujmowania przez język rzeczywistości (zarówno pozajęzykowej, jak i językowej), istniejący w semantycznych, gramatycznych, syntaktycznych i pragmatycznych kategoriach danego języka naturalnego, innymi słowy – jest to określony sposób odwzorowania świata dany w pojęciowym rozczłonkowaniu zawartym w języku ujmującym ten świat (Anusiewicz 1994: 113).

Z kolei R. Grzegorzczkova potraktowała JOŚ jako:

[...] strukturę pojęciową utrwaloną (zakrzepłą) w systemie danego języka, a więc w jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach słów i ich łączliwości) realizującą się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi) (Grzegorzczkova 1999: 41).

Wyznacznikami językowego obrazu świata według badaczki są: właściwości gramatyczne, zjawiska leksykalne, własności słowotwórcze leksemów, etymologia, konotacje semantyczne oraz teksty poetyckie. Spośród nich największą rolę odgrywają zjawiska leksykalne, układ znaczeń leksemów oraz związana z tym typowa łączliwość składają się bowiem na charakterystyczny dla danego języka sposób ujmowania obiektów rzeczywistości. Różny układ znaczeń leksemów w poszczególnych systemach zależy od stopnia uogólnienia nazywanego przedmiotem poznawczym, a także od różnego rozczłonkowania świata. Przejawy obrazu świata w gramatyce mają najczęściej charakter historyczny, obrazują warunki bytowe, w tym stosunki społeczne w dawnych czasach (Grzegorzczkova 1999: 43–44).

Zdaniem R. Grzegorzczkovej badania nad językowym obrazem świata powinny rozkładać się na pięć etapów. Pierwszym jest wyróżnienie obiektu konceptualizacji – fizycznego, czyli już wyróżniającego się w świecie, lub abstrakcyjnego, który trzeba dopiero pojęciowo wyodrębnić. Etap drugi stanowi analiza wyróżnionego obiektu lub sytuacji i odtworzenie pola leksykalno-semantycznego, w którego centrum znajduje się analizowane pojęcie. Za kolejną czynność przyjmuje się analizę semantyczną wydobytych wyrażań. Czwartym zadaniem jest wykrycie wszystkich skojarzeń związanych z badanymi obiektami, odtworzonych na podstawie analizy kolokacji, frazeologizmów, przysłów, etymologii oraz ankiet. Wszystkie powyższe działania umożliwiają przejście do etapu ostatniego, czyli rekonstrukcji językowego sposobu ujmowania danego zjawiska, obejmującej zarówno jego cechy istotne, jak i nieistotne – wyobrażone, kojarzone (Grzegorzczkova 2015: 10–11).

R. Grzegorzczkowska podkreśliła, że badania nad językowym obrazem świata pozwalają lepiej zrozumieć język, uświadamiają, w jaki sposób „zjawiska językowe są przez język percypowane, kategoryzowane i konceptualizowane” (Grzegorzczkowska 2015: 11). Porównywanie obrazów świata utrwalonych w różnych językach etnicznych pozwala zaś lepiej zrozumieć procesy myślowe ludzi (Grzegorzczkowska 2015: 12).

Pojęcie JOŚ przybliżyła Jolanta Maćkiewicz. Uznała go za „uabstrakcyjniony, wyidealizowany model rzeczywistości funkcjonujący jako składnik kompetencji językowej” (Maćkiewicz 1999a: 10). Stanowi on przejawiającą się w danych językowych część obrazu świata, rozumianego jako „wiedza o rzeczywistości, zarówno wiedza nienaukowa czy przednaukowa, jak i wiedza naukowa” (Maćkiewicz 1999c: 194). Jest ahistoryczny, gdyż – w odróżnieniu od obrazu świata budowanego na podstawie danych niejęzykowych – zmienia się w czasie niezwykle powoli, mimo to na podstawie zrekonstruowanego JOŚ nie można wyciągać wniosków na temat przekonań i wyobrażeń ludzi w danej chwili posługujących się językiem (Maćkiewicz 1999c: 196).

Odtwarzanie rzeczywistości zakrzepłej w systemie języka powinno zdaniem J. Maćkiewicz obejmować cztery elementy:

[...] po pierwsze – strukturyzację świata, czyli wyodrębnienie obiektów i zjawisk będących obiektem zainteresowania danej wspólnoty ludzkiej, po drugie – opis tych wyodrębnionych obiektów i zjawisk, podanie ich cech, po trzecie – uporządkowanie opisanych obiektów i zjawisk i wreszcie po czwarte – ich ocenę (Maćkiewicz 1999c: 197).

Rekonstruując językowy obraz świata, należy uwzględnić dane językowe, takie jak: etymologię wyrazu, jego formę wewnętrzną i znaczenia, derywaty słowotwórcze od leksemu stanowiącego podstawową nazwę rozpatrywanego obiektu, frazeologizmy, przysłowia i inne stałe kompleksy wyrazowe, a także pola leksykalno-semantyczne, w których ów wyraz występuje (Maćkiewicz 1999c: 199). J. Maćkiewicz określiła relację między kategoryzacją a wizją rzeczywistości zawartą w języku. Odmienny sposób kategoryzowania elementów świata świadczy o interpretacji rzeczywistości i stanowi świadectwo „różnorodnych doświadczeń w kontaktach z rzeczywistością” (Maćkiewicz 1999b: 54).

O językowym obrazie świata wielokrotnie pisał J. Bartmiński, twórca definicji powszechnie akceptowanej i najczęściej przytaczanej w pracach lingwistycznych. Potraktował on JOŚ jako:

[...] zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołów sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utrwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane (Bartmiński 1990: 110).

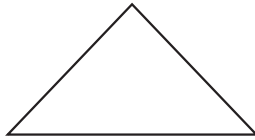
Powyższą definicję J. Bartmiński rozwinął w roku 2010:

Językowy obraz świata jest zawartą w języku interpretacją rzeczywistości, dającą się ująć w postaci zespołu sądów o świecie, o ludziach, rzeczach, zdarzeniach. Jest interpretacją, a nie odbiciem, jest subiektywnym portretem, a nie fotografią przedmiotów realnych. Interpretacja ta jest rezultatem subiektywnej percepcji i konceptualizacji rzeczywistości przez mówiących danym językiem, ma więc charakter wyraźnie podmiotowy, antropocentryczny, ale zarazem jest intersubiektywna w tym sensie, że podlega uspołecznieniu i staje się czymś, co łączy ludzi w danym kręgu społecznym,

czyni z nich wspólną myśl, uczucie i wartości; czymś, co wtórnie wpływa (z jaką siłą – to już jest przedmiotem sporu) na postrzeganie i rozumienie sytuacji społecznej przez członków wspólnoty (Bartmiński 2010: 158).

Uznanie JOŚ za „zespół sądów” akcentuje jego aktywną poznawczą naturę i funkcję interpretacyjną, podkreśla, że JOŚ nie jest tylko odbiciem rzeczywistości i nie ogranicza się do sądów zakrzepłych w dynamicznym (zmiennym) języku (Bartmiński 2015: 16). Zdaniem J. Bartmińskiego termin *językowy obraz świata* odwzorowuje trójkąt semiotyczny Ogdena-Richardsa, status JOŚ można zaś porównać do statusu znaku językowego. Poszczególne człony terminu *językowy obraz świata* odnoszą się do trzech kolejnych wierzchołków trójkąta: „do symbolu (znaku) językowego, do desygnatu w realnym lub wirtualnym świecie i do obrazu czy – mówiąc ogólnie – «semantycznego korelatu» stojącego między symbolem językowym a desygnatem” (Bartmiński 2015: 18):

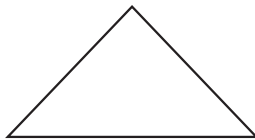
myśl (pojęcie/znaczenie/koncept/idea)

symbol (znak)

odniesienie (desygnat)

obraz

językowy

świata

J. Bartmiński stwierdził, że pojęcie językowego obrazu świata funkcjonuje w dwu wariantach – podmiotowym jako *wizja świata* oraz przedmiotowym jako *obraz świata*. Wizja „implikuje patrzenie, a więc i podmiot postrzegający” (Bartmiński 1990: 103), obraz natomiast jest rezultatem czyjś spostrzegania i skupia się na przedmiocie i tym, co można o nim powiedzieć na podstawie języka. Do badań nad językowym obrazem świata J. Bartmiński wprowadził również pojęcia punktu widzenia oraz perspektywy. Pierwsze z nich to:

[...] czynnik podmiotowo kulturowy, decydujący o sposobie mówienia o przedmiocie, w tym m.in. o kategoryzacji przedmiotu, o wyborze podstawy onomazjologicznej przy tworzeniu jego nazwy, o wyborze cech, które są o przedmiocie orzekane w konkretnych wypowiedziach i utrwalone w znaczeniu (Bartmiński 1999: 105).

Punkt widzenia decyduje o treści i ukształtowaniu formalnym wypowiedzi. Perspektywa natomiast stanowi „zespół właściwości struktury semantycznej słów, skorelowany z punktem widzenia i będący, przynajmniej w pewnym zakresie, jego rezultatem” (Bartmiński 1999: 106). Rekonstruując językowy obraz świata, badacz identyfikuje właściwości

znaczenia leksemów (perspektywę), dzięki czemu może odtworzyć określony punkt widzenia.

J. Bartmiński, nawiązując do ustaleń N.I. Tołstoja, podkreślił, że rekonstrukcja językowego obrazu świata powinna uwzględniać „dane przyjęzykowe”, na które składają się społecznie utrwalona wiedza o świecie wspólna nadawcy i odbiorcy oraz towarzyszące wiedzy przekonania i wierzenia, a także skonwencjonalizowane zachowania (Bartmiński 2006b: 14).

Halina Kurek wyszła z założenia, że język, a przede wszystkim słownictwo, nierozdzielnie wiąże się z określonym typem kultury, wskazuje na jej twórców i użytkowników, a zwłaszcza na ich sposób konceptualizacji otaczającego świata (Kurek 2003: 56). Z kolei Marian Bugajski i Anna Wojciechowska zauważyli, że z jednej strony kultura „oddziałuje na język, który jako jeden z najważniejszych jej składników gromadzi i przechowuje doświadczenia przez nią wypracowane. Odbywa się to na wszystkich poziomach systemu językowego, zarówno na płaszczyźnie gramatycznej, jak i leksykalno-semantycznej” (Bugajski, Wojciechowska 2000: 156), a z drugiej strony język „kształtuje kulturę w poszczególnych wspólnotach komunikatywnych” (Bugajski, Wojciechowska 2000: 156). Stąd też niemożliwe jest bezwzględne oddzielenie kulturowego obrazu świata od tego zawartego w języku, „relacje między nimi okazują się bardzo płynne i dynamiczne” (Bugajski, Wojciechowska 2000: 159).

Ponieważ kulturowy obraz świata jest kategorią szerszą od językowego obrazu świata (Fleischer 2000: 64), obejmującą również „konstrukty produkowane za pomocą innych systemów znakowych (takich jak mimika, gesty, zachowanie itd.), a także naukowe, ideologiczne, religijne, gospodarcze czy ekonomiczne i tym podobne komponenty globalnego obrazu świata” (Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 30), przyjęto używać obszernego pojęcia językowo-kulturowego obraz świata.

3. JĘZYKOWY A TEKSTOWY OBRAZ ŚWIATA

Etnolingwiści lubelscy zaproponowali uwzględnienie w rekonstrukcji językowego obrazu świata nie tylko faktów „przyjęzykowych”, takich jak wierzenia i skonwencjonalizowane praktyki, ale też danych ankietowych oraz tekstowych. Nastawienie to odpowiada pragmatycznej koncepcji języka Bronisława Malinowskiego oraz kognitywnej koncepcji znaczenia Hilarego Putnama (Bartmiński 2015: 25). Niemniej w teorii i praktyce badawczej można zauważyć tendencje do wydzielania cząstkowych obrazów świata w zależności od typu danych: tekstowego (TOŚ – Kajtoch 2008; Brożyna 2010; Śliwińska 2014), dyskursywnego (DOŚ – Czachur 2011) czy idiolektalnego (Kadyjewska 2001).

Zdaniem Grzegorza Żuka ewentualne rozróżnienie językowego i tekstowego obrazu świata zależne jest od tego, czy badaczowi bliska jest opozycja między systemem językowym a jego użyciem, czy też holistyczne i humanistyczne podejście do języka (Żuk 2010: 245). Z kolei według Macieja Raka stosowanie pojęcia językowego obrazu świata w odniesieniu do tekstów literackich wynika z niewłaściwego odczytania i zrozumienia definicji JOŚ zaproponowanej przez J. Bartmińskiego (1990: 110), w której – choć pojawia się założenie, że sądy o świecie mogą być implikowane przez teksty – to jednak nie ma mowy o tekstach literackich (Rak 2010: 486–490).

Marta Śliwińska wyodrębniła dwa kierunki badań nad językowym obrazem świata. Pierwszy z nich koncentruje się na systemie języka, drugi z kolei nastawiony jest na analizę

tekstów: „W pierwszym wypadku bez wątplenia należy mówić o JOŚ-u, natomiast w drugim, gdy odtwarza się obraz świata z konkretnych gatunków literackich lub publicystycznych, trzeba by używać terminu tekstowy obraz świata (TOŚ)” (Śliwińska 2014: 48).

Tekstowemu obrazowi świata poświęcona została monografia Wojciecha Kajtocha na temat obrazu świata utrwalonego w prasie młodzieżowej i alternatywnej. TOŚ:

[...] (występujący na poziomie *parole*) jest swoistą, dokonaną w konkretnym tekście – lub w zespole tekstów – realizacją językowego obrazu świata (występującego na poziomie *language*), a więc jest zbiorem prawidłowości wynikłych z preferowania w danym tekście lub zespole tekstów określonych konstrukcji fleksyjnych, słowotwórczych, składniowych, a przede wszystkim – określonego słownictwa (Kajtoch 2008: 14).

Tekstowy obraz świata pokazuje, jaki dany tekst utrwała pogląd na temat poszczególnych składników świata i ich związków oraz wzajemnych proporcji:

Zarysy tekstowego obrazu świata zależą głównie od tematyki tekstu oraz od ilości miejsca poświęconego w tekście na poszczególne działy tejże tematyki, a zatem od tego, ile miejsca poświęcono w tym tekście na odnośnienie się do rozmaitych fragmentów rzeczywistości (Kajtoch 2008: 14–15).

Na potrzebę odróżnienia językowego obrazu świata od obrazu zawartego w tekstach artystycznych wskazała R. Grzegorzczkova. Świat przedstawiony w literaturze to świat quasi-rzeczywisty, o którym mówi się tak, jak o świecie rzeczywistym, choć wiadomo, że jest on wymyślony przez nadawcę. Literatura piękna:

[...] przekazuje swoiste widzenie świata, właściwe poecie, odmienne od widzenia potocznego. Dokonuje się to oczywiście przez wykorzystanie systemu językowego [...], polegające na przekraczaniu standardowych znaczeń i łączliwości, odbijających owo przeciętne widzenie świata (Grzegorzczkova 1999: 45).

Język służący do utrwalenia poetyckiej wizji świata wykracza poza właściwości gramatyczne czy słownictwo jakiejś rzeczywistej społeczności, stąd pojęcie językowego obrazu świata powinno mieć zastosowanie wyłącznie wobec faktów systemowych.

O tekstowym obrazie świata pisała Jolanta Maćkiewicz. Jej zdaniem tekst może być „przedmiotem rozmaitych zabiegów analitycznych i interpretacyjnych, a jednym z tych zabiegów bywa próba rekonstrukcji obrazu świata [...] (tekstowego obrazu świata)” (Maćkiewicz 2000: 208). Kryterium eksplikowania powinna stanowić ich powtarzalność oraz konwencjonalność użycia. Zasadniczo należy zatem skupiać się na rekonstrukcji obrazu świata na podstawie danych systemowych (Maćkiewicz 1999a: 10).

Anna Kadyjewska przyjęła, że TOŚ jest strukturą pojęciową implikowaną przez konkretny tekst, rozumiany jako synonim wypowiedzi (Kadyjewska 2001: 329). W tekstach artystycznych dostrzec można szereg zjawisk pozasystemowych, okazjonalnych i intencjonalnych, przez co kreowany w nich obraz świata często bywa odmienny od językowego (Kadyjewska 2001: 322).

Podobne stanowisko zajęła Grażyna Habrajska. Choć analiza tekstów pozwala zdobyć wiele informacji o obrazie świata utrwalonym również w systemie, to jednak należy pamiętać, że w tekstowym obrazie świata może brakować realizacji niektórych elementów charakterystycznych dla JOŚ. Badacze nie są wówczas w stanie określić, z jakich powodów

autor je wyeliminował, czy nie były mu znane, czy zrezygnował z nich świadomie. „Teksty artystyczne zawsze nasycone są swoistą kreatywnością i indywidualizmem” (Habrajska 2000: 82).

Podział na językowy i tekstowy obraz świata nie pojawia się w koncepcji zeszytu próbnego *Słownika ludowych stereotypów językowych* (1980). J. Bartmiński wyjaśnił to następująco:

[...] treść wyrażenia „językowy” obejmuje zarówno to, co językowo-systemowe, jak też to, co językowo-konwencjonalne (choć niekoniecznie „systemowe” w strukturalistycznym rozumieniu tego pojęcia), jak wreszcie to, co zawarte w konkretnych, jednostkowych tekstach językowych, które zawierają mniej lub bardziej przewidywalne, indywidualne konkretyzacje systemu i normy, a nawet pewne ich naruszenie czy przetworzenie, jednak zawsze czerpią i z systemu, i z konwencji (norm) społecznych (Bartmiński 2001b: 32).

Potrzeby wydzielania tekstowego obrazu świata nie dostrzegło wielu innych badaczy. Marian Bugajski i Anna Wojciechowska doszli do wniosku, że skoro język zawiera obraz świata posługującej się nim wspólnoty, to językowy obraz świata przekazywany jest również przez literaturę, z jednej strony tworzoną na bazie języka i kultury, a z drugiej kreującą „wzorce, które są przyswajane przez kulturę i w niej funkcjonują” (Bugajski, Wojciechowska 2000: 156). Autorzy przekonują, że nawet w literaturze fantastycznej nie ma możliwości wykreowania świata niezwiązanego z doświadczeniami całej wspólnoty komunikacyjnej (Bugajski, Wojciechowska 1996: 24). Dane tekstowe, podobnie jak systemowe, są źródłem odtwarzania językowego obrazu świata, gdyż „modelują świat, poprzez powtarzanie utrwalają ten model w ludzkiej świadomości, czerpią wreszcie z modelu już istniejącego” (Bugajski, Wojciechowska 1996: 22).

Podobne stanowisko zaprezentowały m.in. Jolanta Ługowska (Ługowska 1990: 186) i Anna Pajdzińska – teksty literackie „są przydatne w rekonstrukcji językowego obrazu świata na równi z innymi, niekiedy zaś nawet bardziej” (Pajdzińska 2001a: 249), nie należy ich traktować jako wyjątkowych, stojących w opozycji do tekstów potocznych, gdyż ich tworzywem także jest „język wraz z wyobrażeniami o świecie weń wpisany” (Pajdzińska 2001a: 249). Autorka wraz z R. Tokarskim postawiła tezę, że „teksty artystyczne stanowią cenny, niekiedy wręcz podstawowy materiał dla badaczy starających się odtworzyć system pojęciowy utrwalony w języku i mogą być wielorako wykorzystywane” (Pajdzińska, Tokarski 1996: 156). Wśród argumentów popierających tę tezę lingwiści wymienili następujące:

1. Różnorodne kreatywne użycia języka ułatwiają dostrzeganie pewnych wyobrażeń o świecie i jego elementach „wpisanych” w ów język.
2. Teksty artystyczne pozwalają [...] zweryfikować to, co udało się ustalić na podstawie faktów kodowych, skonwencjonalizowanych.
3. Teksty artystyczne mogą [...] być – wbrew temu, co zwykło się mniemać – istotnym uzupełnieniem faktów skonwencjonalizowanych: mogą nie tylko zwracać uwagę badacza na jakieś aspekty językowego obrazu świata, wyrażać czy potwierdzać to, do czego i tak by się doszło, badając elementy o dużym stopniu utrwalenia, pozwalają także ujawnić [...] kolejne semantyczne transformacje słowa, w języku ogólnym zagubione lub słabo widoczne, oraz nieustannie dostarczają dowodów znaczeniowej otwartości wyrażen językowych (Pajdzińska, Tokarski 1996: 157–158).

Argumenty te okazały się na tyle trafne, że uznała je za przekonujące R. Grzegorzczkova:

Badacze lubelscy Pajdzińska i Tokarski pokazują, że nie ma ostrych granic między konotacjami ustabilizowanymi a pojawiającymi się indywidualnie, tekstowo. Poezja wydobywa na jaw to, co jako potencja semantyczna dane jest systemowo (Grzegorzczkova 2010: 190).

Ryszard Tokarski podkreślił, że:

Istnienie tekstowego obrazu świata staje się koniecznym warunkiem semantycznego opisu zarówno regularności i tendencji w ludzkich interpretacjach świata, jak też interpretacjach samego tekstu z właściwą mu intencjonalnością, sposobami językowego ukształtowania tekstu itd. (Tokarski 2014: 323).

Oba obrazy świata dopełniają się i wzajemnie na siebie wpływają. Teksty mogą akceptować lub odrzucać przekazywany w języku potoczny obraz świata, mogą go ukonkretnić (uprzedmiotawiać) – wówczas tekst prezentuje kluczową dla niego kategorię pojęciową – lub rozwijać (uszczegóławiać) składniki semantyczne językowego obrazu świata, obudowywać je nowymi konotacjami i skojarzeniami (Tokarski 2014: 322–323).

Kategoryczny sąd na temat dzielenia badań na językowy i tekstowy obraz świata wyraził Adam Głaz:

W triadzie system – norma – tekst (pojęcie normy przyjmujemy od Luisa Hjelmsleva i Eugenio Coseriu) nie ma potrzeby postulowania tekstowego obrazu świata jako odrębnego bytu, ponieważ wszystko mieści się w JOŚ-ie. Powiedzmy tyle, że JOŚ do obrazu tekstowego ma się mniej więcej tak, jak cała polska muzyka do jednej etudy Chopina (Głaz 2013: 144).

Interesujące jest stanowisko Ireneusza Bobrowskiego. Jego zdaniem badanie obrazu świata utrwalonego w dyskursie, np. w tekstach literackich, jest w gruncie rzeczy analizowaniem oglądu świata nadawców, kształtowanego przez ich doświadczenia i upodobania. Przystępujący do pisania twórca ma już z góry zaplanowane, jaką wizję świata zawrze w tekście. Pojęcie językowego obrazu świata nie odnosi się zatem do sądów o systemie języka, ale do tzw. trzeciej rzeczywistości w klasyfikacji Karla Poppera – świata sądów na temat świata pierwszego (materialnego) i drugiego (sfery ludzkich myśli):

Nie można by [...] rekonstruować ze współczesnych tekstów prasowych językowego obrazu świata kościoła, partii politycznej czy innych współczesnych zjawisk. Nie byłby to obraz językowy, ale obraz, jaki nadawca tekstu chciałby za pomocą połączeń językowych narzucić odbiorcy. Byłby to więc obraz intencjonalny – kreowany i wartościowany za pomocą odpowiednich środków językowych. W praktyce badawczej – jak się wydaje – oba obrazy, tj. dawniejszy obraz świata ukryty w stałych związkach frazeologicznych i dzisiejsze intencjonalne obrazy elementów rzeczywistości, łączą się w jeden językowy obraz świata (Bobrowski 1998: 77).

I. Bobrowski uważa, że najlepszym rozwiązaniem metodologicznym jest mówienie o obrazie świata utrwalonym/zakrzepłym w badanym materiale, niezależnie od tego, czy są nim elementy strukturalne języka, czy konkretne realizacje tekstowe (Bobrowski 2010: 90–97).

Podobnie jak przytoczeni wyżej badacze – J. Bartmiński, M. Bugajski, J. Ługowska, A. Pajdzińska, R. Tokarski i A. Wojciechowska – uznają, że obrazu świata utrwalonego w tekstach nie można kategorycznie przeciwstawiać językowemu obrazowi świata. Ponieważ teksty stanowią manifestację systemu języka, badając je, analizujemy również dane językowe. Niemniej rekonstrukcja obrazu świata w świetle prozy powinna zawsze zawierać element porównujący wizję nadawcy z obrazem wyłaniającym się z systemu języka, z którego czerpał autor, oraz z kultury, którą starał się naśladować. Stopień nasycenia tekstowego obrazu świata elementami językowego obrazu świata zależy w dużej mierze od typu badanego tekstu i kategorii podobieństwa, wedle której kreowany jest świat w tekście. Przykładowo realistyczna konwencja dzieła literackiego, język stylizowany na gwarę regionu, o którym opowiada nadawca, wiedza o doświadczeniach życiowych autora i jego stosunku do opisywanej społeczności i otoczenia pozwalają sądzić, że zawarta w jego dziele wizja świata w dużym stopniu oddaje JOŚ. Mimo to zawsze należy odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu jest to obraz zmodyfikowany, dostosowany do idiolektu oraz przyjętych przez twórcę założeń.

4. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ SPOŁECZNOŚCI WIEJSKIEJ

Językowo-kulturowy obraz społeczności wiejskiej stanowi część potocznego obrazu świata, przejawiającego się w gwarach (Masłowska 1992: 203), przez J. Bartmińskiego nazywanego obrazem naiwnym (Bartmiński 1993: 118). Jego odtworzenie stało się jednym z zadań wyznaczonych *Słownikowi ludowych stereotypów językowych* (1980), a także tematem licznych artykułów i monografii. Przykładowo obrazowi kobiety lub mężczyzny w gwarach zostały poświęcone prace J. Kąsia (1994b, 2002), J. Kobylińskiej (2003b), A. Piechnik (2009c), J. Wronicz (2001, 2003) i B. Ziajki (2014). Niektóre z opracowań traktują o obrazie członków rodziny: matki (Jagiełło 1980), ojca (Kobylińska 2003a; Mlekodaj 2003), brata (Tokarski 1980) czy wdowy (Sierociuk 2003), inne analizują wykładniki opozycji *swój : obcy* (Pelcowa 2007b; Tyrpa 2011) czy zawartą w języku wizję chłopskiej pracy (Mazurkiewicz-Brzozowska 1999; Kurek 2003; Pelcowa 2006b).

Materiałem badawczym stawał się zazwyczaj system leksykalny: toponimy (por. Kurek 2002; Mazur 2009; Jelonek 2018), nazwy roślin (por. Pelcowa 2001b; Kulak 2021), przerwiska i przydomki (por. Ziajka 2014), ekspresywizmy osobowe (por. Piechnik 2009c; Kucharzyk 2010), frazeologizmy (por. Pajdzińska 1990; Rak 2007b). Pisano również o obrazie utrwalonym w pieśniach ludowych (SSiSL 1996–2021), dłuższych formach literackich (Kobylińska 2003a; Mlekodaj 2003; Młynarczyk 2003) czy inskrypcjach nagrobnych (Herchel 2010). Jak łatwo zauważyć, rekonstrukcji językowo-kulturowego obrazu świata wsi dokonuje się zazwyczaj poprzez analizę słownictwa gwarowego. Istotne jest badanie wypowiedzi mieszkańców, utworów folklorystycznych bądź stylizowanych na ludowość, uwzględniające ściśle powiązanie języka z tłem kulturowym.

Każda „wspólnota językowo-kulturowa kształtuje swój zasób leksykalny, który jest właściwym dla niej sposobem postrzegania, a więc świadomego interpretowania otaczającej rzeczywistości” (Kurek 2003: 40). W wypadku wsi jest nim system gwarowy, przechowujący wiedzę oraz wartości danego społeczeństwa; zawarte są w nim najważniejsze z punktu widzenia „prostego człowieka” cechy każdego obiektu poznawczego (Kurek 2004: 148). Badanie gwary pozwala nie tylko szczegółowo opisać obraz interesującego desygnatu, ale również poznać wizję świata danej wspólnoty językowo-kulturowej.

Podstawowym wyznacznikiem językowego obrazu świata jest antropocentryczny punkt widzenia otaczającej rzeczywistości, wynikający z „elementarnego, codziennego, egzystencjalnego doświadczenia” (Bartmiński 1993: 125) każdej osoby. Również leksyka gwarowa „jako subiektywny wytwór mieszkańców wsi, «prostych ludzi» interpretujących i nazywających rzeczywistość pozajęzykową na miarę swoich możliwości i zgodnie ze swoimi potrzebami egzystencjalnymi, w centrum poznawanej rzeczywistości stawia człowieka i orientuje tę rzeczywistość na człowieka” (Kurek 2004: 152). Istota ludzka pełni funkcję lokalizatora, „względem którego sytuuje się przedmioty w przestrzeni” (Pajdzińska 1990: 68).

W zasobie gwarowego słownictwa dyferencyjnego dostrzec można znaczny procent neosemantyzmów odnoszących się do człowieka, w tym do jego części ciała. Antropocentryzm kultury chłopskiej utrwalony został również w licznych frazeologizmach gwarowych. Jako przykłady podać można związki wyrazowe wyrażające relacje przestrzenne, stosunek emocjonalny do innych osób oraz intensywność niepożądanego cechy, w których negatywnym punktem odniesienia stały się tylne części ciała (Kurek 2003: 45). O antropocentrycznym punkcie widzenia świadczą ponadto liczne metafory i porównania zawierające zoonimy. W gwarach najczęściej mają one zabarwienie pejoratywne i służą negatywnemu wartościowaniu. Wynika to z faktu, iż człowiek uznaje się za istotę lepszą od zwierząt (Rak 2007a: 113).

Myślenie urodzonego i wychowanego na wsi „prostego człowieka” charakteryzuje się swoistą racjonalnością, opisywaną przez badaczy epitetami: *potoczna*, *adaptacyjna*, *instrumentalna* (Anusiewicz 1992: 14). Wynika ona z praktycyzmu, czyli podejmowania wyłącznie tych działań, które ukierunkowane są na osiągnięcie zamierzonego celu, a opiera się na konkretnym widzeniu rzeczywistości (Kurek 2003: 46). W procesie nadawania nazw desygnatom taki typ racjonalności objawia się tworzeniem nominacji oddających cechy desygnatu najbardziej wyraziste, poznawalne zmysłowo. Jak stwierdziła H. Kurek: „Zawarte w nazwach obiektywne cechy rzeczywistości pozajęzykowej pozwalają «prostemu człowiekowi» lepiej zrozumieć świat, w którym żyje, ułatwiają egzystencję, ale przede wszystkim utwierdzają jego dominującą pozycję w tym świecie” (Kurek 2003: 46).

Społeczność wiejska w naiwny sposób dokonuje kategoryzacji otaczającego świata. W zasobie gwarowego słownictwa dyferencyjnego przeważają leksemy układające się w kolekcje, małą frekwencją cechują się zaś pojęcia kolektywne, np. *owoce* i *warzywa*, *meble*, *sztućce*, *zastawa* (Kurek 2003: 48).

Zdroworozsądkowa racjonalność „prostego człowieka” wiąże się z dwubiegunowym, „czarno-białym” wartościowaniem rzeczywistości. Coś może być dobre lub złe, być prawdą lub fałszem. Dni kalendarzowe dzielą się na świąteczne i robocze, a członkowie społeczności na mądrych i głupich, pracowitych i leniwych, swoich i obcych (Kurek 2003: 75). Ostatnia z opozycji klasyfikuje ludność m.in. na katolicką i niekatolicką (Labocha 1999: 102), wiejską i miejską (Pelcowa 2012b: 191), tak samo mówiącą lub posługującą się odmiennym językiem – literackim albo gwarą innego regionu (Cygan 2002b: 105). Elementy znane człowiekowi są rozpoznawalne, oswojone, obce zaś budzą lęk, odbierane są jako potencjalne niebezpieczeństwo (Pawluczuk 1988: 8).

Cechą językowo-kulturowego obrazu wiejskiej gromady jest pobożność katolicka. Religia jest sprawą życia zbiorowego, spełnia funkcję normotwórczą, wyznacza kanon dopuszczalnych oraz nagannych zachowań w niemal każdym aspekcie życia (Piechnik 2009c: 135). Członek wiejskiej wspólnoty zobowiązany jest do oddawania kultu Bogu w Trójcy

Świętej, Maryi jako opiekunce i orędownicze wiernych oraz świętym – patronom dni kalendarzowych i ludzkich wspomoczeni. Cała katolicka społeczność powinna przestrzegać religijnych rytuałów i uczestniczyć w nabożeństwach. Najważniejszymi obchodzonymi świętami są: Boże Narodzenie, Wielkanoc, Zielone Świątki, Wniebowzięcie NMP, Boże Ciało, Wigilia, dni św. Jana Chrzciciela, św. Szczepana Męczennika. Każdemu z nich przypisane są pewne określone praktyki (Czarnowski 1956: 90–104). Religijność znajduje wyraz w gwarowym słownictwie dyferencyjnym, np. w nazwach roślin odnoszących się do komponentów wiary (*bożo krufka*; Kurek 2003: 74), a także w związkach frazeologicznych (*robić cosik po bozemu, potrzebny {gdziesik} jak diabeł w Cestochowie*; Rak 2005a: 224) i przysłowia (np. *χto zalał zboże, tyn wysuży*; Kurek 2003: 48).

W wiejskim obszarze językowo-kulturowym sfera *sacrum* nakłada się na pracę, stąd niektóre z czynności polowych, np. siew, koszenie i młócenie zboża, rozpoczynają się znakiem krzyża świętego oraz mówieniem krótkiej modlitwy (Kurek 2003: 47). Podczas świąt obowiązuje zakaz wykonywania wszystkich lub niektórych prac, np. w sobotę, uważaną za dzień maryjny, nie należy wywozić gnoju na pole, a w święto Matki Boskiej Siewnej w niektórych regionach Polski nie wolno zbierać owoców i grzybów (Mazurkiewicz 1989: 17–18).

Wiejska wspólnota w sposób naturalny związana jest z uprawą roli i hodowlą zwierząt, toteż agrarność jest jedną z głównych cech językowo-kulturowego obrazu wsi. W języku oddają ją m.in. liczne leksemy określające nazwy czynności i narzędzi gospodarskich (Kurek 2003: 40). Praca kojarzona jest przede wszystkim z wysiłkiem fizycznym (niekiedy nawet z bólem), ukierunkowanym na osiągnięcie dóbr materialnych lub niematerialnych – radości, bożego błogosławieństwa. Typowymi zajęciami rolnika są: orka, siew i żniwa, sadzenie i kopanie ziemniaków, zbieranie plonów, opieka nad zwierzętami i całym gospodarstwem. Niektórzy chłopcy wykonują zawody rzemieślnicze, np. kowala, szewca, krawca (Mazurkiewicz 1989: 7–11).

Ze sferą sakralną łączy się nie tylko praca, ale również magia. Przejawia się ona w wyobrażeniach licznych ludowych istot nadprzyrodzonych – różnych wcieleń diabła i czarownic. Istotną jest też wiara w magiczną moc słowa (Engelking 2000). Nadnaturalna siła przypisywana jest wielu elementom otaczającym człowieka – niektórym roślinom, np. *gźmotnikowi* chroniącemu przed uderzeniami pioruna (Kurek 2003: 75) czy wierzbie, w której schronienie znajduje szatan, co oddaje frazeologizm *zakochał się jak diabeł w suchej wierzbie* (Marczewska 1999: 71). Ważne dla społeczności wiejskiej jest wypełnianie pewnych rytuałów magicznych, takich jak wróżby czynione przez panny w wigilię św. Andrzeja, palenie sobótek w noc świętojańską w celu wypędzenia ze zboża chwastów (Kurek 2003: 46) czy wylewanie wody po pierwszej kąpieli nowo narodzonej córki pod drzewa owocowe, aby w przyszłości zapewnić jej płodność (Marczewska 2002: 128).

Mówiąc o językowo-kulturowym obrazie wsi, należy mieć na uwadze jego zmienność związaną z przeobrażeniami społecznymi. Wśród najważniejszych należy wymienić: powszechnienie edukacji, podejmowanie pracy w miastach i odchodzenie od typowo rolniczych zajęć, migrację do miast i za granicę i związane z tym wyludnianie się obszarów wiejskich, dostęp do mediów oraz nowych technologii, umożliwiający szybkie przejmanie nowych wzorców. Rezultatem wymienionych zjawisk jest m.in. przyswojenie przez ludność wiejską kodu literackiego (Kurek 1995a: 97), coraz częstsze kojarzenie gwary z przeszłością, zacofaniem cywilizacyjnym i ciężką pracą na roli (Pelcowa 2012b: 190).

Beata Ziajka podkreśliła, że choć zmieniają się warunki społeczno-gospodarcze, to jednak tradycyjna społeczność pielęgnuje „fundamentalne zasady życia rodzinnego i społecznego. W zbiorowej świadomości mieszkańców wsi funkcjonuje wyrosły na gruncie religii chrześcijańskiej ideał człowieka, którego istotę stanowi prototypowość i zgodność z wiejską aksjologią” (Ziajka 2014: 118). W językowo-kulturowym obrazie świata z reguły utrwalone są treści dotyczące rzeczywistości przeszłej, jednak wkraczają do niego również treści nowe, obrazujące nowe zjawiska, postawy i upodobania społeczności wiejskiej. Oddają to np. nowo powstające ekspresywizmy czy przezwiska.

III.

NURT CHŁOPSKI W LITERATURZE DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO

Pojęcie literatury chłopskiej w pracach historyczno- i krytycznoliterackich jest różnie rozumiane przez badaczy. Jak zauważa Edward Chudziński, „bywa ono utożsamiane z pojęciem literatura ludowa, z kolei z tematem wsi i chłopa w literaturze, niekiedy próbuje się ograniczyć zasięg owego terminu wyłącznie do pisarstwa ludowego, wreszcie istnieje tradycja wiązania go z klasowym charakterem literatury” (Chudziński 1985: 83).

Większość badaczy, w tym E. Chudziński, Andrzej Zawada i Maria Janion, początków „nurtu ludowego” (Zawada 1983: 12), „pisarstwa chłopskiego” (Chudziński 1985: 83) czy „pisarstwa ludowego”⁶ (Jarzębski 1974: 175) upatruje w okresie romantyzmu, kiedy to kulturę ludową uczyniono opozycyjną wobec kultury elitarnej, dostrzeżono językową odrębność ludowych artystów, tworzących „poezję prawdziwą, to jest nieuczoną” (Janion 1975: 64). M. Janion podaje, że w 1. połowie XIX wieku ludowość zaczęto utożsamiać „z autentyzmem, szczerością, spontanicznością, rodzimością, przywiązaniem do ziemi i obyczaju, patriotycznym oddaniem i poświęceniem”, wieś jawiła się jako „źródło prawd czystych, naturalnych, nieskalanych przez brudy cywilizacji”, a chłopa kreowano „na uosobienie cnót najwyższej cenionych, na zbawiciela narodu, Piasta Kołodzieja, a także piastuna pradawnych archetypów” (Janion 1980: 277).

A. Zawada odróżnia wspomniany wyżej „nurt ludowy” (Zawada 1983: 12) od „nurtu chłopskiego”. Ostatni termin został wprowadzony do literaturoznawstwa przez Henryka Berezę w latach 60. XX wieku. Określany w ten sposób nurt w polskiej literaturze rozwijał się od lat 70. XIX wieku do początku XX stulecia. Chłopi zaczęli wówczas masowo migrować do miast, przenosząc do nich swoją kulturę, w tym przekazywaną z pokolenia na pokolenie literaturę ustną. W zetknięciu z kulturą miejską ich oralna dotąd twórczość przybrała formę drukowaną, co pod koniec XIX wieku zaowocowało powstaniem chłopskich wydawnictw literackich (Zawada 1983: 5). Wśród twórców, którzy zapoczątkowali ten typ pisarstwa, badacze wymieniają m.in. Jakuba Kostuchę, Ferdynanda Kurasia czy Władysława Orkana.

Chłopska kultura literacka kształtowała się pod wpływem masowych ruchów społecznych w dwudziestoleciu międzywojennym, kiedy zaczął się proces dochodzenia chłopstwa,

---

⁶ Warto dodać, że w obiegu historycznoliterackim funkcjonują też inne nazwy nurtu chłopskiego w prozie. A. Zawada wymienia m.in. określenia: *literatura chłopska*, *literatura ludowa*, *literatura tematu wiejskiego*, *literatura kręgu wiejskiego*, *literatura inspirowana przeżyciem kultury chłopskiej*, *literatura postrustylkalna* (Zawada 1983: 84).

czyli najliczniejszej warstwy ówczesnego społeczeństwa, do głosu nie tylko w literaturze, ale też w życiu kulturalno-społecznym. Pisząc o chłopskiej literaturze okresu międzywojennego oraz pierwszych lat powojennych, nie można nie wspomnieć o uwarunkowaniach politycznych, które przyczyniły się do rozwoju działalności literackiej i publicystycznej twórców wywodzących się ze wsi. E. Chudziński przekonuje, że nie można analizować literatury chłopskiej w oderwaniu od marksistowskiej refleksji nad literaturą, w której twórczość literacką traktowano jako wytwór życia społecznego, pełniący „funkcje służebne wobec interesów określonej klasy czy grupy społecznej” (Chudziński 1985: 88). Nacechowanie klasowe literatury chłopskiej i wynikający z niego nadrzędny cel, jakim było kształtowanie chłopskiej świadomości grupowej, podkreślał wielokrotnie jeden z jej najważniejszych przedstawicieli, S. Młodożeniec, któremu bliska była postawa utożsamiania kultury polskiej z kulturą ludową i przeciwstawiania jej kulturze szlachecko-inteligenckiej. W artykule opublikowanym na łamach „Młodej Myśli Ludowej” pisał:

Powszechnie utrzymuje się twierdzenie, że obok ogólnej jakiejś kultury narodowej, co nieraz nazywają kulturą warstw wyższych, warstw wykształconych – istnieje jakaś kultura ludowa [...]. Ja twierdzę i mocno to manifestuję, że pierwszeństwo, wyższość, przewagę istotną posiada kultura ludowa. Właśnie ta kultura, na którą harowały wieki, setki pokoleń, na którą złożyły się doświadczenia milionowych zmysłów i mózgów (Młodożeniec 1933: 2).

Pisarzy ruchu chłopskiego jednoczyły program społeczny oraz zaprezentowana wyżej koncepcja kultury, w której literatura ludowa stała się reprezentacyjna dla całej kultury polskiej (Chudziński 1975: 95), nie istniała jednak między nimi ani „więź społecznego pochodzenia”, ani „jedność estetyczna” (Zawada 1983: 40). Choć niektórzy z nich urodzili się w rodzinach włościańskich, zdarzali się i tacy o pochodzeniu szlacheckim (Marian Czuchnowski czy Leon Kruczkowski). Część z nich zdobyła wykształcenie wyższe, inni poprzestali na średnim czy nawet podstawowym. Twórcy ci posługiwali się różnymi stylami artystycznymi i sięgali po rozmaite gatunki literackie. M. Czuchnowski opowiadał się za nowatorstwem formalnym, uważał, że nowe treści społeczne, jakie ma do przekazania współczesna mu literatura chłopska, wymagają odnowy języka. S. Młodożeniec pozostawał wierny estetyce futuryzmu, doświadczenia nowatorskie starał się zaś łączyć z ludową tradycją językową, „w nową wersję literackiej stylizacji na ludowość” (Zawada 1983: 40). Większość powieści, nowel i opowiadań dotyczyła wsi współczesnej pisarzom, często uwypuklała jej ówczesne problemy (np. *Droga przez wieś* W. Burka, opowiadania S. Młodożeńca). Zdecydowanie mniej silny był ruch rewizjonistyczny. Utwory *Kordian i cham* L. Kruczkowskiego, *O Jakubie Szeli* Brunona Jasińskiego, *Kumac* Wojciecha Skuzy czy *Młodość Jasia Kunefala* S. Piętaka sięgają do przeszłości, dokonują rewizji mitów utrwalonych w społeczeństwie, „dotyczących rzekomej idylli pańsko-chłopskiej” (Chudziński 1985: 112).

Szczegółowe kryteria decydujące o tym, kogo spośród pisarzy dwudziestolecia międzywojennego można włączyć do nurtu chłopskiego, przedstawił w roku 1938 Karol L. Koniński. Kolejno wykluczył on kryterium pochodzenia (zarówno klasowego, jak i geograficznego), wykształcenia i „typu życia”, rozumianego przede wszystkim jako rodzaj wykonywanej pracy. Ponadto zdaniem badacza nie należy utożsamiać pisarzy ludowych z prowincjonalnymi, czyli tworzącymi jedynie dla „prostych” czytelników, parających się

pracą na roli i często wywodzących się z jednego regionu geograficznego. Konkludując, K.L. Koniński radzi, by stosować się do wszystkich kryteriów jednocześnie, a najistotniejsze wybierać ze względu na cel prowadzonych badań (Koniński 1938: 1–8).

Na potrzeby niniejszej pracy za pisarzy chłopskich okresu międzywojennego uznałam tych twórców, którzy przede wszystkim znali polską wieś z autopsji, rozumieli problemy chłopstwa, posługiwali się gwarą jako pierwszym kodem językowym, a w swych utworach zawarli istotne atrybuty rzeczywistości ludowej, typowe dla światopoglądu i punktu widzenia człowieka wychowanego na wsi, żyjącego w społeczności wiejskiej, zajmującego się rolnictwem i posługującego się na co dzień gwarą.

1. WINCENTY BUREK

Wincenty Burek urodził się 14 października 1905 roku w rodzinie chłopskiej we wsi Ocinek. Był najstarszym synem Marianny z Sochów (1880–1958) i Kazimierza (1876–1965). Uczęszczał do szkoły elementarnej w Górach Wysokich, w latach 1916–1927 kształcił się w sandomierskiej Męskiej Szkole Humanistycznej (w roku 1919 przekształconej w Gimnazjum Państwowe typu humanistycznego). Zadebiutował krótkim artykułem w „Gazecie Świątecznej” (1919), publikował w szkolnym miesięczniku „Spójnia”, którego był także redaktorem (1923–1924), współpracował z magazynem krajoznawczym „Orli Lot”. Od roku 1922 był członkiem Związku Młodzieży Wiejskiej (od 1928 funkcjonującego pod nazwą Związek Młodzieży Wiejskiej RP „Wici”), w rodzinnej miejscowości założył koło tej organizacji i otworzył bibliotekę.

Po rocznej służbie wojskowej, odbytej w latach 1927–1928 w 39. pułku piechoty w Gródku Jagiellońskim, studiował anglistykę na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego. W grudniu 1932 roku zadebiutował prozatorsko opowiadaniem *O Małym Franku historia prawdziwa*, opublikowanym w „ABC Literacko-Artystycznym”, niedzielnym dodatku warszawskiego dziennika „ABC”. W nim oraz w powstałej z jego przekształcenia gazecie „Prosto z Mostu” w latach 1933–1935 drukował opowiadania, których wybór wydał w roku 1935 w zbiorze *Droga przez wieś*. Książka niemal od razu zyskała dużą popularność, m.in. za sprawą chwilowej konfiskaty. Władze sanacyjne zarzucały pisarzowi, że podżega chłopów do strajku i obraża urzędników państwowych. Mimo to pojawiło się wówczas ponad 60 recenzji, artykułów, polemik i not dotyczących dzieła.

W okresie studiów W. Burek był nie tylko autorem tekstów literackich, ale także członkiem zespołów redakcyjnych kilku periodyków wydawanych przez ruch ludowy (m.in. „Młodej Myśli Ludowej”, „Wici”, „Zjednoczenia”). Brał udział w spotkaniach autorskich grupy pisarzy związanych z opozycją. Utwory drukował w pismach zawodowych przeznaczonych dla wsi: „Przysposobieniu Rolniczym” i „Przewodniku Gospodarskim”. W latach 1932–1936 należał do zespołu redakcyjnego czasopism wydawanych przez Związek Nauczycielstwa Polskiego („Małego Płomyczka Wiejskiego”, „Szkolnej Gazetki Ściennej”, „Płomyczka”, „Płomyka”). Kontynuował współpracę ze ZMW „Wici”, był członkiem Komisji Oświaty i Kultury, występował podczas konferencji organizowanych przez Związek. Działal w warszawskim Kole Sandomierzan, wspólnie z Aleksandrem Patkowskim i Antonim Ojrzyńskim redagował *Pamiętnik Koła Sandomierzan*, opublikowany w roku 1936 w Warszawie. Pod koniec lat 30. pisał powieść, która zaginęła w czasie działań wojennych.

W sierpniu 1937 roku ożenił się z Zofią z Młodożeńców, siostrą literata Stanisława Młodożeńca. W kolejnym roku urodził się ich jedyny syn, Tomasz. Po wybuchu II wojny światowej z powodu trudności bytowych rodzina opuściła Warszawę i przeniosła się do Sandomierza. Podczas okupacji W. Burek był działaczem oświatowym Batalionów Chłopskich, redaktorem konspiracyjnego magazynu „Chłopi Idą”. W roku 1944 związał się z pismami przyczółku sandomierskiego: „Wolną Polską” i „Ziemią Kielecką”. Zarobkowo pracował jako kierownik Działu Ogólnego Spółdzielni Młynarsko-Piekarskiej. Należał do PSL-Lewicy; był prezesem sandomierskiego koła grodzkiego tej partii. W roku 1945 został członkiem PSL, członkiem Zarządu Powiatowego PSL i radnym Wojewódzkiej Rady Narodowej w Kielcach. Przed zbliżającymi się wyborami w listopadzie 1946 zatrzymano go i osadzono na mniej więcej cztery tygodnie w areszcie śledczym Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Kielcach. W latach 50. W. Burek pełnił w Sandomierzu funkcję radnego Powiatowej Rady Narodowej, a następnie radnego Miejskiej Rady Narodowej.

Aktywność polityczną nieprzerwanie łączył z działalnością literacko-kulturalną. W roku 1945 został członkiem Związku Zawodowego Literatów Polskich, latem 1947 wziął udział w Zjeździe Pisarzy Chłopskich w Rytwianach koło Sandomierza. W „Gazecie Ludowej” drukował cykl opowiadań, które miały się ukazać w tomie *Odmienione drogi*, jednak na skutek decyzji cenzury druk już niemal gotowego nakładu został wstrzymany i ostatecznie zniszczony. W. Burek pracował w sandomierskich placówkach kulturalnych, w roku 1951 został dyrektorem Państwowego Ośrodka Kultury Plastycznej, a następnie Ogniska Muzycznego w Sandomierzu. Działał w Polskim Towarzystwie Krajoznawczym (był m.in. przewodnikiem po mieście), pisał artykuły związane z Sandomierzem, w radiowęźle wygłaszał prelekcje literackie. W roku 1956 wyszedł zbiór opowiadań *Siwy Kazmirz i insi* z przedmową Jarosława Iwaszkiewicza. Znajdowała się w nim większość nowel z przedwojennej *Drogi przez wieś* i osiem opowiadań ze skonfiskowanych przez cenzurę *Odmienionych dróg*. W tym samym roku ukazał się także album poetycko-fotograficzny *Sandomierz* J. Iwaszkiewicza i Andrzeja Brustmana ze wstępem W. Burka.

Żona pisarza zmarła 19 lutego 1957 roku. W grudniu 1963 z powodu braku perspektyw na lepszą pracę i mieszkanie przeniósł się on do Warszawy, gdzie był m.in. redaktorem naczelnym miesięcznika „Teatr Ludowy”, członkiem Związku Literatów Polskich, Rady Ludowej Spółdzielni Wydawniczej i Klubu Seniorów Ruchu Ludowego, działał w Klubie Miłośników Sandomierza w Warszawie, którego był przez wiele lat prezesem. Otrzymał tytuł *Zasłużony dla m. Sandomierza*, został odznaczony Krzyżem Kawalerskim i Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski.

W roku 1968 ukazało się pierwsze po wojnie wznowienie *Drogi przez wieś* (kolejne w 1976), a w 1969 wydano zbiór opowiadań *Nawałnica*, na który złożyło się dziewięć opowiadań ze skonfiskowanego tomu *Odmienione drogi*. Po wydaniu ostatniego dzieła W. Burek zajmował się przede wszystkim edytorstwem. W latach 70. opracował *Opowiadania* S. Młodożeńca, przygotował do druku *Opowiadania* Romana Koseły, współpracował przy redagowaniu dokumentacji historyczno-literackiej dla muzeum J. Iwaszkiewicza w Sandomierzu. Zmarł 4 lipca 1988 roku w Warszawie. Jego ciało spoczywa w rodzinnym grobowcu na Cmentarzu Katedralnym w Sandomierzu (Śliwka 1983: 9–31; Szałagan 1994: 354–356; *Nota biograficzna* 2003: 189–194).

2. STANISŁAW MŁODOŻENIEC

Stanisław Młodożeniec urodził się 31 stycznia 1895 roku we wsi Dobrocice pod Sandomierzem, w zamożnej rodzinie chłopskiej, jako syn Łukasza (ur. 1857) i Józefy z domu Siudak (ur. 1865). Jego ojciec, mimo iż był synem chłopca pańszczyźnianego, zdołał powiększyć majątek i stać się jednym z najbogatszych gospodarzy w okolicy. Prowadzone przez niego gospodarstwo służyło z wysokiej kultury rolnej i stosowanych innowacji. Młodożeńcowie mieli sześcioro dzieci, z których większość – jak pisze Tomasz Burek – „szła z domu w świat po naukę, utwierdzając tym faktem prestiż rodziców w gromadzie i okolicy” (Burek 1993: 44).

Przyszły poeta początkowe nauki pobierał w pobliskim Klimontowie, w latach 1906–1914 uczęszczał do sandomierskiego gimnazjum, gdzie uzyskał świadectwo dojrzałości. Już jako nastolatek ujawniał potrzebę aktywności i działalności na polu społecznym. W starszych klasach gimnazjalnych był komendantem konspiracyjnej drużyny harcerskiej, a także jednym z redaktorów tajnej gazetki szkolnej „Nasze”.

Plany związane z dalszą edukacją pokrzyżował wybuch I wojny światowej. W nieznanych bliżej okolicznościach S. Młodożeniec został zabrany na podwodę przez żołnierzy cofających się oddziałów armii rosyjskiej. Od roku 1915 przebywał w Kijowie i w Rostowie nad Donem, a następnie w Moskwie, gdzie otrzymał wsparcie od kolonii polskiej i zaprzyjaźnił się z artystą malarzem Hipolitem Polańskim. Aby uchronić się od obowiązku służby w armii, rozpoczął naukę w polskim gimnazjum, do którego w tym samym czasie, lecz kilka klas niżej, uczęszczał Bruno Jasiński, poeta również pochodzący z Sandomierskiego. Mimo iż obaj twórcy chodzili tymi samymi korytarzami, poznali się i zaprzyjaźnili dopiero trzy lata później w Krakowie jako żołnierze ochotnicy batalionu Legii Akademickiej.

W Rosji S. Młodożeniec był naocznym świadkiem wydarzeń rewolucyjnych roku 1917, które znacząco wpłynęły na jego twórczość literacką. Stał się reprezentantem radykalnych, poetycko-językowych eksperymentów spod znaku awangardy, czerpiących m.in. z koncepcji „pozarozumowego języka” wczesnych futurystów rosyjskich – Aleksieja J. Kruczonecha i Wielimira Chlebnikowa.

Młody poeta powrócił do kraju w roku 1918, w październiku rozpoczął na Uniwersytecie Jagiellońskim studia polonistyczne, które dwukrotnie przerywał z powodu służby wojskowej – w listopadzie 1918 we wspomnianej wyżej Legii Akademickiej, w 1920 w kompanii łączności 1 Pułku Strzelców Podhalańskich. W roku 1919 brał udział w akcji plebiscytowej na Spiszu i Orawie.

Przebywając w Krakowie, rozwijał zainteresowania literacko-artystyczne. Nawiązał znajomość z kilkoma studentami Akademii Sztuk Pięknych, a przede wszystkim z malarzem i poetą Tytusem Czyżewskim oraz innymi członkami ugrupowania formistów – Leonem Chwistkiem czy Kazimierzem Winklerem. Na przełomie lat 1919 i 1920 założył wraz z T. Czyżewskim i B. Jasińskim klub futurystów *Katarynka*, w którym w marcu 1920 zorganizował pierwszy krakowski wieczór poezji futurystycznej. Ponadto w lutym i w marcu 1921 brał udział w zbiorowych wystąpieniach futurystów w innych miastach Polski, w tym w Warszawie. Jednocześnie w latach 1920–1921 współpracował z wydawanym przez futurystów czasopismem „Formiści”, przygotował do publikacji tomik *Kreski i futureski*, inspirowany moskiewskimi wydarzeniami rewolucyjnymi. Uczestniczył również w dwóch głównych publikacjach „brukowych” futuryzmu polskiego: manifestach *Jednodniówka*

futurystów i *Nuż w bżuhu*, ciekawych nie tylko ze względu na obrazoburczą treść, ale też pod względem przyjętej formy ortograficznej i topograficznej. Wiersze i artykuły zamieszczał w założonej i redagowanej przez Tadeusza Peipera „Zwrotnicy”.

W roku 1922 ukończył studia na Uniwersytecie Jagiellońskim i tuż po uzyskaniu magisterium opuścił Kraków. Uczył języka polskiego w gimnazjum w Kielcach, a następnie w latach 1923–1925 w Gimnazjum Państwowym im. J. Zamojskiego w Zamościu. W maju 1923 poślubił młodą malarzkę, córkę dyrektora gimnazjum w Lublinie, Wandę Arlitewicz. Wraz z nią prowadził amatorski teatr szkolny, uczestniczył w pracach zamojskiego Koła Miłośników Książki. Opracował i opatrzył przypisami *Marię* Antoniego Malczewskiego, a także współpracował z kilkoma czasopismami literackimi. W jednym z nich, w „Tygodniku Ilustrowanym”, w roku 1925 opublikował pierwsze opowiadanie utrzymane w konwencji nurtu chłopskiego, zatytułowane *Jak się w Pietrkowy serce rozszerzyło*, którym rozpoczął długi, składający się z 50 utworów, cykl opowiadań o życiu na wsi. Za jedną z nowel, utwór *Wyscigi*, otrzymał w roku 1926 nagrodę I stopnia w konkursie nowelistycznym, organizowanym przez krakowski dziennik „Czas”. Dzięki pomocy redakcji tej gazety udało mu się również wydać tom wierszy *Kwadraty*. Pracował nad zbiorcami *Linie, tony i lilie* oraz *Mistyczny papieros*, które nie ukazały się mimo wcześniejszych zapowiedzi wydawniczych.

W roku 1925 zamieszkał w Warszawie, gdzie uczył m.in. w Gimnazjum im. Narcyzy Żmichowskiej oraz w Gimnazjum im. Stefana Batorego. Cały czas rozwijał twórczość literacką i prowadził działalność na polu społecznym. Nawiązał współpracę z „Kurierem Warszawskim”, został redaktorem pisma „Ku Słońcu”, utwory poetyckie, prozatorskie oraz recenzje zamieszczał w periodykach: „Europa”, „Wyzwolenie”, „Tygodnik Artystów”, „Prosto z Mostu”, „Goniec Warszawski” (m.in. pod pseudonimem Jan Chmurek). W roku 1932 ukazał się tom wierszy *Niedziela*, w 1934 – zbiór *Futuro-gramy i futuro-kreski*, zawierający utwory z lat 1918–1922 oraz 1932–1933, charakteryzujące się połączeniem futurystycznych eksperymentów językowych z folklorem.

W latach 30. XX wieku S. Młodożeniec poświęcił się przede wszystkim pisarstwu agitacyjnemu – stał się wyrazicielem i propagatorem ideałów i dążeń społecznych buntującego się chłopstwa spod znaku ZMW RP „Wici”. Był autorem hymnu organizacji pt. *Do niebieskich pował*, w roku 1936 został prezesem Komisji Prasowej, a rok później zastępcą członka Zarządu Głównego Związku. Nieustannie publikował artykuły publicystyczne i społeczno-kulturalne w czasopismach ludowych („Chłopski Sztandar”, „Młoda Myśl Ludowa”, „Wici”, „Zielony Sztandar”, „Piast”, „Znicz”, „Chłopski Świat”) oraz w periodykach dla dzieci i młodzieży: w „Małym Płomyczku Wiejskim”, a następnie w „Małym Płomyczku”. W latach 1936–1938 redagował miesięczny dodatek do tygodnika „Wici” – „Kulturę Gromad”. Przygotowywał spektakle dla wiejskich zespołów teatralnych i recytatorskich. Problematyce chłopskiej poświęcił powieść *Na budzeniu* drukowaną w latach 1936–1938 na łamach „Wici”, a także próby dramatyczne: *Heród* (1934) i *Wiater* (1937).

Po wybuchu II wojny światowej wziął udział w kampanii wrześniowej jako szeregowy żołnierz wojsk łączności, 19 września dotarł z oddziałem na Węgry, gdzie został internowany. W czerwcu 1940 uciekł do Jugosławii, a następnie przez Stambuł przedostał się do Syrii i dołączył do Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich. Brał udział w walkach w Egipcie i Libii, napisał słowa *Pieśni żołnierskiej*, wiersze i artykuły publikował w „Kurierze Wolnej Polski”, „Naszych Drogach” czy wydawanym w Szkocji „Dzienniku Żołnierza”. Tworzył dla teatrów żołnierskich, reżyserował widowisko *Lajkonik*

w *piramidach*, wystawione w obozie wojskowym pod Aleksandrią, a także słuchowisko *Grunwald*, emitowane w radiu Kair.

W sierpniu 1941 został zwolniony z wojska w celu objęcia redakcji „Gazety Polskiej” w Jerozolimie, po niespełna roku, w czerwcu 1942, wyjechał do Londynu, gdzie do roku 1944 pracował w resorcie propagandy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przy rządzie emigracyjnym. Ponadto objął redakcję „Zielonego Sztandaru”, pisma wydawanego w Londynie przez Stronnictwo Ludowe, publikował w „Poradniku Światlicowym”, „Dzienniku Polskim” czy „Dzienniku Żołnierza APW”. Od listopada 1943 do czerwca 1944 roku był pracownikiem tajnej radiostacji polskiej Świt, która nadając audycje z Wielkiej Brytanii, pozorowała, że działa na okupowanym terytorium Polski. W grudniu 1944 został redaktorem naczelnym tygodnika Polskiego Stronnictwa Ludowego „Jutro Polski”. Funkcję tę sprawował do wiosny 1954. Nie zaprzestał uprawiania poezji, głównie opisowej, refleksyjnej i nostalgicznej.

Do kraju powrócił na początku kwietnia 1957 roku. Zamieszkał w Warszawie wraz z żoną, córką i synem, z wykształcenia plastykiem. Współpracował z pismami sympatyzującymi ze Zjednoczonym Stronnictwem Ludowym: „Orką”, „Wieściami” czy „Zielonym Sztandarem”. Przygotował do druku *Wiersze wybrane*, zbiór przedwojennych opowiadań *W dolinie małej wody* oraz tomik poezji dla dzieci *Wiosenne obrazki*. Z okazji rocznicy bitew Batalionów Chłopskich z wojskami niemieckimi napisał poematy *Pod Wojdą* i *Zaboreczno*. Zmarł 21 stycznia 1959 roku z powodu ciężkiej choroby, został pochowany w Alei Zasłużonych na warszawskich Powązkach (Burek 1976: 418–420; Burek 1993: 41–70, 1995: 14–15; Grzegorzcyk 1986a: 165–166; GłębiCKa 1997: 443–446).

3. STANISŁAW PIĘTAK

Stanisław PiętaK urodził się 3 sierpnia 1909 roku w WielowSi, niewielkiej miejscowości graniczącej z Sandomierzem, która w roku 1976 została włączona w granice administracyjne Tarnobrzega. Był trzecim dzieckiem Barbary z domu Jadaś oraz Karola, rolnika, rzemieślnika i samorodnego pisarza. Talenty artystyczne wykazywali również inni członkowie rodziny Stanisława – stryj Franciszek tworzył poezję i nowele, krewny Ferdynand Kuraś zasłynął jako twórca ludowy z przełomu XIX i XX wieku.

Pierwsze lata życia Stanisława upłynęły pod znakiem częstych chorób, biedy przyniesionej przez I wojnę światową, a także dwukrotnych wyjazdów ojca do Stanów Zjednoczonych w poszukiwaniu zarobku. S. PiętaK uczęszczał do szkoły podstawowej w WielowSi, w roku 1921 rozpoczął naukę w Gimnazjum im. Jana Tarnowskiego w Tarnobrzegu. Ukończył je w 1929, a następnie podjął studia polonistyczne i socjologiczne na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Należał do młodzieżowego koła literacko-naukowego *Litart*, poznał poetów awangardy krakowskiej, w tym Tadeusza Peipera, Juliana Przybosa i Jalu Kurka. Jego debiuty publicystyczne i nowelistyczne przypadły na rok 1930, kiedy to w uniwersyteckim czasopiśmie młodzieży wiejskiej „Znicz” pod pseudonimem Piotr PiętaK opublikował artykuł poświęcony Władysławowi Orkanowi, pierwsze opowiadanie *Ostatni półkłos* ukazało się zaś w „Kurierze Literacko-Naukowym”.

Z powodu choroby i trudności materialnych po trzech latach zmuszony był przerwać studia. Powrócił do WielowSi, a następnie wyjechał do Warszawy, gdzie zamieszkał wraz z kilkoma poetami zaprzyjaźnionymi z Józefem Czechowiczem. Poświęcił się twórczości

literackiej i publicystycznej, którą dzielił się m.in. na łamach „Kamenu”, „Czasu”, „Pionu”, „Okolicy Poetów” oraz „Kuriera Literacko-Naukowego”. Pracował jako korektor w pismach młodzieżowych, był urzędnikiem sekretariatu Związku Zawodowego Literatów Polskich. W wolnym czasie pisał powieść *Szalona cyganeria*, w późniejszym czasie zatytułowaną *Targowisko biedy*. Debiutem książkowym S. Piętaka był tom poezji *Alfabet oczu*, wydrukowany w roku 1934 w Bibliotece Poetyckiej „Dźwigarów”. Dwa lata później ukazał się poemat *Ziemia odpływa na zachód*, w roku 1938 opublikowano powieść *Młodość Jasia Kunefala*, wyróżnioną Nagrodą Młodych Polskiej Akademii Literatury, a w 1939 jej dalszy ciąg pt. *Białowiejskie noce*.

Latem 1939 roku S. Piętak powrócił do Wielowsi, skąd po wybuchu II wojny światowej przeniósł się z falą uchodźców w okolice Zamościa. Późną jesienią ponownie zamieszkał w Wielowsi, gdzie pełnił funkcję sekretarza Spółdzielni Spożywców „Zarzewie”, organizował tajne nauczanie, współpracował z grupą partyzancką Jędrusiów Armii Krajowej „Odwet” oraz oddziałami Batalionów Chłopskich. W maju 1941 miały miejsce liczne aresztowania członków „Odwetu” przez gestapo. W związku z nimi do roku 1944 S. Piętak ukrywał się, zarówno w rodzinnych okolicach, jak i w Warszawie. Po wyzwoleniu został członkiem Powiatowej Rady Narodowej w Tarnobrzegu, z której ramienia uczestniczył w przeprowadzaniu reformy rolnej, za co groził mu wyrok śmierci ze strony zbrojnego podziemia. W październiku 1944 wyjechał do Lublina, gdzie brał udział w pracach Związku Zawodowego Literatów Polskich (ZZLP). Na początku roku 1945 udał się do Krakowa. Przez Ministerstwo Kultury i Sztuki został zaangażowany w organizowanie tamtejszych związków artystycznych.

W marcu 1945 roku przeprowadził się do Łodzi, ożenił się z Aleksandrą Kosińską, został członkiem redakcji tygodnika „Wieś”, udzielał się w pracach ZZLP (od roku 1948 Związku Literatów Polskich) – był m.in. współorganizatorem Oddziału Wiejskiego Związku i do roku 1948 pełnił funkcję jego prezesa. W latach 1949–1956 kilkakrotnie przewodniczył Oddziałowi Łódzkiemu, od 1951 był członkiem Zarządu Głównego. Redagował dział prozy i poezji w „Łodzi Literackiej”, z czasem przemianowanej na „Kronikę”. Publikował opowiadania napisane w czasie okupacji, przygotował drugą i trzecią część *Białowiejskich noczy – Nagi grom* oraz *Ucieczka z miejsc ukochanych*, a także liczne tomiki poezji, wspomnienia *Wczoraj i dziś*, zbiory opowiadań: *Wspólna dolina*, *W Brzezinach*, *Obce światy*, poemat *Stratowane ustroje*, powieści: *Po burzy*, *Bliski kraj* i *Ciężkie lato*.

Od roku 1956 mieszkał w Warszawie, gdzie został kierownikiem działu poezji periodyku „Orka” (w 1961 zmienionym na „Tygodnik Kulturalny”). W ostatnich latach życia wydał liczne zbiory wierszy, tomy prozy *Upragnione losy*, *Matnia*, powieść *Plama*, a także wspomnienia zatytułowane *Portrety i zapiski*. Ostatnim dziełem twórcy okazał się tomik poetycki z roku 1963 pt. *Zaklinania*.

Artystyczny dorobek S. Piętaka sięga prawie czterdziestu tytułów poezji i prozy, zwieńczonych dużym tomem *Poezji zebranych* z roku 1964. Za twórczość literacką oraz zaangażowanie społeczne pisarz był wielokrotnie nagradzany. W roku 1946 został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi, w 1953 Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, w 1954 otrzymał nagrodę województwa rzeszowskiego za całokształt twórczości.

S. Pięta przez wiele lat zmagał się z depresją. W roku 1960 na łamach „Dziennika Ludowego” pisał:

Czuję się osamotniony – tak, tego nie ukrywam. Dzieje się to dlatego, że nie znalazłem właściwego odzewu u tej grupy społecznej, dla której – z wyjątkiem lat młodzińskich – pisałem swoje poezje i powieści. Mam na myśli inteligencję pochodzenia chłopskiego, z którą aż do najskrytszych tkanek organizmu czułem się związany. Nie rozumiała mnie ona tak, jak pragnąłem, nie wsparła moralnie. Czekałem zarówno na pochwałę, jak na krytykę, lecz ich brakło – stąd poczucie zawodu i społecznego osamotnienia... (cyt. za: Grzegorzyc 1986b: 311).

Poeta kilkakrotnie usiłował popełnić samobójstwo. Ostatnia z tych prób, dokonana 27 stycznia 1964 roku, zakończyła się śmiercią. Osierocił troje dzieci. Jego ciało zostało pochowane na Cmentarzu Powązkowskim. Rok później Zarząd Główny ZMW, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza oraz redakcje pism „Tygodnik Kulturalny” i „Regiony” ustanowiły Nagrodę Literacką im. Stanisława Pięta (Frycie 1969: 7–28; Półéwiartek 1969: 29–35; Faron 1971: 4, 1972: 523–552; Dąbrowski 1977; Nowosielski 1983: 51–78; Grzegorzyc 1986b: 309–311; Głębicka 1999: 358–362).

IV.

POJĘCIE STYLU I STYLIZACJI

1. POJĘCIE STYLU

Stylistyka jest stosunkowo młodą dyscypliną naukową, ukształtowaną na przełomie XIX i XX wieku. Choć wywodzi się ze starożytnej retoryki, do wspomnianego okresu zajmowała się przede wszystkim praktyką tworzenia wypowiedzi, zwłaszcza retorycznych, ale też tekstów użytkowych i literackich.

Głównym terminem w obrębie stylistyki jest *styl*, rozumiany m.in. jako sposób „ukształtowania tekstu w ramach tej samej zawartości komunikacyjnej, w zależności od wyboru różnych środków synonimicznych, należących do tej samej odmiany języka” (Saloni 2003a: 567). Sposób ukształtowania tekstu, czyli inaczej – „wyrażania myśli w mowie i piśmie” (Pisarek 1999a: 381) – w dużej mierze zależy od celu, jaki zamierza osiągnąć mówiący (Sławiński 1988: 532–533).

Rzeczownik *styl* pochodzi od łacińskiego słowa *stilus/stylius* (grec. *stylos* ‘słup’), w łacinie oznaczającego ‘łodygę’, a następnie ‘rylec do pisania na woskowej tabliczce’. Jeden koniec rylca był ostro zakończony i służył do żłobienia znaków, a drugi – tępy – umożliwiał wytarcie żłobień, dokonanie poprawek. Cynceron nazwę narzędzia służącego do pisania przeniósł na „sposób pisania właściwy danemu pisarzowi” (Mayenowa 1979: 317).

Pojęcie stylu w czasach starożytnych rozumiano jako *genus dicendi*, czyli sposób wypowiedzi. Wiązało się ono ściśle z retoryką. O stylu pisali liczni filozofowie i retorycy, zarówno Grecy, m.in.: Gorgiasz (ok. 475–375 p.n.e.), Platon (427–347 p.n.e.), Arystoteles (384–322 p.n.e.), Demostenes (384–322 p.n.e.), jak i Rzymacy, w tym: Cynceron (106–43 p.n.e.), Horacy (65–8 p.n.e.) i Kwintylijan (35–95 n.e.). Spośród nich największy wkład w teorię stylów przypisuje się Demostenesowi oraz rzymskim oratorom Cynceronowi i Kwintylijanowi, którzy przyczynili się do ukształtowania podziału stylów na wysoki, średni oraz niski – potoczny (Dubisz 2015: 15).

Powyższa hierarchizacja stylów wielokrotnie była powtarzana i rozwijana. W średniowieczu ukształtowały się styl kasnodziejski, a także tzw. sztuka dyktowania (*ars dictandi*), która dała początek stylowi kancelaryjno-urzędowemu. Barok wprowadził pojęcia stylów: autora, epoki oraz narodu, natomiast oświecenie utrwaliło starożytną typologię form literackich według rodzaju, gatunku i typu. Georg W. Hegel na wzór starożytnego rozróżnienia zaproponował triadę: styl surowy, idealny (piękny) oraz miły (przyjemny, wdzięczny), z kolei F. Schiller dzielił poezję na naiwną i sentymentalną. J. Korzeniowski dokonał

podziału stylu poetyckiego na prosty i obrazowy. F. Nietzsche jest twórcą opozycji stylów: dionizyjskiego (cechującego się łamaniem reguł, irracjonalizmem, subiektywizmem, emocjonalnością) oraz apollinijskiego (wyróżniającego się m.in. harmonią, porządkiem, intelektualizmem, obrazowością; Bogołębska 2001: 10–17). Przedstawiciele neoidealistycznej szkoły niemieckiej epoki romantyzmu, K. Vossler i L. Spitzer, sformułowali podstawy pojęć idiolektu i idiostylu, a także uznali, że każdy tekst tworzony jest zgodnie z regułami konkretnego stylu (Dubisz 2015: 16).

W XX wieku na kształtowanie się teorii stylów wpłynęły: genewska szkoła językoznawstwa systemowego, rosyjska szkoła formalna oraz praska szkoła strukturalistyczna. Ferdinand de Saussure (1857–1913) zdefiniował styl jako ‘rejestr środków językowych’, z kolei jego uczeń C. Bally (1865–1947) przyczynił się do powstania twierdzenia, że środki stylowe, podobnie jak elementy języka, tworzą pewną usystematyzowaną strukturę i pełnią określoną funkcję. Badacze rosyjscy, W. Szklowski, B. Tomaszewski, W. Propp, B. Eichenbaum czy W. Winogradow, zajmowali się głównie językiem poetyckim; ich kontynuatorem stał się M. Bachtin, autor koncepcji genrów mowy – podstawy współczesnej genologii. Z kolei przedstawiciele praskiej szkoły strukturalistycznej, tacy jak V. Mathesius, J. Mukařovský, B. Havránek czy R. Jakobson, przyjmowali, że środki językowe ukierunkowane są na określone cele. Z ich prac wyłoniły się teoria funkcji języka i stylów, a także koncepcja stylów funkcjonalnych (Dubisz 2015: 16–17).

Na gruncie języka polskiego dyskusję na temat teoretycznych zagadnień stylistyki podjęto przed I wojną światową (np. Wędkiewicz 1914). Teoria stylu w Polsce obecna jest jednak przede wszystkim od dwudziestolecia międzywojennego, zarówno w językoznawstwie, jak i literaturoznawstwie. Początkowo zajmowali się nią J. Łoś (1917), H. Gaertner (1922) czy T. Milewski (1939). W 2. połowie XX wieku podejmowali ją m.in.: K.J. Kuryłowicz (1947), M.R. Mayenowa (1949, 1974, 1979), Z. Klemensiewicz (1951, 1953), S. Urbańczyk (1956), T. Skubalanka (1961, 1976, 2001), D. Buttler (1979, 1982), J. Bartmiński (1981), S. Gajda (1982, 1995), S. Dubisz (1986, 1991) czy A. Wilkoń (1987)⁷. Istotny wkład w rozwój polskiej stylistyki językoznawczej ma rocznik „Stylistyka”, wydawany od roku 1992 przez Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu Opolskiego (obecnie Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa).

Niektóre definicje stylu na gruncie polskim inspirowane są pracami strukturalistów praskich: ‘język funkcjonalny’ (J. Kuryłowicz); ‘wybór i całokształt cech charakterystycznych typu wypowiedzi’ (H. Kurkowska, S. Skorupka); ‘konkretyzacja *langue* wywołana przez nasilenie jednej funkcji języka’ (T. Skubalanka); ‘wypadkowa wyboru i kombinacji elementów języka’ (Śliwiński 1996: 369). Inne ujęcia bliskie są badaniom socjolingwistycznym: ‘typ wypowiedzi powołany przez wyróżnione w kulturze sytuacje’ (M.R. Mayenowa); ‘zespół środków językowych nadający wypowiedzi szczególnie kształt i funkcję’ (A. Wilkoń); ‘funkcja zbiorowa działalności ludzkiej zorganizowana za pomocą kategorii stylistycznych’ (S. Grabias, T. Skubalanka). Kolejne definicje prezentują zaś podejście kulturowo-kognitywne. Wśród nich można przytoczyć następujące: ‘cechy charakterystyczne tekstów tej samej klasy’ (T. Zgółka); ‘funkcja strukturalna tekstu będąca jednością nie tylko językowych elementów tekstu’ (S. Gajda, [za]: Dubisz 2015: 18).

⁷ Szczegółowe omówienie ważniejszych prac z zakresu stylistyki zawarł m.in. S. Gajda (1995), D. Zdunkiewicz-Jedynak (2008).

Z punktu widzenia niniejszej pracy istotne jest semiotyczne, antropologiczno-językowe rozumienie stylu J. Bartmińskiego, nawiązujące do myśli szkoły praskiej oraz koncepcji M. Bachtina. Styl zdaniem lubelskiego etnolingwisty jest:

[...] ponadtekstową i ponadgatunkową strukturą znakową, w której stroną znaczoną są uporządkowane w pewien sposób wartości, zaś stroną znaczącą, czyli eksponentami tekstowymi tych wartości – elementy przynależne do różnych poziomów organizacji języka: fonetyczne, morfologiczne, składniowe, leksykalno-semantyczne, tekstowe (Bartmiński 1991: 12).

Wartości stylu wynikają z przyjętego przez użytkownika języka punktu widzenia (Bartmiński 1990: 86). Styl nie jest zatem „wynikiem wyboru form językowych, ale raczej podstawą wyboru, nadrzędną instancją, która wpływa na jakość tych form, jest związana z celem i konwencją wypowiedzi” (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 111).

Za pomocą stylu nadawca komunikuje o: 1) ontologii (sposobie istnienia) rzeczywistości, o której opowiada; 2) typie racjonalności (co wynika z używania danego stylu); 3) przyjętym punkcie widzenia i związanym z nim obrazie świata; 4) intencjach komunikacyjnych (np. informowanie o realnej rzeczywistości; Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 112).

S. Dubisz zwraca uwagę na trudności w sformułowaniu uniwersalnej definicji stylu, obejmującej nie tylko zjawiska językowe, ale również inne zakresy występowania. Zauważa: „Możliwe są jedynie konstatacje ogólne i definicje szczegółowe, formułowane w różnym czasie i z różnych punktów widzenia” (Dubisz 2015: 19).

2. ODMIANY STYLOWE JĘZYKA POLSKIEGO

Polska stylistyka została zdominowana przez dyskusję o klasyfikacji odmian polszczyzny (m.in.: Klemensiewicz 1953; Urbańczyk 1956; Kurkowska, Skorupka 1959; Furdal 1973; Grabias 1974; Skubalanka 1976; Grabias, Skubalanka 1979; Dunaj 1981; Gajda 1982; Wilkoń 1987; Wróblewski 1988)⁸. Współcześnie zasadniczo przyjmuje się podział stylów na indywidualne (autora i utworu), typowe (reprezentujące daną grupę wypowiedzi) oraz funkcjonalne, pełniące daną funkcję społeczną. Styl autora cechuje się charakterystycznym doбором konkretnych środków językowych, stosowanych przez niego w dziełach, np. określonego rodzaju metaforyki, związków frazeologicznych, form słowotwórczych czy fleksyjnych, wykładników stylizacji gwarowej bądź archaizującej. Styl utworu definiowany jest poprzez występujące w nim struktury języka mówionego, sposoby charakterystyki postaci, kolorytu lokalnego czy historycznego.

Style typowe to style gatunku literackiego, epoki i kierunku literackiego. Pierwszy z nich charakteryzuje poszczególne gatunki literackie, np. balladę, powieść obyczajową, listy. Na style epoki i kierunków literackich składają się najczęściej używane w danym okresie cechy stylów pisarzy i utworów. Pojęcie stylu odnosi się wówczas do zespołu środków językowych, wyodrębnionych z danego typu tekstów, np. słownictwa, używanych często konstrukcji składniowych czy figur stylistycznych (Saloni 2003a: 567).

⁸ Różne klasyfikacje odmian stylowych polszczyzny omówił m.in. A. Wilkoń (1987: 12–23).

Wśród stylów typowych ważną grupę stanowią stylistyczne odmiany języka ogólnonarodowego. Mowa wówczas o stylach funkcjonalnych: potocznym, artystycznym, urzędowo-kancelaryjnym i naukowym. Podstawowymi stylami języka narodowego są odmiany – potoczna (przyswajana przez każdego rodzimego użytkownika języka) i artystyczna (najbardziej prestiżowa). Pierwsza z nich przez J. Bartmińskiego została uznana za „centrum systemu stylowego języka” (Bartmiński 2003: 156). T. Zgółka zwraca uwagę, że stylem potocznym potrafi posługiwać się każdy rodzimy użytkownik języka (Zgółka 1992). Jest to styl najbardziej konkretny, przystający do doświadczeń bliskich człowiekowi. Oddaje kategorie myślowe i percepcję świata związane z podstawowymi potrzebami jednostki. Pełni funkcję „bazy derywacyjnej” (Bartmiński 1992: 38) dla wszystkich pozostałych odmian stylowych języka – wszystkie w jakimś stopniu od niego pochodzą. Typowy jest dla odmiany mówionej, obejmuje jednak również teksty pisane, np. listy, pamiętniki, wypowiedzi prasowe. Używany jest przede wszystkim w sytuacjach nieoficjalnych (Boniecka 2003: 92), ale bywa też stosowany podczas wystąpień publicznych i w tekstach profesjonalnych (Wilkoń 1987: 51)⁹. J. Bartmiński wymienia dziewięć cech stylu potocznego, które odwołują się do założeń poznawczych, postaw i ocen, a także relacji nadawczo-odbiorczej. Są to:

- 1) antropocentryzm w opozycji do ideocentryzmu [...]; szczegółową konkretyzacją antropocentryzmu jest ekspresyvizm i subiektywność;
- 2) fizykalizm i biologizm w widzeniu człowieka i jego zachowań – w opozycji do psychologizmu i idealizmu innych stylów;
- 3) empiryzm (konkretność, faktualność) w widzeniu świata, kontrastujący z symbolicznością, abstrakcyjnością i programowością innych stylów językowych;
- 4) racjonalność „zdroworozsądkowa”, która dopuszcza różnorodność środków działania, służących do osiągnięcia założonych celów [...];
- 5) równoczesne operowanie różnymi kodami, werbalnymi i pozawerbalnymi [...];
- 6) preferencja dla wspólnotowego („solidarnościowego”), a nie indywidualistycznego widzenia świata [...];
- 7) utylitarny, praktyczno-życiowy punkt widzenia, ocenianie rzeczywistości pod kątem potrzeb konkretnego człowieka i wedle jego zdolności percepcyjnych;
- 8) nastawienie na porozumienie integralne, nie tylko powiadamianie, lecz także ekspresję, impresję, kontakt;
- 9) dialogowość, tzn. istnienie bezpośredniej relacji „ja – ty” (Bartmiński 1991b: 41–42).

Styl artystyczny stawiany jest w opozycji do stylu potocznego. Służy kreowaniu świata fikcyjnego. R. Handke zwraca uwagę, iż brakuje w nim cech charakterystycznych, natomiast w zależności od celu wypowiedzi korzysta on z zasobu różnych stylów danego języka. Teksty artystyczne spełniają funkcję autoteliczną – poetycką; istotne są w nich nie tylko treść, ale też forma (Handke 2014: 136). Jednymi z eksponentów stylu artystycznego są zatem środki (figury) stylistyczne, np. epitety, porównania, różne rodzaje metafor, które dodatkowo powinny być nieszablonowe, stworzone na potrzeby danego dzieła.

Styl urzędowy związany jest z działalnością administracyjno-prawną człowieka. Służy do formułowania uchwał, podań, zarządzeń, których nadawcą jest osoba reprezentująca instytucję, ale też podań i innych pism, za pomocą których obywatel zwraca się do

⁹ Oprócz wspomnianych badaczy o stylu potocznym pisali m.in.: W. Lubaś (2003), J. Warchała (2003), M. Niemczyk-Jacek (2015).

instytucji. Teksty charakteryzują się bezosobowym punktem widzenia, precyzją, jednoznacznością sformułowań. W związku z tym językowymi eksponentami stylu urzędowego są: formy bezosobowe, brak słownictwa kolokwialnego i ekspresywnego, leksyka specjalistyczna, szablonowość konstrukcji, np. skłonność do ujmowania treści w formie punktowych wyliczeń (Wojtak 2014: 155–157). Typowe cechy tekstów urzędowych to znormalizowany układ typograficzny oraz stała kolejność podawanych informacji (Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 119).

Nadawca tekstu naukowego przekazuje odbiorcy informacje o świecie, który sam poznaje i który – za sprawą tekstu – będzie poznawał odbiorca. Wykładnikami stylu naukowego są przede wszystkim terminy. Istotne są w nim ponadto środki metatekstowe (spajające tekst czy organizujące wypowiedź), a także wyrażające postawę nadawcy wobec przekazywanej treści. Na intelektualizację tekstów wpływają używane struktury składniowe (np. tryb oznajmujący, aspekt niedokonany, długie zdania pojedyncze i zdania wielokrotnie złożone) oraz kompozycyjne (tytuł, podział tekstu na rozdziały i podrozdziały, a wewnątrz nich na punkty i akapity, opatrzenie go bibliografią, aneksami czy tabelami; por. Bartmiński, Niebrzegowska-Bartmińska 2012: 120; Gajda 2014: 185–189).

3. POJĘCIE STYLIZACJI

Termin *stylizacja* za W. Pisarkiem można rozumieć jako „świadomy zabieg w procesie kształtowania wypowiedzi, mający na celu nadanie jej cech właściwych określonemu stylowi” (Pisarek 1999d: 382). Podobnie stylizację rozumie A. Wilkoń. Jest to jego zdaniem „celowe wprowadzenie do wypowiedzi, realizującej określony styl, pewnych istotnych właściwości stylu innego, będącego wzorcem stylizacyjnym, traktowanego jako obcy sytuacji nadawcy wypowiedzi” (Wilkoń 1999: 92). T. Skubalanka, dystansując się od stanowiska cytowanego badacza, zauważa, że stylizacja nie musi dotyczyć obcego stylu. Podstawą stylizacyjną może być bowiem wewnętrzna odmiana języka, np. gwara, a wzorzec stylizacyjny może być bliski autorowi (Skubalanka 2001: 192). Tak dzieje się w przypadku pisarzy nurtu chłopskiego, wprowadzających do dzieł elementy typowe dla gwary.

Liczni badacze, analizując pojęcie stylizacji, rozważają funkcję tego zjawiska. S. Skwarczyńska wylicza wśród nich: 1) roztaczanie kolorytu historycznego, lokalnego czy środowiskowego i tym samym uplastycznianie świata przedstawionego; 2) charakterystykę bohatera; 3) urzeczywistnianie postaci bohaterów – implikowanie ich człowieczej prawdziwości; 4) wzbogacanie świata przedstawionego o cechy obiektywnej rzeczywistości; 5) podnoszenie waloru emocjonalnego utworu (Skwarczyńska 1970: 230–232). Z kolei S. Dubisz widzi stylizację w dwojaki sposób: jako „kształtowanie czegoś, zwłaszcza dzieła artystycznego, zgodnie z wymaganiami określonego stylu, np. naukowego” oraz jako „zestawianie różnych elementów, np. przestrzennych, kolorystycznych, technicznych, wykonawczych, tak aby tworzyły całość jednorodną stylistycznie” (Dubisz 2015: 98). Z powyższych definicji wynika, że pojęcie stylizacji odnosi się nie tylko do aktów mowy, ale ma zastosowanie również w innych dziedzinach życia. Według S. Dubisza sama stylizacja jest natomiast świadomą czynnością kształtowania tekstu, należącego genetycznie do danej odmiany komunikacyjno-stylowej języka ogólnopolskiego, zgodnie z normą innej odmiany komunikacyjno-stylowej polszczyzny ogólnej. To także „świadoma czynność nasycania tekstu, należącego genetycznie do danej odmiany komunikacyjno-stylowej

języka ogólnopolskiego, elementami innej odmiany komunikacyjno-stylowej polszczyzny ogólnej” (Dubisz 2015: 99).

Styl, który jest w tekście literackim naśladowany, określa się mianem wzorca stylizacyjnego. Mogą nim być style historyczne, style typowe dla określonych grup społecznych czy terytorialnych (np. gwary, żargony), style pochodzące z innych kręgów kulturowych (mowa wówczas o stylizacji orientalnej), a także idiolekty pisarzy i style konkretnych utworów literackich (Dubisz 1979b: 203).

Istotnym zagadnieniem z zakresu stylizacji językowej w odniesieniu do tekstów artystycznych jest pojęcie wykładników stylizacji. Są to cechy, składniki stylu, które mogą występować w różnych warstwach tekstu artystycznego: graficzno-fonetycznej, fleksyjnej, słowotwórczej, składniowej, leksykalnej i frazeologicznej (Dubisz 2015: 101–102).

Opis stylizacji językowej tekstu artystycznego wymaga określenia formy stylizacji, uwzględniającej różne kryteria. Pod względem zakresu występowania w tekście wykładników stylizacji można wyróżnić stylizację całościową, częściową i fragmentaryczną. Wykładniki stylizacji całościowej pojawiają się z dużą częstotliwością we wszystkich częściach utworu bez względu na typ wypowiedzi, w warstwie tematycznej oraz we wszystkich warstwach językowo-strukturalnych. Drugim typem jest stylizacja częściowa, charakteryzująca co najmniej dwie części z wymienionych właściwości stylizacji całościowej, jednak frekwencja wykładników stylizacyjnych musi być w nich wysoka; przykładowo mogą one dominować np. w partiach dialogowych. Trzecim rodzajem stylizacji pod względem frekwencji wykładników stylu jest stylizacja fragmentaryczna. Wiąże się ona z niewielką liczbą wykładników; spełnia najwyżej dwa warunki stylizacji całościowej (Dubisz 2015: 104).

Stylizacja w utworze literackim może obejmować w różnych proporcjach sam tekst, ale też kompozycję. Stylizacja tekstowa polega na wprowadzeniu wykładników stylizacyjnych w obręb tekstu, z kolei o stylizacji kompozycyjno-tekstowej można mówić w wypadku, gdy cały tekst, jego części lub fragmenty zostały skomponowane na wzór określonego gatunku wypowiedzi. Jeśli stylizacja występuje tylko w jednym z typów podawczych wypowiedzi opartej na dwudzielnej strukturze – w partiach narracyjnych lub dialogowych – mówimy o stylizacji opozycyjnej, jeśli obejmuje oba typy wypowiedzi – o stylizacji opozycyjno-ekwipolentnej (Dubisz 2015: 104–105).

Pod względem systemowego zakresu, reprezentatywności w poszczególnych warstwach oraz liczby wykładników stylizacyjnych w dziele literackim, S. Dubisz wyróżnia stylizację totalną, umiarkowaną i minimalną. Pierwsza z nich realizuje powyższe kryteria w najwyższym stopniu, „stwarza wrażenie autentyczności językowego, czasem posuwa się do granic mistyfikacji” (Dubisz 2015: 105). Najczęściej spotykana jest stylizacja umiarkowana, w której autentyczne składniki stylu wzorcowego mieszają się z cechami stylu neutralnego. W ostatnim typie stylizacji składniki stylizacyjne występują z bardzo niską frekwencją, zazwyczaj tylko w jednej warstwie strukturalnej, najczęściej w leksyce. Inny badacz, A. Wilkoń, wyróżnia dwa typy stylizacji językowej, pełniące różne funkcje. Są to stylizacje: ewokująca dany wzorzec oraz polegająca na włączaniu do wypowiedzi elementów obcych, ale całościowo nieewokująca żadnego konkretnego stylu (Wilkoń 1999: 93).

H. Kurkowska i S. Skorupka zwracają uwagę, że autor wprowadza do dzieła zazwyczaj wyłącznie elementy typowe dla mowy określonych środowisk, epok czy innego stylu. W ten sposób „zbliza utwór pod względem językowo-stylistycznym do naśladowanego wzoru” (Kurkowska, Skorupka 1959: 319).

4. STYLIZACJA GWAROWA

Szeroko pojmowana stylizacja gwarowa przez polskich twórców została zapoczątkowana w epoce renesansu. Poeci, tacy jak J. Kochanowski czy S. Szymonowic, świadomie zaczęli wprowadzać do utworów poetyckich elementy gwarowe w celu pełniejszej charakteryzacji postaci. W okresie baroku, w wieku XVII i w 1. połowie XVIII, w nurcie mieszczańskim oraz sowizdrzalsko-rybałtowskim stylizacja gwarowa pomagała poetom tworzyć nastrój komiczno-humorystyczny, a także nadal służyła jako element charakteryzujący. Jednym z częściej pojawiających się wątków była kpina wyższych warstw społecznych z osób posługujących się gwarą. W tym czasie szeroko stosowano dialektyzację, regionalizację i folkloryzację w warstwie fonetycznej, morfologicznej i leksykalnej tekstów poetyckich oraz prozatorskich (Dubisz 2015: 112–115).

Do utworów dramatycznych wykładniki stylizacji gwarowej wprowadzili twórcy oświeceniowi: W. Bogusławski, F. Bohomolec, S. Szymański, M.K. Ogiński czy J. Wybički. W XVIII wieku tekstowa stylizacja gwarowa występowała również w utworach poetyckich (np. S. Trembeckiego, F.D. Kniaźnina, F. Karpińskiego). W romantyzmie stała się jednym z programowych postulatów teoretycznych, realizowanym głównie w balladach i pieśniach, niekiedy też w dramacie, przez twórców, takich jak A. Mickiewicz, A. Malczewski, a pod koniec epoki – przez W. Pola, T. Lenartowicza, W. Syrokomłę. Reprezentowali oni nurt romantycznej poezji krajowej (Dubisz 2015: 117–121).

Do prozy stylizację gwarową szeroko wprowadzili pisarze pozytywizmu, którzy w powieściach, nowelach czy opowiadaniach starali się wiernie naśladować język przedstawicieli różnych warstw społecznych. W tym okresie stylizacja gwarowa stała się elementem literatury pięknej, opowiadającej o wsi i niekiedy również kierowanej do jej mieszkańców. Tendencję tę kontynuowali twórcy młodopolscy, zainteresowani egzotyką wsi, jej mitologią i poezją (Dubisz 2015: 122–124).

Z punktu widzenia tematu niniejszej książki szczególnie istotna jest tekstowa stylizacja ludowa w prozie XX-wiecznej, zwłaszcza w okresie dwudziestolecia międzywojennego. J. Wiktor kontynuował wówczas tradycję realistycznej twórczości S. Żeromskiego, S. Czernik stworzył teorię autentyzmu, L. Kruczkowski, W. Wasilewska czy W. Skuza podejmowali problematykę wiejską z powodów społeczno-rewolucyjnych. Tendencje regionalistyczne można dostrzec u I. Solarza i J. Niecki. Do problematyki wiejskiej nawiązywali także twórcy awangardy – J. Kurek czy J. Przyboś, a programowo podejmowali ją: S. Czernik, J.B. Ożóg, W. Burek oraz S. Pięta (Dubisz 2015: 125).

Nurt ludowy obecny jest w prozie powstającej po roku 1945 u przedstawicieli trzech pokoleń: urodzonych w latach 1900–1920, 1920–1940 oraz 1940–1960 (Dubisz 2015: 128–137). W pierwszej grupie twórców – obok W. Burka, S. Piętaka i S. Młodożeńca – za S. Dubiszem wymienić można: S. Czernika, J. Kurka, A. Olchę, H. Worcella, J. Gałaję, J. Kawalca, J. Kapeniaka, W. Macha czy J. Pogana. Większość pochodziła z Małopolski, w związku z czym podstawę stylizacyjną ich dzieł stanowiły zazwyczaj gwary południowo- i środkowopolskie. Jak zauważa S. Dubisz, pisarze ci dążyli do wiernego oddawania autentycznych cech ludowych wariantów języka, aby przedstawić realistyczny obraz społeczności wiejskiej (Dubisz 2015: 129).

Pod względem częstości występowania wykładników stylizacji gwarowej wyróżnić można dwie grupy pisarzy reprezentujących inicjalne pokolenie XX wieku. U przedstawicieli pierwszej z nich (m.in.: J. Pogana, J. Mortona, S. Czernika, J. Kawalca) daje się

zauważyć wysoką frekwencję wykładników stylizacyjnych fonetycznych, fleksyjnych, słowotwórczych oraz składniowych w całym tekście lub we fragmentach dialogowych. Reprezentują oni nurt ograniczający występowanie stylizacji gwarowej w związku z podejmowaniem problematyki ogólniejszej – społecznej, kulturowej lub nawet uniwersalnej – moralnej i psychologicznej. Redukują niektóre warstwy języka gwarowego, np. fonetyczną. W ich dziełach stylizacja przybiera często formę kolokwializacji czy archaizacji (Dubisz 2015: 132–133).

Pisarze drugiego pokolenia nurtu ludowego XX wieku debiutowali po roku 1945 i reprezentują większe zróżnicowanie regionalne w stosunku do swoich poprzedników, nie tylko Małopolskę (np. W. Myśliwski, T. Nowak), ale też Wielkopolskę (M. Pilot, J. Ratajczak), Mazowsze (E. Bryll, K. Orłoś), a także gwary biłgorajskie (U. Kozioł), gorzowskie (Z. Trziszka) czy zróżnicowanego dialektalnie regionu zielonogórskiego (E. Stachura). Stosowane przez nich środki językowe mają podstawy w dialektach i gwarach typowych dla wymienionych regionów Polski. W ich utworach akcent wyraźniej położony jest na kreację artystyczną – nierealistyczne obrazowanie, tworzenie nastroju poetyckiego, baśniowego, eksperymentowanie z semantyczną i leksykalną warstwą tekstu (Dubisz 2015: 134–135).

Pisarze reprezentujący trzecie pokolenie nurtu ludowego kontynuują tendencje poprzedników i zdaniem S. Dubisza zamykają nurt ludowy w literaturze polskiej. Do reprezentantów tej grupy należą: E. Redliński, J. Waksmanski, Z. Orszyn. W latach 70. XX wieku tematyka wiejska przestała już być tak szeroko podejmowana przez twórców (Dubisz 2015: 137–138).

Głównymi rodzajami stylizacji gwarowej są: dialektyzacja (wprowadzanie do utworu elementów określonego dialektu), regionalizacja (podstawą stylizacyjną są regionalne odmiany polszczyzny potocznej), argotyżacja (stylizowanie tekstu na gwarę środowiskową) oraz folkloryzacja (naśladowanie artystycznego stylu folkloru). Ponadto do rodzajów stylizacji gwarowej S. Dubisz zalicza kolokwializację, archaizację i poetyzację, co wynika z trudności w odróżnieniu elementów kolokwialnych od regionalnych czy środowiskowych, artystycznych od typowych dla folkloru (Dubisz 1979a: 77–78). Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na wieloznaczność terminu *gwara*, stosowanego w odniesieniu do kodu ograniczonego zarówno terytorialnie, jak i środowiskowo. W kontekście niniejszej pracy istotne jest zwłaszcza pierwsze rozumienie wskazanego pojęcia. Podstawę stylizacyjną analizowanych utworów literackich stanowi bowiem gwara ludowa.

M. Kucała (1999: 123–125) zwraca uwagę, że stylizacja gwarowa w tekście literackim często wykracza poza cechy językowe danej społeczności. Pisarze włączają do dzieła elementy, które im i szerokiemu gronu odbiorców wydają się typowe dla gwary w ogóle, np. mazurzenie, labializację. Z innej strony słuszna jest uwaga Z. Saloniego (2003b: 368), że twórcy ograniczają się na ogół do zawarcia w tekście tylko wybranych elementów gwarowych, typowych, najbardziej wyraźnych i najlepiej oddających wiejski koloryt.

S. Dubisz wyróżnia cztery gatunki stylizacji ze względu na relację tekstu stylizowanego do podstawy stylizacyjnej. Mowa o stylizacji rekonstrukcyjnej, selektywnej, substytucyjnej oraz deformującej:

O stylizacji rekonstrukcyjnej możemy mówić wtedy, gdy jest ona w znacznym stopniu zbliżona do podstawy stylizacyjnej. Stylizacja selektywna sprowadza się do częściowego oddania cech podstawy stylizacyjnej, stylizacja substytucyjna polega na substytucji podstawy stylizacyjnej uzasadnionej funkcjonalnie, zaś stylizacja

deformująca sprowadza się do niewłaściwego oddania w tekście cech podstawy stylizacyjnej (Dubisz 1979a: 78).

Biorąc pod uwagę zakres występowania stylizacji w tekście, S. Dubisz dokonuje podziału na stylizację całościową oraz fragmentaryczną. Pierwsza z nich obejmuje cały utwór, z kolei druga pojawia się tylko w określonych partiach tekstu, na ogół w dialogach (Dubisz 1979a: 78). Podobną klasyfikację proponuje W. Śliwiński, wydzielaając trzy grupy tekstów: w całości napisane gwarą, zawierające dłuższe fragmenty gwarowe oraz tylko okazjonalnie wprowadzające pojedyncze wyrazy czy formy gramatyczne typowe dla określonej gwary (Śliwiński 1996: 367–368).

Według J. Bartmińskiego użyty w tekście dialekt podlega dwóm zjawiskom: selekcji oraz generalizacji. Pierwsze dotyczy eliminowania niektórych cech typowych dla gwary w tekście literackim. Na ogół ogranicza się do pomijania sfery prozodycznej żywej mowy. Selekcji mogą podlegać także właściwości fonologiczne, morfologiczne, słownikowe czy składniowe naśladowanego dialektu (Bartmiński 1990: 103–104).

Generalizacja może przybrać różne formy. Frekwencyjna polega na konsekwentnym wprowadzaniu danego zjawiska językowego, wskutek czego dochodzi do nagromadzenia cech dialektalnych w tekście literackim w większym stopniu niż w rzeczywistej gwarze. Obecnie na ogół stosują ją poeci podhalańscy. Generalizacja zakresowa to rozszerzanie zakresu niektórych zjawisk gwarowych w tekście, np. wprowadzenie mazurzenia w miejscu ortograficznego *rz*. Generalizacja gatunkowa znosi ograniczenia stylistyczne obowiązujące w gwarze, np. brak włączania elementów języka literackiego przez osoby posługujące się gwarą w sytuacji rozmowy z osobami spoza kręgu wiejskiego. Ostatni rodzaj stylizacji generalizacyjnej – generalizacja geograficzna – zaciera charakter określonej gwary, zestawiając cechy typowe dla różnych regionów geograficznych (Bartmiński 1990: 112–116).

W. Śliwiński w obszernej monografii na temat stylizacji dialektalnej w dramatach S. Wyspiańskiego wyekscerpowane z tekstów dialektyzmy dzieli na trzy klasy słownikowe: 1) dialektyzmy stale obecne w gwarach, czyli tzw. dialektyzmy właściwe; 2) archaizmy dialektalne, czyli przejętą przez dialekty część słownictwa, która funkcjonowała w minionych epokach; 3) dialektyzmy wspólnosystemowe, czyli „wyrazy systemowo niejednorodne, o charakterze neutralnym, a także nacechowanym, używane w wypowiedziach zarówno przez wyższe, jak i przez niższe warstwy społeczne na przełomie XIX i XX wieku” (Śliwiński 2016: 15–16). Leksemy i znaczenia wyrazowe, które badacz zaklasyfikował do pierwszej i drugiej grupy, występują w określonym regionie bądź regionach Polski, z kolei trzecia klasa stanowi wynik interferencji leksykalnej słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego i zawiera słownictwo wspólnosystemowe – pozorne, niby-gwaryzmy (Śliwiński 2016: 18).

Tekstowa stylizacja gwarowa pełni najczęściej funkcję lokalizującą (wskazuje na miejsce i czas rozgrywania się wydarzeń) i charakteryzującą bohaterów pod względem socjologicznym, etnograficznym lub psychologicznym. Niekiedy, zwłaszcza w baroku i oświeceniu, stosowano ją w celach komiczno-humorystycznych, a od epoki pozytywizmu również metaprezentatywnych, aby zaprezentować odmiany komunikacyjno-stylowe języka danej epoki (Dubisz 1979a: 77–78).

W. Śliwiński dialektyzmy wyabstrahowane z dramatów S. Wyspiańskiego przyporządkował do pięciu grup ze względu na pełnioną funkcję w tekście. Dialektyzmy w funkcji gramatycznej dostarczają leksemów do generowania struktur syntaktycznych. Są to na ogół

przymyki, spójniki i zaimki względne. Niektóre leksemy gwarowe służą zaznaczeniu relacji zewnątrz- i wewnątrztekstowych, czyli strategii nadawczo-odbiorczej. Funkcję tekstotwórczą pełnią ekspresywa, modyfikatory treści, deiktory, temporalizatory i lokalizatory. Trzecią wyodrębnioną przez badacza klasę stanowią dialektyzmy stosowane w funkcji semantycznej, tworzące w dziele literackim świat przedstawiony – charakteryzują bohaterów ludowych, środowisko społeczne oraz wydobywają wartości zawarte w kulturze lokalnej. Są to głównie rzeczowniki, przymiotniki i czasowniki. Dialektalne cząstki brzmieniowe wyrazów w dramatach S. Wyspiańskiego pełnią funkcję rymotwórczą, natomiast dialektyzmy w funkcji stylistycznej, określanej przez W. Śliwińskiego jako sekundarna, wtórna wobec semantycznej, służą: 1) archaizacji tekstu (gdy posługują się nimi postaci reprezentujące warstwy wyższe społeczeństwa); 2) obiektywnemu opisowi rzeczywistości (w didaskaliach i wierszowanych rozwinięciach narracyjnych); 3) przekazywaniu emocji postaci dramatu (w wypowiedziach postaci); 4) tworzeniu figur stylistycznych (Śliwiński 2016: 51–94).

Za T. Skubalanką warto zauważyć, że stylizacja wykracza poza ramy językowe. Dotyczy również obrazu świata i jego zaprezentowania w dziele literackim (Skubalanka 2001: 180). Tym samym świadome wprowadzanie gwary do tekstu umożliwia autorowi pełniejsze oddanie kolorytu wiejskiego i atrybutów potoczności ludowej, światopoglądu i punktu widzenia członka społeczności wiejskiej.

5. STYLIZACJA W ANALIZOWANYCH TEKSTACH

Analizowane w niniejszej pracy utwory literackie zostały napisane językiem artystycznym. Celem dominującego w nich stylu artystycznego jest wywołanie w odbiorcy „żywego i sugestywnego obrazu rzeczywistości przez pokierowanie jego wyobraźni ku myślowemu przeżywaniu językowo przedstawionych wydarzeń” (Pisarek 1999b: 381). Nadawca utworu literackiego, dążąc do wywołania w odbiorcy kontemplacji estetycznej wobec komunikatu (Ingarden 1960: 440), posługuje się różnymi środkami stylistycznymi. W badanych tekstach znajdują się m.in.:

- 1) metafory, por.:

[...] czas nieprzemierzony sunął tylimi wiekami ponad wsią – a ona wsparła się w ziemię i była [B 5];

Bary, że bary, a płuca, a lędźwie. Nabite, ukute, samo żelazo, że ino chrzęści tym zdrowiem swoim i siłą [M 288];

Najmniejsza cząstka jego ciała wypełniła się pychą tężejącą jak szorstki wiatr [P 184];

- 2) personifikacje, por.:

Burze wojenne chodziły tędy niszczącymi krokami [B 5];

Wylazły mu oczy i cieszą się tą pochwałą gliny i uśmiechają się do Zimoloka [M 269];

Oczy jego już nie uchylały się przed spojrzeniem innego człowieka, patrzyły teraz uważnie, z troską, były pełne goryczy w wyrazie i samotne [P 164];

3) animizacje, por.:

[...] z ócz **radość mu wyfruwa i skrzydelkami trzepoce** [M 254];

[...] **młoda Żydówka fruwała** nad wszystkimi w białej sukni [P 70];

4) metonimie, por.:

[...] **gospodarowała głowa** mądra i zapobiegliwa [B 37];

Koło jednego przecie **głowa jej chodziła**: prawda czy nieprawda z tymi dolarami, z tym matki zamysłem [M 282];

Wujek za stołem, obok ksiądz, hrabia z Głogowa i **same siwe głowy** [P 152];

5) porównania, por.:

[...] **wiatr przywiewał nad nimi, jakby chichotał z ludzkiego upadku** [B 74];

Wrzało po chałupach. **Języki babskie trajkotały jak kulomioty** [M 44];

[...] **piersi jak u kowala**, że aż bluzka na nim pękała [P 10];

6) epitety, por.:

dziki wrzask [B 52];

wieś **kościelna** [M 61];

jękaty Wojtek [P 18].

Wspomniane środki stylistyczne dominują w narracji, prowadzonej w 3. os. l. poj. przez wszechwiedzącego narratora, który wnika w stany wewnętrzne bohaterów, a ich myśli przekazuje często za pomocą mowy pozornie zależnej. W wielu fragmentach *Młodości Jasia Kunefala* występuje narracja pierwszoosobowa, wówczas narratorem staje się tytułowy bohater. Tak skonstruowany został m.in. cały rozdział dziesiąty, na który składają się zapiski z dziennika Jasia, przypominające późniejszy *Notatnik poetycki* S. Piętaka (Fornalczyk 1968: 32). Dzieła literackie mają podwójną semantykę – odbiorca może przypisać im nie tylko znaczenie dosłowne, ale też przenośne, odkrywając ogólniejsze sensy dotyczące natury człowieka i świata.

Niektóre partie narracyjne, a nade wszystko dialogi, pisane są językiem stylizowanym na gwarę. Akcja *Drogi przez wieś* rozgrywa się we wsi Ocinek, z kolei opowiadań S. Młodożeńca – w leżących nieopodal Dobrocicach. Obie miejscowości, charakteryzujące się niewielką liczbą mieszkańców, położone są w gminie Wilczyce w powiecie sandomierskim. W latach 1975–1998 administracyjnie należały do województwa tarnobrzeskiego, a w latach 1918–1975 do kieleckiego. S. Piętak urodził się i mieszkał w Wielowsi, usytuowanej między Sandomierzem a Tarnobrzegiem. Od roku 1975 znajduje się ona w granicach administracyjnych Tarnobrzega. Akcja *Młodości Jasia Kunefala* rozgrywa się w ulokowanej na Podlasiu fikcyjnej miejscowości Biała Wieś, która jest literackim odpowiednikiem rodzinnej miejscowości pisarza.

Ziemia sandomierska znajduje się w środkowej części północnej Małopolski. Zamieszkująca ją ludność posługuje się gwarą, która przynależy do gwar kieleckich, sytuowanych w językowym obszarze środkowomałopolskim. Kazimierz Nitsch w drugim wydaniu *Wyboru*

polских текстов гваровых z roku 1960 uwzględnił w Małopolsce środkowo-północnej następujące obszary gwarowe: Sandomierskie, Kieleckie, Miechowskie, Wschodnio-krakowskie, Mielecko-Rzeszowskie (Nitsch 1960: 8)¹⁰. Za najważniejszą cechę omawianego obszaru uznał zatrąę pierwotnej nosowości i metatezę *śr, źr* na *rś, rź*, a w obrębie gwary sandomierskiej podkreślał również brak udźwięcznienia międzywyrazowego i przejście *-mi* w *-my* (Nitsch 1960: 25). Stanisław Urbańczyk w obręb Małopolski środkowo-północnej wpisał Kieleckie, Sandomierskie i gwarę lasowską (Urbańczyk 1953: 84). Podobny podział zastosował Eugeniusz Pawłowski, który w środkowej części północnej Małopolski wyodrębnił trzy grupy: kielecko-miechowską, sandomierską i lasowską (Pawłowski 1966: 192)¹¹. Ocinek, Dobrocice i Wielowieś leżą na terenie, który obejmuje gwara sandomierska, choć ostatnia miejscowość znajduje się na pograniczu gwary sandomierskiej i lasowskiej, określanej również lasowiacką lub lasowiecką. Niektórzy badacze obszar między Wisłą a Łęgiem, na którym usytuowana jest Wielowieś, kwalifikują do obszaru północnego gwary lasowskiej z cechami gwar sandomierskich (Stąpor 2009).

Gwara ziemi sandomierskiej bywa rozmaicie nazywana przez dialektologów. S. Cygan wymienia m.in. określenia: *sandomierska, kielecka, kielecko-sandomierska, świętokrzyska, dialekt kielecki, dialekt świętokrzyski czy poddialekt Małopolski (Kieleckie)*. Badacz posługuje się określeniami *gwara kielecka* i *gwara świętokrzyska*, choć zaznacza, iż „można by wyróżnić gwarę wsi usytuowanych wokół Gór Świętokrzyskich i nazwać *gwarą świętokrzyską* [...], zaś język ludowy w pozostałej części regionu – *gwarą kielecką*” (Cygan 2009b: 404).

Język omawianego terenu wielokrotnie był przedmiotem badań dialektologicznych. Charakteryzowali go m.in.: K. Dejna (1955, 1965), A. Pazdur (1955), K. Nitsch (1957), E. Pawłowski (1966), A. Basara i J. Basara (1983), S. Urbańczyk (1984), J. Reichan (2002), D. Kopertowska (2003), K. Krok (2004), M. Rak (2005b), L. Sikorska (2007, 2011), S. Cygan (2009a, 2009b) czy A. Cebula (2018)¹². O dialektyzacji w utworach W. Burka pisali: S. Urbańczyk (1936), M. Kamińska (1957) i F. Pluta (1971). Ostatni z wymienionych badaczy w monografii z 1971 roku szczegółowo przedstawił również wykładniki stylizacji gwarowej w opowiadaniach S. Młodożeńca, wydanych w tomie *W dolinie malej wody* (1958). Z kolei S. Reczek (1969) jest autorem opracowania na temat języka i stylu prozy S. Piętaka. Ponadto warto wskazać opracowania z zakresu dialektyzacji w utworach innych pisarzy związanych z ziemią sandomierską, m.in.: Wilkoń 1975; Wiczorek 1988; Czubaj 1998; Wyderka 2017.

W systemie wokalicznym gwary sandomierskiej najstarszego pokolenia występuje dziewięć fonemów samogłoskowych: /i/, /y/, /e/, /è/, /ã/, /a/, /o/, /ù/, /u/, co oznacza, że jest on bogatszy od języka literackiego o samogłoski pochylone /è/, /ã/ oraz /ù/. Poniżej przedstawiono najbardziej reprezentacyjne cechy gwary sandomierskiej¹³ i zilustrowano

¹⁰ K. Nitsch w *Próbie ugrupowania gwar polskich* z roku 1910 właściwą Małopolskę (bez Pogórza Karpackiego) podzielił na część zachodnią i wschodnią. Ziemia sandomierska została włączona do wschodniej Małopolski (Nitsch 1910: 353). Z kolei w *Dialektach języka polskiego* z 1915 roku (wydanie 2, poprawione w 1957 roku) badacz wyodrębnił w Małopolsce pięć obszarów dialektałnych, w tym środkowo-północy, w którym umieścił Kieleckie i Sandomierskie (Nitsch 1958: 85–109).

¹¹ Różne podziały dialektu małopolskiego przedstawili m.in. J. Reichan (2002), R. Kucharzyk (2006).

¹² Szczegółowy stan badań nad gwarami kieleckimi przedstawił S. Cygan (1997).

¹³ Niektóre przedstawione cechy występują w różnych gwarach Polski oraz w odmianie potocznej języka polskiego.

je przykładami wyekscerpowanymi z utworów literackich¹⁴. O ile pozwolił na to zebrany materiał, zasadniczo wykorzystano po jednym cytacie z każdego dzieła¹⁵.

5.1. FONETYKA

Wokalizm

Samogłoska *ǫ*

W gwarze sandomierskiej występuje *ǫ*, które w tekście niezależnie od pochodzenia i pozycji oznaczane jest za pomocą litery *o*. Samogłoska *ǫ* pojawia się:

- 1) w tematach imiennych, por.:

chwościorki stretowały kawoł zyta [B 8];

Biole wosy mos! [M 289];

Bo to **pro**wd! [P 18];

- 2) w tematach czasowników zakończonych na: *-ac*, *-ic*, *-yc*, por.:

sołtys sami nom **kozali** łomać [M 306];

Jesce my **pozozdro**sko [B 41];

Zobocycie [P 100];

- 3) w przyrostkach: *-acz*, *-ak*, *-al*, *-arz*, *-as*, por.:

Bogoc, psiokrucka, **bogoc** [B 142];

Co sie mortwis o **pijoka** [P 24];

ryżym **Moskolem** [M 312];

trzeba go wynieść na **cmentor**z [P 22];

w takt się kołysał na tych graślawych **kulosach** [M 275];

- 4) w przedrostku *na-* rzeczowników i czasowników oraz *za-* rzeczowników, por.:

Mietsy **noród** – tłumaczył Gabryl [M 94];

Zebyś zdech, **zorazo**, jak pies pod płótem! [B 12];

Zatocyli sie ino mama i bęc! na **zopolnice** niezwywo [P 83];

- 5) w prefiksie superlatywnym *naj-* przymiotników i przysłówków, por.:

Mos ty zamiar sie zenic cy nie? **Nojwyzsy** cas juz... [P 84];

¹⁴ W opracowaniach materiału tekstowego wykorzystano w szczególności opisy zjawisk gwarowych i historycznojęzykowych S. Urbańczyka (1936), F. Pluty (1971) i S. Cygana (2009a).

¹⁵ Przykłady ilustrujące cechy gwarowe pochodzą z określonych wydań utworów literackich: Piętań 1957; Burek 1976; Młodożeniec 1976. W innych edycjach stosowane formy gwarowe mogą być inne. Problematyka tzw. po-tekstów (franc. *apres-texte*; zob. Mitosek 1995: 368–371) w kontekście dialektyzacji omawianych utworów prozatorskich nie jest jednak przedmiotem niniejszej pracy. W przyszłości stanie się tematem innych opracowań.

- I sćećcio, i sćećcio teraz na ziemi jak **nojwiecy!** [B 66];
 Wesoły je – to **nojlepjij!** [M 142];
- 6) w przyimku *dla* oraz w zleksykalizowanych zrostach *laboga, olaboga*, por.:
 Co? tako baba **dło** mnie? [P 8];
 Sprawiedliwości ni ma **lo** takich!... [M 55];
Loboga, loboga! Kodrot duse złemu sprzedol za gros [B 74];
- 7) w rzeczownikach męskich przed dźwięczną spółgłoską wygłosową (w wyniku wzdłużenia zastępczego), por.:
Pioch, jaki ón ta **pioch!** [B 10];
 Zoraza nie **dziod!** [M 118];
Pon Jezus [P 114];
- 8) w 3. os. l. poj. czasu przeszłego czasowników, por.:
wiedziol [B 26];
spróbował [M 201];
 Nie tak downo **warował** jesse na pańskiej niwie [P 22];
- 9) w bezokoliczniku, w czasie przeszłym i w imiesłowie biernym czasowników koniugacji *-ę, -esz*, por.:
 Ty ino sie musis **boć** o kogo [M 383];
Obiecywoleś [B 12];
Zasione [M 178];
- 10) w formach czasu teraźniejszego czasowników koniugacji *-m, -sz*, por.:
 No, **oddos** my, cy nie? [B 52];
 Nie **dom** dziecka, nie **dom** za kalike [M 52];
przewraco sie do góry nogami [P 21];
- 11) w formach czasownika *mieć* z wyjątkiem 3. os. l. poj. czasu teraźniejszego w zaprzeczeniu *nie ma* oznaczającym, że ktoś lub coś nie znajduje się w określonym miejscu, por.:
Mom jo tu być cem, kiej robie ino na rzod i ornaryjo! [B 68];
 chory **ni mo** casu cekać [P 99];
- 12) w sufiksach *-owa, -ina* rzeczowników r.ż., por.:
 staro **Klakowo** [M 288];
Kunefalino nie będą cekać [P 14];
 Jak ta **Sosyno?** Nie lepjij ji? [B 78];

13)w D. l. poj. rzeczowników r.n. zakończonych na *-e*, por.:

A nie zol ci było **zdrowio** i mizeracji? [B 37];

Sumienio nie trza mieć zodnego [M 218];

migiem broł sie do **całowanie** [P 156];

14)w M. l. poj. r.ż. przymiotników, zaimków przymiotnych i imiesłowów przymiotnikowych, por.:

Przybodź nom **miłościwo** Pani ku pomocy [B 176];

Co? **tako** baba dlo mnie? [P 9];

Synowo **rodzono** [M 197].

Wykscerpowane z materiału fragmenty ilustrujące gwarę sandomierską wskazują, że autorzy wprowadzili *ǫ* w uzasadnionych dialektologicznie i historycznie pozycjach. Można jednak zauważyć pewne odstępstwa. Jak podkreśla F. Pluta (1971: 8), bezprzedmiotowe jest stosowanie tej głoski w imiesłowie biernym czasowników koniugacji II, por.:

Musi noga **złomono** – doleciały ją słowa Kiecowej [M 32].

W niektórych wyrazach brakuje *ǫ*, mimo że wypowiadający się bohater posługuje się gwarą, por.:

Zmyśny, jucha, i **godac** ten chłopok! Niechze go i chłopoka! [M 234];

Godać zorazy – to óny spotrafią, jakby miodem **smarował** kazden tero swoje słowo [M 309].

W gwarze kielecko-sandomierskiej i w analizowanych utworach literackich pojawia się wymowa grupy *-aj* jako *-ej* w 2. os. l. poj. i l. mn. trybu rozkazującego czasowników *dać*, *sprzedać*, wraz z utworzonymi od niego derywatami prefiksalnymi (Cygan 2009a), por.:

Dziadzia, jeść! **Dejcie**, dziadzia! [M 252];

Maryna, **podej** pijawki, chyzo! [P 89];

sprzedej toto [B 51].

Utwory literackie utrwalają też wymowę grupy *-aj* jako *-oj* w czasownikach *dać*, *sprzedać* oraz w derywowanych od nich formach prefiksalnych. Widać tu zatem niekonsekwencję autorów w realizacji grupy *-aj* w tych wyrazach, por.:

uprzedej trocha ziemi abo co z obory [B 19];

doj mu choć połowę pieniędzy [P 8].

Samogłoska *ɛ*

W gwarze sandomierskiej występuje *ɛ*, które w tekstach po spółgłoskach twardych oddawane jest za pomocą litery *y*, a po spółgłoskach miękkich lub funkcjonalnie miękkich za pomocą *i* lub *y*, por.:

1) przed spółgłoskami i w obustronnym otoczeniu spółgłosek miękkich, por.:

syrki na śmietanie [B 12];

Mos tu gornusek **mlika** i **chlib** z masłem [P 34];

- 2) w końcówkach D., C., Msc. l. poj. rzeczowników r.ż., przymiotników i zaimków przymiotnych, por.:
 Jak sie w **Pietrkowy** serce rozszerzyło [M 26];
 O **ty piegaty** mówis? [M 204];
 Zaczniecie opowiadać ceść **Ji** niepojętą [B 131];
 Cóz my na **ty** ziemi? [P 97];
- 3) w przysłówkach stopnia wyższego i najwyższego, por.:
 Daleko, o, daleko i jescce **dalij** [M 198];
 jak **nojwiecy** [B 66];
 Słysalam **nojwyrażni** [P 135];
- 4) w rzeczownikach przed spółgłoskami nosowymi i w partykule *nie* w połączeniu z czasownikami *mieć*, *móc*, por.:
 Jak glina w środku, to **kamiń** po bokach [M 271];
ni mom [B 58];
ni mozesz [P 21];
- 5) w partykule *też*, por.:
 Aleś sie **tyz**, Kaźmirz, musioł napracować [B 37];
 Oj, dałam se jo **tyz**, dała! [M 30];
 Ze **tyz** ni mozesz zyc bez tego sachrajstwa [P 21];
- 6) w pozycji przed *r*, por.:
 Nasi tatul, to **dopiro** modrala [B 96];
wpirw sie z kobito naradze [M 334];
 przez **cyrwiec** [P 73].

Samogłoska *o*:

Zjawiska fonetyczne z zakresu realizacji samogłoski *o* typowe dla gwary kielecko-sandomierskiej to m.in.:

- 1) podwyższenie artykulacji *o* przed spółgłoską nosową, przy czym *ů* zapisywane jest w tekstach za pomocą liter *ó* lub *u*, por.:
 Pioch, jaki **ón** ta pioch! [B 10];
 i tak wos nie **dogónie** [M 106];
 Nojłodniejszy ze wsystkich **un** był, to pewno, ale poza tym lomp taki som [P 109];
 Tu trza na te doline wypędzić wsystko bydło, woły, **kunie** [P 100];

- 2) rozszerzenie artykulacyjne *u* do *o* w grupach *uN*, *uR*, por.:

A **grontu** by ci, jucho pilnować [B 188];

Ratonku! [M 252];

Chodźcie **pieron** wie dokąd [P 20];

- 3) brak przegłosu w formach przymiotnikowych i czasownikowych, które w języku ogólnopolskim podlegają alternacji *e* : *o*, por.:

przyniesła [B 40];

Pietrek jak **Pietrek** [M 26];

O, niech ich **pieron** zwali [P 152].

W tekstach literackich można znaleźć pewne odstępstwa od powyższych zasad. Twórcy niekonsekwentnie utrwalili podwyższenie artykulacji *o* przed spółgłoską nosową, por.:

To za długi lo mnie jenteres tak cekać bez **końca!** [M 136];

Porządku w domu nie było za gros, **oni** wszyscy tylko umieli rezykować [P 114].

Nie wyekscerpowano z materiału wymowy *o* jako *u* w zaimkach rzeczownych *ktoś*, *coś*, czasowniku *chodźć* czy rzeczowniku *mlócka*. Ponadto pisarze nie utrwalili typowej dla gwary kielecko-sandomierskiej labializacji śródgłosowego *o* w pozycji po spółgłoskach wargowych i tylnojęzykowych (Cygan 2009a).

Samogłoski *y*, *i*

W zakresie realizacji samogłosek *y* oraz *i* w gwarze kielecko-sandomierskiej można zauważyć m.in.:

- 1) rozszerzenie artykulacji samogłosek *y*, *i* zarówno przed spółgłoskami sonornymi, jak i przed innymi, częste zwłaszcza w wyrazie *chyba*, por.:

Co by **famielijo** powiedziała! [B 101];

To za długi lo mnie **jenteres** tak cekać bez końca! [M 136];

Kury macos, to i dzieci **cheba** rodzis [M 39];

- 2) obniżenie artykulacji samogłoski *y* do *e* w sąsiedztwie spółgłosek, zwłaszcza przed spółgłoskami półotwartymi, por.:

Bele cem go nie zaspokois [B 68];

Do złego licha z **temy** makuchamy i z **tem** Marcelkiem, wnuckiem **takiem** [M 194];

Porządku w domu nie było za gros, oni wszyscy tylko umieli **rezykować** [P 114];

- 3) zachowanie dawnych samogłosek *y*, *i* w niektórych rzeczownikach r.ż. i m. obcego pochodzenia, por.:

Kolenije! [B 8];

Pamietota wojne w drugim roku, jak była **pozycyjo** [M 94];

Waryjot, waryjot postrzelony! [M 73].

Od powyższych zasad można znaleźć odstępstwa, por.:

Co becys, Zośka, Adom se tam znalazł inną babe w Ameryce i potrzebuje cie **chyba** do skrobania chrzону [P 39];

Ze tyz Bóg takiego złego tyle lot trzymo na **ty**m świecie [P 135];

A nie zol ci było zdrowio i **mizeracji**? [B 37].

Samogłoski nosowe *ɛ, ɔ*

Na omawianym obszarze doszło do zatury rezonansu nosowego. W tekstach samogłoski *ɛ, ɔ* na ogół zapisywane są za pomocą liter *e, o*, por.:

Ksiedza mama **wołajo!** [M 139];

Dosić tego **uciemieżenia!** [B 8].

Oprócz tego można znaleźć przykłady stylizacji graficznej, uwiadczniające się w stosowaniu *e* zamiast *ɛ* w wygłosie. Taka wymowa jest nie tylko charakterystyczna dla gwar, ale też poprawna w języku literackim, por.:

tak **się boje** śmierci [M 58];

figure stawiajo kole smentorza [B 63];

Raz **ide** [P 105].

W niektórych dialogach uwiadcznia się pisownia nosówek zgodna z językiem literackim, mimo że bohaterowie posługują się na ogół gwarą, por.:

I mnie, kumie, juz od południa **kością** drze [B 44];

Matko **Nojświętzo!** [M 227];

choć połowę **pieniędzy** za te likarstwo, coś obiecoł, ale pani **księżnicki** nie, bo Iwan mo **babę** [P 8].

W ostatnim przytoczonym fragmencie bohaterka opowiadanej baśni zwraca się do cara. Mieszanie w wypowiedzi form gwarowych i ogólnopolskich może być przykładem przełączania kodu z gwarowego na literacki w sytuacji oficjalnej. „Oddialektyzowaniu” ulegają jednak wyłącznie jaskrawe, uświadcmane przez mówiącego, cechy gwarowe, co skutkuje powstaniem kodu mieszanego (Kurek 1995: 97–98). W powyższym cytacie kobieta wyzbywa się fonetyki gwarowej w niektórych wyrazach, a do wypowiedzi włącza leksemę niegwarową.

Samogłoski w nagłosie

Typowa dla wielu gwar polskich labializacja nie znalazła odzwierciedlenia w tekstach literackich. Nie zanotowano również protetycznego *h*. W utworach W. Burka i S. Młodożeńca występują natomiast przykłady prejotacji nagłosowych samogłosek *a, e*, por.:

Chytrus, **jaz** strach! [B 68];

Jak go słabość wziena w **Jadwienty**, to cało zime z krowamy przelezoł [M 218];

Wydobrzała dusza **Jewki**, wydobrzał duszą i ciałem **Jantek** [M 140].

Konsonantyzm

Mazurzenie

Autorzy wprowadzili w dialogi typową dla gwary kielecko-sandomierskiej wymowę mazurzącą, m.in.:

- 1) spółgłoski *š*, *ž*, *č* zapisywane są jako *s*, *z*, *c*, por.:
  - zebyś [B 12];
  - Krowy **dois** i **jesce** sie **pytos**! [M 38];
  - garnusek** mlaka [P 34];
- 2) pomieszanie *š* i *s* oraz *ž* i *z* (Doroszewski 1955: 15, 27, 34), por.:
  - šlachta** [M 165];
  - ziaby ziarłem** [M 45];
  - špik** [P 39];
- 3) przejście *č* → *s* w liczebniku *cztery* i formach pochodnych, por.:
  - štyrysta** złotych [B 63];
  - copki na **štyry** gubernie [M 84];
  - štyry** morgi [P 29].

Inne zjawiska spółgłoskowe

Inne zjawiska z zakresu konsonantyzmu charakterystyczne dla gwary omawianego terenu to m.in.:

- 1) depalatalizacja *m̥* pod wpływem gwar mazowieckich (Nitsch 1953: 229–230; por. Furdal 1955; Pluta 1971: 15) w końcówce N. l. mn. rzeczowników, przmiotników, liczebników, zaimków oraz w enklitycznej formie C. l. poj. zaimka osobowego *ja*, por.:
  - jak z **insemy dziwkamy** [M 233];
  - baba patrzyła na mnie **temy ślepiamy** [P 72];
  - Stajemy za **drugiemy**! [B 126];
  - Oddej coś **my** winien [B 72];
- 2) mazowizm polegający na przejściu grup spółgłoskowych *śv*, *śf* w *śv*, *śf* (Urbańczyk 1936: 29; por. Furdal 1955), widoczny zwłaszcza w wyrazie *świnia* i formach od niego pochodnych, por.:
  - ty gnojku, ty **śwyniorzu**! [B 121];
  - Nie **śwyntuch**, a **śwynia** nie przymirzajoc [M 74];
- 3) przejście *v* → *b*, por.:
  - nogę na szcztę już **štybną** miał [M 89];

- 4) ściągnięcie form czasownika *pójść*, por.:
późnie wszystko dobrze [B 197];
 widz, **póde** za kogo, cy nie, a jak **póde**, to także cie bede lubiła [M 291];
- 5) przejście $k \rightarrow g$ w przymiotniku *wielki*, por.:
Wielgi Franuś [B 15];
 Walek, takiś **wielgi** [M 38];
- 6) fonetyka udźwięczniająca w 1. i 2. os. l. poj. czasownika *być*, por.:
 Gospodorz niby to, Józiu, **jezdeś** [M 381];
 jo **jezdem** jego baba [P 8];
- 7) w wyniku dysymilacji występują przejścia grup:
 $kk \rightarrow tk$ (por. Dunaj 1985: 73), por.:
 Z tobo to juz nie wiem jako robote moznó robić i bedzie **letko** [B 145];
 Do ludzi był **mietki** człowiek [M 300];
 $kt \rightarrow cht$, por.:
 Pan **dochtór** [B 68];
nicht insy [M 185];
 $tw \rightarrow kw$ w wyrazie *kwardy* i pochodnych, por.:
 Ale tyz **kwardo, kwardo** [B 176];
 w sobie sie zacisko, **kwardnieje** [M 300];
- 8) zanik *l* w grupach spółgłoskowych oraz w grupach *Cle, Cły*, por.:
jabka sprzedać [M 197];
Przysedbym, ale wpirw sie z kobito naradze [M 334];
 lunął kapelusem o ziemie i **posed** [P 21];
 Wynocha, mówie, ty **mynarski** zokalcu! [M 285];
- 9) zanik *l* w grupach spółgłoskowych, por.:
 Oj, **zmyśny** ten Franuś, **zmyśny** [B 188];
 Nawet to **zmyśnie** wygłodo [M 361];
- 10) zanik *d* w nagłosowej grupie *dl-* (por. Dunaj 1985: 30), por.:
Loboga, loboga! [B 74];
 błogosławieństwo **lo** małego Władzia [M 42];
- 11) zanik *r* przed spółgłoską wargową *k* w wyrazie *jarmark*, por.:
 Na **jarmaku** krzywda [B 123];
 sły jak na stary **jarmak** [M 176];

- 12) asymilacja i uproszczenie śródgłosowej grupy *-st-* przed tylnojęzykową spółgłoską *k* w wyrazie *wszystko* i jego formach fleksyjnych (por. Dunaj 1985: 74), por.:
- Bóg mu na **wszyćkiem** darzy, bo wort [B 77];
- Wszyćko** w niedziele lepsze i ładniejsze [M 93];
- 13) asymilacja i uproszczenie śródgłosowej grupy *-rszcz-* w wyrazie *barszcz*, por.:
- rzodki **borzc** [B 23];
- A to myślita, ze **borzcu** zji taki abo czego? [M 143];
- 14) uproszczenie śródgłosowej grupy *-dztw-* → *-stw-*, por.:
- Po co ksiedza miesać do takiego **paskustwa**? [M 87];
- 15) przejście śródgłosowej grupy *-tč-* → *-rc-*, por.:
- toto niech **zaświarcy**, zem był wkiejś na świecie [B 37];
- 16) realizacja *jest* jako *je* i *potrzeba* jako *potrza*, por.:
- od rana do nocy **potrza** utykać [B 88];
- Wesoły **je** – to nojlepiej! [M 142];
- Iwan **je** głupi [P 8].

Z materiału badawczego wyekscerpowano przykłady ilustrujące wiele zjawisk z zakresu konsonantyzmu występujących w gwarze kielecko-sandomierskiej. Zabrakło w nim jednak zapisów ilustrujących depalatalizację spółgłosek wargowych w tematach 1. os. l. poj. czasu teraźniejszego, opisywanej jako regionalizm kielecki (por. Tambor 1991: 68; Cygan 2009a). Nie każdy utwór literacki utrwała wszystkie wskazane cechy. Przykładowo autor *Młodości Jasia Kunefala* nie wykorzystał twardej realizacji spółgłosek wargowych czy dysymilacji spółgłosek *k*, *ch* jako wykładników dialektyzacyjnych, choć są to zjawiska występujące również w gwarze lasowiackiej (por. Karaś 2010), por.:

cy jo to z kozdym świnie posoł [P 36];

Doktór doktorem [P 6].

W *Młodości Jasia Kunefala* nie ma również miejsca zanik spółgłoski *d* w nagłosowej grupie *dl-*, por.:

Dlocego to tak? – zachnęłam sie [P 159].

5.2. SŁOWOTWÓRSTWO

Gwara kielecko-sandomierska pod względem słowotwórczym wyróżnia się m.in.:

- 1) archaicznymi formacjami słowotwórczymi od wyrażeń przyimkowych (Cygan 2009a), por.:
- takie sznury stert **pozastodolu** widziało się na Ocinku dużo czasu przedtem [B 21];
- chyłkiem leciałem **po zastodolach** jak złodziej [P 32];

- 2) zanikiem *r*- w przedrostku *roz-*, por.:

skaplirz na piersiach **ozerwio** [M 27];

- 3) formacjami prefiksalnymi typu *dońde, zańde, przyńde, wyńde*, powstałymi w wyniku rozszerzenia rdzenia *id-* o końcową spółgłoskę prefiksu **sbn-*, **vbn-* i utworzenia nowego rdzenia *nid-* (Cygan 2009a), por.:

wyńdzies [B 203];

póńde sama! [M 127].

Nie wszystkie wskazane cechy zostały oddane w tekstach konsekwentnie. Uwagę zwracającą częste odstępstwa w zakresie pomijania spółgłoski sonornej *r* w przedrostku *roz-*, zarówno w dialogach, jak i w opisach narratorskich, por.:

skaplirz na piersiach **ozerwio** [M 27];

Rozegnać tałatajstwo na śtyry wiatry! [B 193–194];

Maryś, a **rozmów** sie ta z Gienko! [M 53].

W analizowanych utworach literackich podłoże gwarowe ma wiele formantów tworzących rzeczowniki odrzeczownikowe, odprzymiotnikowe i odczasownikowe¹⁶, przymiotniki, zaimki i czasowniki, m.in.:

- 1) nazwy mieszkańców tworzy sufixs *-ak*, który w tym znaczeniu jest charakterystyczny dla ziemi sandomierskiej (Pluta 1971: 19), por.:

Wyke my spasły **chwaleccoki**! [B 8];

podgajaki [M 165];

- 2) formacje rzeczownikowe deminutywno-hipokorystyczne tworzą m.in. przyrostki: *-ak, -aczek, -ek, -eczek, -ik, -iczek, -ka, -eczka, -eńka, -qtko, -eczko, -ul, -ula, -ulak, -uś, -yś, -isia* || *-ysia, -osia, -usia, -ina, -a, -cia*, por.:

dębczak [M 171];

chłopaczek [B 26];

Ojce, **careńku** [P 7];

Taki to świat, **kumecku** [M 88];

ino **wróblik** pyknie między liśćmi wierzb [M 297];

psiokrewka [M 176];

bida-**bidecka** [M 126];

Mateńko, ratujcie! [M 44];

nie wydałeś **pózlotka**! [P 161];

Óna, nieboga, ceko weselo, a ty juz z **Barbasiotkiem**! [M 129];

bidulak [B 54];

¹⁶ Niektóre formacje charakterystyczne są także dla polszczyzny potocznej.

Oj, bida – **bidula** [M 126];

Wielgi **Franuś** [B 15];

Hanyś [M 127];

Julisia [M 240];

Marysia [P 46];

Nie odkazujcie, kumie, i wy, **kumosiu!** [M 108];

do swojej siostrzyczki, **Jagusi**, jak zawsze [P 149];

sadów i **drzewin** [B 28];

Brońcia [M 280];

- 3) formacje rzeczownikowe augmentatywne tworzą m.in. przyrostki: *-sko, -isko* || *-ysko, -yca*, a także derywacja wsteczna, por.:

Diabli [...] porobili te **dolska** wóli swoich wesel [B 29];

największe **urągowisko** [P 31];

hurma **dziewczyc** [B 172];

parob zatracony [M 133];

- 4) formacje odprzymiotnikowe tworzą m.in. przyrostki: *-ik, -izna* || *-yzna*, por.:

Śmiśnik to ón **śmiśnik** [M 143];

zdrowie tryskało [...] z podufałości tak niepodobnej do dawnej **chudzizny** [B 79];

w obcą **daleczyznę** [B 64];

- 5) formacje odczasownikowe tworzą m.in. przyrostki: *-ka, -anka, -aczka, -awica, -aś, -(eni)ec*, por.:

raniły go głupią **przygadywką** [M 134];

zakończenie **stawianki** [P 119];

żeniaczka [B 26];

Mota jo, **lotawice** [M 354];

hulaś [B 26];

wolała młodego **postrzeleńca** [B 134];

- 6) przymiotniki tworzone są m.in. za pomocą przyrostków: *-asty, -aśny, -aty, -achny, -owaty, -ni, -erny, -liwy, -isty* || *-ysty, -ów, -owy*, por.:

burza **pieroniasta** [B 12];

długaśny nochal [M 359];

kanciaty sołtysiak [M 169];

mrozy **wielgachne** [M 218];

- niecو **chyłowaty** [M 78];
 wsadził Józkowi do garści **obgrubni** suswał milionów – i idź Józef [B 96];
 Boże **litosierny** [M 252];
dogryźliwe słaboście [B 177];
urodzisty, kudłaty Franek [M 171];
 Jaś **kowalów** [M 243];
synusiowe literki [M 361];
- 7) zaimki mają niekiedy przyrostki *-(i)k*, *-(i)ć*, por.:
cosik od samego wnętrza chwyciło za gardło [B 109];
 Kiecyc z **jakimsi**ć ozogiem [M 169];
- 8) zaimki *každy*, *który* mają formy *każden*, *któren*, por.:
 człowiek ón był jak **kazden** [M 314];
któren siedem krzyżyków z okładem nosi [B 17];
 Ba, **któren** to chłop baby nie bije! [P 91];
- 9) niektóre formacje przymiotnikowe i czasownikowe różnią się od języka literackiego przedrostkami, por.:
 wsadził Józkowi do garści **obgrubni** suswał milionów [B 96];
 Pięciu braci Płazów miarkowało [...], że to na nich Sochy się **odemszcza** [B 15];
 Staął i patrzy na Józka, co się **pobliza** [M 310].

5.3. FLEKSJA

W analizowanych utworach literackich pisarze utrwalili różne zjawiska fleksyjne, typowe m.in. dla gwary kielecko-sandomierskiej, np.:

- odmienna niż w języku literackim repartycja końcówek D. l. poj. rzeczowników r.m. *-a*, *-u*, por.:
 z **proga** [B 131];
 od **woza** [M 198];
- końcówka *-e* w Msc. rzeczowników twar-dotematowych zakończonych na spółgłoskę funkcjonalnie miękką ulega zmazurzeniu, por.:
 Poczłł nikiel ulgę w **krzyzie** i w kościach [M 120];
w kapelusie [M 159];
- końcówka *-ów* w miejscu końcówki zerowej lub *-i* || *-y* D. l. mn. rzeczowników r.ż. n., i m., por.:
 óna tak sie **ziabów** boi [M 68];

wedle nowych **morgów** [B 102];

z wilgotnych przemęczonych **ślepiów** sączyła się biała ropa [P 48];

obryzgała łajnem **draniów** Kupałę i Beniamina [P 43];

do tamtych **bogaczów** [M 334];

- 4) końcówka *-y* lub *-e* w M. l. mn. rzeczowników męskoosobowych, por.:

Dziady to – nie **kawalery** [B 102];

psisyny [P 8];

ojce [M 220];

- 5) końcówka *-i* w M. l. poj. rzeczowników osobowych zakończonych na *-k*, por.:

Kómorniki, zakucniki krzywdzo [B 123];

Ostryjoki [M 176];

- 6) wyraz *dziecko* w M. l. mn. ma postać *dziecka*, w D. l. mn. – *dziecek*, w C. l. mn. – *dzieckom*, por.:

Pan Bóg w **dziecka** nie obrodził [B 95];

dziecek ni mom [M 154];

dzieckom swoim duse poodbiroł [M 233];

- 7) relikty form liczby podwójnej czasowników (kończówka *-ta* w 2. os. l. mn. czasu teraźniejszego i przeszłego lub trybu rozkazującego; końcówka *-wa* w 1. os. l. mn. czasu przeszłego występuje tylko raz – w *Młodości Jasia Kunęfała*, gdzie jest wykładnikiem stylizacji na gwara wschodnią lub stylizacji historycznej, pojawia się bowiem w ludowej bajce, opowiedanej chłopcu przez ojca), por.:

pamietojta [B 140];

boita sie [M 55];

byłyšta [P 115];

Ojce, careńku przeboc, ze Iwan je głupi [...], u nasego popa ślub **braliśwa** [P 8];

- 8) końcówka *-cie* w 2. os. l. mn. ma charakter grzecznościowy (występuje w formach *pluralis maiestaticus*) i może być przyłączana do różnych części mowy, por.:

Kumoska, **wicie**, co wom powiem? [B 55];

Toście sie, tatusiu, zwineni [M 194];

Złościecie się nie wiedzieć czego [P 29];

- 9) zastępowanie sufiksu *-eć* przez *-ić* || *-yć* w bezokoliczniku, por.:

wiedzić [B 32];

ścirpić [P 83];

dojrzyć [M 134].

W *Młodości Jasia Kunefala* nie występują typowe dla gwary sandomierskiej formy l. mn. wyrazu *dziecko*.

5.4. SKŁADNIA

S. Młodożeniec, S. Piętań i W. Burek utrwalili niektóre cechy składniowe charakterystyczne dla gwary kielecko-sandomierskiej, np.:

- 1) łączliwość niektórych czasowników z dopełnieniem w innym przypadku niż w języku literackim, por.:

I mnie, kumie, juz od południa **kością drze** [B 44];

Janek Boczek, co **był za policjanta** [P 108];

- 2) orzeczenia, podmioty zaimkowe oraz przydawki wyrażone zaimkiem przymiotnym określające podmiot występują w formach *pluralis maiestaticus*, por.:

nasi tatul jesce nom wiecey grontu **przysporzo**. Józ ta óni **majo** głowe [B 96–97];

Bóg **wom** do, to **cekojcie**! A jo ni mom casu i **dejcie** my spokój! [M 279];

I czego **wy jesteście** taka płaczka, mamó! Nie trzeba mi dużo, spuszczyć tylko powieki i już widzę te **wasze** oczy [P 38];

- 3) użycie przyimka *bez* w miejscu *przez*¹⁷, por.:

Bez ten kryzys jakisić [B 174];

a potem kic! **bez** morze [M 361].

5.5. LEKSYKA

Dyferencyjne słownictwo gwarowe występuje we wszystkich badanych utworach literackich i stanowi ważny wykładnik dialektyzacyjny. W. Burek do *Drogi przez wieś* dołączył *Słownik wyrazów gwarowych* (Burek 1976: 226–237), część użytego przez niego słownictwa omówili S. Urbańczyk (1936: 29–31) i M. Kamińska (1957: 171–195). F. Pluta przedstawił leksykalne wykładniki stylizacji gwarowej w opowiadaniach S. Młodożeńca wydanych w tomie *W dolinie malej wody* (1971: 33–47) oraz W. Burka ze zbioru *Nawalnica* (1971: 89–99). Znaczna część odnotowanych przez niego słów występuje w *Opowiadaniach* i *Drodze przez wieś*. Z kolei na słownictwo dyferencyjne w *Młodości Jasia Kunefala* zwraca uwagę S. Reczek (1969).

Szczególne miejsce w warstwie leksykalnej analizowanych utworów literackich zajmuje słownictwo związane z pracą na wsi, stanowiące ważną część leksyki ludowej, a tym samym dyferencyjnego słownika gwarowego (Filin 1960: 247–264). Aby zobrazować mechanizm dialektyzacyjny w tym zakresie, z materiału badawczego wyekscerpowano wyrazy odnoszące się do stodoły i wozu.

¹⁷ Realizacja spotykana w różnych gwarach Polski.

Pole tematyczne *stodola*:

boisko ‘ubite miejsce w stodole; klepisko’ (MSGP: 23), por.:

Tereska z płacem wpado, ze tata tam w stodole biją Teofila, mame. Wypadom jo, lece.
Patrze, a oni stoją obydwaj na **boisku** naprzeciw siebie [P 82];

bojowisko ‘ubite miejsce w stodole; klepisko’ (SWG: 226), por.:

Trzask się nosił po izbie, jakby cepami pacał po **bojowisku** [B 127];

pozastodolu ‘za stodołą’ (SWG: 232), por.:

take sznury stert **pozastodolu** widziało się na Ocinku dużo czasu przedtem [B 21];

wrótnie ‘wrota’, por.:

otworzył **wrótnie** na roścież [B 139];

otwierał **wrótnie** stodoły [P 94];

zapole ‘miejsce w stodole na snopy’ (SWG: 237), por.:

powstały na wsi nowe pokolenia i kładły się warstwami na cmentarzu jak snopki
w **zapolu** [B 195];

półkopki [...] zwiżywał i składał w **zapolu** [M 394];

Adam wchodził na **zapole**, on przerzucał przez belkę snopki [P 77];

zapolnica ‘przegroda z desek oddzielająca zapole od klepiska’ (Reichan 2004: 239),
por.:

Zatocyli sie ino mama i bęc! na **zapolnice** niezwywo [P 83];

zastodole ‘za stodołą’, por.:

chyłkiem leciałem **po zastodolach** jak złodziej [P 32].

Pole tematyczne *wóz*:

laterka 1) ‘mały wóz drabiniasty’, 2) ‘boczna deska małego wozu’ (por. SJPD, s.v. *latra*,
SWil, s.v. *letra*), por.:

I nie w **laterkach**, ani w półkoszkach: wasągiem paraduje, a to i o bryczce przemysła,
bo mu za mało na te wystawy [M 208];

A tam już po zarzeczu – hyc-hyp – terkoczą Filipowe **laterki** [M 350];

latra ‘boczna deska wozu’ (SWG: 229), por.:

wsparł się o **latrę** wozu [B 179];

orczyk ‘drewniany drążek służący do doczepiania postronków uprzęży zwierzęcia
pociągowego, zakładany na hak orczyca wozu konnego, sań lub sprzętu rolniczego’ (SGL:
172), por.:

chycili **orczyk** i lu! go przez łeb [P 83];

półkoszek ‘wóz wyłożony koszem wiklinowym’ (SJPD; por. SKar, 4: 330), por.:

I nie w laterkach, ani w **półkoszkach**: wasągiem paraduje, a to i o bryczce przemyśla,
bo mu za mało na te wystawy [M 208];

luśnia ‘jeden z dwóch okutych drążków, zakończony stalowym pierścieniem, zakładany na koniec przedniej osi konnego wozu drabiniastego, podtrzymujący drabinę’ (SGL: 129), por.:

Narychtowałem na **luśnie** kołem, buch! koło siedzi [P 85];

wasąg ‘paradny wóz gospodarski z plecioną ramą w wierzchniej części’ (SWG: 235), por.:

I nie w laterkach, ani w półkoszkach: **wasągiem** paraduje, a to i o bryczce przemyśla,
bo mu za mało na te wystawy [M 208];

chwyтали się drobnych handelków: a to **wasągami**, to saniami, drzewem, nawet opałkami [B 99].

5.6. PODSUMOWANIE

Autorzy omawianych utworów literackich w bardzo dużym zakresie zastosowali dialektyzację. Podstawą stylizacyjną stała się gwara kielecko-sandomierska, wprowadzona zwłaszcza w dialogach, w mniejszym zakresie w partiach narracyjnych, z których można wynotować głównie zjawiska słowotwórcze i leksykę. Mamy zatem do czynienia z dialektyzacją fragmentaryczną, zastosowaną w funkcji prezentatywnej (por. Dubisz 1979: 77), wewnątrztekstowej (Śliwiński 1996: 373). Choć twórcy szeroko wykorzystali cechy fonetyczne, morfologiczne, leksykalne, którymi wyróżnia się gwara północnej Małopolski, należy zwrócić uwagę na pewien stopień selekcji. W dialogach bohaterów nie zawsze odwzorowali wymowę mazurzącą, niekiedy błędnie zastosowali *a* pochylone lub pominęli je w miejscach uzasadnionych dialektologicznie, czy też wykazali się niekonsekwencją w zakresie zapisu samogłosek nosowych.

Trzeba pamiętać, że mamy do czynienia z tekstem drukowanym, na który duży wpływ miały zapewne działania redaktorsko-korektorskie, w związku z czym kolejne wersje każdego opowiadania czy powieści – od rękopisu czy maszynopisu przez pierwodruk po najnowsze edycje – różnią się w zakresie ortografii, stosowanych form gwarowych i ich zapisu. Jako przykłady mogą posłużyć poniższe fragmenty wyekscerpowane z różnych wydań opowiadania *Strajk* W. Burka i *Młodości Jasia Kunefala*:

Byłby sposób, **nalazłaby się** rada (Burek 1934: 3);

Byłby sposób, **nołazłaby się** rada (Burek 1968: 113);

Byłby sposób, **nalazłaby sie** rada (Burek 1976: 123);

Trza wom **wiedzieć** (Piętaś 1957: 82);

Trzeba wom **wiedzić** (Piętaś 2014: 46).

V.

TEORIA PÓL SEMANTYCZNYCH

Metoda pól semantycznych, przez różnych badaczy określaną również polami leksykalno-semantycznymi, znaczeniowymi, tematycznymi czy pojęciowymi (por. Cygal-Krupa 1990: 24–25), porządkuje materiał językowy na podstawie podobieństwa znaczeniowego jednostek leksykalnych, jak bowiem zauważyła H. Kurek, świat „jest tak bogaty i złożony, że człowiek nie był i nie jest w stanie dostrzec wszystkich jego aspektów i zawrzeć w języku naturalnym całej rzeczywistości pozajęzykowej” (Kurek 2003: 40). Rzeczywistość nie jest uporządkowana, człowiek natomiast, dostrzegając podobieństwo poszczególnych elementów – przedmiotów, cech, zjawisk czy zdarzeń, może przyporządkować je do pewnych ogólniejszych klas (Krawczyk 1989: 29). Jak podkreśla D. Kępa-Figura, kategoryzacja jako dzieło wspólnoty językowej leży u podstaw językowo-kulturowego obrazu świata (Kępa-Figura 2007: 20).

Zanim w XX wieku rozwinął się nurt badań semantycznych, którego centrum stanowiły pola leksykalno-semantyczne, od czasów starożytnych z ogółu wyrazów funkcjonujących w jakimś języku wyróżniano słownictwo tematyczne, czyli związane z określoną problematyką. Było ono stosowane do tworzenia słowników, a także podręczników i ćwiczeń do nauki języków, głównie łaciny. Takie przeznaczenia miały słowniki tematyczne: łaciński i łacińsko-niemiecki J. Murmeliusza (1513, 1526), łacińsko-niemiecko-polski F. Mymera (1528) czy łacińsko-włosko-polsko-niemiecki J. Tucholczyka (1531). W kolejnych wiekach w Polsce słowniki tematyczne zostały wyparte przez słowniki o układzie alfabetycznym, aż do roku 1926, gdy w Krakowie ukazał się słownik pojęciowy R. Zawilińskiego. Grupowanie wyrazów ze względu na odniesienie znaczeniowe miało jednak zastosowanie wyłącznie praktyczne, nie spotkało się z zainteresowaniem środowiska naukowego (Cygal-Krupa 2016: XIII–XV).

Zmiany nastąpiły w Niemczech w latach 30. XX wieku, gdy pod wpływem strukturalizmu F. de Saussure’a oraz filozofii W. Humboldta rozwinęły się badania pól leksykalno-semantycznych, a w połowie XX wieku również pól tematycznych (Buttler 1967: 43; Miodunka 1980: 16–18; Cygal-Krupa 2016: XV). Zaczęto wówczas badać wyrazy w odniesieniu do większych zespołów, czyli pól semantycznych bądź pól tematycznych (centrów zainteresowań) związanych z określonymi tematami (Cygal-Krupa 2016: XV).

Twórca strukturalizmu francuskiego pisał o związkach syntagmatycznych i asocjacyjnych (opartych na skojarzeniach), łączących wyrazy w strukturę językową. Z kolei W. Humboldt stworzył koncepcję języka jako „mapy rzeczywistości”, „świata pośredniczącego”

(Buttler 1967: 44). Podkreślał w niej doniosłą rolę języka w procesie poznawania i postrzegania świata. Uważał, że w języku zawarty jest sposób klasyfikowania elementów świata zewnętrznego. Odkryta przez W. Humboldta zależność między językiem a rzeczywistością stała się podstawą do sformułowania tezy o polach pojęciowych, które można wyodrębnić w tekstach, zarówno mówionych, jak i pisanych. Teorie F. de Saussure'a oraz W. Humboldta pozwoliły dostrzec kolejnym badaczom, że system leksykalny stanowi odbicie powiązanych wewnętrznie struktur pojęciowych (Grzegorzczkova 2010: 70).

Do XX-wiecznych pionierów badań z zakresu teorii pól semantycznych należą G. Ipsen, J. Trier i W. Porzig. G. Ipsen w roku 1924 po raz pierwszy użył terminu „pole znaczeniowe” (Buttler 1967: 45). J. Trier jest z kolei twórcą założeń teoretycznych metodologii badań pól semantycznych i wykorzystania jej w praktyce w rozprawie z roku 1931 na temat niemieckich wyrazów odnoszących się do pojęcia intelektu w średniowieczu na przestrzeni stu lat – około roku 1200, a następnie 1300. Odkrył, że przez ten czas w polu wyrazowym idiolektu ubył jeden wyraz (*list*), pojawił się jeden nowy leksem (*wizzen*), który automatycznie wpłynął na przesunięcie się znaczeń pozostałych elementów pola. J. Trier uznał, że w języku istnieje wiele „pól wyrazowych”, w których znajdują się wyrazy wchodzące w skład wspólnej, nadrzędnej kategorii. Pola są od siebie odgraniczone i szczerlnie wypełnione wyrazami. W ten sposób udowodnił, że pole pojęciowe, na wzór Saussure'owskiego pola wyrazowego, składa się z powiązanych ze sobą elementów. Zmiana położenia jednego wyrazu, przeniesienie go do innego pola powoduje zmiany w położeniu innych słów. Zdaniem J. Triera leksem poza polem wyrazowym byłby niezrozumiały. Do pola przynależą tylko wyrazy będące określoną częścią mowy, np. tylko rzeczowniki. Ten rodzaj pola pojęciowego jest nazywany polem parataktycznym. Teoria J. Triera znalazła zwolenników wśród językoznawców, takich jak: L. Weisgerber, A. Rudskoger, G. Ipsen, A. Jolles (Buttler 1967: 43–46; Grzegorzczkova 2010: 71–72). Warto zauważyć, że terminów „pole pojęciowe” i „pole wyrazowe” J. Trier używał wymiennie, co doprowadziło w gruncie rzeczy do utożsamienia „pojęcia” z „językowym znaczeniem” (Cygál-Krupa 1990: 20).

Inną strukturę pola semantycznego wyłożył W. Porzig, który podkreślał pewną naturalną łączliwość wyrazów. W tekstach spotyka się m.in. połączenia czasowników i rzeczowników (np. *szczekać + pies*), a także przymiotników i rzeczowników (np. *gniady + koń*). W przeciwieństwie do pola pojęciowego J. Triera, W. Porzig zaproponował pole syntaktyczne – podatne na zmiany, wewnątrz którego wyrazy mogą się przemieszczać, dzięki czemu np. powstają metafory (Wełpa 2014: 29).

Niemiecki teoretyk koncepcji pól semantycznych, L. Weisgerber, nawiązywał do idei W. Humboldta o wewnętrznej formie języka, która porządkuje postrzeganie świata przez daną społeczność, narzuca użytkownikom języka określony sposób widzenia świata. Odbiciem pola pojęciowego jest pole wyrazowe. Swoista dla danego języka i czasu siatka pojęciowa nakładana jest na rzeczywistość (Grzegorzczkova 2010: 71). W późniejszym czasie badania odnoszące się do teorii pól semantycznych prowadzili m.in. semantycy L.T. Hjelmslev oraz J.J. Katz i J.A. Fodor, etnolingwiści E. Sapir, B.L. Whorf, a także leksykologdy R. Hallig, W. von Wartburg czy F. Dornseif (Buttler 1967: 45).

W Polsce teorie pól semantycznych rozwinęli m.in.: A. Schaff (1964), D. Buttler (1967), W. Pisarek (1967), K. Pisarkowa (1972), W. Miodunka (1980), R. Tokarski (1984, 1993, 2014), Z. Cygál-Krupa (1990), A. Markowski (1990). Opis pól semantycznych zawiera m.in. rozprawa K. Pisarkowej (1972) dotycząca nazw zapachów. Do najważniejszych metodologów traktujących o polach semantycznych należy W. Miodunka (1980), który

przeprowadził badania empiryczne pól pojęciowych ZWIERZĘTA oraz PTAKI. Wyniki porównał z wynikami identycznych badań przeprowadzonych w języku francuskim oraz hiszpańskim. Uznał, że budowa pola istniejącego w pamięci badanych związana jest z ich doświadczeniami, wiekiem, płcią i uwarunkowaniami socjokulturowymi (Cygal-Krupa 2016: XX–XXI). Ponadto badacz wykazał, że pomiędzy wyrazami tworzącymi pole semantyczne zachodzą zarówno związki paradygmatyczne, jak i syntagmatyczne. Metodologia badań związków paradygmatycznych opiera się na ustaleniu cechy semantycznej, łączącej wszystkie analizowane słowa, a następnie na zebraniu wyrazów zawierających w znaczeniu daną cechę. Z kolei metoda syntagmatyczna skoncentrowana jest na wyrazach powiązanych składniowo. Na potrzeby analizy pól syntagmatycznych W. Miodunka rozszerzył zgromadzone leksemy rzeczownikowe o czasowniki i przymiotniki, dzięki którym możliwe jest tworzenie zdań i – w konsekwencji – tekstów (Miodunka 1989: 142–144). Analiza związków rzeczownika z czasownikiem pokazała, że powszechnie kojarzone są te czasowniki, które tworzą związki semantyczne z rzeczownikami (np. *frunąc* w polu ZWIERZĘTA; Cygal-Krupa 2016: XXI).

Kontynuatką badań W. Miodunki stała się Z. Cygal-Krupa, która spośród kilku funkcjonujących terminów – „pole semantyczne”, „pole pojęciowe”, „pole wyrazowe”, „pole tematyczne” – wybrała ostatni, rozumiany jako „zbiór wyrazów możliwych funkcjonalnie w konkretnej sytuacji tematycznej” (Cygal-Krupa 1990: 26). Badaczka postanowiła zweryfikować spostrzeżenia W. Miodunki na bazie materiałowej zebranej w 9 regionach Polski, gromadzącej 476 098 wyrazów z różnych dziedzin, które pogrupowała w 23 pola tematyczne. Doszła do wniosku, że:

[...] pola tematyczne, których materiał został zebrany metodą centrów zainteresowań na zasadzie skojarzeń kierowanych, mają wspólne podłoże z polami leksykalno-semantycznymi. Różnią się one tym, że w polach tematycznych wyrazy są skupione wokół nazwy centrum zainteresowań, co w konsekwencji prowadzi do większej ich złożoności i płynniejszych granic niż w polach leksykalno-semantycznych (Cygal-Krupa 1990: 165).

Z. Cygal-Krupa za współczesną kontynuatorkę badań zapoczątkowanych przez W. Miodunkę i rozwijanych przez nią w latach 70. i 80. uznaje B. Batko-Tokarz (Cygal-Krupa 2016: XXXVI). Lingwistka sformułowała założenia klasyfikacji tematycznej do *Wielkiego słownika języka polskiego PAN* (WSJP PAN), w tym trzystopniowy schemat klasyfikacji: na sfery, pola i podpola. Możliwe jest zaklasyfikowanie leksemu do kilku pól semantycznych, a następnie – na stronie internetowej słownika – wyszukiwanie słownictwa według kryteriów znaczeniowych. Jak pisze Z. Cygal-Krupa, „słownik ten będzie funkcjonować także jako słownik tematyczny, prawdopodobnie największy w polskiej leksykografii” (2016: XXXIV).

Tematyką pól semantycznych zajmował się R. Tokarski, autor obszernej monografii (1984), w której podjął próbę zastosowania wybranych teorii semantycznych do analizy wyrazów ogólnopolskich z XVI, a następnie XX stulecia, które charakteryzują człowieka pod względem płci i wieku. Badacz posługuje się terminami „pole znaczeniowe” oraz „pole leksykalno-znaczeniowe”, przez które rozumie „grupę wyrazów powiązanych wspólnym znaczeniem, między którymi istnieją określone relacje znaczeniowe, mające dawać w konsekwencji system zwarty i hierarchiczny” (Tokarski 1984: 11). Zdaniem lingwisty kształt poszczególnych pól wyrazowych „jest skorelowany z istniejącymi ponad językiem polami

pojęciowymi, które pokazują swoiste dla danej kultury czy dla danego języka sposoby ujmowania rzeczywistości” (Tokarski 1993: 353). Tak rozumiane pola semantyczne oddają właściwe dla społeczeństwa rozumienie świata i ujmowanie go w języku. Dopiero odejście od analizy jednostkowych przykładów na rzecz poszukiwania ogólniejszych związków pomiędzy leksemami tkwiących w ludzkim myśleniu pozwala na odtworzenie językowego obrazu świata. Pogrupowanie słownictwa używanego w danym języku czy jego odmianie, np. w gwarze konkretnej wsi, umożliwia wyodrębnienie kategorii pojęciowych typowych dla wspólnoty posługującej się tym językiem. Z tego względu badacz, zdaniem R. Tokarskiego, uprawniony jest do subiektywnego, arbitralnego łączenia jednostek językowych w szersze pola semantyczne, odpowiadające świadomości użytkowników języka (Tokarski 1984: 8, 1993: 355–357). Rolą badacza języka nie jest zatem interpretacja znaczeń tkwiących w języku, a jedynie klasyfikacja jednostek i opis poszczególnych kategorii przez ten język warunkowanych (Ziajka 2014: 121).

Do podobnych wniosków doszła D. Kępa-Figura. Jej zdaniem „o ocenie podobieństwa różnych wycinków rzeczywistości decydują dwie zmienne – inherentne właściwości podmiotu oraz subiektywna ocena ważności wybranych cech” (Kępa-Figura 2007: 20). Subiektywna ocena właściwości tkwiących w naturze danego podmiotu zależy z kolei od otaczającej jednostkę rzeczywistości pozajęzykowej. Żyjący w niej człowiek nazywa te elementy świata, które są istotne dla niego i całej społeczności. Tak pojmowana kategoryzacja jednostek pojęciowych jest zatem dziełem wspólnoty językowo-kulturowej i warunkuje jej językowo-kulturowy obraz świata.

O kategoryzacji w kontekście badań nad językowym obrazem świata pisała J. Maćkiewicz (1999b: 48). Jej zdaniem akt kategoryzowania dzieli się na dwie fazy. W pierwszej człowiek wyodrębnia obiekt, zjawisko bądź zdarzenie z otoczenia, poddaje je oglądowi i dostrzega jego cechy, niekoniecznie obiektywnie najważniejsze. Druga faza, właściwa, to grupowanie wyizolowanych elementów, polegające na porównywaniu ich, poszukiwaniu różnic i podobieństw między nimi. Przy czym podobieństwa są na ogół akcentowane, a różnice – ignorowane, zgodnie z tezą G. Lakoffa i M. Johnsona, w myśl której kategoryzacja polega na uwypuklaniu, pomniejszaniu i ukrywaniu pewnych właściwości (Johnson, Lakoff 1988: 190–191). Kategorie pojęciowe są tworzone przez ludzi zgodnie z ich zainteresowaniami, potrzebami i doświadczeniami. Na kształt kategorii z jednej strony wpływa rzeczywistość otaczająca człowieka wraz z istniejącymi już w niej naturalnie strukturami, a z drugiej sam człowiek lub grupa ludzi o określonych cechach, doświadczeniach i zasobie wiedzy, ukształtowanych w określonej kulturze (Maćkiewicz 1999b: 49). Kategoryzacja jest narzędziem umożliwiającym uporządkowanie zmieniającego się świata. Porządkowaniu towarzyszy jednak również interpretacja – proces kategoryzowania odbywa się zawsze z określonej perspektywy patrzącego podmiotu. Kategoryzacja, rozumiana jako mechanizm porządkujący i interpretujący, przyczynia się do budowania obrazu świata. Jak pisze J. Maćkiewicz: „Podsusza ona człowiekowi świat «pokawałkowany», uproszczony i unieruchomiony, dopasowany do ludzkich możliwości poznawczych” (Maćkiewicz 1999b: 53). Sposób „pokawałkowania” świata zależy od otoczenia podmiotu i kultury oraz jego własnych potrzeb, zainteresowań i systemu wartości. Kategorie pojęciowe mogą być niezwerbalizowane i zwerbalizowane. Pierwsze nakładają się na konceptualny obraz świata tworzony przez różne mechanizmy myślowe, drugie z kolei, wyrażone słowami, współtworzą językowy obraz świata danego języka etnicznego i odróżniają ów język od innych systemów.

Problematykę kategoryzacji znaków językowych w ujęciu kognitywnym podejmowała E. Tabakowska. Kategorie pojęciowe „dokonują podziału rzeczywistości na sensowne jednostki” (Tabakowska 2001: 33). Jest to zbiór elementów funkcjonujących jako całość. Użytkownik języka, widząc jakiś przedmiot, automatycznie dokonuje kategoryzacji – przypisania go do określonej kategorii. Świat nie jest zatem obiektywną rzeczywistością, lecz efektem procesu kategoryzacji – wiedzy, doświadczeń, sposobu postrzegania świata przez patrzący podmiot. Kategorie pojęciowe tkwią w umyśle „konceptualizatora” i w jego doświadczeniach, te zaś, które trafiły do języka, są „kategoriami językowymi”. Treść pojęciowa kategorii leksykalnej obejmuje wiele różnych elementów, np. rozmaite rodzaje stołów mieszczą się w ramach kategorii leksykalnej STÓŁ. Najlepszy element w danej kategorii to element prototypowy, maksymalnie wyrazisty – jest to podtyp, który zostaje przywołany jako pierwszy, np. *stół kuchenny* w obrębie kategorii STÓŁ. Elementy bardziej peryferyjne czy marginesowe kategorii są zazwyczaj rozmyte i nakładają się na peryferia sąsiednich kategorii (Tabakowska 2001: 37). Kategorie pojęciowe mogą się także przejawiać w kategoriach gramatycznych, jak bowiem pisze Tabakowska: „[...] w strukturze zdania każda kategoria leksykalna jest jednocześnie kategorią gramatyczną. Kategorie leksykalne są zdefiniowane przez swoją określoną treść semantyczną, natomiast kategorie gramatyczne dostarczają ram strukturalnych dla treści leksykalnej” (Tabakowska 2001: 35). Przykładowo kategoria leksykalna ŻYCIE może funkcjonować jako kategoria gramatyczna rzeczownika (*życie*) czy czasownika (*żyć*).

J. Bartmiński do metodologii pól semantycznych wprowadził metodę fasetową, zakładającą podział szerszych kategorii pojęciowych na podkategorie (fasety), odpowiadające specyfice badanego materiału (Bartmiński 1999: 143). Przyjęte kryteria i hierarchizacja kategorii uwzględniają realia kulturowe badanego obszaru językowego i specyfikę zebranego materiału (Bartmiński 2006b: 50). Założenia te korelują z badaniami prowadzonymi przez A. Wierzbicką, która próbowała ustalić kognitywne definicje rozmaitych przedmiotów i zwierząt. Dla ptaków przyjęła fasety: KATEGORIA (rodzaj ptaków), ŚRODOWISKO, WYGLĄD, ZACHOWANIE, WIELKOŚĆ, STOSUNEK DO LUDZI, z kolei dla przedmiotów typu filiżanka: KATEGORIA, CEL, MATERIAŁ, KSZTAŁT, ROZMIAR. Zaproponowana przez badaczkę kolejność faset nie jest przypadkowa, wynika bowiem z logiki pojęcia, np. z zastosowania desygnatu (Wierzbicka 1985: 32, [za:] Bartmiński 1999: 120). Należy przy tym podkreślić, że często niemożliwe jest jednoznaczne zaklasyfikowanie wyrazu do konkretnej kategorii z powodu polisemii (Wierzbicka 2006: 43). Niekiedy leksem w wyniku różnych znaczeń i konotacji mieści się w kilku polach semantycznych. Metodologia zaproponowana przez J. Bartmińskiego umożliwia badaczom językowo-kulturowego obrazu świata wyodrębnianie z analizowanego materiału językowego grup tematycznych najbliższych wartościom uznawanym przez wspólnotę posługującą się tym językiem i najtrafniejsze odwzorowanie badanej świadomości językowej.

Teoria pól semantycznych znajduje zastosowanie w badaniach dialektologicznych¹⁸, etnolingwistycznych, a także poświęconych idiolektom wybranych pisarzy (por. Wojciechowska 2000; seria wydawnicza *Słownictwo Pism Stefana Żeromskiego* 2002–2016; Kosińska-Zagajewska 2015). Szczególne miejsce zajmują kwestionariusze stosowane w badaniach terenowych (Doroszewski 1958; Stieber 1964; Dejna 1986), atlasy oraz

¹⁸ Obszerny stan badań z tego zakresu znajduje się m.in. w artykule D.K. Rembiszewskiej (2005: 37–51).

słowniki gwarowe, np.: Kucala 1957; SSiSL 1996–2021; Pelcowa 2012–2021. Klasyfikacją leksyki gwarowej zajmowali się m.in. T. Malec (1969) i R. Tokarski (1984). Warto wspomnieć o licznych pracach z zakresu językowego obrazu świata wsi, w których zebrany materiał gwarowy sklasyfikowano pod względem tematycznym, np.: Kobylińska 1997b; Rak 2007b; Piechnik 2009c; Wełpa 2014; Ziajka 2014; Miszta 2016; Jelonek 2018; Kulak 2021. Jak zauważa Z. Cygal-Krupa, w języku społeczności posługującej się gwarą kluczowe miejsce zajmuje rzeczowa klasyfikacja otaczającego świata. Percepcja i kreacja rzeczywistości „przede wszystkim dokonuje się za pomocą kręgów znaczeniowych – inaczej centrów zainteresowań człowieka, tworzonych przez niego dla jego egzystencji fizycznej i duchowej” (Cygal-Krupa 2016: XXXVII). Z tego względu w języku społeczności wiejskiej dominuje makropole CZŁOWIEK, rozpadające się na szereg mikropól.

VI.

MĘŻCZYŻNA I KOBIETA JAKO CZŁONKOWIE SPOŁECZNOŚCI WIEJSKIEJ

Niniejszy rozdział dotyczy stereotypu kobiet i mężczyzn w społeczności wiejskiej. Składają się nań cechy zewnętrzne, ale przede wszystkim „poddawane silnemu i szczegółowemu wartościowaniu społecznemu postawy moralne i społeczne” (Kąs 1994b: 120). Stereotypowy wizerunek utrwalony jest w konstrukcjach językowych – ekspresywizmach osobowych, przewiskach, we frazeologii i przysłowia. Odbicie w języku znajdują cechy podlegające częstszej i uważniejszej obserwacji, z jakiegoś powodu ważne dla twórców i odbiorców apelatywów (Matusiak-Kempa 2019: 334), z reguły będące odstępstwem od normy i zasługujące na potępienie (Krawczyk-Tyrpa 2001: 135). Stąd też ekspresywne apelatywy gwarowe z reguły nacechowane są ujemnie. Wskazują na pożądane wartości poprzez zanegowanie braku określonej cechy. Obecność w systemie leksykalnym wielu jednostek odnoszących się do jakichś negatywnie ocenianych zachowań nie oznacza, że są one w danej społeczności powszechne. Nacechowane pejoratywnie ekspresywizmy czy związki frazeologiczne służą bowiem przede wszystkim zabezpieczeniu przed upowszechnianiem się określonych, niemile widzianych, postaw. W pozytywnym stereotypie członka społeczności wiejskiej, niezależnie od płci, mieszczą się takie wartości, jak: stateczność, powaga, pracowitość, zaradność, energiczność, uczciwość, prawdomówność i życzliwość (Kąs 1994b: 121–125).

Analizowane teksty prozatorskie ukazują świat oczami mieszkańców wsi, w związku z tym w niniejszym opracowaniu obraz społeczności wiejskiej konfrontowany jest z wizerunkami chłopów kreowanymi przez nich samych, a utrwalonymi w gwarze. Stąd pominęłam np. rozprawy R. Tokarskiego (1992), E. Teodorowicz-Hellman (2003a, 2004) czy badania empiryczne, przedstawione w tomie *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych* (2006). Zasadniczo wykluczyłam także prace traktujące o wizerunku kobiety i mężczyzny utrwalonym w języku ogólnym, choć niektóre analizowane jednostki językowe występują nie tylko w gwarach, lecz też w polszczyźnie ogólnopolskiej, głównie w jej odmianie potocznej. Należy ponadto zaznaczyć, że dalsze rozważania o obrazie społeczności wiejskiej zostały oparte na materiałach zebranych przez dialektologów i etnografów. Spetryfikowany w nich obraz świata ma w większości charakter historyczny, często nieprzystający już do współczesnej wsi, upodabniającej się do społeczności miejskiej.

Apelatywne nazwy osobowe członków wiejskiej wspólnoty językowo-kulturowej w gwarach Małopolski stały się tematem badań m.in.: A. Pospiszylowej (1991), J. Kaśia (1994b, 2002), L. Gawrońskiej (2002), J. Kobylińskiej (2003b), A. Czesaka (2004), A. Piechnik (2009c), H. Grocholi-Szczepanek (2012). Przezwiska i przydomki funkcjonujące w gwarach różnych regionów Polski interesowały badaczy od I. połowy XX wieku (m.in.: Kosiński 1908; Zborowski 1922; Kapecówna 1927). Z późniejszych prac odnoszących się do Małopolski można wymienić opracowania: K. Tokarzówny (1954), T. Gołębiowskiej (1971), S. Warchoła (1994, 1999), L. Tomczak (1992, 1999), T. Giedz (1998), R. Łobodzińskiej (1998), M. Światały (1999), E. Oronowicz-Kidy (2009), B. Ziajki (2011, 2014), I. Jaros (2012). Obraz człowieka utrwalony we frazeologizmach przedstawia M. Rak (2005a, 2007a), a materiał paremiologiczny przydatny do analizy można dodatkowo wyekscerpować ze słowników gwarowych (np. Rak 2005b; Kaś 2011)¹⁹ i opracowań dotyczących języka polskiego w ogóle (np. Kostecka-Sadowa 2012a, 2012b). Dawny obraz mężczyzny w środowisku wiejskim na podstawie wypowiedzi respondentów O. Kolberga przedstawia J. Wronicz (2003). A. Krawczyk-Tyrpa (2001) pisze o tabu, jakim w gwarach objęte są różne aspekty związane z płcią, z kolei artykuł H. Pelcowej (2001b) traktuje o społecznych i kulturowych uwarunkowaniach słownictwa gwarowego w odniesieniu do determinantów płci.

1. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ MĘŻCZYZNY I KOBIECY

1.1. NAZWY

1.1.1. MĘŻCZYŻNA

W gwarach oraz w polszczyźnie potocznej mężczyzna określane jest wyrazem *chłop*. Leksem wywodzi się z prasłowiańskiej formy **cholpъ* ‘człowiek niewolny, poddany’ (WSJP). Pierwotnie oznaczał ‘niewolnika, jeńca’, z czasem ‘członka najniższej warstwy społecznej, czyli wieśniaka, kmiecia, chłopca poddanego’, a w odniesieniu do szlachty był rodzajem wyzwiska (Szymczak 1974: 358–359). Badacze kultury wiejskiej notują zwykle dwa lub trzy znaczenia tego leksemu, por.: 1) ‘dorosły mężczyzna, zwykle żonaty’; 2) ‘mąż’; 3) ‘człowiek mieszkający na wsi, prowadzący gospodarstwo rolne; wieśniak’ (Sikora 2010: 176); 1) ‘każdy dorosły mężczyzna’; 2) ‘mąż’ (Kurdyła 2011: 159). Jak wskazują przytoczone definicje, wyraz informuje nie tylko o płci, ale też o wieku i stanie cywilnym. Określa bowiem wyłącznie dorosłego mężczyznę w średnim wieku, a przy tym wywołuje obraz człowieka żonatego, jako że zarówno mężczyzna, jak i kobieta pełnoprawnymi członkami tradycyjnej społeczności wiejskiej stają się dopiero z chwilą zawarcia małżeństwa.

Od leksemu *chłop* utworzono wiele formacji pochodnych, zarówno zdrobniałych (np. *chłopek*), jak i zgrubiałych (np. *chłopisko*). K. Sikora wskazuje, że wyraz *chłop* w przytoczonym wyżej znaczeniu ‘człowiek mieszkający na wsi, prowadzący gospodarstwo rolne’ ma z reguły pozytywne konotacje, ujawniające się w kolokacjach, np. *robotny chłop, to był chłop!* O jego wartości honoryfikatywnej świadczy zwrot adresatywny *chłopie*, który

¹⁹ Liczne opracowania dialektologiczne i etnograficzne dotyczą innych regionów Polski (por. Sychta 1956; Kamińska 1958; Malec 1969; Gala 1979; Biolik 1983; Kosyl 1988, 1998; Ratka 1997; Dacewicz 1998; Kleszcz 1998; Miszta 2016).

może być kierowany do znajomego, dorosłego mężczyzny, równego wiekiem i statusem społecznym (Sikora 2010: 173–176). W liczbie mnogiej pełni natomiast funkcję zwrotu do grupy mężczyzn. Podkreśla wówczas integrujący charakter więzi między rozmówcami, niezależnie od ich wieku i pozycji (Sikora 2010: 173).

Pełnoprawnego męskiego członka społeczności wiejskiej, z wyłączeniem niektórych regionów, określa się zwrotem *gospodarz*. Jak zauważa K. Sikora, tytuł ten (antonim *dziada*) pełni funkcję nobilitującą i nie jest równoznaczny z rolnikiem. Oznacza bowiem samodzielnego posiadacza gospodarstwa i domu, zamożnego, cieszącego się w gromadzie autorytetem (Sikora 2010: 160–165). Pod względem finansowym męskich członków społeczności klasyfikują też frazeologizmy. Przykładowo najbogatszych gospodarzy w gwarze świętokrzyskiej określano wyrażeniem *pán całom gebom*, z kolei biedotę – *dziád prosany* (Rak 2005a: 224).

Młodego, nieżonatego mężczyznę sygnują w gwarach leksemy pochodne od wyrazu *chłop* (np. *chłopak*, *chłopiec*) lub wskazujące na kawalerstwo, np. *kawaler*, *kawalerczak*. Ponadto spotykane są rozmaite ekspresywizmy podkreślające jego niedojrzałość, np. *cycek*, *mleczek* (Piechnik 2009c: 188, 218).

W wiejskich kontaktach interpersonalnych często używane są adresatyw *kum* oraz rozmaite derywowane od niego afektonimy, takie jak: *kumcio* (Kurek 2019a: 206), *kumeczek* czy *kumoś*. Mogą być one używane w stosunku do równorzędnych osób dorosłych – znajomych, sąsiadów, a często wskazują też na ojca chrzestnego (Sikora 2010: 139; por. Piechnik 2007: 68; Grochola-Szczepanek 2012: 156). Inne męskie afektonimy spotykane na wsi to np.: *sąsiedzie*, *bracie*, *kolego*, *przyjacielu* (Sikora 2010: 166–173). Ponadto w gwarach wschodnich mężczyznę, ale też męża, oznacza wyraz *człowiek* (Wronicz 2003: 67).

Leksem *mężczyzna* występuje w gwarach niezwykle rzadko i ma raczej uroczysty charakter, co potwierdzają różni badacze (por. Wronicz 2003: 67; Piechnik 2009c: 93; Grochola-Szczepanek 2012: 216). Wyraz *pan* z kolei tradycyjnie używany był w kontaktach z przedstawicielami dworu i władzy, osobami z miasta, nauczycielami, urzędnikami (Sikora 1993: 304–305).

Wiejski system adresatywny wyróżnia osoby w podeszłym wieku, którym należało przynajmniej „na pokaz” okazywać szacunek. Starszych mężczyzn określano wobec tego zwrotami pierwotnie przypisanymi najbliższym członkom rodziny, np. *ojce/ocięc*, *tatusiu*, *dziadku* (Sikora 2010: 155–160).

1.1.2. KOBIETA

Na wsi dorosła kobieta, ale też żona, tradycyjnie określana jest leksemem *baba*. Wyraz ten funkcjonuje niekiedy jako zwrot adresatywny, choć zazwyczaj w wypowiedziach mających na celu skarcenie czy obrażenie odbiorcy (por. Sikora 2010: 177). Pod wpływem języka literackiego użytkownikom gwary znane jest określenie *kobieta*. W funkcji wokatywnej ma ono na ogół „wydźwięk protekcyjny, co wynika chyba głównie z jego pierwotnego zakresu użycia” (Sikora 2010: 179) – *Słownik warszawski* opatrywał go kwalifikatorem *pogardliwy*. K. Sikora zaznacza, że do wiejskiej, zamężnej kobiety zwracali się w ten sposób przedstawiciele szlachty, władzy, księcia czy mieszczaństwo (Sikora 2010: 179). W kontaktach sąsiedzkich i między dobrymi znajomymi funkcjonowały natomiast adresatywy typu: *kumo*, *kumosko*, *kumusiu*, niekiedy określające również matkę chrzestną w stosunku do ojca chrzestnego lub rodziców dziecka (Sikora 2010: 139).

Do dziś popularnym sposobem zwracania się do kobiet jest stosowanie adresatywów podkreślających relacje rodzinne, czyli bycie czyjąś żoną lub córką, np. *gospodyni*, *młynarzowo* (por. Sikora 2010: 160–161). Zjawisko to z językowego i społecznego punktu widzenia omawia H. Pelcowa:

Dominacja męskości w gwarach, podobnie jak w języku ogólnopolskim, zaznacza się [...] bardzo wyraziście poprzez ekspansję funkcjonalną form męskich jako pierwotnych i podstawowych, a w odniesieniu do osób, także wyżej sytuowanych w hierarchii ważności. Kierunek derywacji zawsze bowiem prowadzi od form męskich do żeńskich: *kuzyn* → *kuzynka*, *wuj* → *wujenka*, *starosta (weselny)* → *starościna*, *krawiec* → *krawcowa* [...]. Podobną sytuację widzimy w zakresie funkcjonowania nazwisk kobiet wiejskich; przeważają formy odmęzowskie i sufiksy *-ka*, *-icha*, rzadziej *-uwa*, *-ina*: *Kowalka*, *Kowalicha*, *Kiecanika*, *Kiecanicha*, *Królicza*, *Stelmaszycha*, *Traczycha*, *Tetlaczka*, *Nowakowa* lub określenia opisowe utworzone od imienia męża, np. *Józkowa baba* (żona Józefa), *Marcinowa Marynka* (Marynka, żona Marcina). Podobnie jest w wypadku nazw córek, gdzie z kolei przeważają odojcowskie określenia opisowe: *Hanka Pietrkowa* (Hanka, córka Piotra), *Zośka Mazurowa* (Zofia, córka Józefa Mazura), ale nie są to określenia jedyne, gdyż obocznie występują także nazwy typu *Zoścyna Ewa* (Ewa, córka Zofii), *Szczęsniaszczyzna Bronka* (Bronisława, córka Szczęśniakowej), a także *Anka od Kowalskich* (Anka, córka Kowalskich). Rzadziej natomiast używane są formy z sufiksami *-ówna*, *-anka*: *Nowakówna*, *Zarębianka* (Pelcowa 2001c: 265; por. Pajdzińska 2001b: 155).

K. Sikora zaznacza, że leksem *gospodyni* nie tylko określa żonę zamożnego i cieszącego się poważaniem posiadacza gospodarstwa i domu, ale też eksponuje to, że kobieta jest współwłaścicielką gospodarstwa domowego; samodzielnie, czyli bez udziału matki lub teściowej, kieruje przypadającą jej częścią obowiązków. Jest to adresatyw nobilitujący; przeciwwaga do *dziadówki* (Sikora 2010: 161).

Zwrot adresatywny *pani* został zaimplementowany do gwary z języka wyższych warstw społecznych. Początkowo odnoszony był wyłącznie do przedstawicielek kultury miejskiej i szlacheckiej (Sikora 2010: 202–203). Upowszechnienie się na wsi elementów kultury miejskiej rozszerzyło funkcjonalność zwrotu *pani* i przeniosło go również do kontaktów między członkami tradycyjnej społeczności.

1.2. WIZERUNEK

1.2.1. CECHY FIZYCZNE

W opinii mieszkańców wsi wygląd zewnętrzny nie jest istotny, o ile nie przekłada się na zdolność do pracy fizycznej. Kiedy zatem mówi się o atrybutach zewnętrznych mężczyzny, wymienia się cechy związane z możliwością wykonywania prac gospodarskich. Za „prawdziwego chłopca – jak pisze J. Wronicz – uznawany jest mężczyzna silny” (Wronicz 2003: 68). Oczekiwanie tężyzny fizycznej szczególnie mocno ujawnia się we frazeologizmach, typu *kawał chłopca*, *chłop jak dąb*.

Na wsi na ogół aprobuje się krągłą sylwetkę (por. powiedzenia *ktoś dobrze wygląda*, *ktoś zbiedniał*). Dobrze, jeśli u mężczyzny wynika ona z dużego udziału mięśni, które pozwalają wykonywać najcięższe prace, por. przezwisko *Byćar* ‘umiężniony’ (Świtła 1999: 183). W wypadku kobiet „pulchność” często implikuje opiekuńczość, por. *kwoka*

(Piechnik 2009c: 211). Tusza nie może być jednak nadmierna – wówczas przywodzi na myśl zachłanność, por. *gruby jak świnia* (Rak 2007b: 236), *spaślak* (Piechnik 2009c: 237), i niezdarność, por. *ramol* (Piechnik 2009c: 233). Bardziej negatywnie, niezależnie od płci, kojarzy się jednak przesadna szczupłość. Wskazujące na nią apelatywy często ewokują chorobę (*suchotnik*), niedostatek (*szkapa*), brak sił (*lichota*; Piechnik 2009c: 97).

O oczekiwany wzroście członka wiejskiej społeczności świadczą wyrażenia, takie jak: *chłop aż pod posowę, aż pod strop, chłop jak dąb* (Wronicz 2003: 68; por. Rak 2005b: 35). Gromada zauważa, gdy jednostka jest jednocześnie chuda i wysoka (por. *dlugopis*; Piechnik 2009c: 190; *Patyk*; Warchoł 1994: 96). A. Piechnik zwraca uwagę, że niski wzrost zwłaszcza u mężczyzn jest cechą kuriozalną, sprawiającą, „że jej nosiciela nie sposób traktować poważnie” (Piechnik 2009c: 97). Świadczą o tym apelatywy, np. *pętał* (Piechnik 2009c: 226), *chłopina* (Grochola-Szczepanek 2012: 245), przezwiska, np. *Karzeł* (Warchoł 1994: 96; por. Oronowicz 1999: 13; Ziajka 2014: 307), *Kusiołek* (Łobodzińska 1998: 242), a także ironiczne frazeologizmy, typu *chłop jak strąk bobu, chłop jak wiecheć słomy* (Wronicz 2003: 68). Niekiedy określenia męskie podkreślają niski wzrost, ale jednocześnie kładą nacisk na towarzyszącą mu przysadzistą budowę ciała, por. *Knopek* (Łobodzińska 1998: 242). Jak zauważa A. Piechnik, wysoki wzrost postrzegany jest jako cecha typowo męska, stąd w zebrany przez nią materiale zaświadczającym odstępstwa od normy przeważają określenia nieprzeciętnie wysokich kobiet i bardzo niskich mężczyzn (Piechnik 2009c: 96–97).

Odpowiednie tempo poruszania się, a co zatem idzie – pracy, gwarantuje szybki chód. Utrudniają go różne dysfunkcje, wynikające ze schorzeń kręgosłupa lub stawów. Osoby utykające, niezdarnie chodzące piętnowane są przy użyciu apelatywów, takich jak *koślac* (Grochola-Szczepanek 2012: 252) czy *kuternoga* (Piechnik 2009c: 210), i przezwisk, np. *Kobylon* (Łobodzińska 1998: 242), *Kulawy* (Światała 1999: 183; por. Oronowicz 1999: 13; Tomczak 1999: 210). Odbiegający od normy sposób chodzenia stygmatyzuje też frazeologia, por. *chodzić jak kacka* (Rak 2005a: 223). Niektóre jednostki leksykalne wskazują na posiadanie garbu albo w inny sposób skrzywionej sylwetki, por. *garbiaty, przikrzywióny*, (Grochola-Szczepanek 2012: 260–261), *garbus* (Piechnik 2009c: 195), czy np. niemożność poruszania kończynami, por. *Dreṭwy* ‘pozbawiony czucia’ (Warchoł 1999: 259). Ekspresywizmy żeńskie często zaświadczały kręcenie biodrami, które odbierane jest jako przejaw nieskromności, por. *kaczka, wiercidupa* (Piechnik 2009c: 245).

W wyglądzie zwracają uwagę detale twarzy, np. ospowata cera (*parchacz*), skłonność do czerwienia się (por. *burak*; Piechnik 2009c: 183, *Cyrwony*; Światała 1999: 183; por. Warchoł 1999: 268), duże, odstające uszy, por. *klapoluch* (Piechnik 2009c: 205), *ośle usy* (Rak 2007a: 113), *Baniak* ‘mający uszy jak baniak’ (Warchoł 1999: 268), wyróżniające się wargi, por. *Kłap* (Łobodzińska 1998: 242), *Krzywousty* (Oronowicz 1999: 13), wydatne policzki, por. *pucek* (Piechnik 2009c: 232), nietypowe uzębienie, por. *królik* (Piechnik 2009c: 209), *końskie zęby* (Rak 2007b: 238). Jednostki leksykalne określają osoby o dużych, zbyt okrągłych głowach, por. *głowacz* (Piechnik 2009c: 196), *Globus* (Światała 1999: 183).

Mężczyźni tradycyjnie przypisane są krótkie włosy (Grochola-Szczepanek 2012: 251). Niechętnie społeczność wiejska odnosi się do osób łysych (por. *łysoń*; Grochola-Szczepanek 2012: 251; *Łysy*; Warchoł 1994: 96), rudych, por. *lisiur* (Piechnik 2009c: 213), *Ryży* (Oronowicz 1999: 13), ale niekiedy eksponowane są też włosy o innej pigmentacji – bure (por. *Bury*; Światała 1999: 183), czarne (por. *Czarny*; Oronowicz 1999: 13; *Gavron*; Światała 1999: 184) czy zbyt jasne (por. *Siwý* ‘przezwisko mężczyzny, który jest jasnym

blondynem’; Ziajka 2014: 455). Siwizna implikuje niemłody wiek (*siwek*; Piechnik 2009c: 236), ale zbyt wczesne wyjaśnienie włosów również znajduje odzwierciedlenie w nieoficjalnej antroponomii, por. *Śivy* (Światała 1999: 183). Włosy uznawane są za żeński atrybut, oczekiwanie od kobiet zadbanej fryzury przejawia się w wielu apelatywach krytykujących niestaranne uczesanie, np. *kołtun*, *szopa* (Piechnik 2009c: 207, 240). Mężczyzna powinien regularnie golić wąsy i brodę, por. *kudłaty jak niedźwiedź* (Rak 2007b: 239). Posiadanie dużego zarostu charakterystyczne jest bowiem dla Żydów (stąd określenia *mosiek*), z kolei nadmierne owłosienie ciała implikuje dzikość, por. *małpa* (Piechnik 2009c: 215).

Niektóre określenia apelatywne i antropomiczne wyrażają ocenę urody desygnatu, np. *brzydak*, *uroda* (Piechnik 2009c: 182, 244), *Przyjemnioczek* ‘przewrotne przezwisko mężczyzny, którego postrzegano jako brzydkiego’ (Łobodzińska 1998: 243). Nadmierne dbanie o wygląd uznawane jest za cechę typowo kobiecą, o czym świadczą pejoratywne określenia męskie, typu *laluś* (Grochola-Szczepanek 2012: 259), *picuś* (Piechnik 2009c: 226). Mężczyzna nie powinien ubierać się zbyt ekstrawagancko, por. *cudok* (Grochola-Szczepanek 2012: 257), *straśidło* (Pospiszylowa 1991: 143), ani strojnie, por. *fircyk* (Piechnik 2009c: 194), *paradoś* (Grochola-Szczepanek 2012: 259). Wskazany jest schludny ubiór – różne jednostki leksykalne piętnują zatem osoby zaniedbane, por. *kocmołuch* (Piechnik 2009c: 206), *śfintok* (Pospiszylowa 1991: 143), *brudny jak świnia* (Rak 2007b: 233). Ważne, by strój był dostosowany do sytuacji, por. *wystroić się jak za krowami w pole* (Rak 2007b: 78). J. Kaś zwraca uwagę, że elegancki i zadbany wygląd w wypadku kawalera świadczy o jego dojrzałości (Kaś 1994b: 129). Tradycyjne elementy ubioru współcześnie noszone są wyłącznie przez najstarszych mieszkańców wsi (Grochola-Szczepanek 2012: 258).

W systemie leksykalnym gwary zasadniczo pomijane są „cechy wynikające z kalectwa, upośledzenia fizycznego i umysłowego” (Kaś 1994b: 120). Większość apelatywów ewokujących chorobę znanych z opracowań dialektologicznych na ogół określa nie osoby rzeczywiście niepełnosprawne, „ale zdrowych ludzi, których zachowanie bądź wygląd odbiegają od normy” (Piechnik 2009c: 103). Z kolei Z. Benedyktowicz do kategorii kształtujących obraz obcego w kulturze ludowej włącza brak zdolności postrzegania świata którymś ze zmysłów (Benedyktowicz 2000: 130).

1.2.2. CECHY WEWNĘTRZNE

Spośród wartości składających się na stereotyp członka społeczności wiejskiej szczególnie ceni się pracowitość, por. *harować jak kón* (Rak 2005a: 223), i zaradność, por. *złota rączka* (Gawrońska 2002: 40). Osoby niespełniające tego oczekiwania, czyli niewywiązujące się ze swoich obowiązków względem rodziny i gospodarstwa, określane są ujemnie nacechowanymi apelatywami, por. *babrok* ‘partacz’ (Kaś 2002: 106), *ciapa* ‘człowiek nieudolny, ślamazarny’ (Łobodzińska 1998: 243), *Ciajdak* ‘człowiek leniwy, niezaradny’ (Warchoła 1999: 256), *Truteń* ‘człowiek leniwy’ (Oronowicz 1999: 14). Gwarowe ekspresywizmy określające osoby leniwe zwykle obejmują przedstawicieli obu płci, np. *nierób*, *próżniok* (Gawrońska 2002: 39; por. Grochola-Szczepanek 2012: 225).

Stateczności i powagi oczekuje się zwłaszcza od mężczyzny jako głowy rodziny. Cechy te przekładają się bowiem na podejmowanie przemyślanych decyzji, rozsądne zarządzanie pieniędzmi i gospodarstwem. Do kobiet, stereotypowo postrzeganych jako mniej mądre i nieobciążonych społecznymi oczekiwaniami, w tym zakresie podchodzono z większą wyrozumiałością (Kaś 2002: 106). Liczne ekspresywizmy oraz przezwiska wskazują

mężczyzn działających bez zastanowienia i nieodpowiedzialnych, np. *popyrtańec* (Kąs 1994b: 126), *waryjot* (Grochola-Szczepanek 2012: 225), *Kapusta* ‘przezwiśko mężczyzny, który uważany jest za człowieka nieinteligentnego, lekkomyślnego’ (Ziajka 2014: 435). Z kolei mężczyznę niemądrego oznaczają ujemne apelatwy, takie jak *burok* (Grochola-Szczepanek 2012: 236) czy *pacan* (Grochola-Szczepanek 2012: 237). M. Rak zauważa, że większość gwarowych frazeologizmów odnoszących się do mądrości człowieka określa mężczyznę (Rak 2005a: 223). A. Piechnik natomiast wymienia szereg wyzwick osób ociężałych umysłowo, np. *matol*, *tumok*, które stosowane są w odniesieniu do przedstawicieli obu płci (Piechnik 2009c: 103–104).

Do najczęściej wymienianych cech osobowości w kulturze wiejskiej należą: dobroć, życzliwość, chęć niesienia pomocy. Charakteryzujące się nimi osoby określa się wyrażeniami typu *dobry człowiek*, *dobry chłop* (Grochola-Szczepanek 2012: 233). Znacznie więcej ekspresywizmów o silnie negatywnym nacechowaniu odnosi się do osób wzbudzających pod jakimś względem niechęć, np. nieżyczliwych, por. *samsur* ‘egoista’, nieuczciwych, por. *fiśkal* ‘nieuczciwy doradca’, przebiegłych, por. *migłanc* (Kąs 2002: 107), interesownych, np. *Kolacyjka* ‘przezwiśko mężczyzny, który pracował w milicji i załatwiał ludziom różne sprawy za postawienie „kolacyjki”’ (Ziajka 2014: 293), zachłannych, por. *Lisek* (Oronowicz 1999: 14), *Pazyrka* (Tomczak 1999: 211), zarozumiałych, por. *mudracka* (Kąs 2002: 107), *Filozof* (Oronowicz 1999: 14), zawziętych, por. *mosur* (Kąs 2002: 107).

W kanon pożądaných na wsi wartości nie wpisuje się uczuciowość (Ziajka 2011: 297). Przewaga czynników ekonomicznych nad emocjonalnymi ukształtowała niewielkie znaczenie życia uczuciowego na wsi. „Roztkliwienie się, serdeczność oceniano negatywnie jako przejawy słabości i mazgajstwa [...]. I nie jest to brak wrażliwości na potrzeby ciepła, tylko pewien styl życia, ukształtowany w konkretnych warunkach egzystencji” (Tryfan 1977: 29).

1.2.3. RELACJE MIĘDZYLUDZKIE

W społeczności wiejskiej bez względu na płeć oczekuje się chęci uczestniczenia w życiu społecznym. Z jednej strony dobrze odbierane są osoby otwarte na kontakt z innymi, rozmowne. Niewykazujących takiej postawy określają ekspresywizmy typu *burok* (Grochola-Szczepanek 2012: 232), *mruk* (Gawrońska 2002: 40). Z drugiej strony negatywnie oceniana jest skłonność do nadmiernego mówienia, zwłaszcza nie na temat, por. *gawyndziorz*, *paplac* (Grochola-Szczepanek 2012: 238), plotkowania, por. *bojcorz* (Gawrońska 2002: 40), *Kronikarz* (Oronowicz 1999: 14), konfabulowania, por. frazeologizm *cyganić jak pies* (Rak 2005a: 223), apelatyw *udawac* (Grochola-Szczepanek 2012: 239; por. Kąs 1994b: 125), przezwiśko *Bajadera* ‘mężczyzna, który lubił opowiadać zmyślane historie’ (Warchoń 1999: 267).

W wiejskim *savoir-vivre* nie mieści się awanturnictwo, por. *gacopiyrz* ‘człowiek zadziorny, wywołujący bijatyki’, kłótność, por. *niezgodliwiec* (Kąs 2002: 107), *scekac*, i dokuczanie innym osobom, por. *dokazuwac*, *zygoc* (Grochola-Szczepanek 2012: 238–241). Na krytykę zasługują zarówno przechwałki, por. *chojrok* (Grochola-Szczepanek 2012: 231), *chwalba* (Piechnik 2009c: 185), *Burżuj* ‘określenie mężczyzny, który w rozmowach często akcentuje wartość swego majątku’ (Ziajka 2011: 280), jak i częste narzekanie, por. *jojdok*, *nudziorz* (Grochola-Szczepanek 2012: 239; por. Pospiszylowa 1991: 146–147).

H. Pelcowa zwraca uwagę na różnice w zakresie komunikacji językowej wiejskich kobiet i mężczyzn. Zauważa, że:

[...] kobiety są bardziej otwarte i ufne wobec ludzi spoza środowiska wiejskiego, chętniej też niż mężczyźni udzielają informacji i to nawet wtedy, gdy czegoś nie pamiętają zbyt dobrze. Lubią ponadto opowiadać o swoim życiu, domu, dzieciach; mężczyźni wolą natomiast tematy poważniejsze, np. o wojnie [...]. Ponadto u kobiet widzenie świata jest bardziej emocjonalne, ale często i naiwne, stąd łatwiej przyjmują one, często w sposób niekontrolowany, nowe nazwy, używane przez młodszych mieszkańców wsi (Pelcowa 2001b: 262).

W wiejskim systemie leksykalnym występują mocno pejoratywne określenia, używane dla zaznaczenia ogólnie negatywnego stosunku do kogoś, np. *dupek* czy *kutwa* (Piechnik 2009c: 191, 210). Podobny wydźwięk mają liczne wulgarne wyzwiska, w przeważającej mierze znane też z potocznej odmiany polszczyzny ogólnej.

2. OBRAZ KOBIETY I MĘŻCZYŻNY UTRWALONY W PROZIE

2.1. NAZWY

2.1.1. MĘŻCZYŻNA

W analizowanych utworach literackich występuje ogólnogwarowy leksem *chłop* w trzech znaczeniach:

- 1) ‘dorosły mężczyzna’, por.:

Przy pomocy takich paprochów, w jakich my siebie kąpiemy, wyleczył podobno **chłop** cara [P 6];

Do krwi zbił raz tego synała, **chłopa** już obstarniego, kiedy niezbyt czubatą ćwiercią ziemniaki dla ojca odmierzał [B 69];

Trzydzieści prawie lat **chłopu** – i kawaler! [M 289];

- 2) ‘przedstawiciel chłopstwa, rozumianego jako najniższa warstwa społeczna’, por.:

– Kochasz mnie, nie gardzisz mną, że jestem **chłopem**?

– Nie – i choćbyś był **chłopem** został dalej, wyszłabym za ciebie [P 17];

– Gront, mówio, **chłopom** bedo dając, jakby Moskoli wygnały [M 309];

Chłop spod ziemi grosz wygmera i na podatek da, aby ino zaspokoić dokucznika [B 117];

- 3) ‘mąż’, por.:

Na kpiny poszło wyraźnie i dogryzki! Na śmiech. Z kogo? Ze swojego zięcia! Z **chłopa** ich własnej córusi! [M 381];

Już po paru minutach opuściła ją złość na Joachima zupełnie: przecież to był jej **chłop**, jej, niczyj inny! [P 91];

Lata lecą, roków dziewusze przybawiają, i dokądże, Bożeż kochany, będzie się dziecko-wina tyrała przy ojcach, zamiast na swoim, z **chłopem**, z przychowkiem [B 173].

Omawiany wyraz wyekscerpowano z partii dialogowych, z kwestii narracyjnych stawiących przytoczenia myśli lub słów bohaterów (również w postaci mowy pozornie zależnej), a także przedstawiających lub komentujących świat przedstawiony, por.:

– **Chłopu** się nie dziwić! – zawołał, ale baba powinna siedzieć w domu i pamiętać o stworzeniu, a nie na bajdurzenia latać! [P 21];

Walek ino jej zapowiedział, że niech ją złapie jeszcze raz z jakimś **chłopem** – to zgniecie ją jak muchę w garści [M 38];

W polu musiała robić za niego, za **chłopa**, zdzierła się z dzieckami przy chłopskiej robocie, aby ino ten **chłop** mógł kwitnąć w chałupie w dosytku i spokojnym wypoczynku [B 133];

Ile razy wymówił kto to słowo, kiedy ino padło ono Stachowi Płazie na myśl, wtedy zawsze ścisnęło się **chłopu** serce od ciętego bólu [B 57].

Wyraz *chłop* na ogół jest neutralny lub ma nacechowanie dodatnie – wówczas określenie w ten sposób mężczyzny pełni funkcję nobilitującą. Świadczy o tym przeciwstawianie chłopów mężczyznom niedoroślom, pod jakimś względem niedoskonałym, a także łączenie adresatywu *chłop* z formą *pluralis maiestaticus*, por.:

– **Młody byli chłop** i co to sie stało! [M 217];

– Was dziadek **to był chłop, jakiego nie było we wsi** – mówił. – Wysoki, pod powałę dostawoł głową i taki nieprzystępny, zamknięty w sobie [P 82];

I starzeli się obaj niepomiernie chyżo, gęby im powpadały, cera zszarzała i pokryła się bezkrwistą maścią, co **więcej by służyła obabiałemu, dzieciatemu chłopu, aniżeli takim oto chłopaczyskom bez małżeńskiego obowiązku**. I za dziewuchami żaden z nich nigdy, przენigdy się nie oglądał... [B 98].

Nacechowanie negatywne występuje w dopowiadany przez Jasia Kunefala zakończeniu baśni o chłopie, który wyleczył cara. Mężczyzna w zamian otrzymał rękę księżniczki, jednak ze względu na chłopskie pochodzenie czuje się jej niegodny, por.:

– Kochasz mnie, **nie gardzisz mną, że jestem chłopem?**

– Nie – i choćbyś był chłopem został dalej, wyszłabym za ciebie – powiedziała Wiera i nachyliła się [P 17].

W mianowniku liczby mnogiej omawiany leksem przybiera formę niemęskoosobową *chłopy* lub rzadziej męskoosobową *chłopi*, por.:

Baby podniosły lament i pisk. **Chłopy** próbowały kłąć [M 55];

Choć kłótlive są **chłopy**, jankurne i sprzyki, kiedy rozchodzi się o jakąś uchwałę, to tu niemal wszyscy przystali na jedno: że niech i będzie ten nowy podział [B 8];

Chłopi kłócili się, wstawali, by odejść, lecz od drzwi znowu wracali, całowali się, przysiadali nad szklankami piwa [P 57].

W liczbie mnogiej wyraz *chłop* może pełnić funkcję zwrotu adresatywnego do grupy mężczyzn, por.:

– Co wam, **chłopy**, powiem, to mnie się już zdawało przy podmurówce, że ten Mikołaj miał pomiesane zmysły [M 275].

W zebranych materiale występują rzeczownikowe derywaty wyrazu *chłop*. Forma *chłopisko*, utworzona za pomocą augmentatywno-pejoratywnego sufiksu *-isko*, nadaje wypowiedziom odcień pogardy, niechęci lub politowania, a jako zgrubienie – również uznania. Funkcjonuje w tekście nie tylko jako rzeczownik rodzaju nijakiego, ale też męskiego, o czym świadczą konstrukcje, w których w funkcji orzeczenia użyto czasownika w czasie przeszłym w rodzaju męskoosobowym. Omawiany leksem występuje w partiach dialogowych i narracyjnych, por.:

– Pazyrne **chłopisko!**

– Oj, pazyrny! Pazyrny! [M 80];

– Dziwne **chłopisko**. Cudok i tyle – przypieczętował któryś z pewną miną swoje pomyślenie o tym kopiorzu, co okrył się mgłą niewiadomego zamiaru... [B 32];

Z wielkiego bólu **zemdlalo chłopisko** [M 31];

Głowił się chłopisko, drapał po głowie, dreptał po chałupie, wzdychał ciężko i zdało mu się, że nareszcie wymyślił [M 60].

Poprzez dodanie ekspresywno-deminutywnego sufiksu *-ina* powstał z kolei derywat *chłopina*. Ten środek językowy nadaje wypowiedzi ton współczucia lub politowania, por.:

Podmurówki **chłopina** lepił – to wygodna! Szukaj, było, murarza po całym świecie, a do Żyda jakiego w Sandomierzu góź i przywoź [M 268];

Mały **chłopina** wysunął się z gromadki robotników [P 58];

[...] leży **chłopina** z Ułanowa, o którym można powiedzieć, że myszy mu rozpaprały łeb, tak był poliszajony i piegaty [P 148]²⁰.

W analizowanych tekstach występuje przymiotnik *chłopski*. Najczęściej odsyła do pierwszego, przytoczonego wyżej, znaczenia leksemu *chłop*, por.:

Radę jaką swoim **chłopskim** rozumem niech da, albo, jak chce, ratuje [M 279];

W polu musiała robić za niego, za chłopą, zdzierła się z dzieckami przy **chłopskiej** robocie, aby ino ten chłop mógł kwitnąć w chałupie w dosytku i spokojnym wypożyczynku [B 133].

Niekiedy odnosi się do znaczenia drugiego, por.:

Ale że to w **chłopskim** stanie i w gospodarskim porządku – niesłychane zdarzenie! [M 288];

Doktór doktorem, a prosty **chłopski** rozum też coś wart [P 106];

– Rolny, **chłopski** strejk! [B 123–125].

²⁰ W tekstach odnotowano też inne rzeczownikowe derywaty wyrazu *chłop*, jednak odnoszące się do osób niedorośliwych. Zostaną one omówione w rozdziale dotyczącym dzieci.

Pełnoprawnego członka społeczności wiejskiej, mającego duże gospodarstwo, określa leksem *gospodarz* (w dialogach bohaterów zapisany również w postaci fonetycznej *gospodorz*). Wyraz może pełnić funkcję zwrotu grzecznościowego, por.:

– Oj, **gospodorzu, gospodorzu!** Jo na wasem miejscu, to bym zjod [M 152];

Ano dobrze – odpowiadam, bom już był **gospodarzem** po śmierci ojca [P 150];

I dryblas, **gospodarz** na dziesięciu morgach, ojciec czworga dzieci [M 39];

Nie poszła za **gospodarza**, człowieka z rozumą i statkiem, ale wołała młodego postrzeleńca bez wiana i zachyłku [B 134];

Na oborze jedna kopka, a poza stodołą druga – wielbiły chwałę **gospodarza**, plenny zabieg jego głowy i rąk i dobroć wyraźną ról. Ludziom wierzyć się już nie chciało. Podziw okolny gęby zamykał [B 42].

W tekstach występuje derywowany od omawianego leksemu przymiotnik *gospodarski*, por.:

Stach Płaza i teraz też na ojca nie pytał, ino się bez niego ożenił i wespół z dzielną Baśką zaczynał od nowa **gospodarski** żywot [B 57];

To na Marcela główna robota i **gospodarski** kłopot się waliły [M 200].

Antonimem wyrazu *gospodarz* jest leksem *dziad* (*dziad*) w znaczeniu ‘biedny mężczyzna, żebrak’, por.:

– A mówiłam! No, mówiłam! Duzoś, omirzo, namówiła! Na **dziada** mnie rychtować, to całe twoje mówienie. I niedoceanie twoje, zebym się o jałmużne przymowił. Zdechne pirw i wy pozdychota, jakbym miał u kogo skamlać i dziadować [M 326];

Obiecał mu Franek Fabrykant – nie przyszedł [...]. – Zoraza nie **dziod!** – klnie Fabrykanta Zimolok [M 118];

Od małego dziecka to konie dworskie posoś, to wołami poganiol, a teraz nadęty po ocy i do takiego Franka Zycha ani sie nie odezwie, bo jakze, do takiego **dziada!** [P 22];

– Cy jo mom prawo być tam? Jo, syn gospodarski, a teraz **dziod** ostatni? Nie hónór, nie hónór! [B 164].

Twórcy w omawianych tekstach utrwalili wiejski sposób określania znajomych mężczyzn i zwracania się do nich za pomocą formy *kum*²¹, a w wypadku S. Młodożeńca także derywatu *kumeczek*, por.:

Co by ludzie powiedzieli na taki obrót? [...] Że ten i **kum** doradza niby dobrze? Ech, to tak wóli oka! [B 20];

[...] zebrało się u Kaźmirzów wielu **kumów**. Radzono i doradzano [M 184];

²¹ Leksem *kum* może też mieć znaczenie ‘ojciec chrzestny w stosunku do rodziców dziecka lub jego chrzestnej albo ojciec dziecka w stosunku do jego rodziców chrzestnych’ (SJPD), jednak teksty w większości przypadków nie wskazują wprost na tę zależność. Może to wynikać z tego, że przedstawione w nich gromady są niewielkie, z kolei rodziny na ogół wielodzietne. Różnych bohaterów może zatem łączyć powinowactwo wynikające z pełnienia funkcji ojca chrzestnego.

Wtedy to rozpili się, tyż nie ze zły woli, o, tylko nie umieli odmówić, a kuzdy prosił, bo mu zależało na nich: „**Kumie**, no chodźcie” pod ramię ich do karczmy prowadził. Skujcyło się to strasznie, jak wis: narobili długów, ze pół majątku na to posło późni, a przy tym ta okropna śmierć: po pijanemu umierać – Boże [P 113];

– Oj, **kumecku**, jak w przysłowiu: miał kiernoz syna, a nie był taki śwynia, jak Matus – kończył sentencjonalnie Gabryl.

– Tak, tak, **kumecku** – przytaknął Jercok [M 84].

W tekstach można znaleźć znane z gwar formy adresatywne *ćlowieku* i *przyjacielu*, por.:

– I taki mocny jezdeś, **ćlowieku**?

– Mocny – może nie mocny, ale zawzięty. I lotego, ze cie lubie i ze bez ciebie, to bym juz żyć nie potrafił [M 286];

– Ileś za to doł? – spytał jeden.

– Sześćdziesiąt złotych!

– No, za skórę weźmiesz dwadzieścia, nie wielko strata... Co, zaprowadzis ją do domu? No, toś głupek ostatni, my przecie mozemy ci ją tu dobić, mięso mozesz sprzedać, **ćlowieku**...

Drugi w zgrzebnej koszuli, starszy zarechotał i złapał się za brzuch [...].

– **Przyjacielu**, widzę, że nie zdajesz sobie sprawy, co mówisz. Na drwiny tu wcale nie pora [P 172–173].

W wyekscerpowanym materiale badawczym wyraz *mężczyzna* (zapisany w formie utrwalającej mazurzenie *mężczyzna*) występuje wyłącznie w *Młodości Jasia Kunefala*:

Taki duży **mężczyzna**, dwadzieścia dwa lata juz miał, a płakał [P 159].

Bohaterowie utworów literackich znają formę *pan*, ale traktują ją jako typową dla kultury miejskiej. Dziwią się, gdy ktoś zwraca się do nich w ten sposób, por.:

Nainak se powiada, z miejska czy jak – a tak wygwarza, że nie spotrafi [...].

– **Panie** dobrodziejku – przymawia częstując. – Jeszcze kieliszeczek! Jeszcze jeden! Nie uszkodzi, panowie! [...]

– Jazda, **panie** sołtysie. Rozdawać, dobrodziejku, bo casu szkoda! [M 143–145].

Sami *per pan* mówią do przedstawicieli kultury miejskiej – dyrektora szkoły, urzędnika czy kupców (por. Sikora 1993: 304), a także członków rodzin dworskich, por.:

– Czy mogę usiąść, **panie dyrektorze**, nie mam siły – powiedział jeszcze ciszej [P 65];

– No, **panie ślachie!** – zgrzytnął na odwagę Franek [M 171];

– A bo jo, **prose pana**... – Pietrek traci odwagę i gdzieś się mu gubi ułożona w drodze opowieść. – Jo przysedem prosić... Doprosom się łaski... [B 110];

– Jak handel, **panowie**, to handel! [...] Tak mówicie, panowie – to i jo juz powiem ostatnie słowo [M 230–231].

Chłopi używają określenia *pan* również wtedy, gdy mówią o mężczyznach pochodzących z miast lub reprezentujących wyższe i bogatsze warstwy społeczne – do nich odnosi się też epitet *pański*, por.:

Chytry był, bo chytry, ten **pan** Władysław, jak go nazywali, gdyż szadził niezgorzej. Baranek, jucha, na oko, a wilk w zanadru. Nie obcesował, a tak powoli, kropla po kropli, sączył truciznę w biedną kobietę. Gdzie wsiowy nie potrafi tam **mieszczak** da se radę, o, da! [M 40];

Przecie tu idzie o chleb dla siebie i dzieciek, to nie trza se żałować fatygi i nawet by się byczka albo źrebicę odżałowało, gdyby **pan nizjer** ino zechciał [B 11];

– **Panowie** przyjado. Mówie wom i słuchojcie: nie strozniki abo felcery, jak tamte, a prowadziwi **panowie** – i trzech! [M 209];

– Uccie chłopoka! Co bedzie cas mitrezył? Do skół miesckich go dejcie! Niech sie ucy! Na dochtora, na nizjera, **na pana**. Na ksiedza! [B 86–87];

Pańsko ta cało wojna i niechze sie same pany za łby biero i co nom do tego! [M 309].

Wyrażeniu pogardy i lekceważenia służą występujące w *Drodze przez wieś* derywaty z wartościującymi negatywnie sufiksami: *-ek* (*panek*) i *-osko* (*panosko*), por.:

Zakucznik. Nikogo na świecie wieś tak nie cierpi, jak tego łyczka. Nienawidzi go wszystką mocą udręczonej duszy. Piekli się i wścieka, i w furię wpada na sam widok takiego **panka** w zielonym kaszkietku. W łyżce wody wieś by go utopiła. I zemści się go, i kłatwami najcięższymi obrzuca [B 115];

Cierpiało **panosko** wytrzymałe, gonіło lizybozków [B 11–12].

O ujemnym ładunku emocjonalnym wyrazu *pan*, a jednocześnie o negatywnym stereotypie mieszczan (jako osób chciwych, leniwych, pogardzających chłopską pracą) w opinii członków społeczności wiejskiej świadczy nazywanie w ten sposób chłopów, którzy zachowują się niegodnie. Wiejski znachor Kodrot pobiera zbyt wysokie opłaty za leczenie, Boduła zdradza żonę, znęca się nad nią i pasierbami, przerzuca na nich swoje obowiązki, natomiast synowie, ganieni przez matkę, drwią z pracy ojca, por.:

– Jak mu papirka nie położyć na stole, to nie chce sie brać do słabości. **Pan dochtór, psiopara!** [B 68];

W polu musiała robić za niego [...], aby ino ten chłop mógł kwitnąć w chałupie w dosytku i spokojnym wycoczynku [...]. To nic dla niej, że Boduła robił się coraz okropniejszy, że o byle co bił czym popadło kogo w chałupie popadło, że rąbał siekierą ubrania, sprzęty, obrazy, że pił i brykał z drugimi babami. Pozwalała mu na wszystko, **wielbila go – świątka i pana** [B 134];

– O, o, modrala jaki sie wzion! – oburzyła się na dobre matka. – **Mocie go, pana jakiego!** Ociec na zarobek ciekio ostatniem tem tchem, a ten śmichy se stroi! [M 258].

2.1.2. KOBIETA

We fragmentach omawianych tekstów literackich stylizowanych na gwara kobieta najczęściej określana jest leksemem *baba*. Wyraz występuje we wszystkich formach podawczych – w partiach narracyjnych, dialogach i mowie pozornie zależnej, nie jest jednak używany jako zwrot adresatywny, por.:

- Ty, słysysz? Ładuj śniadanie – popędza **babę**, żeby było skorzej [B 108];
- Chłopu się nie dziwić! – zawołał, ale **baba** powinna siedzieć w domu [P 20];
- Tomek – cóż? – gospodyni mu trza i **baby**, a Jewce znowu gospodarza i chłopa [M 135].

Wyraz *baba* funkcjonuje w tekstach w dwóch znaczeniach:

- 1) ‘każda dorosła, zamężna kobieta’, por.:

Baby podniosły lament i pisk [M 55];

[...] wpada na dwór tęga **baba** w kraciastej chustce i w szerokiej spódnicy [P 7];

[...] jeden rozdłużony gadzi wizg przelewa się z gardła rozjuszonej **baby**, całe w skurczu złości i krzyku [B 51];

- 2) ‘żona’, por.:

[...] **babę** młodą miał i dziecko już dwoje sporych także [M 133];

Ba, któren to chłop **baby** nie bije! [P 91];

Teraz ino gospodarkę przepołowić na dwie równe części, **baby** poszukać i gnać zwykłą koleją swój los, jaki się ta nadarzy po drodze [B 100].

Z kolei określenie mężczyzny wyrazem *baba* bądź porównanie go do kobiety traktowane jest jako wyzwisko, ma na celu obniżenie jego wartości. Deprecjacja wynika z przypisania chłopu cech lub wytknięcia mu zachowań typowo kobiecych, których on powinien się wstydzić. Ekspresywny ładunek poniższych obelg wzmocniają przymiotniki towarzyszące apelatywowi *baba*: *prawdziwo*, *ostatnio* i *najgorso*, por.:

- Walek, takiś wielgi, a **prowdziwoś baba!**
- Bez cóż to? – pytał.
- Bez co? Krowy dois i jesce się pytos! [M 38];
- **Baba** – mówiłem – i przytwirdzom! **Ostatnio i najgorso baba** taki chłopok, co krowom cycki opatruje. Tfy, zoraza, na takiego cłowieka!
- Licz i nie zliczysz, kiej jeszcze w głowie myli ci strzelanie z bata: taką se paradę wyprawia Felek Pызaty, co go dziś Pałuch **babą** sprzeżywał [M 332–333].

Wyraz *baba* jest neutralny. Nacechowania emocjonalnego nabiera derywat utworzony od niego za pomocą formantu *-ina*, używany ze współczuciem na określenie kobiet samotnych, odczuwających lęk, żal czy rozpacz, por.:

Wdowę sierotę zostawił i pięcioro dzieceek na służbę po ludziach. Sama i z nieporadą swoją stanęła **babina** naprzeciw tego świata olbrzymia i naprzeciw tych dzieceek swoich [M 277];

Zalękała się w sobie **babina** i wszystko jej się wywróciło w tym lęku. Żal jeden i rozpacz wypłynęły na wierzch i ciurkały już gęstymi łzami po jagodach [M 326].

Podobne nacechowanie ma użyte przez W. Burka zestawienie *babina-niemraga* (por. *niemrawy* ‘nieenergiczny, ociężały, niedołężny, powolny, ospały’; SJPD). Wprowadza ono jednak naddatek znaczeniowy, *babina* to bowiem ‘stara, niedołężna kobieta’, por.:

[...] na wszerz tyle, że **babina-niemraga** mogła takie półko przesiknąć bez dużej fatygi [B 7].

Inny derywat leksemu *baba* występujący w utworach literackich to rzeczownik *babka*. Formant *-ka* zmienia w tym wypadku znaczenie – *babka* to:

1) ‘matka jednego z rodziców’, por.:

Wyśta tu niepotrzebne dzisiaj, pójdziała na Kępe do **babki!** [P 94];

[...] **babka** osiedli przy moim ojcu [P 103];

2) ‘czarownica, wiedźma’ (por. SJPD, s.v. *baba*, zn. 5; *babka*, zn. 4), por.:

– Morcina Kryse w cepku z rzyki **babka** na świat przyniesła – wylumaczyła se wieś sąsiadowe szczęście [B 40];

3) ‘znachorka, kobieta lecząca ziołami’, por.:

Był jaki zakład w gotowym groszu, to się rozwiął na doktorów, na **babki**, na lekarstwa i pomoce [B 58];

Zwoził doktora [...], zwoływał **babki** znające, lekarstwami obłożył kobietę [B 78].

Przymiotniki utworzone od wyrazu *baba* wyekscerpowane z materiału tekstowego to *babi* i *babski*, por.:

A potem, choć i w domu siedziała – to pod błahym pozorem wysyłała Walka do **babskiej** roboty [M 37];

Musiałeś też niejednego półcia **babskiego** zakosztować [P 132];

Stach Płaza czuje, że jeszcze chwila, a nie będzie już mógł strzymać tego **babiego** darcia [B 51].

Zamężnym kobietom na wsi należy okazywać szacunek. Jego wyrazem w języku są formy *pluralis maiestaticus*, używane podczas mówienia o konkretnej kobiecie w 3. os., nawet jeśli kontekst wypowiedzi jest negatywny, por.:

– **Wścikali sie baba** całe życie, a widzita, co to dziś **wyprawiali**? Na ziemi **sie ciskali** i ani ich było oderwać. A co to darcio było i lamentów!

– Ajno, kumoska, **zebyście wiedzieli**: na tyłu pogrzebach bywołem, a takich krzyków nigdy nie słysołem [M 217];

– Wstydu **baba ni mają** cy jak? [M 217].

Mężatka, która prowadzi własne gospodarstwo domowe, określana jest apelatywem *gospodyni*, por.:

Solcia była jucha – kobitka! **Gospodynią** się stała, to kto jej ta śmiał wypomnieć, że za głuchego poszła i narwańca [M 205];

– **Gospodyni**, co? – Podeszedł do Anny i uśmiechnął się swobodnie. – Jesce młodzi, ho, ho! drugiego chłopca możecie na ten przykład zedrzyć [P 99];

Zabrakło **gospodyni** w chałupie, to i tam szerzył się upadek w porządkach i znista gospodarowała w oborze [B 80].

Inny dyferencyjny względem języka literackiego leksem używany na wsi na określenie kobiety to *kumoszka* (*komuska*), choć może on mieć również zawężone znaczenie ‘matka chrzestna w stosunku do ojca chrzestnego lub do rodziców dziecka’ (por. MSGP: 119). Funkcjonuje w *Drodze przez wieś* i *Opowiadaniach*, na ogół jako zwrot adresatywny. Kontekst sytuacyjny nie pozwala wskazać jego dokładnej motywacji semantycznej, por.:

I wyszło na to, że Walek świniom jeść dawał i nawet krowy doił, a Mańka to na **kumoszki** z dzieckiem i bujała [M 37];

– Duży piniodz, **kumoska**? Ho-ho, okrogle dwie setki **kumoska**? [M 281];

E, **kumoski**, **kumoski**! [M 143];

– **Kumoska**, wicie, co wom powiem? [B 55].

Synonimem wyrazu *baba* występującym w analizowanych tekstach jest leksem *kobieta* (*kobita*). Ma mniejszą frekwencję, ale podobnie jak poprzednie określenie można spotkać go w narracji trzecioosobowej, dialogach, monologach i mowie pozornie zależnej. W przeciwieństwie do niego, w wymowie ze ścieśnionym *é* bywa używany jako zwrot adresatywny, ale tylko przez mężów do żon w wypowiedziach mających na celu zdeprecjonowanie, na ogół skarcenie, kobiety, por.:

[...] **kobity** pod czarnogranatową chmurą uciekały chyłkiem do domów, były blade z przerażenia [P 77];

Pasiochę jakby coś tknęło. „To coś niedobrego z temy **kobitamy**” – myślał [M 53];

Pietrek ani ganił, ani chwalił takiego postępowania żony. Ludziom się mniej dziwował, jako więcej znajomy świata, a i **kobieta** przecie nic złego nie robiła [M 28];

– Boże, te **kobity**, te **kobity**! [P 116];

– Cóż ty, **kobito**, osalałaś, cy co? [M 52];

– **Kobito**! Zono! Zastanów sie, co godos! – niasiał na nią ciężkim zadychem [M 249].

Wyraz *kobieta* (*kobita*) funkcjonuje w tekstach również w znaczeniu ‘żona’, por.:

Zastanowiło go nawet, że to jego **kobieta** tak go nazwała [M 57];

– Przysedbym, ale wpirw sie z **kobito** naradze [M 334];

[...] oni nie żyli ze swoją **kobietą** prawie od początku, bo to przepili babie pierścionek i ślubną suknię, a potem to już latali sobie po świecie [P 148].

Pieszczotliwym derywatem wyrazu *kobita* jest leksem *kobitka*, por.:

– He, he, he! – śmiał się piskliwie Walek. – Mało, jucha, ale **kobitka**, ze **kobitka**! – dodawał z zadowoleniem [M 38];

Solcia była jucha – **kobitka**! [M 205].

Z kolei współczuciem nacechowany jest derywat *kobiecina*, por.:

Frasowała się **kobiecina** biedą i opuszczeniem [...]. Luto było **kobiecinnie** samej na odludziu [M 27];

Do oczu **kobiecinnie** napływają łzy, twarz się wykrzywia w bolesnych skurczach [M 35].

Wyraz *kobieta* oraz derywowany od niego przymiotnik *kobiecy* funkcjonują w mowie mieszczan oraz wyższych warstw społecznych. W *Młodości Jasia Kunefala* używają ich m.in. tytułowy bohater, który co prawda pochodzi ze wsi, ale poprzez szkołę i stryjów utrzymuje kontakt ze środowiskiem miejskim, a także car z opowieści Adama, por.:

Zobaczył car babę [...] i mówi: „Co powiesz **kobieto**?” [P 7];

Joasia jest wysoka. Gdy idzie koło mnie, to głową sięga niemal poza poziom moich oczu. Jest przy tym bardzo ładna i **kobieca** [P 176].

Fakt, iż omawiany wyraz jest obcy mieszkańcom wsi, potwierdza opowiadanie S. Młodożeńca *Sołtysowa obraza*. Przedstawia ono nowych osadników wsi Dobrocice, którzy różnią się mową od jej starych mieszkańców. Sołtysa najbardziej bulwersuje sposób, w jaki jeden z nich, Borkoski, nazwał jego żonę. Zamiast określenia *baba* użył bowiem wyrazu *kobieta*. Relacjonujący zdarzenie mężczyzna akcentuje asynchroniczną wymowę spółgłoski wargowej miękkiej, co w tekście zostało oddane za pomocą zapisu z jotą. Sytuacja śmieszy współromówców i staje się powodem żartów. W kolejnej scenie mąż złości się na żonę za to, że nie sprzeciwiła się Borkoskiemu, gdy nazwał ją w ten dziwaczny (por. *wydziewać*) sposób, por.:

– [...] A ten wom jezorem wywodzi nikiem som dziedzic: „żyto” – zoraza, „laszek”, „podatki”, baba to „**kobjeta**” lo niego!

– Niechże go! „**Kobjeta**” – mówicie?

– „Wassza” – mówi – „**kobjeta**” – przytwierdza.

– To nikiem wasa baba mo znaczyć, Symonie?

– Dyć o nio mnie pytoł i powiedziol...

– Ho-ho-ho! „**Kobjeta!**”

– O, ho-ho-ho! O, ho-ho!...

Kucały aż ze śmiechu chłopcy, ale już nie z Borkoskiego, ino z sołtysa i z jego baby [...].

– Zbój ześ, nie cłowiek – sumitowała się na niego baba. – I o cóz takiego ci posło, he?

– O co? To nie wis i jesce udajes? Zmowe te zorazy majo przeciw mnie i jesce sie pytos? „**Kobjeta**” na nio wydziwio, a óna – to sie ji podobo! A tfy! tfy! Bezwstydnica – tfy!... [M 299–302].

Zwrotem adresatywnym do kobiety typowym dla języka ogólnopolskiego jest wyraz *pani*. W materiale badawczym występuje on tylko raz – w przytoczeniu sposobu zwracania się do kobiet mężczyzny, który pochodzi z miasta. Tekst potwierdza, że wyraz ów nie funkcjonuje w gwarze, obcy jest wiejskim kobietom, wręcz zawstydzają je. Nietypowy zwyczaj bohatera staje się powodem do obmawiania go, por.:

Kobietom ino co niektórym, a głównie dziewczuchom, jak „**pani**” przymówił, to się język jakoś wałkował, zwijał, że ani spotrafiły odpowiedzieć choć bądź co, jak. Ale gniewać – co by się gniewały. Boże broń – nie, ino tak. Śmiechem ratowały niemogę i musiało być – a po kątach się zmagwały [M 143].

2.2. WIZERUNEK

2.2.1. CECHY FIZYCZNE

2.2.1.1. SIŁA

Dobrze zbudowana sylwetka kojarzy się z siłą i zdrowiem. Odznaczający się nią mężczyźni określani są epitetami *czerstwy (zdrowiem i siłą), krzepki, krzepko związany, mocny w sobie*. Cechy te są prototypowe dla mężczyzn młodych oraz w średnim wieku, ciężko pracujących w gospodarstwach rolnych. Związek sił i zdrowia z masywną budową ciała pokazują ponadto obrazowe środki stylistyczne – porównanie *krzepki jak mur* i metafora *chrzęści zdrowiem i siłą*, odnosząca się do wrażeń słuchowych, por.:

Ród krzepki jak mur, czerstwy zdrowiem i siłą [B 83];

– **Krzeпки** parobek ten kawalir! [M 121];

Jantek? Chłop, zło mać, nie obierek żaden: niski, bo niski, ale **krzepko związany**, zrosnięty, że no. Bary, że bary, a płuca, a lędźwie. Nabite, ukute, samo żelazo, że ino **chrzęści tym zdrowiem swoim i siłą** [M 288];

Kawaler ci chłopak pękaty, rumiany. No – **mocny w sobie** parobek [M 120].

Siła to cecha fizyczna eksponowana głównie w wyglądzie mężczyzn. Do kobiet odnoszą się nieliczne cytaty wyekscerpowane z utworów literackich (por. *czerstwy wygląd*). Podobnie jak w przypadku mężczyzn teksty eksponują związek zdrowia i sił, por.:

Samo zdrowie tryskało z Julcynych buziaków, z **czerstwego wyglądu**, z podufałości tak niepodobnej do dawnej chudizny, co ino ją było do trumny kłaść [B 79];

Przez to lekkie, zwiewne odzienie kształt się prężny wyrwał do świata, drgał ruchem w każdym załomie, cieszył się sobą, **zdrowiem i siłą** [M 292].

2.2.1.2. TUSZA

W stereotypowym wizerunku mieszkańca wsi istotną cechą zewnętrzną jest masywna sylwetka, eksponowana głównie u mężczyzn. Wskazuje na nią szereg przymiotników. W odniesieniu do kobiet są to epitety *gruby i tłusty*, a w przypadku mężczyzn: *krępy, krępowawy, pękaty, pełny, postawny, tęgi, udatny* ‘daw. dobrze zbudowany, zgrabny, kształtny’ (SJPD), a także *tłusty*, por.:

Grubo, pomarscono i mo juz cterdziestke [P 9];

Postawny, krępy chłop miał okazałą szeroką głębę [...]. Aż sama ręka swędziła Józka, żeby ukazać tę posturę [M 371];

Chłop to był młody, **tęgi**, masywny i nieco chyłowaty [M 78];

[...] śmigły jak dębczak, **postawny, udatny** [P 75];

– A jaki on był z wyglądu?

– Inny niż my wszyscy: blondyn, urodny, **tęgi** [P 158];

Tłusty był znów i nawet włosy, które nie osiwały mu jeszcze, ulizane były na skroniach gładko [P 160].

Różnica w liczbie i różnorodności określeń męskiej i żeńskiej masywnej sylwetki wskazuje, że jest to cecha istotna zwłaszcza u mężczyzn, ponieważ implikuje siłę (por. przymiotnik *mocny*), potrzebną do wykonywania typowo męskich prac gospodarskich. Świadczy o tym dobór przymiotników. Te, które odnoszą się do kobiecej tuszy, eksponują zawartą w jej organizmie tkankę tłuszczową, podczas gdy większość określeń mężczyzn (*krępy, krępawy, pękaty, postawny, tęgi, udatny*) może wskazywać na duży udział mięśni. Uzupełniają je inne określenia przymiotnikowe i ich kolokanty – *barczysty, krzepko związany, muskularny, nabity, ukuty, zrośnięty, potężne rozwinięte bary* – oraz porównanie *piersi jak u kowala, że aż bluzka na nim pękała*. Muskularny mężczyzna odznacza się potężnymi barkami (por. *bary, że bary*), szerokimi łędźwiami i wydolnymi płucami (tak można interpretować eliptyczną konstrukcję, wyliczającą części tułowia [M 288]). W domyśle – jego ciało przygotowane jest do wykonywania najcięższych prac, por.:

Chłop, bo chłop! Niewysoki ta, a **krępawy, pełny**, prosty, **mocny** [M 49];

Kawaler ci chłopak **pękaty**, rumiany. No – **mocny** w sobie parobek [M 120];

[...] chłop **barczysty** i nachylony nieźle ku ziemi [M 28];

Jantek? Chłop, zło mać, nie obierek żaden: niski, bo niski, ale **krzepko związany, zrośnięty**, że no. **Bary, że bary, a płuca, a łędźwie. Nabite, ukute, samo żelazo**, że ino chrzęści tym zdrowiem swoim i siłą [M 288];

Chłop to był młody, **tęgi, muskularny** i nieco chyłowaty [M 78];

Mała, trochę wydłużona głowa sterczała na cienkiej szyi **w potężnych rozwiniętych barach** [M 37];

[...] **piersi jak u kowala**, że aż bluzka na nim pękała [P 10].

Natomiast kobietom otyłość odbiera atrakcyjność, choć ma też pewne pozytywne konotacje – kojarzy się z poczuciem humoru i pogodnym usposobieniem, por.:

Wspomnił sobie swoją babę i złość go porwała: „Co? tako baba dlo mnie? **Grubo**, pomarscono i mo juz cterdziestke, a tu tako bielućko, młodziutko, ze jakby miodem smarowo!” [P 9];

Tłusta, jucha, i śmiechliwa, to się użyje z nią po ludzku i po zgodzie [M 192].

Niektóre cytaty eksponujące tuszę bohaterów mają negatywny wydźwięk. Dzieje się tak wówczas, gdy uwagę przyciąga nie muskularna budowa całego ciała, a jedynie okrągły, wystający brzuch, stanowiący świadectwo zachłanności w jedzeniu (por. Piechnik 2009c: 98), por.:

Ón jucha **spasiony**, a ona chudo. Widać ji wyziroł, zoraza, osypke a ona plewy same jodała [M 230].

W *Młodości Jasia Kunefala* nadmierne jedzenie ma pewną pozytywną konotację. Ponieważ stać na nie nielicznych, przywodzi skojarzenia z wyższymi warstwami społecznymi. Stryj tytułowego bohatera chwali swoją nową partnerkę za to, że wyglądem, m.in. za sprawą otyłości, przypomina hrabinę:

Kobieta niebiedna, ładna, **tlusta**... Gdybyś ją zobaczył, pomyślałbyś – hrabina [P 160].

Mężczyzna otyły na skutek nadmiernego jedzenia nosi przezwiska *Pyza* i *Pyzaty* [M 331, 333], które ukonstytuowały się pod wpływem podobieństwa jego twarzy do okrągłej kluski. Jednemu z najbogatszych (a zarazem najhojniejszych) gospodarzy we wsi pomaga on w hodowli krów, dzięki czemu może jeść dużo produktów mlecznych. Motywacja antroponimu została w *Opowiadaniu* wyłożona wprost:

– Nie udowi sie, zoraza, i mo!

– W mliku sie kopio i jesce niem śwynie pasie!

– Syrem, zły duch, zawiesił cało zogate [...]!

[...] całej tej obgadującej Kalitę gromadzie komorników nie zdało się, żeby Paluch miał rację o tym Felku, co go już po całej wsi **Pyzą** nazywali.

Od zimy był zgodzony i ledwie parę miesięcy służył, przecie wszystkim we wsi się widziało, że ten tęgi, nadęty parobek na niezłego kawalera kroi [M 331].

Podobną budową ciała odznacza się inny bohater S. *Młodożeńca* – Stary Żurek. Budzi śmieszność, tym bardziej że z jego dużym brzuchem kontrastują szczupłe, krótkie, szpotawie (*wygięte do środka*) nogi i chuda (*zbiedziona*) twarz. Takie proporcje ciała powodują, że mężczyzna chodzi pokracznie jak kaczka. Jednocześnie garbi się i dźwigając brzuch, wygina plecy do tyłu, w czym przypomina kabląk. Nadmierne zaokrąglony brzuch, jakby nadmuchany, S. *Młodożeniec* oddał czasownikiem *wydać się* i imiesłowem *wydęty*. Dziwaczna sylwetka mężczyzny stała się motywacją do nazwania go apelatywem *pajok*, odwołującym się do kształtu tego zwierzęcia, por.:

Stary był chłop i, choć na gębie zbiedziony, **brzuch mu się wydał kabląkiem**, nie wiadomo z czego. Z trudem go unosił na krótkich, wygiętych od środka nogach. Szedł i się kolebał tym brzuchem jak kaczka, co dopiero z wody wylazła. Przygarbiony był w sobie i rękami prawie ziemi dotykał [M 268];

[...] począł kiwać spiczastą głową nad tym **wydętym brzuchem** [M 272];

– **Pajok**, jucha, taki z tem brzuchem i nogamy, a, patrzcie go, spekulant [M 272].

Prototypowo dorosły mężczyzna nabiera ciała z wiekiem, skoro do *starego chłopca* zostało porównane grubo ubrane dziecko:

Szałem go ta jakimś opatuliła matka i czym jeszcze mogła – okryła. Baryłka się z niego zrobił i **nikiej stary chłop**, co do lasu się wybiera po drzewo [M 265].

Ciężka praca powoduje, że na męskim ciele uwidaczniają się żyły. Oddaje to połączenie *wymozolona* [od *mozól* ‘praca wymagająca znacznego wysiłku’ SJPD], *żylasta garść*:

Ocierał je **wymozoloną, żylastą garścią**, a drugą przytrzymał za uzdę konia i gładził go po spasionym karku [M 310].

Postawni mężczyźni, jednocześnie tężdy i wysocy, okreśani są przymiotnikami: *rosły, olbrzymi, wielgi*, por.:

Oba Piekosie były chłopaki **rosle** [M 199];

Popatrzył – ojciec stał przed nim **olbrzymi** [P 84];

– Walek, takiś **wielgi** [M 38].

Identyfikują ich ponadto przezwiska zawierające charakterystykę masywnej sylwetki – *Wielgi Franuś, Wielgi Socha, Wielgus* [B 15].

Eksponowaną cechą urody bohaterek S. Młodożeńca są kobiece kształty (por. *babski kształt*), wcięcie w tali, jędrne i wyraźnie zarysowane pod przylegającym ubraniem krągłości, które przykuwają uwagę mężczyzn. Zgrabne ciało łączone jest z giętkimi, sprężystymi i zwinnymi ruchami, jakie wykonują ukształtowane w ten sposób kobiety, por.:

Stoi ten **człowiek w babskim kształcie** i na rękę co takiego sypie? Mak! [M 202];

Jadwis – dziewczeczka samo zdrowie, kiej papierówka, jucha, chrupiąca! Smukła, **wcięta w pasie** [M 107];

Ciągle ją ma w pamięci i [...] ten kaftanik zielony, co tak ładnie do niej przylega, taki, jucha, **foremny** [M 283];

Rybnikowa aż kucnęła przy kominie [...]. Zwinne, **jędrne ciało sprężyło się** do jakiejś gotowości [M 127];

Przez to lekkie, zwiewne odzienie kształt się prężny wyrwał do świata, drgał ruchem w każdym załomie, cieszył się sobą, zdrowiem i siłą [M 292];

Oblepione mokrym odzieniem, wyrażniały ruchliwe, **gibkie kształty**, wyrwały się do wody i do słońca [M 294];

Zgrabna jucha, a nogi jakby jej były niepotrzebne: ruch jeden i fruwanie [M 290].

Nadmierna szczupłość nie jest pożądana u żadnej płci. O jej negatywnych konotacjach w przypadku mężczyzn świadczą apelatwy *chlopina* i *chudzina* utworzone od podstaw słowotwórczych za pomocą deminutywno-pejoratywnego formantu *-ina*, który nadaje „odcień współczucia, a nawet politowania” (Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1965: 219), por.:

Był to **chlopina** chuderlawy [P 165];

[...] odmieniał się i człowiek, nikł i malał w wyglądzie, wychudł na szczypę i scieniał w pasie, że gdzie byś ta poznał w tej **chudzinie** dawnego Kaźmirza, najobjętniejszego chłopca na Ocinku [B 36].

Szczupłe osoby lub poszczególne części ich ciał określają przymiotniki: *chuderlawy, chudy, kościsty, suchy*. Na znaczny stopień wychudzenia wskazuje obrazowe porównanie do kija, por.:

Ón jucha spasiony, a óna **chudo**. Widać ji wyziroł, zoraza, osypke a óna plewy same jodała [M 230];

Był wysoki i taki **chudy**, że ubranie leciało z niego najwyraźniej, jak z kija [P 79];

[...] głowa jakby uwięzła między **chuderlawymi**, podniesionymi w górę ramionami [P 134];

Był to chłopina **chuderlawy** [P 165];

Siadła na wszystkim piegatka **koścista** [M 188];

Suchymi swymi paluchami tak przebierała dzień po dniu [M 187].

Chudość implikuje biedę, chorobę, brak sił, a nawet śmierć, por.:

Samo zdrowie tryskało z Julcynych buziaków, z czerstwego wyglądu, z podufałości tak niepodobnej do dawnej **chudzizny**, co ino ją było do trumny kłaść [B 79].

Negatywne skojarzenia oddają ekspresywne rzeczowniki i określenia przymiotnikowe. Do pierwszej grupy należą leksemy: *cherlak*, *chuchrok*, *zdechlok* (wszystkie wyrazy mają podobne słownikowe znaczenia, które można ściągnąć do ‘człowieka wątłego, drobnego, mizernego’) oraz *skielet*. Ironiczny wydźwięk mają użyte przez narratora określenia desygnowane od rzeczowników oznaczających resztki jedzenia – *obierek*, *ułomek* ‘odłamek, kawałek, okruch’, *wyskrobek* 1) ‘mały chleb wypieczony na końcu z resztek pozostałego (wyskrobanego) w dzieży ciasta; ostatek’, 2) ‘ciasto zeszkrobane ze ściany dzieży’ (SGL: 283, 309). Zaprzeczenia *chłop nie obierek*, *chłop nie ułomek*, *wyskrobki nie chłopcy* z kolei pokazują, że „prawdziwy” mężczyzna na wsi musi być dobrze zbudowany, por.:

Pogarda się jej wydziera z piersi na widok tych **cherlaków**. Co jak co, a **wyskrobki jakieś – nie chłopcy** [M 127];

– Spróbuj no, stary **chuchroku** – warknęła na niego i chap! [...]. – No chodźże, choć, **zdechłoku** który, popróbuj! – szydzi i wywija ławą [M 128];

Jantek? **Chłop**, zło mać, **nie obierek** żaden: niski, bo niski, ale krzepko związany, zrosnięty, że no [M 288];

Obaliło nawet chłopca – i leży. Trzeci rok już leży Jantek Gawron i czuje, że siły mu wszystkie uchodzą, a niemoc coraz większą zmorą nieprzewycięzoną go dławi. Co to za czucie ludzkie musiało nim szarpać, że to **chłop nie ułomek** był żaden i nie nadpróchniały latami [M 133];

– Zosiu, ten twój Jaś, to już istny **skielet**. Nie chce ciebie mortwić, ale un jesse ze dwa miesiące pozyje i chyba trzeba go wynieść na cmentorz [P 27].

Do wyekscerpowanych określeń przymiotnikowych należą: *wynędzniały*, *zbiedziony*, *zmizerowany*; wszystkie przywodzą na myśl wychudzenie i wyniszczenie organizmu. Ponadto zbyt chudy mężczyzna określony jest w tekście frazą *skóra i kości*, a chuda na skutek choroby kobieta apelatywem *chudzizna*, pierwotnie wskazującym na biedę i ubogie osoby (por. SJPD), por.:

Po kilku tygodniach przyszedł Walek. Zmizerowany był chłopisko, **wynędzniały**, ino **skóra i kości** [M 44];

Stary był chłop i, choć na gębie **zbiedziony**, brzuch mu się wydał kabłąkiem [M 268];

Samo zdrowie tryskało z Julcynych buziaków, z czerstwego wyglądu, z podufałości tak niepodobnej do dawnej **chudzizny**, co ino ją było do trumny kłaść [B 79].

Nadmierną szczupłość jako skutek wysiłku fizycznego lub choroby oddają w tekstach również konstrukcje syntaktyczne z orzeczeniami: *chudnąć, cienieć, maleć (w wyglądzie), niknąć, schudnąć, stęchnąć (wyraźnie), ścienieć, wychudnąć (na szczypę), wydłużyć się (o twarzy), wyschnąć (na szczypę)*. W cytacie z *Drogi przez wieś* obecny *chudzina* został przeciwstawiony sobie sprzed lat, gdy był najgrubszym (*najobgrubniejszym*) mężczyzną we wsi, por.:

Już się tam śmieją z niego, że włosiny pogubił w nieustannym tyranii i w ciągłych lataniach. Chłopisko **chudli, cieniał** [M 350];

Zmienił się od jakiegoś czasu bardzo, wyrósł, **schudli**, spowaźniał nad wiek [...]. Był chory od kilku miesięcy. Pracując przy kopaniu kanałów rzecznych, przeziębził nogi i zaniemógł poważnie [P 164];

[...] odmieniał się i człowiek, **nikł i malał w wyglądzie, wychudli na szczypę** i ścieniał w pasie, że gdzie byś ta poznał w tej chudzynie dawnego Kaźmirza, **najobgrubniejszego** chłopca na Ocinku. Gdzieś mu się zapodziała dawna ociężała tłuściość, **stęchli wyraźnie, a gęba wydłużyła mu się** [B 36];

Na szczypę wyschła, a nie ustąpi [M 220].

Uwagę u chudego mężczyzny zwracają wystające kości. Niezgrabność nadmiernie szczupłego ciała konotują określenia *kanciaty* i *kanciasto*, por.:

kanciaty sołtysiak [M 169];

Im okrągłej i gładziej było w Dole Roleńskim, tym więcej **kanciasto** i chropowato wyglądał człowiek, co tu tyle naprzeinaczał [B 36–37].

Niekiedy szczupłość budzi pozytywne skojarzenia poprzez odwołanie do elementów przyrody symbolizujących piękno, siłę, wytrzymałość, takich jak dębczak ‘młody dąb’. W tekście porównano do niego szczupłego, ale jednocześnie wysokiego i wyprostowanego (por. *stanięty*) mężczyznę. Dąb w kulturze ludowej symbolizuje pierwiastek męski (Marczewska 2002: 127), co na poziomie języka widoczne jest w s frazeologizowanych porównaniach, typu *chłop jak dąb, wysoki jak dąb*, por.:

[...] **smukły, stanięty jak dębczak** – Stach [M 171].

Z kolei smukła postura kobiety przywodzi na myśl skojarzenia z brzozą i osiką, które funkcjonują w kulturze jako symbole dziewczęce (Marczewska 2002: 128–129). W *Młodości Jasia Kunęfala* zgrabna kobieta została określona deminutywnym apelatywem *brzózeczka*, z kolei w *Opowiadaniach* smukłe siostry narrator porównał do osik, por.:

– Franiu, gdzieżbym ja taką **brzózeczkę** jak ty, takie precudowne kochaniatko zamienił na tamten stary worek! [P 134];

Trzy ich jest, co **kiej osiki trysnęły po sobie i rosna smukle** i wyrodne [M 158].

Smukła – jednocześnie wysoka i szczupła – sylwetka jest kobiecym atutem, por.:

Szła, ledwie dotykając bucikami ziemi – wysoka, **smukła**, nieskazitelna w każdym geście, w każdym słowie [P 60].

Analizowane utwory literackie przede wszystkim akcentują męską tuszę. Na wyłaniający się z nich obraz „prawdziwego” chłopca składa się dobrze zbudowana sylwetka i wynikająca z niej pośrednio siła. Śmieszność lub politowanie wywołują jednak nie tylko zbyt szczupli mężczyźni, ale też nadmiernie otyli. Dysproporcja w zakresie cytatów odnoszących się do mężczyzn i kobiet wskazuje, że w tekstowym obrazie świata kształt sylwetki jest cechą istotną zwłaszcza dla tych pierwszych, ma bowiem przełożenie na zdolność do pracy. U kobiet otyłość postrzegana jest natomiast w mało istotnych na wsi kategoriach estetycznych.

2.2.1.3. WZROST

Wyłącznie jeden cytat – z *Młodości Jasia Kunefala* – wskazuje na średni wzrost. Cechującego się nim mężczyznę określa wyrażenie przymiotnikowe znane z polszczyzny ogólnej:

[...] **średniego wzrostu** był, włosy czarne, tak jak u ciebie, oczy też czarne, podobnyś do niego [P 107].

Pozostałe fragmenty wyekscerpowane z utworów literackich odnoszące się do wzrostu członków wiejskiej społeczności podkreślają jego nieprzeciętność, zarówno *in minus*, jak i *in plus*. Niskich bohaterów nazywają deminutywno-pejoratywne derywaty z sufiksami *-ina* || *-yna*, por.: *chlopina*, *dziewczynina*, *dziewusyna*, i zdrobnienie z sufiksem *-ka* *kobietka* (*kobitka*). Ponadto do niskich kobiet odnoszą się określenia *kusiajda*, *kusiajdka* (SWG: 229) i negatywnie nacechowany apelatyw *ropyl* ‘kurdupel’ (SWG: 232), wskazujący na związek niskiego wzrostu z dziecięcym okresem życia, a przez to piętnujący niemal już pełnoletnią dziewczynę. Z kolei kobietę, która jest jednocześnie niska i szczupła (w przeciwieństwie do swojego bardzo wysokiego męża – Wielgiego Walka – o którym będzie mowa niżej), określa apelatyw *pliska*. Na niewysoki wzrost wskazują też przymiotniki *mały*, *detensivum malawy* i *intensiva maluški*, *malutki*, a także wyrażenie przymiotnikowe *niskiego wzrostu*. Przedstawieniu dość niskiego mężczyzny służy ponadto obrazowe porównanie go do wyższej kobiety. Pośrednio pokazuje ono, że wysoki wzrost jest prototypową cechą męską, nie żeńską, por.:

Mały chłopina wysunął się z gromadki robotników [P 58];

Była z niej **malutka dziewczynina**, **ropyl tycki**, turkający się po ziemi jak kulka [B 175];

Zastanowił go ten mądry skład w **maluńskiej kobietce** [B 179];

Inszym razem ofuknąłby Kozieł Bezręki tę swoją **kusiajdę**, ale nie teraz [B 154];

[...] dziw brał, że młoda **kusiajdka** ma w sobie tyle umiejętności i skutecznej rady, żeby wszystko w domu i oborze akuratnie naładzić i pokierować na pożytek [B 177];

[...] ale się **malawy** nikiej wydawał. Trzyma ją w tańcu, a pod ucho ledwie jej dosięga [M 142];

[...] do kuchni wszedł Jędrzyj z niskiego **wzrostu chłopem** [P 99];

– **Mało**, jucha, ale kobitka, ze kobitka! – dodawał z zadowoleniem.

– Jak **pliska!**

– He, he, he! – **pliska!** To ci mówi – **pliska** – rechotał, rad z porównania.

- Jednak wszyscy we wsi wiedzieli, że ta „**pliska**” wodziła Walka za nos [...].
 Żyli odtąd w zgodzie, rok po roku powiększając rodzinę, z czego też były podrywki:
 – Walek! To cheba nie Mańka urodziła dziecko?
 – Ino chto? – zaperzył się, bo w tych rzeczach był surowy.
 – Kaz by tako **dziewusyna** tyle nastarczyła? – brał tamten przyjacielskim tonem.
 – A, widzis! **Dziewusyna**, ale zuch! Potrafi... [M 37–38].

Bardzo niska kobieta staje się pośmiewiskiem w lokalnej społeczności, postrzegana jest jako niezaradna, dziecinna, wyższe dziewczęta zaczynają unikać z nią kontaktów, piętnują ją negatywnie nacechowanym apelatywem *odmieniec*, podkreślającym nieprototypową cechę, por.:

- Kto z obcych popatrzyłby wtedy na Weronkę, z pewnością nie dałby jej więcej ponad dziesięć lat, choć naprawdę mijało jej czternaście. Jakoś te lata nie dopomagały, żeby Weronka rosła wzwyż, tak jak one rosły. Była z niej malutka dziewczynina, ropył tycki, turkający się po ziemi jak kulka. **Rówieśnice wrychle przestały się z nią bawić i kamracić, taka była śmieszna i nieporadna w małości**. Sprzemierzyła się z młodszymi od siebie, ale i te wkrótce od niej odstały.
 – Ij, Weronka! – wydziwiał chórem. – **Odmieniec** i juści... [B 175].

Wysokich mężczyzn określają ekspresywne apelatywy, takie jak *drağal*, a także derywat słowa *chłop*, utworzony poprzez dodanie sufiksu *-sko*, tworzącego formację augmentatywną. Nie odnotowano analogicznych nazw żeńskich, por.:

- Drağal** był **chłopisko**, nie mieścił się w żadne drzwi, nawet w kościele parafialnym musiał się schylać, gdy przestępował próg Boży [M 37].

Osoby o słusznym wzroście określa wspólnoodmianowy przymiotnik *wysoki*, por.:

- Był **wysoki** i taki chudy, że ubranie leciało z niego najwyraźniej, jak z kija [P 79];
 Joasia jest **wysoka**. Gdy idzie koło mnie, to głową sięga niemal poza poziom moich oczu [P 176].

Z kolei typowe dla wiejskiego systemu językowego jest przezwisko wysokiego mężczyzny – *Wielgi*. Podobnego przezwiska motywowanego wzrostem nie nosi w utworach literackich żadna kobieta, por.:

- Walka Jadamowego nijak we wsi nie nazywali – ino **Wielgi**. Drağal był **chłopisko**, nie mieścił się w żadne drzwi, nawet w kościele parafialnym musiał się schylać, gdy przestępował próg Boży [M 37].

Wysoki wzrost obrazują porównania do znanych obiektów, por.:

- Drağal** był **chłopisko**, nie mieścił się w żadne drzwi, nawet w kościele parafialnym musiał się schylać, gdy przestępował próg Boży [M 37];
Wysoki, pod powale dostawol głową [P 82].

Mężczyźni jednocześnie wysocy i szczupli, a przy tym wyprostowani, są w tekstach porównywani do młodych dębów. Z kolei cechujące się taką sylwetką kobiety wywołują skojarzenia z drzewami żeńskimi, o czym była mowa w poprzednim podrozdziale.

Wzrost nie jest najważniejszą cechą męskiego wyglądu. Mężczyzna wpisujący się w ludowy stereotyp „prawdziwego” chłopca nie musi być szczególnie wysoki, jeśli jest tęgi i silny. Dwa pierwsze cytowane poniżej zdania mają podobną strukturę semantyczną – rozpoczynają się od wskazania, że dany mężczyzna jest „prawdziwym” chłopcem (*Chłop, bo chłop!; Chłop, zło mać, nie obierek żaden*), krótko wskazują na niski wzrost (za pomocą przymiotników *niewysoki, niski*) i przeciwstawiają mu ważniejsze cechy, stanowiące o sile. Przymiotniki *krępy* i *krępawy* odnoszą się do niewysokiego wzrostu i jednocześnie dobrze zbudowanej sylwetki, por.:

Chłop, bo chłop! Niewysoki ta, a **krępawy**, pełny, prosty, mocny [M 49];

Jantek? Chłop, zło mać, nie obierek żaden: niski, bo niski, ale **krzepko związany**, zrosnięty, że no. Bary, że bary, a płuca, a lędźwie. Nabite, ukute, samo żelazo, że ino chrzęści tym zdrowiem swoim i siłą [M 288];

Postawny, **krępy** chłop miał pokaźną szeroką głębę [...]. Aż sama ręka swędziła Józka, żeby ukazać tę posturę [M 371].

W ostatecznym rozrachunku od wzrostu istotniejsze są inne cechy mężczyzny. Niski wzrost nie stanowi przeszkody w codziennym życiu, jeśli mężczyzna jest dobrze zbudowany lub posiada jakieś cenne umiejętności, por.:

Rybek był skrzypek. To wiadomo już dlaczego. **Mały bo mały, ale udały do smyka** [M 124].

Od wysokiego wzrostu ważniejsze są też cechy intelektualne i odpowiednie zachowanie. Wyekscerpowane fragmenty przeciwstawiają tę cechę wyglądu zachowaniu naruszającemu wiejskie zasady, por.:

– **Walek, takiś wielgi, a prawdziwość baba!**

– Bez cóż to? – pytał.

– Bez co? Krowy dois i jesce sie pytos! [M 38];

Oba Piekosie były chłopaki **rosle**, ale głąby. Cudaki ludzie [M 199].

Również w wyglądzie kobiety drobna sylwetka nie ma wielkiego znaczenia. Niska, szczupła kobieta tym bardziej zasługuje na pochwałę, jeśli dobrze wypełnia przypisane jej role w rodzinie, por.:

– He, he, he! – śmiał się piskliwie Walek. – **Mało, jucha, ale kobitka, ze kobitka!** – dodawał z zadowoleniem [...].

– Walek! To cheba nie Mańka urodziła dziecko?

– Ino chto? – zaperzył się, bo w tych rzeczach był surowy.

– Kaz by tako dziewusyna tyle nastarcyła? – brał tamten przyjacielskim tonem.

– A, widzis! Dziewusyna, ale zuch! Potrafi...

Aż oczy błyszczały mu dumą [M 38];

[...] **dziw brał, że młoda kusiajodka ma w sobie tyle umiejętności i skutecznej rady**, żeby wszystko w domu i oborze akuratnie naładzić i pokierować na pożytek. Dziecko przecie jeszcze. Dziewuszka nieletnia [B 177];

[...] wsparł się o latkę wozu i śledził uważnie **małe stworzenie, takie ładne i takie uparte, a roztropne w targu**. Zastanowił go ten **mądry skład w maluśkiej kobiecie** [B 179].

W obrazie świata utrwalaonym w tekstach literackich zbyt wysoki lub zbyt niski człowiek wzbudza zainteresowanie, staje się powodem żartów, wręcz szyderstw. Pokażny wzrost eksponowany jest głównie u mężczyzn, niski z kolei u kobiet. Obiektywnie nie jest to jednak cecha na tyle istotna, by stanowiła powód do ujemnego wartościowania nieprototypowej pod tym względem osoby. Ważniejsza jest siła i tzw. mądrość życiowa.

2.2.1.4. POSTAWA

Poza tuszą i wzrostem istotną cechą wyglądu jest wyprostowana sylwetka. Cechujących się nią mężczyzn S. Młodożeniec określa przymiotnikami *prosty* i *stanięty*, pada też porównanie do młodego dębu, por.:

Chłop, bo chłop! Niewysoki ta, a krępawy, pełny, **prosty**, mocny [M 49];

[...] smukły, **stanięty jak dębczak** – Stach [M 171].

Prosta sylwetka jest prototypową cechą młodych mężczyzn. Poprawienie warunków bytowych i lepsze samopoczucie sprawia, że człowiek wydaje się młodszy, a tym samym bardziej wyprostowany, por.:

Odmłodniał nikiej i się sprostował. Oczy mu ożyły i stanęły pogodą [M 192].

W opozycji do prostej sylwetki pisarz sytuuje postawy, w tym wypadku zarówno mężczyzn, jak i kobiety, pochylone, zgarbione. Cechujące się nimi osoby określane są wyrażeniami przymiotnikowymi: (*nieco*) *chyłowaty* ‘zgarbiony, pochyły, pochylony’ (por. Długosz-Kurczabowa 2005: 29), *nachylony* (*nieźle ku ziemi*), *przygarbiony*, *zgarbiony*, por.:

Chłop to był młody, tęgi, muskularny i **nieco chyłowaty** [M 78];

[...] chłop barczysty i **nachylony nieźle ku ziemi** [M 28];

Przygarbiony był w sobie i rękami prawie ziemi dotykał [M 268];

[...] **zgarbiona**, rozmemłana kobieta wyszła przed bramkę [P 165].

Pochylona sylwetka stała się motywacją dla przezwiska *Garbaty*, mimo iż nazywany w ten sposób mężczyzna nie ma garbu *sensu stricto*, por.:

Józkiem go zwali **Garbatym**, że to się nosił pochyło, choć garbu tam żadnego nie miał [M 161].

W wyglądzie matki Jasia Kunefała pisarz uwydatnił krzywe biodro, por.:

Zośka mo **krzywą biedre** [P 22].

W obrazie świata utrwalaonym w prozie prosta sylwetka eksponowana jest u mężczyzn, z kolei ułomności postawy wyrażane są niezależnie od płci.

2.2.1.5. ZDROWIE I UŁOMNOŚCI

Istotnym komponentem, choć nienależącym do prototypowego zestawu cech fizycznych (por. Piechnik 2009c: 105; Ziajka 2014: 320), wizerunku człowieka jest poruszanie się. Niezgrabny sposób chodzenia wywołuje skojarzenia z kalectwem, powodującym, że osoba nie może wywiązywać się z kulturowo przypisanych jej obowiązków. Chromych, kuśtykających mężczyzn określają rzeczowniki: *kaleka* (*kalika*), *koślawiec*, *kulos* (ten ekspresywnizm powstał wskutek derywacji semantycznej od potocznego określenia krzywych nóg, por. przytoczony nieco niżej cytat M 275), *kuśtyk*, *kuternoga*, *podkulek*, *pokraka*, por.:

– Całe mi dawaj, bo cie tu, **kulosie** jeden! [...]. W rozpędzie byłby go obalił na ziemię, **kalekę** [M 100];

– Co ten **koślawiec** wam bajdurzył? Ajno, wirzcie mu, kumo! [...]. Przyscypka nie zdradzi, **kalika**, przyłotać do cholewy, obcasa, **kuternoga**, nie przybijcie, żeby się trzywał [M 367];

– **Kuśtyk!** Chodała! [M 377];

[...] drugi chudy i opierzony na tył, **podkulek** [P 169];

– Choć tu, **pokrako** jedna, powochoj! [M 171].

Na kuśtykanie wskazują przymiotnik *Kulawy Paweł* [B 10] i *Kulawiec* [B 69], a także przymiotnik *kuławy*. Z kolei części ciała o nieprototypowej krzywiznie określają wyrażenia: *graślawy*, *kabląkowaty*, *siajniasty* ‘krzywy’ (Pluta 1971: 41; por. Janicka-Szysko 2017: 179), *wygięty od środka*, por.:

[...] w takt się kołasał na tych **graślawych kulosach** [M 275];

[...] szewc. Ajno, szewc – **kuławy** [M 96];

Mało chodził, bo był **kuławy** [M 96];

[...] trzeci zaś **kuławy** leciał koło fury i chwytając w powietrzu rękę Adama, wołał bez ustanku [P 169];

Za Jasiem na **kabląkowatych** nogach turka się młodszy Kiecyk [M 169];

[...] któraś dziewczucha do innych wyśmiewa się z jego **siajniastych** nóg [M 142];

[...] brzuch mu się wyduł kabląkiem, nie wiadomo z czego. Z trudem go unosił na krótkich, **wygiętych od środka** nogach [M 268].

Przymiotnik *siajniasty* stał się podstawą przymiotnika *Siajniasty Stasiok* [B 13]. Tego samego mężczyznę nazywa się ponadto *Siajniagulą* [B 128] ‘krzywonogim’ (SWG: 233). Z kolei w opowiadaniu S. Młodożeńca taką funkcję pełni onim *Siajnoga* [M 315].

W materiale nie występują przymiotniki i apelatywy żeńskie wskazujące na wady narządu ruchu. Wobec wielu wyekscerpowanych określeń i fragmentów literackich odnoszących się do niezgrabnego, wynikającego z kalectwa sposobu poruszania się, tylko jeden cytat przedstawia kulejącą (por. *okuleć*) kobietę. Okulenie przytłacza bohaterkę i obniża jej samoocenę:

Tego przytłaczającego wzruszenia nie czuła już chyba od dwudziestu lat. Odkąd? Ach to przecież od owego roku, kiedy **okulała**... Jakże, czy ona była stosowną żoną dla takiego chłopca jak Joachim? [P 91].

Niezgrabne poruszanie nogami podczas chodzenia oddają konstrukcje syntaktyczne z czasownikami: *chwiać się, kolebać się (brzuchem), kuleć, turkać się* ‘przemieszczać się w sposób przypominający toczenie się’ (por. Pluta 1971: 42), a w tańcu – *nadeptać (na nogę), zawadzać (trochę w tańcu), zawłóczyć*. Kręcenie biodrami (ale jak pokazuje cytat, także brzuchem) podczas chodzenia oddają malownicze porównania do ruchów, jakie wykonuje kaczką, i sposobu poruszania się osoby odurzonej alkoholem (*jakby szła z wesela*), por.:

Na nogach się nikięj **chwiała na boki, kiej kaczką po ziemi, albo jakby szła z wesela** [M 232];

Szedł i się **kolebał tym brzuchem jak kaczką**, co dopiero z wody wylazła [M 268];

– A ten **kuleje**: Melchior! [M 377];

Za Jasiem na kabląkowatych nogach **turka się** młodszy Kiecyk [M 169];

I nogami o coś **zawłóczy**, na nogę **nadepta**.

„Eee – tłumaczyła sobie – **w tańcu trochę zawodzo!** Miło to tak – nie bardzo przyjemnie, ale w robocie i to może ónsć. Barbachowi staremu tyz **się zawodzało**, a majotku sie temy nogamy dorobili, ze lepij nie potrza!” [M 142].

Powyższy cytat pokazuje, że zgrabne poruszanie się nie jest prototypową cechą mieszkańca wsi, ponieważ nie przeszkadza w prowadzeniu gospodarstwa.

Niezręczne ruchy rękami kojarzą się z chorobą:

[...] **wszystko wylatuje wam z rąk jak choremu** [P 29].

Tylko do kobiet odnoszą się cytaty przedstawiające zgrabne poruszanie się (porównywane to sposobu chodzenia szlacheckich klaczy i latania ptaków). Jest to cecha, która przykuwa uwagę mężczyzn, por.:

Przymruży oczy, to w chodzie ją widzi, jak szła po schodach cmentarnych.

„Nogami juchtrecka przebiro, **jak ta dziedzicowa wirchówka** i jescie lepij” [M 283];

[...] nogi jakby jej były niepotrzebne: **ruch jeden i fruwanie** [M 290];

Szła, ledwie dotykając bucikami ziemi [P 60].

Teksty eksponują wady dotyczące zmysłów. Osoby niewidzące określane są przez przymiotnik *ślepy*, a także konstrukcje z czasownikami *niedowidzieć*, por.:

Z dziadem jakimś **ślepym** stała pod murem i trzymała go za rękę [M 239];

– Dobry, kumie, mulorz, ale my sie zdaje, co **niedowidzi** [M 268].

Szczególnie piętnowany, bo uniemożliwiający kontakt werbalny, wydaje się brak zdolności słyszenia. Głuchego mężczyznę w gromadzie identyfikuje przezwisko wprost wskazujące na wadę słuchu: *Głuchy* [181]. Brak zmysłu słyszenia upodabnia człowieka do przedmiotów nieożywionych, stąd porównanie *głuchy jak pień*, por.:

Oba Piekosie były chłopaki rosłe, ale głąby. Cudaki ludzie: ni do świata, ni do czego.

Na bakier im poszło i nie ułożyło się życie, a cóż do tego, kiej jeden z nich był **głuchy jak pień**, a drugi nikięj głąpawy [M 199].

Choroby przedstawiane są na ogół przez twórców w metaforyczny sposób. Zły stan fizjologiczny konceptualizowany jest jako wróg, chuligan, który narusza cielesność ofiary. Ukazaniu go służą konstrukcje syntaktyczne z chorobą jako podmiotem i czasownikami wyrażającymi rozmaite formy agresji cielesnej – *napaść, obalić, połamać, powykręcać (ręce, nogi), tłamsić*, a także frazami werbalnymi – *kogoś ścięło z nóg*. Intensywność paraliżu, jaki dotknął jednego z bohaterów, podkreśla porównanie do pobitego psa, por.:

Trzydzieści dwa lata miał zaledwie, jak go **napadło** to choróbsko i ścięło z nóg [M 133];

Obalilo nawet chłopa – i leży [M 133];

Za pługiem nie wyjdiesz, cepem nie wywiniesz, o kosie ani myśl. Reumatyzmy go jakieś czy inne licha **połamały** [M 133];

[...] powykręcało mu ręce i nogi – i leż, nieboraku, i pełgaj, **jak sobaka jaka przetrącona!** [M 133];

No, Franek, choć go ta dychawica od niepamiętności **tłamsi** [M 248].

Choroba uwidacznia się poprzez nieatrakcyjny wygląd osoby i jej niezdarne ruchy. Dotknięty nią mężczyzna zmuszony jest do zaniechania swoich podstawowych obowiązków, na czym cierpi cała rodzina, por.:

W Białej Wsi zjawił się znowu Szczepan [...], tym razem obdarty, bez grosza i **schorowany**.

– Patrzcie, co się z tego ładnego chłopa zrobiło! – mówiły baby.

Rzeczywiście **twarz Szczepana była pomarszczona, jama ustna świeciła pusto, głowa jakby uwięzła między chuderlawymi, podniesionymi w górę ramionami** [P 134];

Krzyś [...] smutny był, zadumany nieustannie i blade.

Zmienił się od jakiegoś czasu bardzo, wyrósł, schudł, spoważniał nad wiek [...]. **Był chory od kilku miesięcy** [P 164];

[...] **wszystko wylatuje wam z rąk jak choremu** [P 29];

Trzeci rok już leży Jantek Gawron i czuje, że siły mu wszystkie uchodzą, a niemoc coraz większa zmorą nieprzewyciężoną go dławi [M 133].

Choroba bywa skutkiem ciężkiej pracy, ale niekiedy współmieszkańcy postrzegają ją jako wyraz sprawiedliwości społecznej. Dotyka osobę, która świadomie przeciążała organizm pracą w polu, tylko po to, by mieć lepsze plony, por.:

Był chory od kilku miesięcy. **Pracując przy kopaniu kanałów rzecznych, przeziębził nogi i zaniemógł poważnie**. Dokuczliwe bóle reumatyczne uniemożliwiały mu chodzenie [P 164];

Mówią, że to od tych rowów, co je na swojej łące pod Zawodami przebieierał, żeby siano miał lepsze. Ma siano, kiej go i chabanom za drabinę nie zarzuci, nawet i na to się nie zda [M 133].

Teksty literackie eksponują mężczyzn odznaczających się szczególnym zdrowiem. Nadzwyczaj dobrą kondycję fizyczną bohaterów wyrażają zdania bezpodmiotowe, w których mowa o słuchowych odczuciach obserwatorów, por.:

Gdy przechodził obok, słychać było, jak w nim **jęczało od zdrowia** [M 78];

Jantek? Chłop, zło mać, nie obierek żaden: niski, bo niski, ale krzepko związany, zrosnięty, że no. Bary, że bary, a płuca, a lędźwie. Nabite, ukute, samo żelazo, że ino **chrzęści tym zdrowiem swoim i siłą** [M 288].

Do cech kształtujących odbiór człowieka przez społeczność wiejską należą zdolności umysłowe. Braki w tym zakresie oddają również teksty literackie. Nienormatywne zachowanie, postrzegane jako skutek braku inteligencji, powoduje, że bohaterowie określani są za pomocą neosemantyzmów rzeczownikowych odwołujących się do świata zwierząt (*osioł*) i roślin (*głęb*). Określenie *cudał* wprost wskazuje na dziwaczne zachowanie, a leksemy *dureń*, *głupawy*, *głupi*, *głupkowaty* w podstawowym znaczeniu na (różnego stopnia, o czym świadczy używanie przymiotników detensyfikujących) braki intelektualne, o czym dokładniej będzie mowa w kolejnych partiach tekstu, por.:

Oba Piekosie były chłopaki rosłe, ale **głaby, cudał** ludzie: ni do świata, ni do czego. Na bakier im poszło i nie ułożyło się życie, a cóż do tego, kiej jeden z nich był głuchy jak pień, a drugi nikiej **głupawy**. Nie to, żeby całkiem, ale – **głupawy** [M 199];

Głos miał cienki i trochę jękliwy, a rozum jakby **głupkowaty** [M 37];

– Ty **durniu**, nie mogłeś to sam tu przyjechać! Coś ty narobił? Dziewczynę tu ciągnąć za sobą! Tfu! [P 57];

– Już od minuty krzyczę, a ten **osioł** nic, ani się ruszy! – Profesor Blutbaum zbladł ze złości, żółte białka oczu wypełniły się krwią [P 63].

Teksty eksponują kalectwo fizyczne głównie u mężczyzn. Do kobiet odnoszą się nie liczne cytaty dotyczące kulenia, chwiania się podczas chodzenia i głuchoty. W przeciwieństwie do nich u mężczyzn nie zwraca uwagi zgrabne poruszanie się, stanowiące jedną z cech składających się na atrakcyjność fizyczną.

2.2.1.6. GŁOWA

Wartościowanie człowieka na podstawie percepcji wzrokowej obejmuje głowę – jej kształt i wielkość – a także włosy i szczegóły twarzy. Uwagę przykuwa wszystko to, co odbiega od normy. W wyekscerpowanym materiale opisy fizyczności zarówno mężczyzn, jak i kobiet zawierają m.in. uwagi dotyczące zbyt małej i nieforemnej głowy. Oddają je przymiotniki: *mały*, a także *czubaty*, *pociągnięty*, *spiczasty*, *wydłużony*, por.:

Jaś Sorek: na chudej szyi ledwie, ledwie wspierała się **mała** głowa [P 35];

Mała, trochę **wydłużona** głowa sterczała na cienkiej szyi w potężnych rozwiniętych barach [M 37];

[...] jąkaty Wojtek, właściciel **czubatej** głowy, zaskoczył go nowym pytaniem [P 18];

Nacięła się jej **biała, pociągnięta gęba** zębami od tego patrzenia, mały, nadcięty nikięty nosek marszczył się w niecierpliwości [M 278];

[...] począł kiwać **spiczastą** głową [M 272];

Pasiocha spojrział na kobietę. Jej smutną, **wydlużoną twarz** powlokła kredowa białość wstydu [M 51].

Jeden cytat, odnoszący się do mężczyzny, wskazuje na regularny kształt głowy (por. *foremna głowa*):

Płowe kędziory ochwytyują mu ruchliwą, **foremną głowę** [M 49].

Najbardziej widoczną częścią ludzkiej postaci jest twarz (Filar 2000: 170). Na tę reprezentatywną część ciała składają się takie elementy, jak: oczy, uszy, nos, usta, zęby. Ich prototypowy wizerunek utrwalają analizowane utwory literackie poprzez wskazywanie tych pod jakimś względem nienormalnych. W poniższym cytacie głowa, odznaczająca się kilkoma cechami odbieranymi przez innych ludzi jako brzydkie, została pogardliwie, czy może współczująco, określona derywatem *głowina*. Do takiego oglądu męskiej głowy przyczyniły się nieatrakcyjne oczy, brwi, wargi, policzki, włosy, a także okrywający głowę zniszczony kapelusz, por.:

Właściwie trudno tę **głowinę** policzyć było za uczciwą **ludzką głowę** – małe kaprawe oczka gdzieś potopiły się pod brwiami, kolor warg całkowicie zlany był z kolorem pomarszczonych policzków, na czaszce sterczały przez dziurawy, słomkowy kapelusz dwa płowe kosmyki włosów [P 35–36].

Twarz stanowi reprezentatywny komponent ludzkiego wyglądu. Mieści się na przedniej stronie ciała, znajdującej się na wysokości oczu dorosłych obserwatorów, a ponadto w przeciwieństwie do wielu innych części na ogół jest odkryta, dostępna ludzkiemu poznaniu. Brudna i nieogolona twarz jednego z bohaterów *Drogi przez wieś* wzbudza w gromadzie politowanie:

[...] popatrywał na obdartego do niemożliwości Franusia, na jego rozciapane buciny, wyłataną koszulę, **na gębę powleczoną brudem i rżyskiem z miesiąc chyba nie gołonych kłaków**, i choćby nie chciał, to musiał połączyć sobie w pomyślniku tę załośnie wyglądającą figurę Franusia z brzękiem walnych już pieniędzy [B 190].

Istotnym elementem wyglądu jest odcień i „powierzchnia” cery. U obu płci pożądana wydaje się naturalnie jasna karnacja (przy czym więcej określeń – *biały, bielučki, bielutki* – odnosi się do kobiet). Wywołuje skojarzenia z młodością (por. przeciwstawienie starej baby *młodziutkiej* i *bielućkiej* dziewczynie), dbałością o higienę (por. szereg *biała, czyściutka*) lub istotami anielskimi (por. szereg *bielutkie, anielskie*), jej posiadacze są zatem pozytywnie odbierani przez patrzące osoby, por.:

Chłop, bo chłop! [...] Twarz **biała, czyściutka** [M 49];

Ona była taka **biała** i miała czarne włosy rozpuszczone, czarne oczy [P 16];

Wspomniał sobie swoją babę i złość go porwała: „Co? tako baba dlo mnie? Grubo, pomarscono i mo juz czterdziestke, a tu tako **bielućko**, młodziutko, ze jakby miodem smarował” [P 9];

Ciągle ją ma w pamięci i trzyma ten obraz: te włosy miękkie, miedziane, **jagody bielutkie, anielskie** [M 283].

Wiejskiej społeczności nie podoba się śniada cera. Smągłe twarze lub postaci o ciemnej karnacji określają przymiotniki: *czarny*, *czerniawy* oraz wychodzące z użycia *ogorzały*, *przygorzały* ‘spalony po wierzchu, opalony; osmalony’ (SJPD). Zgodnie ze znaczeniem dwóch ostatnich leksemów mocno napigmentowana twarz kojarzy się z brudem, spalenizną i sadzą. Z kolei w innym cytacie prawie czarna karnacja wespół z innymi nieprzyjemnymi w odbiorze cechami wywołuje przestrasz, bo w świadomości łączy się z wizerunkami nieludzkich postaci (czarna skóra, czarne, kręcone włosy to w wierzeniach ludowych atrybuty szatana; por. Gaj-Piotrowski 1993: 47), por.:

Nikt we wsi nie lubił Matusa Jercoka, a każdy omijał z daleka. Bo i wejrzenie miał nieludzkie jakieś, a gębę prawie **czarną** i zawsze zarośniętą [M 78];

Paweł był **czerniawy**, nos miał obfity, a kole niego sterczały jak bagnety na warcie, podkręcone czarne wąsy, z lewego zaś oka strzelał zezem [M 69];

Dobrą miała gębę i poczciwą, choć nawet nie taką już ładną. Krótki, nikię spłaszczony nos poszarzał się jeszcze przy śmiechu, a gruba **ogorzała skóra** na jagodach jakby ją masłem smarował, tak się mieniła [M 232];

Jaś – chłopak słuszny, trochę **przygorzały**, z kędziorami na głowie jak baran, jucha, czarny z fantazyją [M 107].

Ponadto u mężczyzn istotna jest gładka cera, por.:

Oślała Mańka w sobie i wpatrywała się nieraz w **gładką** twarz Władysława, aż jej dech zapierało w piersiach [M 41];

Gęba? **Gładka**. I mało nawet powiedzieć: **gładka**, bo przyjemna [M 288].

Uwagę ludności wiejskiej przykuwają wszelkie niedoskonałości twarzy – za takie postrzegane są pieprze, piegi i różnego typu nierówności. Cerę z piegami lub jej posiadacza określa przymiotnik *piegaty*. Ta cecha akcentowana jest zwłaszcza u kobiet (por. *piegatka*, *mieć mak na gębie*). Piegi nie determinują jednak postrzegania urody danej kobiety. Z kolei mężczyznę zmagającego się z liszajem określa forma *poliszajony*. Nieestetyczny wygląd cechującej się nimi skóry intensyfikuje obrazowe porównanie mężczyzny do ofiary drażniącego ataku myszy, por.:

Duży, czarny pieprz kuli się w cieniu nosa i maleje [M 149];

[...] leży chłopina z Ułanowa, o którym można powiedzieć, że myszy mu rozpaprały łeb, tak był **poliszajony i piegaty** [P 148];

Jędrak miał twarz **piegata** [M 69];

– O ty **piegaty** mówis? [M 204];

[...] powiada ona, **piegatka**, do Opałki [M 190];

– Nalozem dobro dziewuche i z **makiem na gębie**, ze i som bym sie z nio zenil [M 204].

Kilka cytatów wyekscerpowanych z *Opowiadań* S. Młodożeńca piętnuje twarze mężczyzn naznaczone bliznami po przebytej ospie. Ospowatą cerę lub cechującego się nią człowieka określa przymiotnik *dziobaty*. W tekście mowa ponadto o *dziobach* na twarzy, por.:

Jadamów družba jeden **dziobaty** [M 145];

[...] zabił pieronem **dziobatego** Kolige [M 66];

[...] kępki jasnych włosów sterczały gdzieniegdzie na **dziobatej** twarzy [M 37];

Po kilku tygodniach przyszedł Walek. Zmizerowany był chłopisko, wynędzniały, ino skóra i kości, ino **dzioby** na ziemistej twarzy [M 44].

Zmarszczki stanowią *signum* zaawansowanego wieku, ale też ciężkiej, fizycznej pracy, złej kondycji psychicznej i choroby. W tekstach wskazują na nie rzeczowniki w formie pluralnej: *brudy*, *zmarszczki*, peryfrazą *dwie poziome kreski*, epitety: *pomarszczona* (*pomarscono*) *twarz*, *pomarszczone jagody*, *pomarszczone policzki*, *zmarszczone czoło*, *czoło przecięte dwiema poziomymi kreskami*, a także metaforyczna konstrukcja syntaktyczna *gęba poorala się gęstszymi bruzdami*, por.:

[...] **gęba** wydłużyła mu się i **poorala gęstszymi bruzdami**. Im okrągłej i gładziej było w Dole Roleńskim, tym więcej kanciasto i chropowato wyglądał człowiek, co tu tyle naprzeinaczał [B 36–37];

Dobroć sama i łagodność rozlały mu się po tych **zmarszczkach** i wygładziły jagody, a z ocz radość mu wyfruwa i skrzydełkami trzepoce [M 254];

– Patrzcie, co się z tego ładnego chłopca zrobiło! – mówiły baby.

Rzeczywiście **twarz** Szczepana była **pomarszczona** [...].

[...] było widać – te wykrzywione boleśnie, szerokie, zmysłowe usta, to **przecięte** przedwcześnie **dwiema poziomymi kreskami czoło** [P 135–136];

Żółtawe, **pomarszczone trochę jagody** łamią mu się w śmiechu [M 142];

[...] kolor warg całkowicie zlany był z kolorem **pomarszczonych policzków** [P 36];

Wspomniał sobie swoją babę i złość go porwała: „Co? tako baba dlo mnie? Grubo, **pomarscono** i mo juz cterdziestke [...]” [P 9];

[...] oczy [...] przechodzą po **zmarszczonym**, płytkim **czole**, czepiają się rzadkich, opadniętych nad gębą wąsinów, świdrują jego bure, wypukłe oczy [M 149].

Wskutek ciężkiej pracy cera szarzeje, znikają z niej rumieńce. Określana jest wówczas jako *zszarzała* i *ziemista*, por.:

[...] gęby im powpadały, cera **zszarzała** i pokryła się bezkrwistą maścią [B 98];

Po kilku tygodniach przyszedł Walek. Zmizerowany był chłopisko, wynędzniały, ino skóra i kości, ino dzioby na **ziemistej** twarzy [M 44].

Negatywne skojarzenia ze złą kondycją psychofizyczną budzi bladeść. Jest ona też symptomem przeżywanego strachu, por.:

Krzyś [...] smutny był, zadumany nieustannie i **blady** [...]. Był chory od kilku miesięcy [P 164];

Zobaczył przed oczyma zapłakaną twarz żony, stała przed płótem naprzeciw niego **blada**, zatroskana [P 66];

Zośka Kunefalina **pobladła z przerażenia** i z ukrycia zaczęła dawać mu znaki, by przestał mówić [P 139].

Ambiwalentnie postrzegana jest czerwona cera. Na pozytywny odbiór wskazuje przymiotnik *rumiany*, łączony m.in. z poetyckim określeniem policzków *jagody*, używanym niezależnie od płci przedstawianej postaci, por.:

[...] i ten śmiech już mu borasi się po pełnych, **rumianych jagodach** [M 288];

[...] uśmiechnął się, z uciechą pokazując rząd białych zębów. Naraz jakby się pohamował w sobie i spoważniał cieniem zadumy, co mu się rozłożył na jędrnych, **rumianych jagodach** [M 308];

Myślała się w niej sama radość, aż jej się ciepłutko koło serca robiło i **rumieńce na twarz** wystąpiły [M 30].

Z kolei czerwoną cerę zwiastującą negatywne stany (choroby, upojenia alkoholowego, złości, por. szereg *groźny i czerwony*) wyrażają na ogół współnoodmianowe określenia tej barwy, zestawiane często z potocznymi lub augmentatywnymi wyrazami: *gęba, krosty, opój*, z intensyfikatorami wzmagającymi odrazę (*okropnie*), por.:

Wszedłem ja do niego, patrzę, a tu tylko głowę znad pierzyny mu widać i **wygląda tak okropnie czerwono, jakby krosty owaliły mu całą gębę**. Pytam go: „Co ci jest? szczury cię, cholero, podrapały czy jak?”. A on prawie łzy ma w oczach i mówi tak żałośnie, że ja, co go nigdy takim nie widziałem, nie mogłem się powstrzymać od śmiechu. „Śmiej się – powiedział – jakbyś ty na dwudziestostopniowym mrozie powstał ze trzy godziny, tobyś inaczej gadał” [P 145];

– Do mnie, brać i wybirać! – ryczał jakiś **czerwony opój** [P 170];

– Wom co do tego! Siedzcie cicho, zebym wom nie pokozół gwiozd na niebie tym kijem! – krzyknął jakiś parobek i jął zbliżać się do wozu **groźny i czerwony** [P 173];

Barbachowa otworzyła oczy i usta. Nos się jej jakoś rozplaszczyl i rozplynał w **czerwonych policzkach**. Patrzy na chłopa i wie, że nie uradzi. Gorąco ją łapie i duszność, jakby miała tonąć, ale nie krzyknie [M 109].

Rumiana cera jest oznaką zdrowia i sił, a także atutem zarówno męskiej, jak i żeńskiej urody, por.:

Kawaler ci chłopak pękaty, rumiany. No – mocny w sobie parobek. E – przyjemny. Uśmiecha się, jakby co chciał [M 120];

[...] uśmiechnął się, z uciechą pokazując rząd białych zębów. Naraz jakby się pohamował w sobie i spoważniał cieniem zadumy, co mu się rozłożył **na jędrnych, rumianych jagodach** [M 308];

I lubił choć trochę oderwać oczy od zatrudnienia, ażeby popatrzeć na **rumianą** Helę [B 145].

Może też jednak wskazywać na przeżycia wewnętrzne: radość, zakłopotanie, złość i wstyd (por. konstrukcje *czerwony ze wstydu, poczerwienieć od wstydu*, a także szerszy kontekst sytuacyjny), por.:

Rade były oczy wszystkiemu, przyjemna łaskawość przeglądała z nich nieustankiem i współ z rumianością gęby i rozbłyskiem zębów w uśmiechu podobniły się do wiosennego błękitu [B 75];

Trzeba było rozstać się z towarzystwem hrabiego i **czerwony ze wstydu**, oburzony wyjść za drzwi [P 152];

Walek **poczerwieniał** trochę **od wstydu** [M 38];

– Wom co do tego! Siedźcie cicho, zebym wom nie pokozoł gwiozd na niebie tym kijem! – krzyknął jakiś parobek i ją zbliżyć się do wozu **groźny i czerwony** [P 173];

Zakłopotany Jaś chwyta oboje z kaszkietem w jednej ręce. **Gorącym płomieniem zajął mu się cała twarz**, zwichrzyły się czarne barany na głowie [M 108].

W niektórych fragmentach zobrazowaniu intensywności rumieńców posłużyła poetycka metafora ognia, powstała w wyniku skojarzenia obejmującego twarz rumieńca z postępującymi płomieniami. Inne środki stylistyczne używane w tym celu przez twórców to porównania (do desygnatów budzących skojarzenia zarówno negatywne – krosty, jak i pozytywne – jabłko), por.:

Zakłopotany Jaś chwyta oboje z kaszkietem w jednej ręce. **Gorącym płomieniem zajął mu się cała twarz**, zwichrzyły się czarne barany na głowie [M 108];

Płomieniem się zajęły jagody i pałą [M 242];

[...] w **jagodach pali się ogień młodości, zdrowia i butnej uciechy** [B 179];

[...] wygląda tak **okropnie czerwono**, jakby **krosty** owaliły mu całą gębę. Pytam go: „Co ci jest? szczury cię, cholero, podrapały czy jak?” [P 145];

Na gębie był **czerwoniutki jak jabłko** i ciągle się uśmiechał [P 12].

Bohaterowie utworów literackich piętnują nienormalny kształt twarzy. Zbyt wydane policzki wpłynęły na ukonstytuowanie się przydomków *Pyza* i *Pyzaty*, por.:

To wrócił i **Felek Pyzaty** do swojego bydła [M 333];

Felek, jucha, **Pyzaty** wygodził i przygnął sam krowę [M 337];

[...] całej tej obgadującej Kalitę gromadzie komorników nie zdało się, żeby Paluch miał rację o tym Felku, co go już po całej wsi **Pyzą** nazywali [M 331].

Pyzatą twarz określają przymiotniki *poculowaty*, a także *maślany*, ewokujący skłonność do objadania się, choć drugi z leksemów może również wskazywać na tłustą i błyszczącą się twarz, por.:

Parobkowi nadeła się i tak już **puculowata** gęba [M 162];

I hulala z tym Walkiem. Sapał jucha pękaty i się nadymał, cugował tą **maślaną** gębą [M 221].

Z innej strony pełne, ale też jędrne, policzki świadczą o zdrowiu i tym, że komuś dobrze się powodzi w życiu. Rzeczywiście charakteryzujący się nimi bohaterowie opowiadań, z których pochodzą dwa pierwsze przytoczone cytaty, należą do nielicznej grupy zamożnych gospodarzy. Z kolei mężczyzna z trzeciego fragmentu zaokrąglił się na twarzy w efekcie polepszenia warunków pracy, por.:

[...] i ten śmiech już mu borasi się po **pełnych**, rumianych jagodach [M 288];

[...] spowaźniał cieniem zadumy, co mu się rozłożył na **jędrnych**, rumianych jagodach [M 308];

Już po paru latach było widać, że se człeczysko odpoczął. Ulgi doznał i jakiegoś spokoju, to **mu się na gębie jagody zaokrągliły** [M 359].

Przeciwnie skojarzenia – z biedą (por. epitet *zbiedziony*) i ciężką pracą fizyczną (której poświęcone jest opowiadanie W. Burka *Roleński Dół*) – wzbudza zbyt szczupłą, pociągłą twarz, por.:

Stary był chłop i, choć **na gębie zbiedziony**, brzuch mu się wydał kabłąkiem, nie wiadomo z czego [M 268];

Gdzieś mu się zapodziała dawna ociężała tłuściość, stęchł wyraźnie, a **gęba wydłużyla mu się** i poorala gęstszymi bruzdami. Im okrągłej i gładziej było w Dole Roleńskim, tym więcej kanciasto i chropowato wyglądał człowiek, co tu tyle naprzecinaczał [B 36–37].

Uwagę bohaterów literackich przykuwa długie, wąskie czoło (*śpiczaste*), por.:

Oczy mu prawie wylazły na to **śpiczaste czoło** [M 269].

Oglądowi podlega nos. W kanony urody wpisuje się nos średniej wielkości, zgrabny, z niewielkim garbem (por. *garbkowaty*). Kobięca twarz charakteryzująca się krótkim i nieco spłaszczonym nosem również nie jest w społeczności odbierana jako atrakcyjna, por.:

Dobrą miała gębę i pocziwą, choć nawet nie taką już ładną. **Krótki, nikiem spłaszczony nos** poszarzał się jeszcze przy śmiechu [M 232];

Chłop był z Iwana wysoki, czerwony, oczy miał siwe, **nos ni mały, ni duży**, piersi jak u kowala, że aż bluza na nim pękała [P 10];

[...] pod **zgrabnym, garbkowatym nosem** wisały mu dwie wiechy złocistych wąsów [M 69].

Zbyt duży nos określają augmentatywny rzeczownik *nochal*, a także przymiotniki *obfity*, *długi*, *długachny*. Nieprzeciętną wielkość podkreślają hiperbola – nos jest tak długi, że wystaje (por. *wysztoperczyć* ‘wystawać’; Pluta 1971: 44) *na cały kilometr*, oraz konstrukcja mówiąca o zniekształconym długim nosem obrysie głowy. Duży nos to jednak cecha podkreślana wyłącznie w wyglądzie męskim, por.:

Łysina i **nochal**, co mu, było, **wysztoperczył się na cały kilometr** [M 351];

[...] całą dłońią tarmosił ten **długachny nochal** [M 353];

Paweł był czerniawy, nos miał **obfity** [M 69];

[...] mała głowa, ostro wychylona do przodu długim **zółtym** nosem [P 35].

Duży nos jednego z bohaterów staje się w gromadzie przedmiotem kpin, por.:

– **Nie ón radzi, ale jego nos. Za parobka mu poskuci i to za najlepego** – podjechał szczerabty Kornobis.

– A locegóz tak godocie? [...]

– Nie wita? – rechotał Kornobis. – To sie dowidzta: dobry parobek zawse loto przed gospodarzem. Pirsy!

– Ho – ho – ho!

– No juzci – podrywali żart. – Takiego parobka, jucha, nicht nie prześcignie.

– Filip sie śpiesy, a parobek, zoraza, jesce lepij.

– Ho – ho – ho!

– I do tego nic mu nie płaci, zodny pensyi.

– Nawet tabaki nie daje, zeby se nieborok zazył.

– Ho – ho – ho!

Wiadomo, najłatwiej przecie z kogo kpinkować i z cudzej biedy [M 351].

Uwagę bohaterów literackich przyciągają defekty na ustach – rozszczep wargi określa frazeologizm *zajęcza warga*:

Tyko przed oczami migał mu Józek z **zajęczą wargą** [M 54].

Niedoskonałe są wargi Jasia Kunefała – wywinęte w taki sposób, że przypominają ryj dzika. Informuje o tym sporządzony przez kolegów chłopca napis na ścianie:

Jaś Kunefał (**dzik, wywijane wargi**) + Zośka Siudygowa (kostrzewiasta małpa) [P 29].

Z kolei usta Krzysia Kunefała, brata tytułowego bohatera, zostały określone przez narratora jako *szeroke* i *zmysłowe*, ich aktualny kształt informuje o przeżywanym przez chłopca kryzysie emocjonalnym i chorobie, podobnie jak zmarszczone czoło, por.:

Dusił go nieokreślony bunt, to było widać – te **wykrzywione boleśnie, szerokie, zmysłowe usta** [P 136].

Wargi zdrowej osoby naturalnie są zabarwione na czerwono. W tekstach literackich ich szary kolor przywodzi skojarzenia z chorobą i zbliżającą się śmiercią, por.:

Umierał tak jak Julka. Na krótko, zanim zapał oczy na wieki, wróciła mu przytomna myśl. Uśmiechnął się po swojemu, z wysoka, w niebieskich źrenicach zamigał blask, **szare wargi** odezwały się w głos, powiedziały hurmie bliskich, sąsiadów, stłoczonej wsi:

– Nie płaccie! Roz się skóńcy. Ostańcie z Bogiem!

Nie ma go już... [B 84].

Natomiast w *Młodości Jasia Kunefała* usta odznaczające się kolorem na tle twarzy stanowią jeden z wyznaczników *ludzkiej głowy*:

Właściwie trudno tę głowinę policzyć było za uczciwą ludzką głowę – małe kaprawe oczka gdzieś potopiły się pod brwiami, **kolor warg całkowicie złany był z kolorem pomarszczonych policzków** [P 36].

Na percepcję człowieka wpływa stan uzębienia. Teksty podkreślają biel i połysk zębów poprzez kolokacje: *białe zęby, rząd białych zębów, rozbłysek zębów*, por.:

[...] gęba się sama uśmiecha **białymi zębami** [M 161];

– Scyro wróżba, Panie Ty Boże! – przemówił na głos do siebie parobek i uśmiechnął się, z uciechą pokazując **rząd białych zębów** [M 308];

Rade były oczy wszystkimu, przyjemna łaskawość przeglądała z nich nieustankiem i wspólnie z rumianością gęby i **rozbłyskiem zębów w uśmiechu** podobniły się do wiosennego błękitu [B 75].

Uwagę zwraca brak uzębienia. Odznaczającego się nim mężczyznę określa przymiotnik *szczerbaty*. Z kolei w opisie fizyczności żeńskiej o ubytkach w uzębieniu informują wyrażenia *dziurawa gęba* i konstrukcja *wysztopyrzone niegdzie zęby*, por.:

– Nie ón radzi, ale jego nos. Za parobka mu poskuci i to za najlepszego – podjechał **szczerbaty** Kornobis [M 351];

Przebiera te słowa po **dziurawej gębie**, poświstuje nimi po **wysztopyrzonych gdzie niegdzie zębach** i powiada ona, piegatka, do Opałki [M 190].

Brak zębów zdecydowanie nie mieści się w kanonie urody, jest też charakterystyczną cechą starszych osób. Wraz z innymi ich wyznacznikami ewokuje więc zbliżającą się śmierć. O tym szczególnie męskiego oblicza w poniższym cytacie informuje metaforyczna konstrukcja syntaktyczna *jama ustna świeciła pusto*, stanowiąca składową dłuższego opisu cech zewnętrznych mężczyzny, które przesądzają o tym, że przestał się podobać kobietom, i korelują z jego poczuciem zbliżającego się konania:

– Patrzenie, co się z tego ładnego chłopca zrobiło! – mówiły baby.

Rzeczywiście twarz Szczepana była pomarszczona, **jama ustna świeciła pusto**, głowa jakby uwięzła między chuderlawymi, podniesionymi w górę ramionami.

– Przyszedłem tu umrzeć – mówił smutnie [P 134].

W obrazie członka społeczności wiejskiej wartościowaniu podlegają oczy. Pozytywną charakterystykę aksjologiczną oddaje przymiotnik *piękny*:

– Krzyś, mrużąc **piękne** ciemnopiwe oczy, wyrzucał w gniewie kilka urywanych zdań [P 135].

Oceniana jest wielkość oczu – zbyt małe określają przymiotniki *mały*, *malutki*. Jak pokazuje poniższy cytat, oczy muszą być wyraźnie zarysowane na twarzy, por.:

Właściwie trudno tę główkę policzyć było za uczciwą ludzką głowę – **małe** kaprawe oczka gdzieś **potopily się pod brwiami** [P 35];

Jędrzek miał twarz piegatą, ruchliwą, **małe**, biegające oczka [M 69];

No, ubranie na nich dobre, gęba uśmiechnięta, tylko jakieś iskiereczki płochliwe w **małych** siwych oczach [P 149];

[...] **malutkie**, bure oczki migają światłami jak lusterka jakie po ścianach [M 142].

Oczy powinny być w odpowiedni sposób osadzone, tak aby okalające je powieki się nie uwypuklały. W przeciwnym razie określane są epitetami *wylupiały*, *wypukły*. W konstrukcjach syntaktycznych ten aspekt wyglądu oczu oddają czasowniki *wyleźć* i *wylazić*, por.:

[...] **wylupiały** oczy aż mu na wierzch **wylażą** [M 212];

[...] świdrują jego bure, **wypukle** oczy [M 149];

Oczy mu prawie **wylazły** na to śpiczaste czoło [...]. **Wylazły** mu oczy i cieszą się tą pochwałą gliny i uśmiechają się do Zimoloka [M 269].

Uwaga czytelnika kierowana jest na kolory tęczówek – *brązowe, bure, ciemnopiwnie, czarne, niebieskie, siwe, szare*, a w przypadku kobiet dodatkowo *fiołkowe, zielonkawe*, por.:

Oczy jej **brązowe** [P 142];

[...] malutkie, **bure** oczki migają światłami jak lusterka jakie po ścianach [M 142];

– Krzyś, mrużąc piękne **ciemnopiwnie** oczy, wyrzucał w gniewie kilka urywanych zdań [P 135];

[...] średniego wzrostu był, włosy czarne, tak jak u ciebie, oczy też **czarne**, podobnyś do niego [P 107];

Ona była taka biała i miała czarne włosy rozpuszczone, **czarne** oczy [P 16];

Zadarta głowa odmieniła się od reszty ocińskiego pogłowia tym górnym przeblęskiem **niebieskich** oczu [B 75];

[...] aż się człowiek cały widzi w jego **siwych** oczach [M 49];

[...] **szare** oczy patrzyły dziwnie przenikliwie, a równocześnie były jakby zmęczone i dalekie [P 84];

Za nim to ino latały jej **fiołkowe** oczy [M 240];

Jedne ino oczy te jej **zielonkawe** widział i nic więcej [M 284].

Pożądaną cechą ludzkiego spojrzenia wydaje się blask. W poniższych zdaniach wskazują na niego kolokacje *oczy iskrzące, iskiereczki płochliwe, czasowniki iskrzyć się, mienić się, migać, migotać, promienieć, pryskać, zamigać*, a także porównanie do migających na ścianie lusterek, por.:

– Inny niż my wszyscy: blondyn, urodny, tęgi, **oczy** niebieskie, **iskrzące** [P 158];

Oczy jedne rozeszły się gorącą smołą i **iskrzyły się, mieniły** uczuciami, **pryskały** uciechą [M 292];

No, ubranie na nich dobre, gęba uśmiechnięta, tylko jakieś **iskierczki płochliwe** w małych siwych oczach [P 149];

[...] malutkie, bure **oczki migają światłami jak lusterka jakie po ścianach** [M 142];

[...] oczy, jakby kto je nagle zaświecił, poczynają **migotać**. Wyrywają się na wierzch, skaczą po chłopie [M 149];

Oczy **promieniały** jakąś ekstazą, zachwytem i dziękczynieniem dla dobrego Boga i Panny Najświętszej [M 30];

[...] w niebieskich źrenicach **zamigał** blask [B 84].

Określony wygląd oczu bywa efektem choroby. Zeza komunikują konstrukcje metaforyczne, przedstawiające zezujące oczy jako małe, rozbiegane obiekty lub wystrzeliwane pociski, por.:

Jędrak miał twarz piegatą, ruchliwą, małe, **biegające oczka** [M 69];

[...] **oczy biegały spojrzzeniami w przeciwne strony**, nigdy nie mogły się zatrzymać razem na jednym przedmiocie [P 23];

[...] z lewego zaś oka **strzelał zezem** [M 69].

Nieprzyjemne odczucia wzbudzają oczy zaczerwienione, łzawiące czy ropiejące. Taką informację w tekście przekazuje przymiotnik *kaprawy* (por. SJPD):

[...] małe **kaprawe** oczka gdzieś potopiły się pod brwiami [P 35–36].

W myśl potocznego przeświadczenia, że oczy są zwierciadłem duszy, w utworach literackich ich wyraz służy zobrazowaniu stanów emocjonalnych i kondycji fizycznej (por. Pajdzińska 2008: 247), wyłożonych w poetyckich konstrukcjach metaforycznych, m.in. w personifikacjach i animizacjach, por.:

[...] z **óć radość mu wyfruwa i skrzydelkami trzepoce** [M 254];

Wylazły mu oczy i cieszą się tą pochwałą gliny i **uśmiechają się** do Zimoloka [M 269];

Oczy jego już nie uchylały się przed spojrzeniem innego człowieka, patrzyły teraz uważnie, z troską, były pełne goryczy w wyrazie i samotne [P 164];

Zadarta głowa odmieniła się od reszty ocińskiego pogłowia tym górnym przeblyskiem niebieskich oczu, co zawsze **śmiały się do ludzi i do świata, a nigdy nie rozwłóczyły się po ziemi w chmurnym patrzeniu. Rade były oczy wszystkiemu, przyjemna laskawość przeglądała z nich nieustankiem [...] w uśmiechu podobniły się do wiosennego błękitu**, co radość wzbudza w każdym, choćby go ta nie wiem co morzyło. Kto te oczy raz zobaczył, nie oparł się myśli, że **w nich siedzi sama dobroć bez przemieszki choćby jednego zła** [B 75–76];

Tylko **oczy jarzyły mu się uciechą i paliły się od wielkiej radości** [B 36];

Śmiały mu się do Heli siwe oczy [B 145];

[...] **w oczach prześwitywało coś podobnego na zuchwały upór** [B 41];

[...] **w oczach czai się boleść** [B 27].

W tekstowych opisach kobiet szczególnie często mowa o spowodowanym silnymi emocjami płaczu. Ten aspekt wizerunku kobiet dokładniej zostanie poruszony w kolejnych partiach tekstu, por.:

Do oczu kobiecinie **napływają łzy** [M 35];

Pasiocha spojrział na kobietę. Jej smutną, wydłużoną twarz powlokła kredowa białość wstydu. Głębokie ciemne oczy, w których **migotały łzy**, spoglądały ze wstydem na Pasiocę [M 51];

Macie oczy na każdy czas inne – mówił w myślach do matki – i miłosierne, i miękkie, i śmieszne, i gorzkie, a zawsze jakby **do płaczu gotowe** [P 20];

[...] **oczy jej były wilgotne** i tak dziwnie młode – uśmiechała się do niego [P 34];

[...] **mama co noc płakali** i rano mieli oczy tak czerwone, że aż ciężko w nie było patrzeć [P 45];

Oczy jej brązowe, o przedziwnie młodym i miękkim wyrazie w chwilach radości, były teraz zagasłe i podkrążone sinymi liniami. **Widać było po drgających powiekach, że jeszcze przed chwilą płakała** [P 142].

Jeden z bohaterów charakteryzuje się spojrzeniem do tego stopnia nietypowym, że zasługuje ono na określenie *nie ludzkie*. Tekst nie podpowiada, jak interpretować ten epitet. Może on jednak ewokować nietypowe (tzw. uroczone) spojrzenie osób, które posądzano na wsi o rzucanie uroków (por. Piechnik 2009b: 206):

Nikt we wsi nie lubił Matusa Jercoka, a każdy omijał z daleka. Bo i **wejrzenie miał nie ludzkie** jakies [M 78].

Spojrzenie może świadczyć o tym, że ktoś kogoś bacznie obserwuje. Ilustruje to poniższy literacki opis tego, w jaki sposób jeden z bohaterów przygląda się sylwetce innej postaci. Wzrokiem omiata kolejno ramiona, ręce, czoło, wąsy. „Różne sposoby patrzenia – jak pisze A. Pajdzińska – konceptualizowane są jako ruch w przestrzeni” (Pajdzińska 2008: 250). W zebranych materiale jest to m.in.: *latanie, przechodzenie po czymś, siadanie, suwanie, ślizganie się*. Wejście z postrzeganym obiektem w bezpośredni kontakt konceptualizuje *czepianie się*, zwiększanie dystansu między subjektem patrzenia a postrzeganym obiektem – *uchylanie się*. Z kolei wnikliwe spojrzenia oddają czasowniki, takie jak *świdrować, weprzeć się*, i przysłówek *przenikliwie*, por.:

Wcisnął się do izby zmoczony i włosy mokre palcami na głowie układa, a **oczy mu lecą do dziewczuch** i gęba się sama uśmiecha białymi zębami [M 161];

[...] oczy [...] poczynają migotać [...], **siadają** mu na ramionach, **ślizgają się** po rękach, **suwają, przechodzą** po zmarszczonym, płytkim czole, **czepiają się** rzadkich, opadniętych nad gębą wąsinów, **świdrują** jego bure, wypukłe oczy [M 149];

Maryna **wparła się** w nią tymi siwymi bałoniami i trzyma ją czekaniem, co powie [M 240];

Oczy jego już nie **uchylały się** przed spojrzeniem innego człowieka, patrzyły teraz uważnie, z troską, były pełne goryczy w wyrazie i samotne [P 164];

[...] szare oczy patrzyły dziwnie **przenikliwie**, a równocześnie były jakby zmęczone i dalekie [P 84].

Określony rodzaj patrzenia ewokuje mądrość. Świadczą o niej oczy nazwane przymiotnikami *bystry* i *mądry*:

Kazimierz Kunefal, chłop zachmurzony z ostrymi, nieuczesanymi włosami i **byстрыm mądrym** wzrokiem [P 159].

Szczegóły głowy i twarzy podlegają oglądowi niezależnie od płci ich właściciela, przy czym do kobiet odnoszą się tylko nieliczne dostrzeżone w tekście cechy, w tym kształt i wielkość głowy, garbkowaty nos, braki w uzębieniu. Jasna, piegowata cera eksponowana jest przeważnie u kobiet, a ciemna, zszarzała, gładka, ospowata, pomarszczona – wyłącznie

u mężczyzn. Bładość i rumianość cery wskazuje z reguły na stan emocjonalny przedstawianej postaci i nie zależy od płci. W przypadku mężczyzn uwagę zwracają takie cechy, jak: kształt i wielkość głowy (w przeciwieństwie do kobiet wyrażona została też regularność w tym względzie), twarzy i czoła, długość nosa, defekty ust, biel zębów, małe, płytko osadzone czy kaprawe oczy.

2.2.1.7. WŁOSY

Prototypowo mężczyzn od kobiet odróżniają krótko obcięte włosy. Żaden z bohaterów, jak przystało na „prawdziwych” chłopów, nie ma długich włosów. Niezależnie od płci oczekiwana jest dbałość o utrzymanie włosów w należytych ładzie. Mężczyznę mającego niezadbane, rozczochrane włosy określa apelatyw *kudloc*, utworzony od rzeczownika *kudęł*, dziś używanego głównie w liczbie mnogiej w znaczeniu ‘włosy rozczochrane, zmierzwiłone, potargane’ (SJPD), por.:

– No, swedzki **kudlocu!** – odciął się Stach [M 171];

– Juz, jakby za tego **kudloca**, to wolałabym ciebie! [M 173].

W przeciwieństwie do mężczyzn prototypową cechą kobiet są długie włosy. W tekście informują o nich konstrukcje syntaktyczne z czasownikami wyrażającymi ruch włosów w okolicy twarzy – *wiuwać* ‘powiewać’ (SKar, 6: 133), *majtać* (*po gębie*), por.:

Jak fryga jaka ruchliwa, że tylko jej **wiuwają** złociste **włosy** [M 107];

[...] tak się mieniła przy tych smolanych **włosach**, co się jej **majtały po gębie** [M 232].

Rozczochrane włosy określane są przymiotnikiem *kudłaty* i imiesłowami odprzymiotnikowymi *nieuczesany*, *rozcapierzony*. W wyekscerpowanych cytatach mamy do czynienia z metonimią – wspomniane epitety bezpośrednio odnoszą się nie do włosów, a do ich posiadacza bądź głowy, na których rosną (por. *kudłaty Franek*, *kudłata głowa*, *rozcapierzony łeb*). Użycie animizującego określenia głowy – *łeb* – dodatkowo wzmacnia negatywną opinię o nieuczesanej kobiecie, por.:

[...] stanął sam czarny, urodzisty, **kudłaty Franek** [M 171];

[...] **kudłata głowa** Jacka Kuliga [P 80];

Kazimierz Kunęfał, chłop zachmurzony z ostrymi, **nieuczesanymi włosami** i bystrym mądrym wzrokiem [P 159];

Sabcia jej stanęła w oczach z tym **rozcapierzonym łbem** [M 241].

W przypadku młodej bohaterki *Młodości Jasia Kunęfała* na nieestetycznie odstające na głowie włosy może wskazywać niejednoznaczne, animalistyczne określenie *kostrzewiasta* [‘podobna do kostrzewy, szczecińska, wiechciowata’; SJPD] *małpa*, złośliwie zapisane przez rówieśników na murze. Ta cecha odbiera dziewczynie atrakcyjność, a warto zaznaczyć, że do konotacyjnych cech małpy należy właśnie brzydota (Rak 2007b: 120):

Jaś Kunęfał (dzik, wywijane wargi) + Zośka Siudygowa (**kostrzewiasta małpa**) [P 29].

S. Pięta i S. Młodożeniec krótko przedstawiają czynności pielęgnacyjne, jakie bohaterowie wykonują na włosach. W przypadku mężczyzn oddają je konstrukcje syntaktyczne z czasownikami *układać* (*palcami*), *zaczesać* oraz kolokacje, w jakie rzeczownik

(*włosy*) wchodzi z imiesłowami przymiotnikowymi – (*gładko*) *ulizane* (*na skroniach*), *zaczესane*, por.:

Wcisnął się do izby zmoczony i **włosy mokre palcami na głowie układa** [M 161];

[...] swobodnie ustawiłem się przed lusterkiem, by **zaczesać włosy** [P 191];

Thusty był znów i nawet **włosy**, które nie osiwały mu jeszcze, **ulizane były na skroniach gładko** [P 160];

Jaś w koszuli, z gładko do tyłu **zaczесanymi włosami** [P 149].

Kobiety natomiast zaplatają włosy w warkocze, por.:

[...] siedziała w koszuli przed lustrem i chudymi palcami **zaplatała warkocze** [M 51];

Sponiewierane, bezsilne już oczy leciały trwogą na drogę, czepiały się grubych, szorstkich **warkoczy** [M 279];

[...] skrzyły się sierpem miedziane **kosy** [M 279].

W rozpuszczonych włosach chodzi wyłącznie królowna z opowieści o tym, jak chłop uleczył cara:

Ona była taka biała i miała czarne **włosy rozpuszczone**, czarne oczy [P 16].

Gęste, kręcone włosy to w tekstach literackich cecha eksponowana wyłącznie u mężczyzn. Takie owłosienie na głowie określają rzeczowniki w formie liczby mnogiej – *kędziory* oraz neosemantyzm *barany*, powstały na skutek derywacji od nazwy zwierzęcia, które prototypowo odznacza się gęstą, poskręcaną wełną, co w polszczyźnie gwarowej stało się podstawą wielu związków frazeologicznych (por. Rak 2007b: 91). W *Opowiadaniach* również mężczyzna z kręconymi włosami został porównany do tego zwierzęcia, por.:

Gorącym płomieniem zajęła mu się cała twarz, zwichrzyły się czarne **barany** na głowie [M 108];

Płowe **kędziory** ochwytyują mu ruchliwą, foremną głowę [M 49];

Jaś – chłopak słuszny, trochę przygorzały, z **kędziorami na głowie jak baran**, jucha, czarny z fantazyją [M 107].

O tym, że kręcone włosy mieszczą się w kanonie męskiej urody, świadczy poniższy cytat, w którym czarne włosy zostały zestawione z innymi cechami wyglądu uznawanymi za atrakcyjne – siwymi²² oczami, prostym nosem – oraz łącznie z nimi przeciwstawione nieetycznemu zachowaniu ich posiadacza:

Mnie się w głowie pomieścić nie może: on i oczy siwe, i nos prosty, i czoło inne, i włosy **kręcone**, i kradnie... Nie cyganie, gadał mi o tym Stach Kupała [P 19].

W utworach literackich kolor włosów stał się podstawą identyfikacji trzech bohaterów. Blondyna przeżywa się *Białym (Biołym) Jasiem* [M 168–169], bruneta – *Frankiem Czarnym* [M 170], mężczyznę siwego – *Siwym Kaźmirzem* [B 17]. Wszystkie przywołane antropimie komunikują intensywność poszczególnych odcieni, jednak w przypadku Kaźmirza podstawą motywacji stał się dodatkowo zbyt młody wiek, w którym pobieleły mężczyźnie włosy, por.:

²² W gwarach przymiotnik *siwy* oznacza ‘niebieski’ (por. MSGP: 254; SGP, 5: 137).

Maścią bieluskiego gołębia zakwitła ta głowa, odróżniła się wywrotnie od pogłowia ocińskich chłopów i nadała przezwisko, co na pewno do śmierci od Kaźmirza nie odstanie. **Siwy Kaźmirz z Ocinka, to ten właśnie Kaźmirz, co ma głowę białawą.**

I nie starość, nie lata podeszłe odebrały Kaźmirzowi tamtą maść. Gdzie tam! Pod pięćdziesiątkę mu dopiero szło, a to nie jest znowu taki wiek dostatni, zwłaszcza jeśli mógł się Siwy Kaźmirz przekazać przed ludźmi rodzonym tatusiem, którego siedem krzyżyków z okładem nosi, a przecie za zucha słynie, krzepę młodą ma, a na głowie u niego siwego włosa jeszcze nie uświadczysz. **To nie walny wiek wytłumaczał przezwisko** [B 17].

Mężczyzna mający bardzo jasne włosy to *białawiec* i *blondyn*, por.:

– My, panie Jusiak, to otwarcie z panem... – naprowadza znów sprawę **białawiec** [M 212];

– A jaki on był z wyglądu?

– Inny niż my wszyscy: **blondyn**, urodny, tęgi [P 158].

Jasne włosy określają przymiotniki *biały* (tu również w stopniu wyższym oraz w połączeniu z operatorami gradacji *bardzo*, *za bardzo*), *plowy*, *zółty*, a także porównanie *biały jak len* (*albo i bielszy*), por.:

[...] ładny nawet, ale... Ale wąsy ino i łeb – **biale**. Takie już, że **biale jak len, albo i bielsze nawet. Bardzo już**, moje ludzie, **biale i za bardzo już białe** [M 289];

Rozwiane na wietrze **plowe** kędziory [M 171];

Plowe kędziory ochwytyją mu ruchliwą, foremną głowę [M 49];

[...] na czaszce sterczały przez dziurawy, słomkowy kapelusz dwa **plowe** kosmyki włosów [P 36];

No pewnie, że wolałby nie być **zółtym**, bo to jakoś człowiekowi nieporęcznie, ale przecie brzydki nie jest [M 57].

Dwóch bohaterów opowiadania S. Młodożeńca mających żółtorude włosy, ojca i syna, nazywa apelatyw *jajeńnica*. Tekst wprost wyklada motywację tego miana – postaci mają włosy (a ojciec również zarost) w kolorze określanym jednocześnie przymiotnikami *rudym* i *zółty*:

– A ten? Utropienie z chłopkiem. Jak sie tyz takie upległo? Wis, matka, to jaze wstyd. To cheba nie moje? – dodawał, uśmiechając się i szczypiąc rumieniącą się kobietę w szyję.

– Ino cyje? – zaperzała się. – Taki som **jajeńnica** jak i ty!

– Widzicie jo – łagodził, cokolwiek urażony – pozartować nie wolno! Zaroz **jajeńnica i jajeńnica!**

Nie lubił tego przezwiska, które doczepiła mu wieś jeszcze w dzieciństwie gwoli jego **rudemu** zarostowi. Zastanowiło go nawet, że to jego kobieta tak go nazwała. Jeszcze nigdy nie słyszał od niej tego słowa. No pewnie, że wolałby nie być **zółtym**, bo to jakoś człowiekowi nieporęcznie, ale przecie brzydki nie jest. Przypomina sobie, jak

to tam było z dziewczuchami. Ho-ho! A jego Hanka? Lazła na te **jajeńnice** kiej mucha naprzykrzona [M 57].

Jak dowodzi powyższy cytat, kolor włosów subiektywnie postrzegany przez odbiorców jako nieatrakcyjny nie jest na tyle ważną cechą męskiego wyglądu, by stanowił problem w nawiązywaniu relacji damsko-męskich. Pomimo niego mężczyzna percypowany jest jako atrakcyjny i cieszy się powodzeniem u płci przeciwnej. Inaczej toczą się losy Białego Jasia. Wszystkie dziewczęta odrzucają tego prawie trzydziestoletniego mężczyznę wyłącznie z powodu jasnego koloru włosów i wąsów, nie zważając nawet na jego wysoką pozycję ekonomiczną – mężczyzna wyprowadził się od rodziców, wybudował dom, prowadzi gospodarstwo rolne. Nawet jeśli jedna z dziewcząt darzy Jasia sympatią, odmawia mu ręki wyłącznie z powodu koloru owłosienia. Argumentując swoją decyzję, przytacza rzeczywiste i domniemane docinki na temat mężczyzny:

A pocekuj, niech ino bym za ciebie wysła, toby ci było wesele na ludzkich jezorach. O, juz jak bym słyssała: „**Jantkowo, lubicie owsiane kiście?**” „**Jantkowo, lnu to ta nie potrzebujecie sioć, bo som na chłopie rośnie!**”. „**Jantkowo, docie to sami rade taki kodzieli?**” Kazdy by wiedziol, zem twoja i scekołby bez upamietanio. A zrešto, to wszyckie dziewczuchy, jak sie zgodalo o tobie – **kazdo sie zaklinała, ze za ciebie by nie posła bez te wosy biale**. To mos! Jakes chcioł, tom ci powiedziała cało prowde i juz my sie z tem nie naprzykrzoj! [...]

– I co ci jesce powiem, to wszycko, co myśle ostatnie – spróbowala go Paolcia załogodzić. – To widz, **póde za kogo, cy nie, a jak póde, to takze cie bede lubila** [M 291].

W świecie przedstawionym uwagę zwracają czarne włosy. O tym, że są postrzegane pozytywnie, świadczy zestawienie przymiotnika *czarny* z innymi dodatnio nacechowanymi określeniami (*prościutki, słuszny, urodzisty, wysoki, z fantazyją*), a także porównania – jedno malownicze do burzowej chmury, a drugie grzecznościowe do rozmówcy, przypominającego wyglądem opisywaną postać, por.:

Jaś – chłopak słuszny, trochę przygorzały, z kędziorami na głowie jak baran, jucha, **czarny** z fantazyją [M 107];

Gorącym płomieniem zajęła mu się cała twarz, zwichrzyły się **czarne** barany na głowie [M 108];

[...] stanął sam **czarny**, urodzisty, kudłaty Franek [M 171];

[...] **czarny**, wysoki, prościutki – taki, taki... [P 91];

[...] zapienił się złością **czarny jak chmura Franek** [M 171];

[...] średniego wzrostu był, włosy **czarne**, tak jak u ciebie, oczy też czarne, podobnyś do niego [P 107].

Mężczyznę mającego rude włosy określają przymiotniki *rudowłosy* i *ryży*. Taki kolor jest prototypową cechą Rosjan, na co wskazuje kolokacja *ryży Moskol*:

Oprzytomniał wreszcie dziadyga, kiedy stawiono go oko w oko z brodatym, **ryżym Moskolem** [M 312].

W kulturze ludowej rude włosy budują stereotyp Żydów. Co prawda materiał nie wskazuje wprost na wyznawcę judaizmu, jednak rudą osobą w *Młodości Jasia Kunefala* jest

miejski nauczyciel o nazwisku *Blutbaum*, które może pochodzić z języka jidysz. Mężczyzna przez ucznia został ekspresywnie określony *rudą małpą*. Rudowłosy jest ponadto handlarz koni na targu, być może również Żyd (por. Tyrpa 2011: 37). Tekst ponownie pozostawia tu pole do interpretacji, ale z kontekstu wiadomo, że w tym miejscu kupowało i sprzedawało towary wielu Żydów, por.:

Do licha, to ta **ruda małpa**, Blutbaum. Co on chce?... [P 63];

Od razu otoczyła ich gromadka handlarzy. Jeden **rudowłosy** skoczył na wiązkę koło Jasia, drugi chudy i opierzony na tył, podkulek, trzeci zaś kulawy leciał koło fury i chwytając w powietrzu rękę Adama, wołał bez ustanku [P 169].

Kolor włosów to cecha akcentowana w wyglądzie młodych dziewcząt. Bohaterki utworów literackich mają różnorodne odcienie włosów, na które z reguły zwracają uwagę zainteresowani nimi mężczyźni. Najczęściej przekazywane są informacje o czarnym (określanym również *smolanym*) i rudym zabarwieniu włosów (w tym wypadku obok przymiotnika *rudowłosy* występuje epitet *miedziany*). Pojedyncze bohaterki mają włosy brązowe (por. *szatynka*) i blond (por. *złocisty*). Inaczej niż w przypadku mężczyzn konkretny kolor włosów nie decyduje o fizycznej atrakcyjności kobiety. Teksty nie utrwalają stereotypów, jakimi w kulturze obciążone są posiadaczki włosów o poszczególnej barwie, por.:

Ona była taka biała i miała **czarne włosy** rozpuszczone [P 16];

[...] siedzi bielutka jak mleko, czarne oczy jak talary i **czarne rozpuszczone włosy** [P 17];

[...] tak się mieniła przy tych **smolanych** włosach, co się jej majtały po gębie [M 232];

Raz zjawił się w Białej Wsi z niezbyt młodą, ale ładną **szatynką** [P 126];

Jak fryga jaka ruchliwa, że tylko jej wiuwają **złociste** włosy [M 107];

Ciągle ją ma w pamięci i trzyma ten obraz: te włosy miękkie, **miedziane** [M 283];

[...] w wyrwach chmur ukazywały się **rudowłose** dziewczyny [P 54];

Tym razem towarzyszyła mu bardzo młoda, **rudowłosa** dziewczyna [P 126].

Dla zaawansowanego wieku typowe jest siwienie i łysienie. Teksty wskazują jednak wyłącznie na tę cechę w przypadku mężczyzn. Siwe włosy określają przymiotniki *popielaty*, *siwy* oraz ekspresywne intensywnie *siwiutki*, które z jednej strony wyraża większe natężenie cechy niż przymiotnik podstawowy, a z drugiej świadczy o pozytywnym nastawieniu mówiącego do określonego w ten sposób mężczyzny (tu również mamy do czynienia z zamiennią nazwy osobowej na nazwę części ciała, jaką jest głowa). Proces siwienia wyraża z kolei czasownik *osiwieć*. Mężczyźni mający siwe włosy zostali metonimicznie określani *siwiutką głową*, *siwymi głowami*, por.:

[...] **popielaty** kosmyk włosów [P 23];

Adam napominany z ukrycia przez starawego **siwego** chłopca w gaciach [...] śmignął batem mocno [P 173];

Tłusty był znów i nawet włosy, które **nie osiwały** mu jeszcze, ulizane były na skroniach gładko [P 160];

Siwiutka głowa coraz częściej przystaje na polach i nieruchomości [B 27];

Wujek za stołem, obok ksiądz, hrabia z Głogowa i same **siwe głowy** [P 152].

Brak włosów na głowie określa rzeczownik *łysina*, z kolei proces wypadania włosów nazywany jest formą gerundialną *łysienie*. Wyraża je ponadto konstrukcja werbalna *pogubić włosiny*, która dodatkowo budzi skojarzenia z ciężką pracą jako przyczyną łysienia. Z opowiadania S. Młodożeńca wiadomo, że brak włosów jest podstawą szyderstw, por.:

Już się tam śmieją z niego, że **włosiny pogubił** w nieustannym tyranii i w ciągłych lataniach [M 350];

[...] **łysina** olbrzymiała na podanej zawsze ku przodowi, wciąż gotowej do drogi głowie [M 351];

[...] całą dłonią tarmosił ten długachny nochal, to pocierał nią świecąca **łysinę** [M 353];

– **Łysieje**, ale se radzi – stawał w jego obronie najbliższy sąsiad, kiedy go tam brali w obronę różni żartownisie [M 351].

Prototypową cechą dorosłego mężczyzny jest zarost na twarzy. Chłopa mającego wąsy określa epitet *wąsiasty parobek* [M 170]. Ten typ zarostu ewokuje dojrzałość, por.:

Młodyś, Jasiu, i **pockoj, jak ci wosy urosno...** [M 245].

Członków wiejskiej społeczności dziwi fakt, że dorosły mężczyzna nie ma „prawdziwego” zarostu, a tylko przypominające go rzadkie, sterczące kępki włosów. Fizyczność człowieka postrzegana jest jako efekt Boskiej kreacji, a o miernym zarostie narrator opowiadania mówi, że poskąpił go Bóg. Politowanie wzbudzają też rzadkie wąsy, określone deminutywno-pejoratywnym wyrazem *wąsiny*, w przeciwieństwie do augmentativum *wąsiska*, wzmocnionego dodatkowo przymiotnikiem *duży*, por.:

Choć miał już około trzydziestki, **Bóg poskąpił mu zarostu**, rzadkie tylko kępki jasných włosów sterczały gdzieniegdzie na dziobatej twarzy [M 37];

[...] szarpie swe rzadkie **wąsiny** [M 126];

Zadychał się i widać dla odwagi szarpał te opadłe **wąsiny** [M 346];

[...] oczy [...] czepiają się rzadkich, opadniętych nad gębą **wąsinów** [M 149];

I **wąsiskami**, jucha, tak i potrząsa, że i óne mu się śmieją [M 289];

[...] gębę, przeciętą **dużymi wąsiskami**, co się rozcapierzały w dwa pomiotła [M 371].

Wąsy strzępiaste, przypominające pęk słomy czy siana, określa pluralny rzeczownik *wiechcie*, natomiast długo niegolony, twardy, drapiący zarost – *klaki* i *rżysko*, konotujące pole, z którego wystają ostre szczytki żdźbeł, por.:

– A to Kasper z **wiechciamiy**: wójt? [M 377];

[...] popatrywał na obdartego do niemożliwości Franusia, na jego [...] gębę powleconą brudem i **rżyskiem** z miesiąc chyba nie golonych **klaków** [B 190].

W tekstach podkreślana jest dbałość o zarost i wprost przeciwnie – niechlujność w tym zakresie. Wąsy mogą być krótko przystrzyżone, ale pozytywne skojarzenia budzą również te długie, sterczące i podkrecone (w tekście zostały porównane do bagnatów), por.:

[...] rucha mu się górna warga z **przystrzyżonym krótko wąsem** [M 49];

[...] nos miał obfity, a kole niego sterczały jak bagnety na warcie, **podkrecone** czarne wąsy [M 69].

Zarośnięta twarz budzi odrazę, kojarzy się z istotami nieludzkimi (jednym z komponentów ludowych wyobrażeń diabła jest gęste owłosienie na całym ciele; por. Gaj-Piotrowski 1993: 47). Przymiotnik *zarośnięty* określa zarówno twarz jako miejsce rośnięcia zarostu, jak i człowieka, który jest ich posiadaczem, por.:

Nikt we wsi nie lubił Matusa Jercoka, a każdy omijał z daleka. Bo i wejrzenie miał nieludzkie jakieś, a gębę prawie czarną i zawsze **zarośniętą** [M 78];

Był bosy i **zarośnięty**, ubranie wprost rozpadało się na nim [P 108].

Na kształt wąsów wskazują przymiotniki i imiesłowy przymiotnikowe: *opadły, podkrecony, sterczący*, kolokacje *szpic (spice) wąsów*, a także porównanie do pomiotła, por.:

Zadychał się i widać dla odwagi szarpał te **opadle** wąsiny [M 346];

[...] nos miał obfity, a kole niego sterczały jak bagnety na warcie, **podkrecone** czarne wąsy [M 69];

– Psie, psie, psie! – piesko para! – pieniał się w sobie Paweł, szarpiąc **sterczące** wąsy, i knuł nowe zamysły [M 73];

[...] huknął Rybik, szarpiąc za **szpic sterczących wąsów** [M 367];

Paweł Postrzeleniec ze **śpicamy wąsów** [M 145];

[...] gębę, przeciętą dużymi wąsikami, co się rozcapierzały w dwa **pomiotła** [M 371].

Kolor i kształt zarostu staje się podstawą nominacji apelatywów osobowych i nieoficjalnych antroponimów. W wyniku przeniesienia nazwy na tle podobieństwa umaszczenia sierści do pigmentacji włosów ukonstytuowało się przezwisko *Lis*, określające mężczyznę mającego gęste (o czym świadczy użycie archaizmu językowego *wiech* ‘garść, pęk’; SJPD) rude (por. *zlociste*) wąsy, por.:

[...] pod zgrabnym, garbkowatym nosem wisały mu dwie wiechy zlocistych wąsów, dlatego go tam i **Lisem** przezywali [M 69].

Z kolei mężczyzna ze sterczącymi, długimi, ostro zakończonymi wąsami został nazwany *śpicem*, por.:

– Ano ten! Rybik! Nie widzicie? **Śpic...** [M 377].

O nieatrakcyjnym wyglądzie świadczą białe wąsy, towarzyszące również białym włosom, por.:

[...] ładny nawet, ale... Ale wąsy ino i łeb – **białe** [M 289].

Cechującemu się nimi mężczyźni dziewczęta dokuczają złośliwą przyspiewką:

Po co ześ tu przyszed?
 Po co ześ tu włoż?
 Panny cie nie lubio:
Biole wosy mos! [M 289].

W tekście S. Młodożeńca broda jest cechą charakterystyczną rosyjskiego żołnierza:

Oprzytomniał wreszcie dziadyga, kiedy stawiono go oko w oko z **brodatym, rzyżym Moskolem** [M 312].

W obrazie świata utrwalonym w prozie stylizowanej na ludowość, podobnie jak w rzeczywistej tradycyjnej kulturze wiejskiej (por. Piskorz-Branekova 2007a: 198), kobiety noszą długie włosy, na ogół zaplecione w warkocz, z kolei prototypową cechą mężczyzny jest krótkie, i tym samym zadbane, owłosienie. Uwagę patrzących bohaterów i narratorów przyciągają odchylenia od normy, dostrzegane głównie u mężczyzn – długie, rozczochrane włosy. Kręcone, siwe, żółte, białe i czarne owłosienie eksponowane jest w wyglądzie mężczyzny i buduje jego dodatnio lub ujemnie wartościowaną aparycję. Uroku dodają uformowane w odpowiedni kształt i gęste wąsy.

2.2.1.8. URODA

W zebranych materiale występują ogólne określenia miłej oku aparycji. Taką funkcję pełnią przymiotniki *ładny* (również w stopniu wyższym i najwyższym), *piękny* (także w stopniu najwyższym), *niebrzydki*, *ślusznny*, *urodny* oraz formy i kolokanty wskazujące na intensywność tej cechy – *bardzo ładny*, *nawet ładny*, *taki ładny*, *ładniutki*. Znacznie częściej odnoszą się one w tekstach do kobiet niż do mężczyzn, por.:

– Inny niż my wszyscy: blondyn, **urodny**, tęgi, oczy niebieskie, iskrzące, zapalczywe [P 158];

Śmieje się – to się śmieje, lubią go – to lubią, przyjemny – to przyjemny i **ładny nawet** [M 289];

[...] mówiono tylko o Pawle, że był **ładny**, że tak mu się nie udawało w życiu [P 159];

– Patrzcie, co się z tego **ładnego** chłopca zrobiło! – mówiły baby [P 158];

[...] wielu innszych parobków na Bronkę gały poczęło wywracać. Jakby się na nowo wzięła na świecie: taka **ładniejsza i słusniejsza** się wydała [M 283];

– **Ładnoś**, Paolciu, **ładno!** [M 293];

[...] dziewczyna była **ładna** [P 119];

– Pst! pst! – piszczała szynkarka. Dopiero teraz Jaś zauważył, że była **ładna, bardzo ładna** i młoda [P 134];

– Tyz to! **Ładnom tako**, a nikogo ni mom lo siebie! [M 293];

– **Nojłodniejszy** ze wsystkich un był, to pewno, ale poza tym lomp taki som [P 109];

Jakże, czy ona była stosowną żoną dla takiego chłopa jak Joachim? **Urodny**, ho, ho! czarny, wysoki, prościutki – taki, taki... [P 91];

Niebrzydka przecie była i potulna [M 79];

– Ej, Franiu, Franiu, po coś ty się urodziła taka **najpiękniejsza!** [P 132].

Na kobiecą urodę wskazują ponadto bardziej rozbudowane konstrukcje – epitet *ślicności dziewczucha* i werbalne wyrażenie *udać się z urody*, por.:

– Uroki, nie uroki, a **ślicności dziewczucha** – i mówta, co chceta! [M 292];

Panna **się udała nie tylko z urody** i przyjemności, ale i ziemi do tych swoich smaków dodała [M 379].

Ładna aparycja to prototypowa cecha kobiet. W opowiadaniu S. Młodożeńca *Zaloty* ojciec chciałby, aby jego córki wyszły za mąż za bogatych mężczyzn z miasta lub najwyższych warstw społecznych. Cechą, która ma przyciągnąć wysoko sytuowanych kawalerów, jest uroda dziewcząt. Ojciec kosztem własnego majątku i gospodarstwa robi wszystko, by córki piękniały (por. *niech piękniejo*), por.:

– Panny niech rosno i **niech piękniejo!**

Niechże se pięknieją i za panów niech wychodzą. Za dziedziców, czy za jakich miastowych – jak się nadarzy.

– Dziewuchom na nic nie żałować [M 207].

2.2.1.9. UBIÓR

Za pomocą wzroku percypowane jest odzienie człowieka. Strój powinien być przede wszystkim schludny. Niestarannie ubranego mężczyznę piętnuje ekspresywny apelatyw *lachmaniarz*. Dezaprobata wyrażana jest za pomocą dosadnych epitetów *obdarty* i *rozmemlany* (ten wyraz ma jednak dwa znaczenia: 1) ‘porozpinyany’, 2) ‘niedbale ubrany’; SGL: 225; tekst nie precyzuje, które z nich zostało w nim zaktualizowane), a także porównań do lachmaniarza i ziemi, por.:

[...] **obdarty jak lachmaniarz** jaki [M 44];

[...] wchodzi Paweł, **obdarty**, buty na nim bez obcasów, istny cień [P 159];

[...] popatrywał na **obdartego** do niemożliwości Franusia, na jego rozciapane buciny, wylataną koszulę [B 190];

[...] **kolnierzyk taki czarny, że mógłby o lepsze iść z ziemią**, a on idzie i patrzy sobie spokojnie w błękitne niebo [P 109];

[...] zgarbiona, **rozmemlana** kobieta wyszła przed bramkę [P 165].

Niedobre wrażenie sprawia ubiór brudny, dziurawy, połatany. Uwagę zwracają bose stopy, buty zniszczone, bez obcasów lub założone na bose stopy (*na przyboś*). Ten element wizerunku realizowany jest jednak wyłącznie w wypadku męskich bohaterów, por.:

Ubrany był w **łatane portki** i lnianą koszulę [P 36];

Był **bosy** i zarośnięty, **ubranie wprost rozpadało się na nim** [P 108];

Trzewiki na nim bez obcasów, kołnierzyk taki czarny, że mógłby o lepsze iść z ziemią, a on idzie i patrzy sobie spokojnie w błękitne niebo [P 109];

Jednego razu przychodzi Paweł z tej swojej łążęgi, **bosy**, schorowany, wprost nie do poznania [P 111];

W Białej Wsi zjawił się znowu Szczepan [...], tym razem **obdarty**, bez grosza i schorowany [P 134];

[...] chudy Jaś Sorek, **w butach na przyboś, w podartej kurtce** [P 153];

[...] popatrywał na obdartego do niemożliwości Franusia, **na jego rozciapane buciny, wylataną koszulę** [B 190].

Mężczyzna nie powinien jednak przykładać zbyt dużej wagi do swojego wyglądu, bo w przeciwnym razie również naraża się na impertynencje. Prześmiewczy stosunek do takich osób w poniższej wypowiedzi oddają intensiwa przymiotnikowe *różowiutki* i *ładniutki* oraz deminutywny rzeczownik *włosek*. Użyte środki wyrazowe pod względem strukturalnym (z uwagi na spieszczenia) i semantycznym wywołują podobieństwo tak wyglądającego mężczyzny do dziecka bądź kobiety, a przypisywanie prototypowych cech żeńskich lub dziecięcych mężczyznom traktowane jest w kulturze ludowej jako zniewaga:

– [...] Nigdy inaczej nie chodzili, tylko **czarne ubranie, biała koszula, buty wyczyszczone**. No, a na gębie **różowiutki, ładniutki**, wymyty **do włoska**. Ja ich raz jednak zapaskudziłem ej, Boże, ale zapaskudziłem! [P 149].

Ubiór musi być dostosowany do okazji. Świąteczny różni się od codziennego:

Ubrane ludzie jak na święto: trzech chłopów i kobieta [M 119].

Uroczystości religijne i rodzinne, a także okoliczności służbowe wymagają starannego ubioru. W przypadku mężczyzn są to białe, wykrochmalone koszule, odpowiednie spodnie, zreperowane buty. Osoba, która łamie wiejski *dress code*, naraża się na śmieszność, por.:

Jakby zapomniał o tych zalotach, o które jechał się umawiać ze swatem [...]. Obciągnął po sobie fałdy czarnej kapoty, wygładził **biały nakrochmalony gors koszuli** i musnął przyjaźnie na niecierpliwącego się gniadocha [M 308–309];

Dyć na odpust w podartych butach nie pójdziesz. Nie ino śmiech przeciw ludziom, ale i grzech wiechciem, co z buta wylazi, Bogu w oczy łyskać [M 97];

Stał ubrany w odświętne portki, w butach wysokich [...]. – Trza jechać po doktora – powiedział [P 94];

Przecież to był nauczyciel z nich, uczyli dzieci i tu, i tam, zdaje się i u nas przez rok. Nie, Zośka? **Nigdy inaczej nie chodzili, tylko czarne ubranie, biała koszula, buty wyczyszczone** [P 149];

Wygalandował się, umył, buty wyczyścił [P 150].

Strojenie się z okazji świąt i uroczystości religijnych to również zachowanie charakterystyczne dla kobiet. Staranny, odświętny ubiór kreuje obraz kobiety zadbanej, która podoba się mężczyznom, a jarmarki czy odpusty stwarzały pannom okazję do poznania przyszłego męża, por.:

– Dziewuchom na nic nie żalować.

Cała w tym ich przynęta, żeby te galganki miały na sobie strojne i żeby delikatne były w obejściu. **Stroić i nie żalować**. I ludziom, het! pokazywać, żeby widzieli, żeby mówili i rozpowiadali. Niechby wieści szły i się rozchodziły. **Odpust jaki gdzie wypadnie – stroją się, fioczą** całymi dniami i paradują [M 207–208];

– Wszyćko w niedziele lepsze i ładniejsze. Jo przecie, co na baby juz ani spor-ze, a mojo staro w niedziele czegoś mnie za ocy łapie kiej rzyp jaki. „**Ubierze sie** – powis – **i ładniejszo!**” Nie, mój Jasiu. Dyc **we środe niejedna sie ubierze na jarmark w to samo jak w nidziele** [M 93];

– **Postroiły się panny kiej po weselu panna młodo!** Sukienecki ze hej! Wszyćko mokre, cha-cha-cha! [M 295].

W inicjującym rozdziale *Młodości Jasia Kunefala* tytułowego bohatera poznajemy, gdy jest chory i samotnie spędza niedzielę w domu. W pewnym momencie niezapowiedziane odwiedza go kolega. Jaś czuje się zażenowany swoim niestarannym wyglądem, zestawionym z nowym, odświeżonym ubraniem Michasia:

Zakłopotanie wzrosło, gdy uświadomił sobie, że jest w brudnej koszuli i nieuczyszany, podczas gdy ten cholera Michaś Bryła [...]. **Ubranie nowiutkie, kołnierzyk, łańcuszek** [P 18–19].

W *Opowiadaniach* S. Młodożeńca ubiorem wyróżniają się najstarsi przedstawiciele społeczności wiejskiej, przywiązani do stroju ludowego (por. Gapiński 2014: 188). Jako ostatni noszą elementy składające się na tradycyjny, męski ubiór sandomierski – płócienne, wypuszczane na spodnie, koszule, białe sukmany i – prawdopodobnie – czapki rogatywki (por. Piskorz-Branekova 2019). Rogi ich kwadratowych denek nasuwają bowiem skojarzenie z czterema stronami świata, co mogło przyczynić się do powstania prześmiewczego określenia *copki na śtyry gubernie* (por. *rogatywka w cztery światy*; Piskorz-Branekova 2007a: 198):

Ostatnie to były we wsi chłopcy, co nosiły koszule na wypust, białe sukmany i **copki na śtyry gubernie**, jak drwiła młodzież [M 84].

Na początku XX wieku typowym, męskim nakryciem głowy na Sandomierszczyźnie stały się kaszkiety. Nie brakuje ich również w świecie przedstawionym, por.:

Zakłopotany Jaś chwyta oboje **z kaszkietem** w jednej ręce [M 108];

Zerwał z głowy **kaszkiet** [M 170].

O tym, że kaszkiet jest typowym elementem ubioru młodych chłopców, informuje z kolei *Droga przez wieś*. Deminutywna nazwa tego nakrycia głowy – *kaszkiecik* – w gwarze sandomierskiej wskutek derywacji semantycznej oznaczała ‘chłopaczka’ (SWG: 229), ‘synka’ (Kamińska 1957: 193). Jej znaczenie aktualizuje się w opowiadaniu W. Burka, który metonimicznie *zielonym kaszkiecikiem* określił zakuczniaka – miejskiego urzędnika, zajmującego się egzekucją długów. Zapewne zielony kaszkiet był stałym elementem jego służbowego ubioru:

Południe. Zielony **kaszkiecik** już jest na wsi. Dwóch miejskich chłopów czeka na robotę [B 119].

W chłodne dni chłopci nosili kapoty (okrycie ze zgrzebnego płótna z rękawami) lub długie kożuchy (por. Imiołek 2012). Takie stroje utrwalili pisarze, tyle że biedny, zaniedbany mężczyzna przepasuje kożuch powrozem, zamiast zapinać go na tradycyjne hafty, por.:

[...] do izby wgramolił się zatyłłany **we włochate kożuszysko** sołtys [M 301];

Obciągnął po sobie fałdy **czarnej kapoty**, wygładził biały nakrochmalony gorskoszuli i musnął przyjaźnie na niecierpliwącego się gniadocha [M 309];

[...] boso, w **żółtym kożuchu, przepasany powrozem**, spod baraniej czapy wysuwały się czarne kosmyki włosów [P 84].

Akcja *Młodości Jasia Kunefala* rozgrywa się w fikcyjnej Białej Wsi – miejscowości leżącej nieopodal miasta nazwanego Wisłobrzegiem. Prototypami tych miejsc były kolejno Wielowieś i Tarnobrzeg, ulokowane w widłach Wisły i Sanu. Tereny te tradycyjnie zasiedlali Lasowiacy. Charakterystycznym dla nich męskim nakryciem głowy były słomkowe kapelusze (por. Piskorz-Branekova 2007b: 41). Kapelusze, również słomkowe, noszą bohaterowie S. Piętaka, por.:

[...] na czaszce sterczały przez dziurawy, **słomkowy kapelusz** dwa płowe kosmyki włosów [P 36];

Był pijany zupełnie, poznać to było po nim od razu, **nie miał kapelusza** [P 23];

– Dzień dobry – rzek i **zdjął kapelusz** wchodząc [P 56];

Drżąc, porwał jeszcze płaszcz i **kapelusz ojca** i z pantoflami w ręce, cichaczem wy dostał się z powrotem na pole [P 54].

Brak kapelusza u stryja Szczepana stanowi wartę podkreślenia odstępstwo od normy, skoro na tę cechę ubioru wskazuje w monologu wewnętrznym Jaś Kunefal:

[...] długo stał milczący, gniewny, **bez kapelusza**, w koszuli tylko i w spodniach [P 125–126].

Z drugiej strony częste noszenie kapelusza przez Adama Kunefala, a następnie przez jego syna może wynikać z ich związków z kulturą obszarów miejskich. Starszy bohater ma za sobą m.in. pobyt w Stanach Zjednoczonych, a młodszy inspirowany jest wujami, którzy przed laty opuścili wieś, i sam z czasem przeprowadza się na studia do Krakowa.

Innymi tradycyjnymi elementami męskiego stroju na podsandomierskich wsiach były baranice – grube, wełniane czapki (por. Imiołek 2012), sukmany i *gacie* – „rodzaj prostych spodni, białe lub barwione, sięgające kostek, zapinane w pasie na drewniany kołek lub ściągane powrózkiem” (Imiołek 2012), por.:

[...] boso, w żółtym kożuchu, przepasany powrozem, **spod baraniej czapy** wysuwały się czarne kosmyki włosów [P 84];

[...] do kuchni wszedł Jędrzyż z niskiego wzrostu chłopem ubranym w łapcie, **lnianą sukmanę i baranią czapkę** [P 99];

Adam napominany z ukrycia przez starawego siwego chłopca **w gaciach** [...] śmignął batem mocno [P 173].

Teksty literackie zarysowują tradycyjny strój wiejskich kobiet. Przede wszystkim akcent kładziony jest na noszone na głowach różnokolorowe chusty. Ten typ codziennego nakrycia głowy charakterystyczny jest dla różnych obszarów etnograficznych, również dla Sandomierszczyzny i Lasowiaków (por. Imiołek 2012; Piskorz-Branekova 2007b: 47). Odróżnia wiejskie kobiety od mieszczanek, por.:

[...] rozejrzy się od czasu do czasu po polach i uśmiechnie, jak zobaczy **siwą chustkę** na głowie Jadwisi [M 112];

[...] wpada na dwór tęga baba w **kraciastej chustce** i w szerokiej spódnicy [P 7];

Joasię spotkał przy strumieniu. Siedziała haftując **białą chustkę** [P 60];

Stała opierając się o sztachety – na głowie miała **białą chustkę w czerwone kwiaty** [P 34];

Niekiedy [...] mignęła wśród tego tłoku **biała, czerwona lub zielona chustka** – to lasowska dziewczyna szła na bosaka z kurą pod pachą [P 170];

[...] chodziła, **jak panie po miastach, bez chustki na głowie** [M 42].

Na codzienny ubiór kobiecy składają się płócienne koszule, nakładane na nie kaftany. Dół stanowią natomiast szerokie spódnice, por.:

[...] siedziała w **koszuli** przed lustrem i chudymi palcami zaplatała warkocz [M 51];

Ciągle ją ma w pamięci i trzyma ten obraz: [...] ten **kaftanik** zielony, co tak ładnie do niej przylega, taki, jucha, foremny [M 283];

Hanka poddarła **spódnicy**, bo jej zawadza przy ławie, i zatyka za pas, i stoi zaczepna, szalona [M 128].

S. Piętał górną część kobiecego stroju określa mianem *bluzka*. W jego tekście występują ponadto *burki* – w ten sposób określano wełniane spódnice w ciemnym kolorze (por. Imiołek 2012)²³, por.:

Przy studni, gdzie najszersza ulica skręcała ku polom nad Sanem, dziewczęta ubrane w jaskrawego koloru **bluzki**, wśród żartów i uśmiechu nabierały wodę [P 56];

Zośka w jednej **burce** tylko i **bluzce** wyrzuca gnój ze stajni od bydła [P 117];

Maryna chowając bosc, sine od zimna nogi **pod burkę** zapłakała cicho i odwróciła się do ściany [P 80].

Zimą biedna kobieta pod wierzchnią odzież zakłada wiele warstw innych ubrań (por. *barchan* ‘włochata tkanina, zwykle bawełniana’; SGL: 28; *podwdziewka* ‘coś, co się podwdziewa, wkłada pod spód’; por. Bizior 2012: 148):

[...] zdążyła już nakłaść na siebie tyle **barchan i podwdziewek**, że wygląda jak mamuna [B 106].

²³ Słowo *burka* jest wieloznaczne. H. Pelcowa podaje pięć jego znaczeń funkcjonujących w gwarach Lubelszczyzny: 1) ‘okrycie wierzchnie z grubego, ciemnego sukna lub filcu, mające postać peleryny z kapturem, używane podczas podróży’; 2) ‘duża chusta wełniana w kratę, z frędzlami, zakładana przez kobiety na ramiona i na głowę’; 3) ‘ciepła spódnica wełniana’; 4) ‘wełniany lub lniany fartuch do pasa’; 5) ‘fartuch do pasa zakładany do pracy w polu i w gospodarstwie’ (Pelcowa 2020: 147–148).

Wyjściowy strój żeński dopełniają trzewiki – skórzane buty z wysoką cholewką na obcasie, wciągane lub sznurowane (por. Imiołek 2012), por.:

Bronka nikiem spuściła głowę i patrzyła na czub **trzewika**, co glancem migał przy każdym ruchu [M 278];

Sponiewierane, bezsilne już oczy leciały trwogą na drogę, czepiały się grubych, szorstkich warkoczy, opadały z nich na fałdy spódnicy, co się zlewała w oddali z rozpostartym nad ziemią niebem, chwytaly się ostatnią siłą choć za ten **wysoki, cienki obcasik** [M 279].

Od święta noszone są czerwone korale, kwiaty i wstążki, por.:

Zajęła się mocnym wypiekiem, co rozfałował się aż po szyję i zjednoczył z **grubym, czerwonym sznurem korali** [M 284];

Józia stała koło wierzby ubrana w białą bluzkę i niebieską spódniczkę, na szyi miała **czerwone korale** [P 54–55];

Konie i baby, postrojone w **kwiaty i wstążki**, piszczaly i rżały [M 73].

Ubiór jest elementem pozwalającym identyfikować *swoich* i *obcych*. Mieszczanie lub mężczyźni, którzy opuścili rodzinne wsie i przeprowadzili się do miast, wyglądają inaczej niż chłopci. Noszą krawaty, cylindry, koszule ze spinkami, garnitury. Tak ubiera się też studiujący Jaś Kunefal, por.:

Paweł Kunefoł w cywilu, z **krawatem** pod brodą, **cylinder** czarny na głowie [P 110];

Wybrałem się na stację kolejową do Wisłobrzegu, by zobaczyć się z kolegą szkolnym [...] nijak nie mogłem zawiązać porządnie **krawata**. Na dobitkę złego zgubiłem **spinkę od koszuli** [P 192];

Raz zjawił się w Białej Wsi z niezbyt młodą, ale ładną szatynką. Paradował z nią odtąd co wieczór po głównej szosie: ona w kapeluszu i czerwonej sukni, on w **odprasowanym**, ale mocno podniszczonym, **brązowym garniturze** [P 126].

Jak już zostało wspomniane, miejskie kobiety od wieśniaczek odróżnia brak chusty na głowie. Zamiast niej pojawiają się kapelusze. Partnerka Szczepana Kunefała, choć czasowo przebywa na wsi, stroi się w czerwone suknie. Pewnego razu w ten sposób ubrana kobieta śni się głównemu bohaterowi. Jej strój, dopełniony złotym parasolem, zostaje przez chłopca określony jako *cudaczny*. Ponadto mieszczanki, w przeciwieństwie do wiejskich kobiet, używają perfum, por.:

– Ty byś mnie nigdy nie poślubił, tobie pachnie taka z **kapeluszem, naperfumowana**, z majątkiem – mruknęła nienawistnie [P 74];

Raz zjawił się w Białej Wsi z niezbyt młodą, ale ładną szatynką. Paradował z nią odtąd co wieczór po głównej szosie: **ona w kapeluszu i czerwonej sukni**, on w odprasowanym, ale mocno podniszczonym, brązowym garniturze [P 126];

Drogę zaszła mu nieznaną dziewczyna, ubrana cudacznie w **czerwoną suknię, ze złotym parasolem w ręce** [P 70].

2.2.2. CECHY WEWNĘTRZNE

2.2.2.1. CHCIVOŚĆ

Do cech charakteru wielokrotnie piętnowanych w tekstach literackich należy chciwość. Charakteryzujących się nią mężczyzn nazywają rzeczowniki *charpeźnik* (por. *charpeźność* ‘chciwość’ SWG: 226; *harpeśny* ‘chciwy’ Pluta 1971: 34), *chytrus* i przymiotniki *charpeźny*, *chytrusowaty* (w kolokacji *chytrusowate prześpiegi*), *pazyrny*, niekiedy używane w połączeniach ze zgrubiałymi derywatami *chłopisko*, *clęcysko*. W *Drodze przez wieś* funkcjonują również utworzone od tych przymiotników rzeczowniki: *charpeźność*, *chciwość* i *pazyrność* (z intensyfikującą przydawką *nieuhamowana* i wyrażeniami uściślającymi przedmiot pożądania: *na dużo*, *na jak najwięcej*; *na grosz*; *na większe*, *na lepsze*, *na poręczniejsze*). Omawiana cecha charakteru stereotypowo przypisywana jest Żydom, co znalazło odbicie w porównaniu *charpeźnik jak Żyd*, por.:

– **Charpeźnik jak Żyd** [...]. Bele cem go nie zaspokois [B 68];

Paweł Postrzeleniec taki **chytrus** [M 181];

– **Chytrus**, jaz strach! [B 68]

– **Pazyrne** chłopisko!

– Oj, **pazyrny! Pazyrny!** [M 80];

– Oj, **pazyrne** clęcysko, choć ta i likorz [B 68];

Im więcej sycił się pieniądzem, tym bardziej narastał w nim głód i **chciwość**, i **charpeźność na dużo, na jak najwięcej**. Z każdym rokiem [...] załaziła we wszystkie jego chęci i coraz się przestrzeniła ta **pazyrność nieuhamowana** [...]. **Pazyrność na grosz** przyłgnęła do chwały ocińskiego doktora [B 68];

Kochanie ziemi, **charpeźność na większe, na lepsze, na poręczniejsze**, ambit uparty, żeby ubiec innych, żeby wygrać na nowym – wyrwały z myśli hurmę spekulacji i **chytrusowatych prześpiegów** [B 9].

Z kolei zachłanna kobieta, niechętnie dzieląca się pieniędzmi z mężem, została nazwana animalistycznym apelatywem *zmija ropiata*, konotującym również podstępne działanie (por. Rak 2007b: 151):

U piegatki nawet co grosika jednego i to się nie udało – przejrzała **zmija ropiata** na wyłot [M 193].

Chciwość postaci literackich wyrażają również konstrukcje syntaktyczne opisujące ich reakcje somatyczne na widok pieniędzy, por.:

Chłop się zawahał. **Oczy mu się zaiskrzyły na widok tylich pieniędzy** [M 45];

[...] **pazyrność rozświecała mu oczy na sam widok pieniądza, ręce roztrzęsła**, odmieniła gadkę i obejście z ludźmi [B 68].

Jak pokazuje powyższy cytat, zachłanność zmienia zachowanie człowieka i wpływa na jego relacje z ludźmi.

O ogromnej wartości pieniędzy w świecie przedstawionym informują dłuższe fragmenty tekstu. Pod tym względem antybohaterem *Drogi przez wieś* staje się znachor Kodrot. Dzięki umiejętności zwalczania najcięższych chorób początkowo cieszy się on poważaniem

w wielu okolicznych wsiach. Z czasem jednak za swoje usługi pobiera coraz większe opłaty, przez co szacunek, jakim darzyli go ludzie, zmienia się w coraz większą niechęć. Jego postawa wprost określana jest w tekście rzeczownikami: *chciwość*, *charpeżność*, *pazyrność*. Piętnują ją zarówno współmieszkańcy, jak i komentujący zdarzenia narrator, por.:

Powolnie, niebaczkiem manić poczęło doktora Kodrota dobro pieniądza. Pieniądz okazywał się jego oczom niby najcudniejsza piękność na ziemi, niby świętość nad świętościami. W każdym jego pomyśleniu przewijał się blask pieniądza i prześwietlał każdy krok, słowo, ruch. O jakimś czasie pieniądz zakręłował w duszy Kodrota i już stamtąd nigdy nie odleciał. Do grobu poszedł z Kodrotem [...].

Im więcej sycił się pieniądzem, tym bardziej narastał w nim głód i **chciwość**, i **charpeżność na dużo, na jak najwięcej**. Z każdym rokiem [...] załaziła we wszystkie jego chęci i coraz się przestrzeniła ta **pazyrność** nieuhamowana. Ta **pazyrność** rozświecała mu oczy na sam widok pieniądza, ręce roztrzęsała, odmieniła gadkę i obejście z ludźmi. **Pazyrność** na grosz przyłgnęła do chwały ocińskiego doktora [B 67].

Mimo zgromadzenia pokażnego majątku Kodrot odmawia leczenia biednym, domaga się spłaty długów, choćby najmniejszych. W tradycyjnej kulturze jedną z oznak towarzyskości jest zapraszanie znajomych na wspólne picie alkoholu. Choć bohatera opowiadania byłoby stać na taki gest, sam w karczmie oczekuje fundowania mu wódki przez znacznie biedniejszych od siebie mężczyzn. Nie ma też oporów, by prosić ich o papierosy. Jego zachowanie spotyka się z pogardą współmieszkańców, por.:

– Jak mu papirka nie położyć na stole, to nie chce się brać do słabości. Pan dochtór, psiopara!

– I nie ustąpi ze swojego. **Ostatnio skóre zedrze**.

– A w mieście to **ino sie kreci wedle Ślepego Moška, zeby mu gorzoły zafondować. Flasecki nigdy nie postawi**.

– Jak mu Mańka Jantkowa zaligała styry grose, to jo, wicie, po całym mieście sukoł.

– Oj, pazyrne cłecysko, choć ta i likorz.

– Chytrus, jaz strach! [...].

Nawet tej **machorczyzny żal mu było kupić**, choć lubił kopcić od młodu. To **ino skamlał u polasiów o papierosa** i czasem mu który odmierzył. **Z litości, niechętnie, z drwiną** [B 68–69].

Kodrot szczególnie nieugięty okazuje się, gdy Kaźmirz z Górki zalega mu z oddaniem pożyczonych pieniędzy. Znachor, skierowawszy sprawę do sądu, wbrew prawdzie przyrzeka, nawet na Boga, że dłużnik nie wpłacił mu żadnej części zaległej kwoty. Krzywoprysięstwo spowodowane niepohamowaną chciwością postrzegane jest przez gromadę jako podpisanie cyrografu z diabłem. Ostatecznym gestem sprzeciwu wobec takiej postawy jest brak udziału większości gromady w pogrzebie Kodrota, por.:

Nie zawahał się przed przysięgą, że nic nigdy, ani grosika, od Kaźmirza nie brał. Że te dwa weksle trzymał już tyle lat i dostał je od Kaźmirza na swoją krwawicę. **Przysięgał na Bożą Mękę**, że mówi prawdę i nic ino prawdę. I postawił na swoim. **I diasi zachichotali spośród tych pieniędzy**, co je Kaźmirz z Górki ma jeszcze oddać.

Chodziła wkiejś Kodrotowa chwała okolicami, że jest doktor nad doktory. Poszła teraz na okolicę jeszcze głośniejsza wieść, że krzywoprzysiężnik. Szczołowały się te chwały i ta druga przerosła ową pierwszą. Ta druga rozlała się powszędy i strachem przepęlniła dusze wsiowych ludzi.

Loboga, loboga! Kodrot duse złemu sprzedał za gros [...].

Za trumną tylego dobrodzieja poszła ino szczupła gromadka: familia i trochę sąsiadów. Kto by popatrzał na ten pochówek, to pomyślałby, że biedaka jakiego chowają [B 74].

Dla jednego z bohaterów *Młodości Jasia Kunefala* pieniądze są cenniejsze niż żona. „Odda” ją innemu mężczyźnie w zamian za określoną stawkę. Umowa potwierdzająca zobowiązanie ma zostać spisana przez konkurenta jego własną krwią. W ten sposób w europejskiej tradycji sporządzano umowy i składano przysięgi największego kalibru, por.:

Mnie tam o Dorotkę, nie chodzi, możesz se ją wziąć, oddam ci nawet i portki, **ale za darmo nie ma nic.** Przerzniesz sobie palec i krwią napiszesz, że w śróde w mieście wypłacisz mi dwieście złotych za to, inaczej o zgodzie nie ma mowy! [P 148].

W opowiadaniu S. Młodożeńca *Jercoki* główny bohater Matus Jercok, szukając wartościowych przedmiotów, nocami dokonuje profanacji żołnierskich mogił. Ostentacyjnie nosi znaleziony w grobie zegarek, a najbliższych i sąsiadów okłamuje, że kupił go po okazyjnej cenie. Kiedy po raz kolejny Matus idzie nocą na poszukiwania, wszechwiedzący narrator metaforycznie informuje o jego stanie psychicznym, por.:

I znów szedł, wyciągał nogi z rozmięklej gliny, a w **głowie huczala zachłanna żądza lupów** [M 85].

W *Drodze przez wieś* członkowie gromady przejawiają ambicję posiadania większej ilości i wyższej jakości ziemi pod uprawy niż pozostali mieszkańcy. Gdy w Ocinku zapada decyzja o nowym podziale gruntów, bohaterowie różnymi podstępami (określonymi w tekście jako *chytrusowate prześpiegi*) starają się zyskać dobre jakościowo powierzchnie. Za wszelką cenę (miłym słowem, poczęstunkiem, pochlebstwem, przekupstwem) próbują przypodobać się geodecie odpowiedzialnemu za nowy podział gruntów, por.:

Kochanie ziemi, charpeżność na większe, na lepsze, na poręczniejsze, ambit uparty, żeby ubiec innych, żeby wygrać na nowym – wrywały z myśli hurmę spekulacji i **chytrusowatych prześpiegów** [...].

Wszyscy jak jeden zaczęli się uganiać na wprzódki, żeby temu słońku dogodzić, przypochlebić się, zwrócić na siebie uwagę. Żeby zaskrobić jego łaski, ująć poczęstunkiem przy jakiejś okazji. Żeby ino znaleźć drogę do jego myśli i żeby ta myśl samym dobrem obrodziła [...].

Jakże! Przecie tu idzie o chleb dla siebie i dzieciek, to **nie trza se żałować fatygi i nawet by się byczka albo źrebicę odżałowalo,** gdyby pan nizjer ino zechciał [...]. Cierpiało panosko wtrzymale, goniło lizybozków, podszepty i wyciągnięte z setkami ręce, aż mu się zmierzily te wszystkie podkopy. Wziął i uciekł z robotą kajś pod Radom [...]. Ścigali go tam kolejami ci i tamci, wyświadczeni się na miejscu o nowości [B 9–12].

Chciwość to ważna cecha w analizowanym obrazie człowieka, w różny sposób się przejawiająca. Dotyczy wielu bohaterów i wynika najpewniej z chęci odmalowania przez pisarzy realiów międzywojennej wsi – walki ludności z wszechobecną biedą. Wprost odnosi się na ogół do mężczyzn.

2.2.2.2. NIEUCZCIWOŚĆ

Teksty literackie piętnują wszelkie przejawy nieuczciwości. Niedotrzymujący słowa mężczyźni określani są imieniem apostoła, który według biblijnych przekazów wydał Jezusa w ręce Sanhedrynu. Wbrew zasadom ortograficznym dotyczącym eponimów, nazwa ta w tekstach W. Burka i S. Młodożeńca zapisywana jest wielką literą. Bez wglądu w rękopisy, pierwodruki i kolejne wydania opowiadań nie można jednak określić, czy konsekwentny zapis jest świadomym zabiegiem pisarzy czy raczej edytorów, por.:

Zaklinał się i przysięgał. W oczy tak patrzył, jak najwierniejszy pies – i macie go, **Judosa!** [M 241];

– Obiecywołeś, **Judosie**, a dołeś komu insemu! [B 12].

Mężczyznę, który nie dotrzymał słowa, określa ponadto rzeczownik *zdrajca*:

Żał ją złapał okrutny do **zdrajcy** Jasia. Zaklinał się i przysięgał. W oczy tak patrzył, jak najwierniejszy pies – i macie go, Judosa! [M 241].

Bohaterowie usilnie przypochlebiający się komuś określani są *liżybożkami* (w wariantywnych zapisach gwarowych *liżybożkami*, *liżybozkami*). W *Młodości Jasia Kunefala* rzeczownikowi temu towarzyszy niekiedy epitet *miłosierny*. Tekst nie podaje jednak motywacji ekspresywizmu, czy była nią rzeczywista pobożność na pokaz (por. SGS: 59), czy może częste „podlizywanie się” komuś, por.:

[...] aby ich na śmiech narazić napisałem: Stach Kupała (**miłosierny liżybożek**) + Bronka Paluszek (tato, dejcie śtyry morgi); Jaś Skrzypek (Beniamin) + Różia Piechota (głupia pierdzimączka) [...] – i tak na wszystkich czterech ścianach o każdym, bom czas miał i dobrze wiedziałem, kto się ma do której i jak ich przezywają [P 29];

I **liżybożek** Kupała, i Beniamin, i inni – wszyscy śmiali się [P 43];

Cierpiało panosko wtrzymale, goniło **liżybożków**, podszepty i wyciągnięte z setkami ręce, aż mu się zmierzyły te wszystkie podkopy [B 11–12].

Najgorszym rodzajem fałszu w *Drodze przez wieś* wydaje się krzywoprzysięstwo na Bożą Mękę (czyli cierpienie Chrystusa od chwili pojmania go w Ogrójcu do śmierci na krzyżu), utożsamiane z oddaniem duszy diabłu (por. *dias*), za które po śmierci czeka człowieka potępienie:

Nie zawahał się przed przysięgą, że nic nigdy, ani grosika, od Kaźmirza nie brał. Że te dwa weksle trzymał już tyle lat i dostał je od Kaźmirza na swoją krwawicę. **Przysięgał na Bożą Mękę, że mówi prawdę i nic ino prawdę.** I postawił na swoim. I diasi zachichotali spośród tych pieniędzy, co je Kaźmirz z Górki ma jeszcze oddawać.

Chodziła wkiejś Kodrotowa chwała okolicami, że jest doktor nad doktory. Poszła teraz na okolicę jeszcze głośniejsza wieść, że krzywoprzysiężnik. Szczołowały się te chwały i ta druga przerosła ową pierwszą. Ta druga rozlała się powszędę i strachem przepelniła dusze wsiowych ludzi.

– Loboga, loboga! Kodrot duse złemu sprzedał za gros... [B 74].

Jak pokazują analizowane cytaty, nieuczciwość, podobnie jak chciwość, w tekstowym obrazie świata odnosi się do mężczyzn. Może to wynikać z chęci zminimalizowania przez pisarzy roli kobiet w życiu społecznym, co odpowiada językowo-kulturowemu obrazowi mieszkańców wsi.

2.2.2.3. PRZEBIEGŁOŚĆ

W opowiadaniu S. Młodożeńca przymiotnik *chytry* występuje w znaczeniu ‘podstępny, przebiegły, zdradziecki, fałszywy’ (por. SJPD). Określa mężczyznę wynajmowanego do pomocy w gospodarstwie przez dość zamożną kobietę, której mąż został wcielony do wojska. Przebiegły parobek stara się uwieść swoją pracodawczynię – prawi jej komplementy, opowiada o rozwiązłości żołnierzy (por. *używać*), co ma zasiać w kobiecie ziarno niepewności na temat wierności męża. Chytrność wpisuje się w tym wypadku jednak nie w stereotyp chłopa, a ukonstytuowany na wsi wizerunek mieszczanina, por.:

Chytry był, bo chytry, ten pan Władysław, jak go nazywali, gdyż szadził niezgorzej. **Baranek, jucha, na oko, a wilk w zanadrzu**. Nie obcesował, a tak powoli, kropla po kropli, sączył truciznę w biedną kobietę. Gdzie wsiowy nie potrafi tam mieszczak da se radę, o, da! [...]

To ją pochwalił, że pięknie wygląda i że jest najładniejsza we wsi. To znów współczuł, że się marnuje bez chłopa – i wzdychał przy tym żałośnie. A kiej indziej znowu opowiadał, jak to żołnierze używają na wojnie [...].

On widział, co się z nią działo, ale nie nalegał, tylko zaglądał jej w oczy i wzdychał, powzdychiwał. Zbliżał się powoli, aby ją całkowicie usidlić [M 40–41].

Aby osiągnąć jakiś zamierzony cel, bohaterowie starają się potajemnie zyskać cenne informacje, zasięgać języka, szpiegować. Tego typu działania oddaje w tekstach rzeczownik *prześpiegi* (por. *przeszpiegi*, SJPD), por.:

Ile to razy go podjeżdżał, na jakie **prześpiegi** się nie brał, byle go pokonać albo mu dokuczyć [M 73];

Kochanie ziemi, charpeźność na większe, na lepsze, na poręczniejsze, ambit uparty, żeby ubiec innych, żeby wygrać na nowym – wrywały z myśli hurmę spekulacji i chytrusowatych **prześpiegów** [B 9].

Przebiegłość to cecha wpisana w tekstowy obraz ludności wiejskiej oraz postrzeganych przez nią mieszczan. Wyekscerpowane z materiału fragmenty odnoszą się do mężczyzn lub całej gromady bez wskazania na płęć, jednak z uwagi na to, że w życiu społecznym udzielają się głównie mężczyźni, prezentowaną cechę można przypisać właśnie im.

2.2.2.4. PRACOWITOŚĆ

Bohaterowie analizowanych utworów literackich, zarówno kobiety, jak i mężczyźni, są skupieni na pracy. Uprawa roli, hodowla zwierząt, świadczenie użytecznych społecznie usług według wyuczonych zawodów, a w przypadku biednych rodzin – wynajmowanie się u zamożnych gospodarzy – zapewniają byt. Pracowitość to zatem jedna z najbardziej cenionych wartości w wizerunku mieszkańca wsi, zwłaszcza mężczyzny, na którym spoczywa obowiązek utrzymania rodziny. Teksty literackie utrwalają ten element obrazu chłopca poprzez wskazywanie cech i działań oczekiwanych przez społeczeństwo oraz niepożądanych.

Pracowitego mężczyznę określa epitet *dobry robotnik*, do obu płci odnosi się przymiotnik *robotny*, por.:

Przy żniwie zastała go śmierć, **dobrego robotnika**... [P 106];

Cóż, kiedy był **robotny** i zapobiegliwy [M 393];

Baba mu ino, co była dobra i **robotna**. Swoje obrzędzi, w ten jeden mig się wykręci i na ludzie chodzi. Za robotą chodzi, za każdą [M 248].

Na przeciwnym biegunie sytuuje się lenistwo. Cechującą się nim osobę określa ekspresywnizm *leń*. Z szerszego kontekstu wiadomo, że odbierany w ten sposób Jaś woli inne zajęcia od fizycznej pracy:

Tak, tato, może wy i słusznie mówicie na mnie, że ja **leń** i nic dobrego. Ach, ale cóż robić! **Lubię leżeć na wznak, patrzeć na chmury na niebie i myśleć**, jak to było, kiedy miałem lat pięć, siedem, dziewięć i tak dalej [P 47].

W opowiadaniu W. Burka *Szczęście Weronki* tytułowa bohaterka wzbudza podziw w społeczności za to, że w przeciwieństwie do swoich rówieśniczek chętnie i sprawnie wykonuje wszystkie domowe prace:

Gospodynie kiwały głowami w pochwałę głośnej, a po cichu zazdrościły sierocie talentu i jeszcze ciszej **wzdychały nad swoimi córkami, co im w głowie ino stroje, zabawy, śmiechy z chłopaczyskami, a do roboty trudno dognać** [B 177–178].

Wiejska społeczność piętnuje osoby, które w typowo męskich lub kobiecych pracach wyręczają się małżonkami. Antybohaterem *Drogi przez wieś* jest Boduła, który spędza większość czasu w domu, podczas gdy jego obowiązki wykonują żona i pasierbowie. Deprecjację wzmagają w tekście użycie wobec bohatera czasownika *kwitnąć*, a kwiat w kulturze i języku polskim stereotypowo kojarzony jest z cechami kobiecymi (Krawczyk-Tyrpa 2000: 9):

W polu **musiała robić za niego**, za chłopca, **zdzierając się z dzieckami przy chłopskiej robocie**, aby ino ten chłop mógł **kwitnąć** w chałupie w dosytku i spokojnym wypoczynku [B 133].

Utwory literackie częściej piętnują kobiety, które nie wywiązują się ze swoich obowiązków. W *Młodości Jasia Kunefala* i opowiadaniach S. Młodożeńca zachowują się w ten sposób trzy postacie żeńskie, por.:

– Nie dla niego to była kobieta, o, nie! Ona jeno umiała dzieci ładnie ubrać, poprowadzić je do kościoła. **Po całych dniach nic nie robiła**, siadywała na krześle i tak mogła

bez ruchu przesiedzieć wiele godzin. Diabli wiedzą, o czym wtedy myślała [...]. **On, kiedy wracał od ciężkiej roboty, nie miał nawet do ust co włożyć!** [P 103];

Och, powiadam ci, co to było za małżeństwo! [...] Ona wstawała dopiero o dziesiątej. **Nie miało to pojęcia o żadnej robocie**, za to do śmiechów, do tańców, hej, całą noc by się to gziło. Szczepan ustępował jej we wszystkim [P 119];

Walek słuchał się jej we wszystkim [...]. I wyszło na to, że **Walek świniom jeść dawał i nawet krowy doił**, a Mańka to na kumoszki z dzieckiem i bujała, chichotała całymi godzinami, to do ojców poszła na drugą wieś – na dzień i dwa. A potem, choć i w domu siedziała – to **pod blahym pozorem wysyłała Walka do babskiej roboty** [...].

Popłakiwała długo Mańka po chłopie, bo go lubiła, no i **wyręczał ją też niezgorzej z każdej roboty** [M 37–40].

Jak pokazuje ostatni z przytoczonych cytatów, o sposobie wartościowania pracy i stereotypizacji świadczą konstrukcje składniowe. Zastosowanie wykładnika porównania *nawet* w konstrukcji *Walek nawet krowy doił* wskazuje, że dojenie krów stanowi najwyższy dowód niewłaściwego postępowania zarówno kobiety, która nie wywiązuje się ze swoich obowiązków, jak i mężczyzny, który ją z nich wyręcza.

Pozytywnie wartościowana jest zaradność. Wyrażają ją epitety: *dzielny*, *obrotny* (który może też wskazywać na szybkie, zwinne poruszanie się; por. SJPD) i *zaradny*, a także ape-latyw osobowy *zuch*, por.:

– Twoja matka jest **dzielno** kobita, pilnuj ji ty, nie rób nic złego [P 85];

A Rybik – nie Rybik, **obrotny**, swywolny muzykant, a sama złość [M 126];

Miał ci tam upatrzoną dziewuszykę. Biedna [...], ale za to śwarna i **obrotna** [M 78];

I ostał, jak był: hartowny, **zaradny**, zasobny [B 39];

Lecz któż mógł dorównać Jedrkowym kobyłkom? [...] tylko Pawłowe ogiery rwały na podobieństwo piekielnych potworów i utrzymywały się na równi [...]. Pasły się oczy ludzkie i wyłaziły na wierzch. Rodził się podziw dla Pawła:

– **Zuch**, jucha! Waryjot, ale **zuch!** – pokrzykiwano z głośnym uznaniem.

– **Zuch!** [M 75];

– **Zuch, zuch-dziewucha** – przewijało się wciąż teraz, jeśli gadka zesła na Radosów, a osobliwie na młodą gospodynię [B 178].

Zaradni powinni być zwłaszcza chłopci. Hela Rybikowa na ojca i braci zrzuca odpowiedzialność za brak pieniędzy. Opowiada o tym, jak zachowywałyby się, gdyby była mężczyzną, wreszcie postanawia działać za krewnych. Ich opieszałość piętnują ekspresywne apela-tywy. Określenie *dureń* konotuje brak zdolności intelektualnych, z kolei *mamłok* wskazuje na ślamazarność i niezdarność (por. Pluta 1971: 37). Ekspresywizmy *zoroza* i *omier-za* nie są jednoznaczne, wyrażają ogólną niechęć do nazywanych w ten sposób osób (por. Pluta 1971: 39; SJPD, s.v. *obmierzył*):

– **Durniešta** jeden i drugi! – parsnęła wreszcie ukrywana dotąd prawdę. – **Jakbym była chłopem, toby wszystko było, co trza!** I w wódce bym się kopała po same usy. Nie kury i jaja, ale **bym robiła jenteres** [...]. **Mamłoki, zorozy, omier-zy jedne!** Chceta gnić – to gnijta – pónde sama! [M 127].

Mężczyznę nieporadnego życiowo określa się też *ciamajdą*, por.:

„Powiadom ci, Jaguś, skoranie boskie z tym chłopem. Mówię mu: «Chmurzy się, Kunefalino nie będą cekać». Ale co tam jemu godać albo nie godać, to wszystko jedno, posełd podliwać kwiotki do ogródka... I jak tu żyć z nim, powiedz sama, Jaguś. Nie lepi to było zasuszyć się w panieństwie, nie sprzęgać się z takim **ciamajdą!**” [P 14].

Podziwiane są kobiety, które same dają sobie ze wszystkim radę, por.:

Do dziś nie wyszła za chłopca – no tak... Ej, nie ma jej co powiedzieć, **została sama bez nikogo, a daje sobie radę**. Krowy ma, jak mówią, piękne, księdzu pieniądze co tydzień na mszę znosi – ech! ech! [P 117].

Pracowitość to jedna z najważniejszych cech członka społeczności wiejskiej bez względu na płeć. Od pracy każdej osoby w rodzinie zależy bowiem jej przetrwanie. Z pracowitością wiąże się zaradność.

2.2.2.5. ODWAGA

Przedstawione w tekstach społeczności cenią u mężczyzn odwagę. Taką postawę wyrażają przymiotniki *odważny* i *śmiały*. Z kolei mężczyzn jednocześnie odważnych i zaradnych, odznaczających się sprytem i wzbudzających tym samym podziw w społeczeństwie, określa apelatyw *zuch*, por.:

Lecz któż mógł dorównać Jędrkowym kobyłkom? [...] tylko Pawłowe ogiery rwały na podobieństwo piekielnych potworów i utrzymywały się na równi [...]. Pasły się oczy ludzkie i wylażyły na wierzch. Rodził się podziw dla Pawła:
– **Zuch**, jucha! Waryjot, ale **zuch!** – pokrzykiwano z głośnym uznaniem.
– **Zuch!** [M 75];

[...] dzielnie stawał w każdej jednej bitwie z przeciwnością, nieugięty, mocny, **odważny**. **Zuch** chłop: Marcin Krysa [B 39];

Taki sam był jak ten syn, którego mu wszyscy zazdroszczą, może tylko był bardziej **śmiały** [P 167].

W świetle prozy stylizowanej na ludowość w obrazie kobiety dominuje bojaźliwość. W wielu cytatach mowa o towarzyszącym bohaterkom lęku, strachu, przerażeniu, które ujawniają się somatycznie. Kobiety boją się m.in. niezależnych od człowieka niebezpieczeństw, mogących zagrozić zdrowiu i życiu, takich jak zjawiska atmosferyczne, por.:

Ileż to było niekiedy krzątania, na południu ukazywała się czarnosina chmura i przy głuchym, dalekim odgłosie gromu rosła ogromna, **przyprawiając kobiety o lęk**, o żywsze bicie serca. [...] kobiety pod czarnogranatową chmurą uciekały chyłkiem do domów, były **blade z przerażenia** [P 76–77].

Niekiedy bohaterkom opowiadań towarzyszy lęk bytowy, np. o to, że nie wystarczy jedzenia, lub troska o zdrowie i życie swoje i bliskich osób, por.:

Pietrkowa stała opodal z otwartymi ustami i **lękiem w oczach**. W piersiach nabrzmiewał wyrzut winy. Ona to, jej pycha sprawiła, że Pietrek mało się co nie zabił, a może i zemrze jeszcze. **Bała się** przybliżyć i spojrzeć mu w oczy [M 32];

W głębi wydobywały się gorzkie wyrzuty, niekiedy **napadał na nią okropny lęk**. Jednak rozmiłowała się w fabrykancie na zabój. Wydawało się jej, że nie mogłaby żyć bez niego [M 42];

I czego wy jesteście taka płaczka, mamó! Nie trzeba mi dużo, spuszczyć tylko powieki i już widzę te wasze oczy. **Lękliwie** mieliście i takie proszące, jakby za jadło dla nas gotowi byliście lizać łapy temu Bryle. Mamó, oj, mamó [P 38].

a także obawa o dobre imię własne albo najbliższych, co w każdym wypadku przekłada się na dobre imię całej rodziny, por.:

– A dyć choć i te dziewczycy... W jaki to deces, moiściewy, popadły teroz, ej! Siedzo i siedzo. Postarzejo sie i co bedzie?

– A nie mówciez tak! To by było dopiro, ze jaz **strach oblatuje**. I moja, i wasa [B 174].

Odwaga i strachliwość to przeciwstawne cechy, które w obrazie świata dystansują mężczyzn od kobiet. Twórcy utrwalili stereotypowe postrzeganie obu płci w kulturze i języku polskim.

2.2.2.6. POKORA

Cenioną wartością jest pokora, rozumiana jako brak zarozumiałości, skromność, uległość wobec innych mieszkańców wsi. Cechującego się nią mężczyznę – wiejskiego murarza, który nigdy nie odmawia wykonania pracy i nie dopomina się zapłaty – określa przymiotnik *pokorny*:

A tu ci chłop **pokorny**: ino go zawołać, za byle co podmurówkę wyrychtuje i nawet się o pieniądze nie upomina [M 268].

W innym opowiadaniu S. Młodożeńca pokora utożsamiana jest z uniżonością i posłuszeństwem wobec starszej osoby – teścia, który do niedawna sam zarządzał gospodarstwem, a po wydaniu córki za mąż musi stopniowo podporządkowywać się woli hardziejącego zięcia, por.:

[...] **pokorny** dotychczas i posłuszny Wicuś, nie wymawiając mu w złą godzinę, **hardości nabierał i swoje-moje jał pokazywać** w rządach na polu i na oborze [M 390].

W wypadku kobiet pokora przybiera postać posłuszeństwa względem mężów. Pokorną, cichą, niesprzeciwiającą się żonę opisuje przymiotnik *potulny*:

Niebrzydka przecie była i **potulna** [M 79].

Pokora to cecha istotna zarówno w stereotypowym, jak i w utrwalonym w tekstach obrazie człowieka. Dodatkowo od kobiet oczekiwana jest potulność względem męża.

2.2.2.7. DUMA

Jedną z najmocniej eksponowanych cech zarówno mężczyzny, jak i kobiety w rzeczywistości tekstowej jest duma – poczucie własnej godności, przeciwne pokorze. Taką postawę wyrażają przymiotniki: *dumny*, *hardy*, *honorny*, rzeczownik *hardość* oraz czasownik *zhardzić*. Teksty precyzują, że charakteryzujący się nią mężczyźni, zarządzając gospodarstwem, samodzielnie podejmują wszelkie decyzje, nie przejmują się zdaniem innych, również członków rodziny (żony, teścia) i funkcjonariuszy państwowych (w przytoczonym fragmencie mowa o żandarmie), nie kłaniają się współmieszkańcom (por. *kłańba* ‘kłanianie się’; Dejna 1977: 196). Duma nie pozwala im też przyjmować pomocy – z jednej strony można interpretować to jako wynoszenie się ponad lokalną społeczność, a z drugiej potrzebę samodzielnego mierzenia się z przeciwnościami losu. Jeden z bohaterów *Młodości Jasia Kunefala* czuje się ważniejszy od innych, czemu daje wyraz, stosując ogólnogwarowe, choć występujące w różnych wariantach, powiedzenie *Cy jo to z kozdym śwynie posol* (por. Sikora 2010: 60), por.:

Pasiocha sam, co **dumny** był gospodarz i co tam kto przy nim wiedział [M 234];

Bo Rybiki, choć złodzieje – a muzykanty były **honorne** [M 132];

Nie lubiano go powszechnie, **hardy** był, nieustępliwy, kłańby nie znosił, sam chciał swoimi siłami do czegoś dojść w świecie [P 103];

Że **hardy** był, zamknięty w sobie – Boże! czyż każdy musi być jednaki? [...] Lubiała go za tę jego **hardość**, że **dumny** był, że **nie ustępował ni żandarmowi** [P 91–92];

[...] pokorny dotychczas i posłuszny Wicuś, nie wymawiając mu w złą godzinę, **hardości** nabierał i swoje-moje jął pokazywać w rządach na polu i na oborze [M 390];

[...] w rysach twarzy wybijała się jakaś **dumna hardość** i woła [B 41];

– Idziecie i jakby was nie zaczepił, to ani byście się nie oglądnęli. **Zhardzieliście**, Janie!

– A tak, **zhardziołem**, bo **cy jo to z kozdym śwynie posol** – odpowiedział Sorek i podejrzliwie zerknął ku oknu [P 36].

W wielu wyekscerpowanych fragmentach mowa o honorze. Rzeczownikom *honor* i *honorność* towarzyszy niekiedy epitet określający, kim jest nosiciel tej cechy, np. kobietą (*babski*), chłopem w znaczeniu ‘właściciela gospodarstwa rolnego’ (*chłopski*), mężczyzną (*męski*), gospodarzem (*gospodarski*), murarzem (*mularski* przestarz. ‘murarski’; SJPD). Zaprzeczeniem męskiego honoru jest dziecinne lub niegodne, narażające na drwiny, zachowanie. Rodzina czuje się w obowiązku odpowiednio przygotować chłopca do nauki w miejskiej szkole, tak by nie musiał się wstydzić wiejskiego pochodzenia. Gospodarzowi wstyd przyniosłoby, gdyby po wsi rozniosła się wieść o tym, że po kryjomu sprzedaje płody rolne, by zarobić na alkohol, murarzowi z kolei – przyznanie się do niekompetencji i dobrowolne zrezygnowanie z wykonania usługi. Swojego honoru bronią zarówno mężczyźni, jak i kobiety, por.:

[...] **honoru swego** po ludziach nie szargał: **ni swego, ni babskiego** [M 188];

– Przed kościołem śnuki od papierosów zbiera, nie zważa, że ludzie patrzą, śmieją się. Och, **to człowiek bez najmniejszego wstydu** [P 135];

Zebym nie wiem co, zebym gałganki na sobie wiozoł, to ziemi nie popusce. A **hanór**, to co?

I poszło na lata. Ukochane zagona i twarde prawo **chłopskiego honoru**, co zrosło się nierozzerwalną mocą z tym ukochanym zagonem, nie dały Siwemu Kaźmirzowi pozbyć się kilku nawet morgów [B 23–24];

Na jesieni Grześ odchodzi ze wsi. Do miastowych szkół. To trza go ogarnąć akuratnie, żeby się między łykami nie zawstydzić. **Honorowość to honorowość nasza chłop-ska!** [B 87];

Tar mosiły go i całowały, co w oczach jego rówieśników uchodziło za **największą obrazę honoru męskiego** [M 59];

Ćwiartkę zboża wynieść po nocy do Żyda, to dla niego, gospodarza, **wstydu żadnego nie było**. I skąd by **wstyd** był jaki, a na wódkę pieniądze to skądże nieborak wynędzi? [...] To cichaczem z Judką się zmawiał [...]. A oczami wszystko domówił, żeby tam ani duch żaden nie wiedział i nie mógł się domyśleć. Czy to strach przed piegatką, czy jeszcze więcej **honor gospodarski** – ale niechby Judka choć słówko niepotrzebne pisnął, niechby natrącił [M 188–189];

Powi: „dejcje, Jedrzeju, spokój – nie bede kónczył” [...], a on widzi: przepadło wszystko i jego **honor mularski** [M 274];

– Lo takich panien jak óny, to głobia kapuścianego za nadto, a nie karmelka [...].

– Ty swojem bedzies głobie dajoł, kiej takie mos panny, a nie nom – wycięła się Julka **w obronie honoru** [M 161].

W *Młodości Jasia Kunefala* występuje fraza *schować honor do kieszeni*. Kontekst, w jakim została użyta, wskazuje, że w przedstawionej sytuacji (sprzedaż bratu ziemi rolnej po zbyt niskiej cenie) korzystniejszym dobrem od honoru byłoby sprzedanie ziemi obcej osobie za wyższą kwotę:

Trza było **honor schować do kieszeni**, na ludzi wypiąć tyłek i po żydowsku brać się do sprzedaży [P 32].

Jeden z cytatów utrwala zwyczaj przysięgania na honor – ujmą byłoby złamanie przyrzeczenia:

[...] chłopcy tak się zeźliły, że już i słów im szkoda, to napastują, kiej te psy dociekają. To mu tu nie ustąpią i nie puszcza go, **na ten honor swój** [M 229].

Z miłości do dzieci wyrzeczenie się własnego honoru łatwiej może przychodzić kobietom, por.:

I czego wy jesteście taka płaczka, mamó! Nie trzeba mi dużo, spuszcze tylko powieki i już widzę te wasze oczy. Lękliwe mieliście i takie proszące, jakby **za jadło dla nas gotowi byliście lizać lapy temu Bryle**. Mamó, oj, mamó [P 38].

Duma bohaterów przejawia się poczuciem wstydu w sytuacjach, które w gromadzie stają się podstawą drwin. Wyśmiania boją się zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Choć Pasiocha z opowiadania S. Młodożeńca początkowo ignoruje szyderstwa współmieszkańców i bagatelizuje obawy żony i córek, sam traci cierpliwość, gdy po raz kolejny słyszy pod swoim domem drwiącą przysięwkę, por.:

– Cóż ty, kobito, osalałaś, cy co? – pytał już poważnie, chcąc ją opamiętać. – **Wstydziś sie smarkoców, że śpiwajo. Olaboga! Staro a głupio!**

– **A tobie nie wstyd?** – zaperzała się. – **Ladnie ci, jak sie cało wieś śmieje?** No, po co ci to, po co? No powidz, po co? Gienka to juz nie wyńdzie na wieś, ani do kościoła, bo jakże sie pokoze na ocy ludzkie [...].

– Uspokój sie, Maryś, uspokój, bo ni ma cego. Widzisz, ludzie – to co? A tu je tak! [...].

– W imie Ojca i Syna – próbował się przeżegnać i odpędzić zło.

A śpiew huczał coraz donośniej.

Pasiocha przecierał ręką czoło i zgarniał zimny pot [...].

Już prawie biegl, ponoszny wściekłością. Pędził przez ogrody, przeskakiwał przez płoty. Wyrwał jakiś kołek i przyczajony stanął za wierzbą koło drogi, niedaleko swojej chałupy [M 52–54].

Bohaterki S. Młodożeńca z obawy przed ludzkim śmiechem nie noszą wody ze studni, inna panna nie chce poślubić mężczyzny, z którego zbyt jasnych włosów śmieją się jej koleżanki. Podobnych przykładów odnoszących się do kobiet, a zaczerpniętych zwłaszcza z opowiadań S. Młodożeńca, można by podać znacznie więcej. Ich przewaga nad fragmentami opisującymi poczucie męskiego wstydu pokazuje, że lęk przed obmówieniem, wysmianiem, negatywną oceną współmieszkańców jest naturalny i szczególnie silny u kobiet, por.:

[...] wody nie bede pod góre nosiła, bom nie dziadosko córka, zebym miała **na ludzkie ocy sie wystawiać i na balyku sie na grobie wypinać.**

– Ani zodno z nos – wspomogła ją najstarsza Maryna.

– Na służbe bym wołała, jak z to wodo – dogadnęła znów Julka.

– I tak cie już nazywajo wodnikiem, zeby i nos mieli ludzie przeżywać? [M 159];

A pocekuj, niech ino bym za ciebie wysła, toby ci było **wesele na ludzkich jezorach.**

O, juz jak bym slysła: „Jantkowo, lubicie owsiane kiście?” „Jantkowo, lnu to ta nie potrzebujecie sioc, bo som na chłopie rośnie!” „Jantkowo, docie to sami rade taki kodzieli?” **Kazdy by wiedziol, zem twoja i scekolby bez upamietanio** [M 291];

Trzęsła się jak w febrze. Żarła ją niecierpliwość, ale się bała biec do Władysława, gdyż pewnie już wszyscy na wsi wiedzieli o liście.

„Jak sie na ocy cyje pokoze?” [M 43].

Również mężczyźni pragną być w społeczności podziwiani. Okazją do pokazania koni i swoich umiejętności jest wesele:

Chłopy dreptały w miejscu z niecierpliwości, bo w obrzędzie weselnym podlasian najważniejszy był powrót po ślubie. **Tu się dopiero można pokazać, tu wywołać podziw i zyskać sławę dla siebie i koni** [M 73].

Poczuciem własnej wartości charakteryzuje się Jaś Kunefal, czemu największy wyraz daje podczas awantury z nauczycielem. Za nieuwagę profesor pogardliwie określa go apelatywami *idiota* i *osioł*, najdotkliwszą zniewagą okazuje się jednak zwrot *chamski łbie*, nawiązujący do chłopskiego pochodzenia, konotujący również brak kultury, ale też zdolności intelektualnych. W odwecie rozemocjonowany młodzieniec rzuca w nauczyciela cyrkiem:

– Już od minuty krzyczę, a ten **osiol** nic, ani się ruszy! – Profesor Blutbaum zbladł ze złości [...]. **Mówił z odcieniem pogardy w głosie** [...]. – Widzisz, widzisz, cóż ten **idiota** jeszcze wymyśli [...]. No, słuchaj, słuchaj, ty **chamski lbie**... – powiedział profesor Blutbaum drwiąco.

– Proszę się liczyć ze słowami! – krzyknął Jaś. Nienawiść aż go poderwała. Trząsał się, zęby szczękały mu jak w napędzie febry.

– No, bo cóż ty? [...]

– To! – Uczennice zaczęły krzyczeć i uciekać w stronę drzwi, uczniowie powskakiwali na ławki. Blutbaum bledziutki i siny coś bełkotał i nieprzytomnie patrzył po klasie – z jego czoła wąskimi strużkami płynęła krew [...].

– Rzucił cyrklem – ktoś tłumaczył [...] przebieg zajścia [P 63–64].

Podczas rozmowy z dyrektorem chłopiec motywuje swoje zachowanie doznaną od nauczyciela zniewagą (por. *zeliżyć, znieważyć*):

Zeliżył mnie, **znieważył** przy całej klasie – szepnął Jaś i nagle zrobiło mu się duszno, nie mógł złapać tchu [P 65].

Zajście w klasie zakończyło się wydaleniem Jasia z gimnazjum. Mimo to ojciec rozumie i popiera syna:

– **To on ciebie nazwał chamem, ten dureń** – powiedział Adam.

– Tak [...]. On tak zawsze odnosił się do mnie... On tak zawsze [P 68].

O tym, w jaki sposób pojmują honor bohaterowie utworów literackich, informują niektóre dłuższe fragmenty. Przedstawionej przez S. Młodożeńca rodzinie doskwiera głęboka bieda. Żona wypomina mężowi, że wbrew jej radom nie poprosił bogatszych gospodarzy o pracę lub jedzenie. Tymczasem dla mężczyzny takie postępowanie (dosadnie określone przez niego *rychtowaniem* ‘szykowaniem’ *na dziada, przymawianiem o jałmużnę, skamłaniem, dziadowaniem*) byłoby świadectwem braku honoru. Wyniosły chłop zarzeka się, że woli narazić siebie i swoją rodzinę na śmierć, niż znieważyć się żebractwem:

– A dyc mu mówiłam, nieroz mówiłam – osilała się teraz matka dłuższą przemową.

– Dyc idźże – mówiłam – idź i pogodoj z ludziami, choćby z samem Pasiocho. Ni majo lo ciebie roboty, to – mówiłam – zbozo jako gorztkę uprosis i sie przymówis. Nie dadzo – mówiłam – zbozo, no to tych zimnioków a przecie uprosis. No dyc tłomaczyłam i mówi...łam...

Nie dokończyła wszystkiego, bo porwał się nagle chłop na nogi i począł rozwścieczony wydrzeźniać ją i pomstować:

– A mówiłam! No, mówiłam! Duzoś, omirzo, namówiła! **Na dziada mnie rychtować, to całe twoje mówienie. I niedocekanie twoje, zebym sie o jałmużne przymowioł. Zdechne pirw i wy pozdychota, jakbym miol u kogo skamlać i dziadować** [M 326].

Podobną postawę prezentuje Paweł Kunefal. Choć obracał się niegdyś w kręgu wpływowych i zamożnych osób, wstydził się prosić ich o jakąkolwiek pomoc. Ze sposobu, w jaki opowiada o tym brat mężczyzny (używając m.in. ekspresywizmu *dureń*) – mający zgoła inne usposobienie – wynika, że sam nie miałby takich oporów:

– Ano dureń był – zmarszczył się Szczepan. – Ej, bracie, ja na jego miejscu nosiłbym worek złota za sobą, przecież jego znajome to były same bankiery, posły i redaktorzy!
Wstydzil się, psiakrew, prosić, wstydzil się brać! Dureń – krzyknął znowu [P 161].

Podstawą poczucia godności jest wysoka pozycja mężczyzny w rodzinie. Adam Kunefał unosi się gniewem, gdy syn wypomina mu pomoc bratu. Wyniosłość mężczyzny opiera się na poczuciu bycia właścicielem domu i majątku:

– Tak, zaniósłem mu, możecie wiedzieć. Zaniosę, co tylko będę chciał... **Jeszcze,** Bogu dzięki, **jestem u siebie w domu, mam swój majątek** [P 140].

Jeden z bohaterów S. Piętaka domaga się od Adama Kunefała szacunku ze względu na pełnione funkcje społeczne i pozycję materialną:

Nie wiadomo, jaki by obrót wzięła sprzeczka, gdyby nie wmieszał się do niej Michał Wójcik. Podeszedł do Adama i objawwszy go wpół, zawołał:

– Alez, Adam, dej spokój, co tam! Jo ciebie kochom i Zoške, i moją Halke, i jakim radny!...

– Pieron mnie obchodzi to wszystko, zresztą głupi jesteś, Michał – odpowiedział Adam [...]. Słowa te jak płomień smagnęły Michała po twarzy. Przede wszystkim jego rozbiegane żółte oczy złączyły się wreszcie – wspiął się na palcach i uderzył z całej siły w piersi:

– **Jezdem Michoł Wójcik, radny, gospodarz na dziesięciu morgach i jak ty śmis, Adam?**

– A b o n e s i t, mało mnie to obchodzi.

– Jak to? – Nadął się jeszcze bardziej Michał, oczy z oburzenia wyszły mu na wierzch.

– Jak to? **Jezdem Michoł Wójcik, na dwóch koniach jeździe z Halką na jarmark, a mój Tomek będzie miał dwa razy tyle, co jo teroz, i wójttem zostanie!**

– H o t a h e ł z tobą i z twoją Halką – powiedział spokojnie Adam. – Ja mam sześć morgów i Zoškę, a gwizdżę na ciebie [P 24].

Z kolei bohatera *Drogi przez wieś* pochodzenie z zamożnej rodziny powstrzymuje przed podjęciem pracy w innych gospodarstwach:

[...] na zarobek nigdzie się nie wybierze, bo **nieładnie, żeby on gospodarski syn, przy majątku...** [B 92].

Teksty eksponują pychę bohaterów, przejawiającą się chęcią uzyskania większych pól niż współmieszkańcy, por.

Wyłaził, kto mógł, na pola. Dzieci i nawet starowiny mdławie krzepiły się w zbożnej robocie.

Byle prędzej, byle więcej, byle prześcignąć jeden drugiego [M 28].

W opowiadaniu otwierającym zbiór S. Młodożeńca Pietrkowa chępli się, że jej rodzina zebrała wyjątkowo dużo zboża. Gdy słoma nie mieści się już w stodole, wpada na pomysł pozostawienia jej na polu po to tylko, aby współmieszkańcy widzieli, jak duży plon zebrała jej rodzina. Stawia na swoim, choć małżonek, początkowo odwodzi ją od tego pomysłu. Kiedy podczas pracy chłopca trafia piorun, kobieta za nieszczęśliwe zdarzenie obwinia własną pychę, por.:

- [...] Kaz rešte podziejes?
 – Kaj podziejes? A dyć w styrcie ustawis na polu i bedzie stoła [...].
 Chciała postawić na swoim, bo to zawsze niech ludzie widzą, że ich błogostawieństwo boże nie ominęło.
 Co było robić? Chłop ustąpił.
 – Styrtka? Niech ta bedzie styrtka! [...]
 – A dyć to, Pietrze, cheba pirsy roz swojo styrtę stawiomy – mówiła rozochoccona, zadzierając głowę do góry.
 – Dyć pirsy, ino my sie widzi, zem za mało zacon.
 – No to bedzie wyssy – odparła, zadowolona, że to ich dobro będzie widać z daleka. Niech ludzie widzą i wiedzą, że to oni nie ostatnie dziady [...].
 – Pietrze, Pietrze! Wysoko, ale i prościutko! To ci styrtka! – lubowała się. Rozglądała się po polach, czy ludzie patrzą, co się u nich dzieje [...].
 Pietrkowa stała opodal z otwartymi ustami i lękiem w oczach. W piersiach nabrzmiewał wyrzut winy. **Ona to, jej pycha sprawiła, że Pietrek mało się co nie zabil, a może i zemrze jeszcze.** Bała się przybliżyć i spojrzeć mu w oczy. Straszna odpowiedzialność dławiała jej gardło, nie mogła ani słowa przemówić [M 29–32].

Dla pewnej bohaterki S. Młodożeńca główną motywacją do wybudowania piwnicy okazuje się chęć dorównania innej kobiecie, zwrócenie na siebie uwagi ludzi i wywołanie w nich zazdrości, por.:

Jak się zaczęła u Jędrka robota, Wojewodzina prawie od niej nie odchodziła. Juzci! Będzie miała murowaną piwnicę. Pasioszyna mają i ona będzie miała. Wygoda wygodą, ale i **pokaz dla ludzi niezgorszy** [M 272].

Duma to kategoria obszernie reprezentowana w materiale badawczym. Dotyczy obu płci, ale przybiera u nich inną postać, czego językowym wyrazem są kolokacje *chłopski honor* i *babski honor*. U mężczyzn honor wiąże się z podejmowaniem autonomicznych decyzji, poczuciem własnej wartości i wyższości nad pozostałymi członkami rodziny i gromady, dotrzymywaniem danego słowa, nieumiejętnością proszenia o pomoc. Dla kobiet z kolei najważniejsza wydaje się opinia innych. Wyrzeczenie się honoru łatwiej przychodzi kobietom i interesownym mężczyznom.

2.2.2.8. UPÓR

Z dumą wiąże się inna charakterystyczna cecha członków społeczności wiejskiej – upór. Nieustępliwe osoby określają przymiotniki: *kwardy* ('twardy'), *nieugięty*, *zacięty*, *zawzięty*, por.:

Jak ta mówił Borkoski – to mówił, ale co powiedział – zrobił. Do ludzi był miętki człowiek, a do siebie **kwardy** [M 300];

[...] dzielnie stawał w każdej jednej bitwie z przeciwnością, **nieugięty**, mocny, odważny [B 39];

Wicuś – odmieniacz, cały plan swój ma i **zacięty** jest, żeby się go trzymać [M 393];

Strasznie **zawzięty** był chłop [P 105].

Osoby, które uparcie trzymają się własnego zdania i zgodnie z nim postępują, przez społeczność wiejską odbierane są niejednoznacznie, w zależności od konsekwencji płynących z takiej postawy. Ujemne wartościowanie przedstawiają konstrukcje syntaktyczne z orzeczeniami wyrażającymi niepożądane zachowania, często za pomocą czasowników zaprzeczonych, np.: *nie puścić (go)*, *nie słuchać (nikogo)*, *nie ustąpić*, ale też *napastować* (w znaczeniu ‘narzucać komu swoją osobę, natrętnie zajmować kogo swoimi sprawami, naprzykrzać się komu, nagabywać’; SJPD), *zaciec się* ‘zawziąć się, uprzeć się’ (SJPD), czy frazeologizmu *suszyć głowę*. W jednej z wypowiedzi występuje porównanie natarczywych mężczyzn do atakujących psów, w innej z kolei szczególnie mocna zawziętość kobiety została oddana za pomocą wielokrotnego powtarzania czasowników oddających jej upór. W zebranych materiale przytaczane są również przekleństwa i groźby rzucane przez kobiety zapamiętałe w uporze i towarzyszącym mu gniewie. Z kolei słowa Adama Kunefala *Boże, te kobity, te kobity!*, którymi komentuje zaciekłość żony, wskazują, że nieustępliwość, ale też obrażanie się, są typowymi cechami kobiet, por.:

[...] chłopcy tak się zeźliły, że już i słów im szkoda, to **napastują, kiej te psy dociekają**. To mu tu **nie ustąpią** i nie puszcza go, na ten honor swój [M 229];

– To ci i akuratnie sie zdarzyło, ze **my moją głowe susy i susy z to piwnico** – dopowiadał się po tym wszystkim Jędrzek Wojewoda [M 271];

Zaciekla się, o zaciekla się i kiedy szła przez wieś, ino jej te ślepie kiej żuźle rozpalone, ogniem gorzały. Na szczypę wyschła, a **nie ustąpi. O, nie ustąpi. Świecie ty cały przepadnij – a ona ci nie ustąpi** [M 220];

– **A niech zdechnie!** Choć to twój brat, ale **póki jo żyje, jego noga tu nie postąpi, pamiętoj!**

I nie dało się później z nią w ogóle rozmawiać, odeszła gniewna, urażona.

– **Boże, te kobity, te kobity!** [P 116];

Wyobrażała sobie, ojciec chciał tego swojego kochanego braciska zaprosić na wiliję. **A niedoczekanie jego!** Kiedy przehuloł majątek, **niech gnije pod płotem, u nos dło niego ni ma miejsca!** – wołała Zośka Kunefalina [P 118];

Trza było honor schować do kieszeni, na ludzi wypiąć tyłek i po żydowsku brać się do sprzedaży... **Ale wy... wy przecie nikogo nie słuchacie:** mama za głupia, ja jeszcze więcej. Zresztą sam ryzykant, rozum aż kipi w głowie [P 32].

Jak pokazuje powyższy cytat, upór staje się zarzewiem rodzinnych konfliktów. Potwierdzają to również inne fragmenty, w których żony próbują przełamać opór mężów w jakichś ważnych dla nich sprawach, por.:

Zerwała się z łóżka i szukając omackiem przyodziewku **kruszyła upór chłopca zjadliwymi docinkami** [M 385];

Marcin Krysa jakoś wcale **nie brał sobie do serca ani domowych skarg**, ani pożałunków wsi. [...] brał się za nowy zamysł i odmianę.

– **Niech godajo, co chco** – odpowiadał kobiecie, kiedy mu naznosiła od kumoszek tych złych ludzkich zdań o kolonii. – **A jo pokoze, ze krzywdy nie bedzie.** Jesce my pozazdroSCO, zobocys! [B 41].

Nieustępliwe wobec najbliższych członków rodziny i całej gromady bywają też kobiety, por.:

Dwu miesięcy nie wyszło przecie, a u wdowy było wesele.

Zaciekla się baba i świata nie widziała za parobkiem. Przesłonił jej sobą całe widzenie: nic, ino on – Walek i Walek. **Ani rady czyjej słuchała i na śmiech ludzki na szczęt już ogłuchła.** Ojce jej zjechały. Nawet matka za nogi ją chwyta, to przeklina jak diabelskie nasienie. Za ożóg, zło krew, złapała i matkę by rodzoną biła [M 220];

– **Niedocekanie twoje! Nie dom dziecka, nie dom za kalike, nie dom za mynarza, nie dom!** – jęczała i wiła się po łóżku jak opętana [M 52].

Pozytywnie społeczność postrzega natomiast mężczyzn konsekwentnych (na tę cechę wskazuje konstrukcja *co powiedział – zrobił*), których działania przynoszą pozytywne efekty, a także stawiających czoła przeciwnościom. Taką osobę określa przymiotnik *wytrwały*, por.:

Ho, co to był za zdolny i **wytrwały** chłop! W ciągu roku zdążył się wystawić [P 103];

Jak ta mówił Borkoski – to mówił, ale **co powiedział – zrobił.** Do ludzi był miętki człowiek, a do siebie kwardy.

Powiedział se: „sadek!” – nasadził drzew prawie na dwu morgach – rosną. To sadek!

Powiedział: „sadzawka” – ludzi najmował, kopali [M 300];

Nie byłby chłopem, jeśliby się poddał niedoli i uległ jej bezradnie [B 80].

Mieszkańcy Ocinka mają ambiwalentny stosunek do upor Siwego Kaźmirza. Mężczyźni, który popadł w długi, społeczność radzi sprzedać część ziemi. Ten jednak jest nieustępliwy – próbuje znaleźć inne rozwiązanie i za wszelką cenę zachować całą ojcowiznę, którą w przyszłości przekaże dzieciom. Upór Siwego Kaźmirza wynika z miłości do ziemi – jednej z najważniejszych wartości w obrazie społeczności wiejskiej. Dziwi współmieszkańców, ale w tekście nie padają też żadne categoryczne osądy. O nieustępliwości bohatera informują konstrukcje czasownikowe odnoszące się do jego procesów myślowych: *chodzić swoją myślą, nie dać się przeprzeć radom, ostać przy swojej myśli, wiedzieć swoje, zaciec się, zaprzeć rozum przed każdą radą.* Pokazują, że jego decyzja nie wynika ze ślepego upor, lecz jest dokładnie przemyślana, por.:

Kaźmirz **wiedział swoje.** Kaźmirz zawsze **chodził swoją myślą** [B 19];

Ostał Kaźmirz przy swojej myśli, nie dał się przeprzeć radom i długu z gospodarki nie zegnał od jednego razu [B 20];

Zaciekał się Siwy Kaźmirz, zaparł rozum przed każdą radą, zaognił się cały w tyloletniej bójce z długiem [B 24].

Podobne konstrukcje obrazujące proces podejmowania decyzji (np. *rozebrać [wszystko]*, *rozważyć [wszystko]*, *mieć swoją myśl*) występują w innym fragmencie:

Grześ już wszystko akuratnie **rozzażył, rozebrał i ma swoją myśl**. I nic go od niej nie odciągnie [B 92].

Dobrze odbieraną cechą w społeczności wiejskiej jest zdecydowanie, a brak asertywności mężczyzny w kontaktach społecznych ściąga kłopoty na całą rodzinę. W drugim z poniższych cytatów na uległość wskazuje zaprzeczona konstrukcja czasownikowa *nie umieć odmówić*, por.:

Taki sam był jak ten syn, którego mu wszyscy zazdroszczą, może tylko był bardziej śmiały i **zdecydowany** [P 167];

– Jędrzyj byli taki miękina chłop, spokojni, dobrzy, do kuzdego odnosili sie z sercem, trzeba przyznać. Zmieniło sie dopiero, gdy obrali ich ludzie wójtem. Wtedy to rozpili sie, tyz nie ze zły woli, o, tylko **nie umieli odmówić**, a kuzdy prosił, bo mu zależało na nich: „Kumie, no chodźcie” pod ramię ich do karemy prowadził. **Skujcyło sie to strąśnie**, jak wis: narobili długów, ze pół majątku na to posło późni, a przy tym ta okropna śmierć: po pijanemu umierać – Boże [P 112–113].

Upór to istotna cecha budująca obraz człowieka w prozie ludowej. Spoglądając całościowo na zebrany materiał, można jednak zwrócić uwagę na odmienne ukazywanie tej kategorii w kontekście mężczyzn i kobiet. Nieugięci mężczyźni postępują zgodnie z obraną przez siebie ścieżką i niejednokrotnie przynosi to pozytywne skutki dla całej rodziny – walczą z biedą, pomnażają majątek, unowocześniają gospodarstwa. Kobiety natomiast częściej wykazują upór w sprawach, które mężczyznom – mężom, bratu – wydają się nieistotne czy wręcz uniemożliwiające rozwój rodzinie: matka broni córkę przed małżeństwem z niewłaściwym jej zdaniem mężczyzną, siostry odmawiają noszenia wody, by nie narazić się na obmówienie w lokalnej społeczności, żona nalega, aby mąż wybudował piwnicę, ale główną motywację stanowi dla niej opinia innych, a nie jej własna wygoda czy dobro rodziny. W odniesieniu do kobiet można mówić o ślepych uporze – przykładowo kobieta, która bardzo szybko po śmierci męża chce wziąć kolejny ślub, nie zważa na okoliczności ani skutki swoich działań i odpiera każdy racjonalny argument.

2.2.2.9. CIEKAWOŚĆ

Utrwaloną w tekstach cechą członków społeczności wiejskiej jest przejawianie zainteresowania tym, co dzieje się u innych mieszkańców wsi. Społeczność stoi na straży panującego porządku, niepokoi ją brak wiedzy o zamiarach poszczególnych członków. Mężczyzną stroniącego od ludzi i skrywającego przed nimi swoje zamiary określają rzeczownik *cudok* i przymiotniki: *dziki, dziwny, nieufny, zamknięty (w sobie)*. Jego zachowanie stanowi ostrzeżenie dla gromady i wzmaga w niej czujność. Wyrażeniu obaw bohaterów służą zaprzeczone konstrukcje werbalne: *nie pogodo (se z somsiadem)*, *nie wyświarczy sie (z zomysłem)*, z kolei w komentarzu narratorskim pada metafora *okryć się mgłą niewiadomego zamysłu*, por.:

– [...] kto go ta wi? Przecież **ani se pogodo z somsiadem, ani sie wyświarczy z zomy-slem**. Nikaj go ano nie widać, ino w tych dołach. To skod wiedzić, cego ón tam suko?
– **Dziwne** chłopisko. **Cudok** i tyle – przypieczetował któryś z pewną miną swoje pomyślenie o tym kopiorzu, co **okrył się mgłą niewiadomego zamiaru** [B 32];

Ach, ten Krzyś! Jakież to był **dziki i nieufny** chłopiec! Z nikim się nie przyjaźnił, choć miał już siedemnaście lat, nie widziano go nigdy z dziewczyną [P 136];

Że hardy był, **zamknięty w sobie** – Boże! czyż każdy musi być jednaki? Nie nagadała się z nim, to prawda, ale co z tego? [P 91].

W opowiadaniu S. Młodożeńca ciekawość, której nie można się oprzeć, jest natomiast cechą kobiety. Bohaterka rzuca domowe obowiązki i biegnie przekonać się na własne oczy, czy przez wieś maszerują żołnierze:

Nie strzymała kobieta zawodu i **ciekawości**. Pobiegła na przelaj, przez łąkę do gościńca i stanęła samiuśka naprzeciw idących pułków [M 35].

Ciekawość to cecha całej społeczności wiejskiej. Każdy, dbając o interes własnej rodziny, woli zawczasu wiedzieć, co dzieje się w domu i gospodarstwie współmieszkańca. Ganione są w związku z tym osoby skryte, a nie zainteresowane życiem innych. Żartobliwie została jedynie ukazana ciekawość kobiety, popychająca ją do niezbyt racjonalnego działania, dodatkowo motywowana strachem przed innowiercami, o czym szerzej będzie mowa w kolejnych rozdziałach.

2.2.2.10. EMOCJONALNOŚĆ

Niegodne mężczyzny jest gwałtowne działanie bez zastanowienia. Stało się ono podstawą apelatywów osobowych, takich jak *postrzeleniec* ‘człowiek roztrzepany, nierównoważony’ (SGL: 198, s.v. *poscelony*; por. SJPD), *prędkus* ‘człowiek porywczy’ (Pluta 1971: 40), *raptus* ‘człowiek porywczy, gwałtowny’ (SGL: 219; por. SJPD), *wariat* (*waryjot*) ‘męczyzna nierównoważony’ (por. Piechnik 2009c: 245). Z kolei nieobliczalne, cechujące się gwałtownością, zjawiska atmosferyczne były motywacją dla apelatywów *ogień* i *wiatrus*. Impulsywne osoby określają ponadto przymiotniki: *cholerny* (kontekst wskazuje, że wyraz odnosi się do *cholernika* ‘człowieka łatwo wybuchającego gniewem’; SJPD), *nieobliczalny*, *nieumolny*²⁴, *porywny* ‘porywczy’, *postrzelony*, *raptowny*, por.:

Niechby ten zięciaszek Sidór był lekkoduch, hulaś, psotnik. **Postrzeleniec** – to może łatwiej byłoby go osadzić i zawrócić [M 392–393];

Ojciec – **raptus i ogień**, a Ignac – ciamajda i ślamazarnik [M 57];

Raptus ten parobek i **porywny**. Wydierał się zabijać tę paskudnicę Bronkę i pomstował, klął, przezywał sromotnie [M 279];

²⁴ Leksemu *nieumolny* nie notują źródła leksykograficzne ani dialektologiczne. Przymiotnik *umolny* występuje w słowniku J. Karłowicza z definicją ‘natrętny’ (SGP, 6: 28) oraz w KSGP ‘upierający się, upierający się na co’, jednak zaprzeczenie żadnego z tych znaczeń nie pasuje do występującego w tekście porównania *nieumolne jak pierony*.

– **Wiatrus**, huncwot! hej, hej, a przecie jego ojciec nieboscyk, Jędrzyj Kunefal, jaki porządny chłop był! [P 126];

Cholerne były oba chłopcy, prędkusy i **nieumolne jak pierony** [M 69];

[...] uczniowie i uczennice zamilkli, jakby w przeczuciu czegoś ważnego, co się może stać w każdej chwili. Kunefal jest taki **nieobliczalny** [P 64];

– **Waryjot postrzyłony!** – mówiły z lekceważeniem chłopcy [...].

– **Waryjot, waryjot postrzelony!** [M 72–73];

Raptowny był chłopak ten młynarczyk, to od razu z Bronką szedł do wdowy [M 286].

Gwałtowne, nieopanowane zachowanie jednego z bohaterów *Opowiadań* (w cytowanych wyżej fragmentach określanego epitetem *waryjot postrzelony/postrzyłony*) stało się podstawą przezwiska *Postrzeleniec*, por.:

[...] do izby wpadł **Paweł Postrzeleniec**.

Zzajający, z batem. Widać, że znowu się ta z kimś prześcigał jak to on [M 98].

Cechą mieszkańców wsi, utrwaloną w tekstach literackich, jest skłonność do wpadania w gniew, por.:

Łatwo rozpętać gniew chłopski, wściekły i na nic niepamiętliwy. Wsadzą do kryminału za to, to niech wsadzają [B 120].

Porywcze osoby określają rzeczowniki: *raptus*, *sprzyka* ‘kłótnik’ (SWG: 234), a także przymiotniki: *jankurny* ‘niezgodny, kłótniwy’ (SWG: 228), *kłótniwy*, *porywny* ‘porywczy’, por.:

Raptus ten parobek i **porywny**. Wydzierał się zabijać tę paskudnicę Bronkę i pomstował, kłął, przezywał sromotnie [M 279];

[...] **kłótniwe** są chłopcy, **jankurne** i **sprzyki** [B 8].

W konstrukcjach syntaktycznych złość oddają orzeczenia nazywające czynności, których wykonawcami są rozgniewani bohaterowie. Są to akty językowe albo gwałtowne lub agresywne działania. Do pierwszej grupy można zaliczyć m.in. wyrażenia: *drzeć na siebie kłątami*, *jazgolić* (por. *jazgotać* ‘mówić, rozmawiać krzykliwie i piskliwie’; SJPD), *kląć*, *klócić się*, *krzyżeć*, *pomstować*, *podnieść lament i krzyk*, *przeklinać*, *przegwarzać się*, *przezywać*, *wydrzeźniać* ‘przedrzeźniać’, *wydzierać się*, *wykłócać się*, a także przytoczone wprost przekleństwa, wyzwiska i wulgaryzmy, jakimi operują wzburzone osoby, por.:

Raptus ten parobek i porywny. **Wydzierał się** zabijać tę paskudnicę Bronkę i **pomstował, kłął, przezywał** sromotnie [M 279];

Chłopi **klócili się** [P 67];

Baba ino **jazgoli** i zalatuje pytaniami [M 336];

Kaszlał i **krzyczał**:

– Jak ty, smarku, do ojca? Z jakim słowem... [P 186];

[...] począł rozwścieczony **wydrzeźniać ją i pomstować** [M 326];

Baby **podniosły lament i pisk** [M 55];

[...] hulo pod powale, rozbij, co mu popadnie tylko pod rękę, **przeklino** [P 115];

Przegwarzali się od słowa do słowa, **wyklócili się i darli na siebie ciężkimi kłatwami** [B 15–16];

[...] wołał na Siudyzkę uroczyście, powoli, jakby czytał z książki: „Marciu, czy ja podlałem kwiatki dzisiaj rano?” A Marta tylko jedno i to samo:

„**Dej mi spokój, gównu mnie to obchodzi!**” [P 12];

– **Mamłoki, zorozy, omier-zy jedne!** Chceta gnić – to gnijta – pónde sama! [...]

– Daj mu spokój, ty, **suko**, bo bede bił.

– Spróbuj no, **stary chuchroku** – warknęła na niego [M 127–128];

– **A bodajś zdech, ciamajdo jeden!** – warczała rozwścieczona [M 134];

[...] **niech gnije pod plotem**, u nos dło niego ni ma miejsca! – wołała Zośka Kunefalina wzburzoną, podniesioną głosem [P 118].

Różnorodne gwałtowne lub agresywne reakcje osób oddają fragmenty, takie jak:

Już prawie biegł, **ponoszony wściekłością** [M 54];

A Rybik – nie Rybik, obrotny, swywołny muzykant, a sama złość. Nawet na swoich, co siedzą przy kominie, **nie spojrzy dobrym okiem**, jak by to ich wina. I na siebie niedobry: **szarpie swe rzadkie wąsiny i chciałby się zatracić w chodzeniu** [M 126];

[...] natoczył się złością na Bronkę. **Chabasnął ją pod ramię, aż się przychyliła** – ciągnie siłą za sobą [M 285];

[...] **hulo pod powale, rozbij**, co mu popadnie tylko pod rękę, przeklino [P 115];

Adam, który właśnie odmawiał modlitwę, **skoczył i chwyciwszy krzesło, rzucił nim w kierunku Krzysia** [P 140];

Grzmotnął fajką o ziemię i odepchnąwszy mamę, ruszył ku mnie z biczykiem [...]. Zamierzył się biczykiem, ale ja uskokczyłem [P 186];

Doskoczył do dwóch dogryźliwszych Płazów, **chwycił jednego i drugiego za orzydła i trzepnął o ziemię jak pomietła**. Zwalił się na nim całym sobą i zaczął tłamsić na kupie [B 16].

Obrażanie się jest jedną z typowych cech kobiet. Takim przeświadczeniem dzieli się Adam Kunefal, który zaciekłość, gniew i demonstrowanie urazy kwituje zdaniem: *Boże, te kobity, te kobity!*:

– A niech zdechnie! Choć to twój brat, ale póki jo zyje, jego noga tu nie postąpi, pamiętaj!

I nie dało się później z nią w ogóle rozmawiać, odeszła **gniewna, urażona**.

– Boże, te kobity, te kobity! [P 116].

Reakcje somatyczne i zachowanie rozeźlonych osób stają się podstawą malowniczych porównań, motywowanych obserwacją zwierząt – w przypadku mężczyzn indorów (por. Rak 2007b: 134) i psów (por. Rak 2007b: 40–41), a odnośnie do kobiet – os (por. Rak 2007b: 160), por.:

Zabulgotał cały chłop złością i **poczerwieniał jak zaperzony indor** [M 152];

[...] chłopcy tak się zeźliły, że już i słów im szkoda, to napastują, **kiej te psy dociekają**. To mu tu nie ustąpią i nie puszcza go, na ten honor swój [M 229];

Krwia mu naciekla gęba, parzy aż, to się skulił w sobie, nogi w kolanach przegiął i – mig jeden – kie! **Schwycili się, jakby te psy dwa**, i wodzili, tarzali po ścieżce, a to z rozmachu i w zboże się wywinęli [M 285];

[...] baba wypadła już na dwór, ale w izbie **buczą jej cięte słowa i gryzą jak drażnione osy** [B 61].

Obrazowe metafory oddają silne wzburzenie emocjonalne. Gniew, złość konceptualizowane są m.in. jako atakujące zwierzęta i buzująca – kipiąca, gotująca się – ciecz. Natężenie emocji intensyfikują epitety *dziki, okropny*, por.:

A **złość podchodziła jak oblawa, rzucała się jak rozjuszony psy, skubała, szarpała, gryzła** [M 54];

Długo ważył się w sobie Walek, ale **war kipiącego gniewu zalewał tumaniącą pokusę** [M 46];

Chłop się zawahał. Oczy mu się zaiskrzyły na widok tylich pieniędzy, ale i **złość gotowała się w nim okropna** [M 45];

[...] **dzika złość zawrzała mu w piersi** [M 54].

Stereotypowym damskim sposobem okazywania emocji jest płacz. Tej cechy obrazu kobiety nie pominęli również pisarze. Rozliczne fragmenty każdego z dzieł literackich przedstawiają bohaterki, które z bezsilności, strachu czy smutku ronią łzy i boleują nad swoim losem. Kobieta, która często płacze, to w tekście *placzka*, por.:

I czego wy jesteście taka **placzka**, mamó! Nie trzeba mi dużo, **spuszczę tylko powieki i już widzę te wasze oczy** [P 38];

– Ano mój mąż wrócił przeciw z wojny, z nim żyję, muszę żyć tak... – **Poczęła płakać** [P 56];

Do oczu kobiecinie napływają łzy, twarz się wykrzywia w bolesnych skurczach [M 35];

Łzy się jej puściły całymi strugami i lały się po zgnędziałych jagodach [...].

– **Oj, bida óna, bidecka!** – zawiodła baba śpiewnym, a **placziwym głosem** [M 249].

W tekstach stylizowanych na ludowość, podobnie jak w utrwalonym w polszczyźnie stereotypie, mężczyźni nie płaczą, a dodatkowo upominają płaczące kobiety. Złości ich taka emocjonalna reakcja, por.:

I czego wy jesteście taka **placzka**, mammo! [P 38];

– Jak miałam inacej? – Zaczęła płakać i podnosiła drżące dłonie do oczu.

– **Tu nie ma co płakać!** – powiedział ostro [P 55].

Nadmierna emocjonalność to cecha istotna dla charakterystyki członka wiejskiej społeczności. U mężczyzn mocno piętnowane są gwałtowne, nieprzemyślane reakcje. Domeną kobiet jest natomiast skłonność do obrażania się i płaczu, kształtująca ich negatywny obraz z męskiego punktu widzenia.

2.2.2.11. OPIEKUŃCZOŚĆ

Opiekuńczość to cecha przejawiająca się w tekstach głównie u kobiet i im stereotypowo przypisywana. Najwyraźniej przedstawiają ją sceny, w których żony, matki i dorosłe córki opiekują się najbliższymi w chorobie, martwią się o nich w obliczu życiowych trudności. W konstrukcjach syntaktycznych oddają to czasowniki opisujące działania, np. *dbać*, *pielęgnować* (z kolokacją *wytrwale*), i stany emocjonalne kobiet (*martwić się*, *zatroskana*). O pielęgnowaniu członków rodziny mówią ponadto dłuższe fragmenty tekstu, które dla lepszego zrozumienia należy usytuować w szerszym kontekście, por.

[...] **wytrwale pielęgnowała** chorego w dzień i w noc [M 33];

O swojego Fabrykanta **dbała**: maścią wysmaruje, a to i kwiatu lipowego nawarzy:

– Naści, Franuś! Popij se, bidoku! [M 248];

Zośka nie przeżyłaby jego śmierci – przeleciało mu przez głowę, ta myśl już zdruzgotała go zupełnie. Zobaczył przed oczyma zapłakaną twarz żony, stała przed płótem naprzeciw niego błada, **zatroskana**: „Nie wyrzucoj mu, Adom, on pewnie ledwo trzymo sie na nogach, przecie wis...” [P 66];

– **Matka się martwi o ciebie** – szepnął Adam [P 66];

Robota. Było jej w obejściach po uszy. I niemal wszystka ona na młodej głowie dziewczuchy. **Ojciec-starowina kwękał na dogryźliwe słaboście przez cały prawie rok, i więcej koło niego trza było zachodu**, aniżeli żeby w robocie dopomógł [B 177].

Kobiety otaczają opieką nie tylko członków rodziny, ale też zwierzęta. Nakarmienie krowy jest jedną z pierwszych czynności, jakie po przebudzeniu wykonuje Frankowa z opowiadania S. Młodożeńca:

Frankowa zerwała się z łóżka. Zaświeciła kaganek [...]. Wiśniocha na ten widok zaczęła mruścić i przebierać jęzorem.

– **Nie bój się, nie bój, bydlotko! Sianka ci nalozę!**

Ostatek ta jakiś zgarnęła w kące i zarzuciła za drabinkę [M 250].

2.2.2.12. ZDOLNOŚCI INTELEKTUALNE

Negatywnie wartościujące określenia rzeczownikowe, takie jak: *cudak*, *dureń*, *idiota*, przymiotnikowe, np. *glupi*, i czasownikowe (*oszaleć*), zwykle nie odnoszą się do osób o rzeczywiście niskim ilorazie inteligencji, a tym bardziej chorych psychicznie. Służą wyrażeniu pejoratywnej oceny nieakceptowanego bądź tylko irytującego zachowania, por.:

Cudaki były ludzie i co więcej – natręty [M 299];

– Ty **durniu**, nie mogłeś to sam tu przyjechać! Coś ty narobił? Dziewczynę tu ciągnąć za sobą! Tfu! [P 57];

– Może zarazić, panie dzieju – tak powiedział ten **idiota** wójt, ech! [P 31];

Pieron mnie obchodzi to wszystko, zresztą **glupi** jesteś, Michał [P 24];

– Czy twoje to małe, pytam się.

„**Glupio** – myślał. – To bez te godki ludzkie [...]” [M 51];

– Moje, nie moje, **glupię!** Rozgniewał się tak, że dopiero po sześciu kieliszkach się rozruszał [P 160];

– Starzyście, a **glupiecie!** [M 106];

– **Osalol** chłop cy co? – obruszył się Barbach. – Patrzcie go, wieprzka my ukrod, a jo mu za to na wódke! Tfy! [M 132];

– Cóż ty, kobito, **osalalaś**, cy co? – pytał już poważnie, chcąc ją opamiętać. – Wstydis sie smarkoców, ze śpiwajo. Olaboga! Staro a **glupio!** [M 52].

Odnoszący się do intelektu ekspresywizm *glupiec* określa w tekście mężczyznę łatwowiernego:

– I Szczepan w to wszystko uwierzył! – zawołał Jaś. – Jaki **glupiec**, przecie powinien się wprzód upewnić w Poćmirzowie, czy to prawda, że Maryna przyjechała! [P 145].

W niektórych fragmentach wprost wyrażane są jednak przypuszczenia, że któryś z bohaterów jest umysłowo chory (por. *pomieszane zmysły*). Podejrzenia choroby psychicznej wywołuje mówienie nielogiczne i nie na temat (*od rzeczy*). Osobę chorą psychicznie podejrzewa się o zdolność rzucania uroków, por.:

– Co wom, chłopy, powiem, to mnie sie juz zdajalo przy podmurówce, ze ten Mikołoj miał **pomieszane zmysły**. **Oplatoł coś od rzeczy** [M 275];

– A downo to lotała **glupio** Maryna z Linorcic? Nie wita? Downo to?

– Downo – nie downo, dyc ze dwa tygodnie bedzie – przypomniał któryś [...].

– A to, zebyšta juz wiedziały, to **Stacha Maryna urzekła** i wszycko – dopowiedział i se siadł [M 168].

W świecie przedstawionym przez W. Burka i S. Młodożeńca najbardziej ceniona jest nie teoretyczna wiedza i chęć instytucjonalnego uczenia się (jak ma to miejsce w rodzinie Kunefalów), ale zdolność do zdroworozsądkowego myślenia, wynikającego z doświadczenia życiowego i wrodzonej intuicji (oddaje ją potoczny frazeologizm *chłopski rozum*).

Cechujący się nimi mężczyzna ma w społeczności duży autorytet – ludzie chcą przebywać w jego towarzystwie, słuchają jego rad. Takiej ocenie postaci służą w tekście określenia: *modrała* ‘mądrała’, *mądry*, *przemysłny*, *zabiegliwy* (oba z metonimiczną kolokacją *głowa*), *zmysłny* ‘zmysłny’. Wyrażeniu afirmacji takiej postawy służą też konstrukcje: *chłop z tyłim* ‘tak wielkim’ (por. SJPD, s.v. *tyli*) *rozumem*, *patrzeć na sprawy mądrze i skutecznie*, *roztropnie rozebrać każdą zawilóść chłopskiego i światowego żywota*, i frazeologizm *mieć głowę* (z dodatkowym wzmocnieniem za pomocą wykładnika *jaki*), por.:

Na drugą wieś chodziła wdowa, gdzie służył Jędrek. Radę jaką swoim **chłopskim rozumem** niech da, albo, jak chce, ratuje [M 279];

Młody chłop, a taki mądry, z tyłim rozumem! Nie ze szkółki w Górach i nie z wojennych sfrasunków, ale sam z siebie, ze swoich pomysłów umiał tak ogadać i roztropnie rozebrać każdą zawilóść chłopskiego i światowego żywota, że aż nieraz było nie do wiary przesłuchiwać Stachowych wywodów i nie symitować się:

– No, no. To ci **modrała** ten Soska Stach! Godo jak z karty, a modrze. **Skod sie mu tego rozumu dobiro, skod?** [...]

Wybierali posłów, to on dobierał najskuteczniejszy dla chłopskiego pożytku numerek [...]. Nie dziwota, że go wszyscy szukali do rady, do zabawy, do kompanii [B 76];

Gospodarowała głowa **mądra i zabiegliwa** [B 40];

Przemysłny, jucha, człowiek i wszystko ma przemysłne [M 300];

– **Zmysłny**, jucha, i godac ten chłopok! Niechze go i chłopoka! [M 234];

Wieś [...] czeka na ten czas, kiedy Stach po dawnemu podniesie głowę i **będzie patrzył na wspólne sprawy mądrze i skutecznie** [B 81];

[...] **głowe to ón mo i jako głowe!** [M 181].

Teksty literackie utrwalają typowe dla kultury patriarchalnej postrzeganie kobiet jako mniej inteligentnych od mężczyzn. W porównaniu z licznymi fragmentami odnoszącymi się do chłopskiego intelektu materiał przedstawiający kobiece zdolności w tym zakresie jest nieliczny, por.:

Dyć przecie ludzie ino tak gadają, a w samej rzeczy – nic, ino gadają. Boże broń, przecie i **Bronka swój rozum ma i wie, co jest** [M 279];

Nieraz opowiadali nam różne, cudowne historie... **Mądra kobieta** to była, o, **bardzo mądra!** [P 107].

Kobiety mają wyższą od mężczyzn inteligencję emocjonalną. Siostry z opowiadania S. Młodożeńca *Woda* szybciej odgadują prawdziwą intencję kolegi, który oferuje im pomoc w noszeniu wody:

– A jakbyś, Jedrusz, zgod, zebym nosił te wode, bo bez cóz bym ni mógł nosić? Plecy mom podatne do nosenio i bym nosił [...].

– To sie wynojmij i noś! A óny, delikoty, niech ci płaco, kiej bedo miały z cego – docinał Jędrek i jeszcze nie wiedział, do czego mogłoby to wszystko prowadzić, co się zamyśliło parobkowi. **Dziewuchy były pojętniejsze w takiej rzeczy** [...].

– Bede nosił, powiadam. Ino niech mie chtóro bedzie chciała – to zgoda... [M 162].

Studiującemu na Uniwersytecie Jagiellońskim Jasiowi Kunefałowi imponuje wykształcona kobieta, z którą, w przeciwieństwie do chłopek, może prowadzić ciekawe rozmowy:

Rozmawialiśmy wczoraj cały czas o szkole. Joasia ukończyła w tym roku seminarium nauczycielskie. Tak miło patrzeć, jak ona rozszerzawszy swoje wrażliwe, brązowe oczy, opowiada o czymkolwiek [P 176].

Brak inteligencji wynika niekiedy z młodego wieku. O pewnej szesnastolatce Adam Kunefał mówi, że miała *wióra w głowie*, por.:

[...] dziewczyna była ładna, niebiedna, tylko że to **jeszcze wióra w głowie, szesnaście lat jej nie minęło** [P 119].

Jednak niezależnie od wieku kobiet, mężczyźni z góry uważają je za głupsze od siebie, toteż nie liczą się z ich zdaniem, por.:

Trza było honor schować do kieszeni, na ludzi wypiąć tyłek i po żydowsku brać się do sprzedaży... Ale wy... wy przecie nikogo nie słuchacie: **mama za głupia**, ja jeszcze więcej [P 32];

To jego Hania – córeczka kochana, rodzona – **odpowiada za chłopa. Mówi tak, że nikiej przewagę miałaby mieć, mądrzejsza od niego**, wszystkie rozumy pojada na świecie i wie o wszystkim, co i jak. Ona wie, jak się świat rozrządza! Smarkula jedna! [M 391].

Przedstawiani są jako lepiej obeznani w świecie. W przeciwieństwie do kobiet rozumieją zachodzące na nim zjawiska i nie dziwią im się, por.:

Pietrek ani ganił, ani chwalił takiego postępowania żony. **Ludziom się mniej dziwował, jako więcej znajomy świata** [M 28].

Niższy iloraz inteligencji odpowiada za niezdarne (por. *głupia pierdzimączka* [*pierdzimączka* ‘stworzenie niedołożne, ślamazarne’; SKar, 6: 91]) i nieprzewidywalne, por. *babskie norowy*, działania kobiet. W wypadku drugiej kolokacji na uwagę zasługuje wprowadzona w niej animalizacja kobiety poprzez określenie jej zachowania rzeczownikiem *narowy*, który pierwotnie oznacza ‘nieposłuszeństwo, nieprzewidywalność, upór konia’ (por. Rak 2007b: 67; SJPD, s.v. *narowić, narowisty*), por.:

[...] zbierała w nim złość. Nie na kobietę, nie. „Co winna, głupio? Mo **babskie norowy...**” [M 53];

Różia Piechota (**głupia pierdzimączka**) [P 29].

Nieracjonalne zachowanie kobiety konstituuje ironiczny feminatyw *modralino*:

– Juzci tyz **modralino!** To leć se sama, kiej ci sie zachciwo! Zasiedziół sie kaj u kogo smark jeden, to go ni ma. Wis? [M 325–326].

Trudność kobiety w pojmowaniu zachodzących na świecie zjawisk na poziomie syntaktycznym oddają czasownikowe wyrażenia *nie móc wyrozumieć, świat przewrócił się w głowie*:

Ale się w głowie kobiecie świat przewrócił [...] nijak **nie mogła wyrozumieć**, czemu to się tak na świecie dzieje [M 36].

Kobiety, zwłaszcza młode, które znalazły się w nietypowej sytuacji, wykazują się nieporadnością, nie wiedzą, co powiedzieć. W obecności mężczyzny odbiera się im też możliwość wypowiedzenia swoich myśli, por.:

Kobietom ino co niektórym, a głównie dziewczuchom, jak „pani” przymówił, to **się język jakoś walkował, zwił, że ani spotrafiły odpowiedzieć choć bądź co, jak** [M 143];

– [...] **zodno nic nie mówi, jakby jem języki przymarzły do zębów** – dogadnął z niejakim nawet gniewem na siostry.

A one nic – **stoją i tyle, że jakby pobladły. Albo i nie wiedzą, że mają co mówić. Albo nie mogą powiedzieć, co myślą.** A matce się ręce także rozłożyły w nieporadzie [M 158];

To jego Hania – córeczka kochana, rodzona – **odpowiada za chłopą.** Mówi tak, że nikiem przewagę miałyby mieć, mądrzejsza od niego, wszystkie rozumy pojadła na świecie i wie o wszystkim, co i jak. Ona wie, jak się świat rozrządza! Smarkuła jedna! [M 391];

– [...] **nie twoje prawo tu mówić, ino jego, chłopą** – wskazywał ku Wickowi wyciągniętą ręką [M 391].

Ponadto w tekście literackim kobietom przypisywane jest zainteresowanie sprawami stereotypowo pojmowanymi jako mało istotne (jak estetyczna i muzyczna oprawa ślubu), w przeciwieństwie do zamięłowań mężczyzn, którzy – w domyśle – nie zwracają uwagi na takie głupstwa. Dla nich ważniejsza jest możliwość zaprezentowania koni i wozów, czyli części majątku, i umiejętności ich ujeżdżania:

W kościele uroczystość odbywała się z pompą, przy wszystkich zapalonych świecach, jak grzmot huczącym basie organisty i długiej przemowie proboszcza.

Ale to widowisko dla bab.

Chłopcy dreptały w miejscu z niecierpliwością, bo w obrzędzie weselnym podlasian najważniejszy był powrót po ślubie. Tu się dopiero można pokazać, tu wywołać podziw i zyskać sławę dla siebie i koni [M 73].

Szeroko pojęte zdolności intelektualne to ważna cecha w obrazie człowieka. W patriarchalnej społeczności wiejskiej przypisywane są głównie mężczyznom, a odbierane deprecjonowanym pod tym względem kobietom.

2.2.2.13. LEKKOMYŚLNOŚĆ

Cechą niegodną „prawdziwego” mężczyzny jest lekkomyślność. Semantycznie łączy się ona z niezrównoważonym, nieprzemyślanym postępowaniem, prowadzeniem hulaszczego trybu życia, unikaniem obowiązków. Mężczyzn przejawiających takie cechy określają apelatwy *hulaś* (leksem może oznaczać ‘osobę, która dobrze tańczy’, ale też ‘człowieka prowadzącego hulaszczy tryb życia, rozpustnika’, por. Kamińska 1957: 184; SGS: 45; SJPD, s.v. *hulaka*), *lekkoduch*, a także przymiotnik *lekkomyślny*. Opuszczającego rodzinny dom Jasia Kunefała przed nieodpowiedzialnym zachowaniem mają ochronić więzy rodzinne, por.:

Jesteś **lekkomyślny**, pamiętaj więc, nie możesz zrywać więzów z nami [P 174];

I lęk ogarniał starucha, co się jeszcze stanie. Niechby ten zięciaszek Sidór był **lekkoduch**, **hulaś**, psotnik [...]. Cóż, kiedy był robotny i zapobiegliwy. Dbał, jucha,

o gospodarkę, nie spuszczał niczego z oka, rozmyślał nad profitem z mleka, z warzyw, z hodowli. Na uprawie też się znał, żeby mu rodiło [M 392–393].

W konstrukcji syntaktycznej utratę majątku z powodu nieodpowiedniego zarządzania wyraża zwrot *przehulać majątek*, por:

Kiedy **przehulol majątek**, niech gnije pod płotem [P 118].

Lekkomyślność wiąże się z przedstawionymi w poprzednim polu zdolnościami intelektualnymi. Ponieważ jednak są one domeną mężczyzn, przejaw ich braku – np. lekkomyślności – u nich jest szczególnie piętnowany.

2.2.3. RELACJE MIĘDZYLUDEKIE

2.2.3.1. ŻYCZLIWOŚĆ

W życiu społecznym ceni się osoby życzliwe, chętnie i bezinteresownie pomagające innym. Ludzi z łagodnym usposobieniem określają przymiotniki: *dobry*, *miękki* (*miętki*; antonim leksemu *kwardy* ‘twardy – bezwzględny, nieustępliwy, niepoddający się trudnościom’; SJPD), *pocziwy*. Od przymiotnika *miękki* w znaczeniu ‘niesrogi, niesurowy’ (SJPD) pochodzi użyty przez S. Piętaka neosemantyzm *miękina* (podstawowe znaczenie tego wyrazu to ‘plewy oddzielane od ziarna podczas młócenia’; SJPD). Taką postawę wyraża również konstrukcja *odnosić się do kuzdego* (‘każdego’) *z sercem*, por.:

Dobry z ciebie chłop, Adom [P 119];

Jak ta mówił Borkoski – to mówił, ale co powiedział – zrobił. **Do ludzi był miętki człowiek, a do siebie kwardy** [M 300];

[...] oczy, które były **miękkie** w wyrazie, czyste jak kotki wierzbowe na wiosnę, zwilżyła nieśmiałym uśmiechem [P 20];

[...] wyszła za mąż w lutym za jednego **pocziwego** chłopinę z Leśni [P 160];

Jędrzyj byli taki **miękina** chłop, spokojni, dobrzy, **do kuzdego odnosili się z sercem**, trzeba przyznać [P 112–113].

Przeciwnie nastawienie do innych ludzi określa wyrażenie *chłopak bez serca*:

W rodzinie powszechnie mówiono o nim, że to **chłopak bez serca** [P 137].

O tym samym, niechętnie uzewnętrzniającym uczucia i niedelikatnym wobec innych osób, bohaterze mówi się, że jest *szorstki w obejściu*. W tekście występuje też antonimiczny zwrot – *delikatny w obejściu* – takie powinny być dziewczęta na wydaniu, por.:

Krzyś [...] był przecież zawsze taki małowówny i **szorstki w obejściu** [P 143];

Cała w tym ich przynęta, żeby te gałganki miały na sobie strojne i żeby **delikatne były w obejściu** [M 207].

Z jednej strony S. Młodożeniec utrwała stereotypowe postrzeganie kobiet jako bardziej skłonnych do zgody:

Szczęściem, że Kunda nadeszła z młyna. **Baba miększa**, a zresztą cóż jej takiego zrobił ten Paweł? [M 103],

a z drugiej – i to dobitniej, co przejawia się w większej liczbie poświadczeń – podburzających mężczyzn do konfliktów. W kilku bowiem konstrukcjach syntaktycznych występują połączenia podmiotu żeńskiego z czasownikami *judzić* i *podjudzać*, por.:

Któraś z kobiet zaczęła **podjudzać**.

– Ej, chłopcy! Naucta go rozumu!

– Pokozta mu, jak to boli – dorzuciła insza [...].

– Boita sie go cy jak? – **judziła** znowu kobieta, potrząsając kijem [M 55];

– O-o, bój sie! – zaszydziła baba, która głównie **judziła** przeciw zięciowi i przeciw tym pomocom [M 382].

W życiu społecznym uczestniczą głównie mężczyźni, dlatego to od nich oczekuje się życzliwości względem innych osób. Młode kobiety mają być delikatne w obejściu po to, by łatwiej znaleźć mężów. Teksty utrwalaają postrzeganie kobiet jako namawiających mężczyzn do buntu i sprzeciwu, łagodność to zatem cecha przede wszystkim męska.

2.2.3.2. TOWARZYSKOŚĆ

Gromada oczekuje od mężczyzny otwartości w relacjach międzyludzkich, uczestniczenia w lokalnych wydarzeniach (weselach, jarmarkach, odpustach), spędzania wolnego czasu w karczmie na rozmowach i żartach, podczas których wspólnie pije się alkohol. Szczególnie dobrze widziane jest fundowanie go innym biesiadnikom. Mężczyźni spełniający powyższe oczekiwania określani są dodatkowo nacechowanymi apelatywami, np. *ulubieniec*, *wybraniec*, por.:

Kiedys pono **był ulubieńcem wsi**. I dziewczuchy za nim przepadały, i parobków wodził po wszystkich weselach, i zboże wynosił ojcu po nocach, a potem na jarmarku albo odpuscie **fundował kompanom piwo i kielbasę, a dziewczuchom karmelki** [M 78];

Stach Socha, co to był **najprymniejszy**. Ta **pociecha Ocinka i miłość każdego wsiowego serca**. Ta radość i nadzieja, że z tego chłopca chwala dla wsi jeszcze wkieś urośnie i pożytek. Ani chybi tak będzie, skoro już z młodych lat tyli zadatek Stach sobą złożył. Wieś latami patrzy na człowieka i wieś się nie myli w sądzeniu. A **Stacha ocenila na samą dobroć**: i dla niego, i dla gromady. I cieszyła się tym chłopem, i w cenie go miała, młodego, i **urzędem opatrzyła, i jeszcze większe honory trzymała w pogotowiu dla wybrańca** [...].

Z gadki okazywała się rzecz, co już sama **wartala, żeby ino słuchać, słuchać, a głową kręcić w podziwieniu**. Młody chłop, a taki **mądry, z tylim rozumem!** [B 75–76].

Ostatni z cytowanych fragmentów przedstawia mężczyznę szczególnie lubianego w Ocinku. Stach Socha jest pracowity, dobrze zarządza własnym majątkiem, zna swoją wartość, por. *najprymniejszy* (od *prymny* ‘1) wyniosły, dumny, 2) przystojny, 3) elegancki’; SGL: 206; por. Pluta 1971: 94; SWG: 232, s.v. *prymić się*). Opisują go dodatkowo wartościujące epitety – obok wspomnianych określeń *najprymniejszy* i *wybraniec* padają sformułowania nawiązujące do jego intelektu: *mądry, z tylim* ‘tak wielkim’ (por. SJPD) *rozumem*, a także metaforyczne peryfrazy podkreślające jego pozytywny odbiór w społeczności: *pociecha Ocinka, miłość każdego wsiowego serca*.

W przedstawionych w literaturze społecznościach wiejskich panuje przyzwolenie na picie alkoholu i palnie tytoniu przez mężczyzn, o ile nie jest ono nadmiarowe i nie wywołuje przykrych konsekwencji dla rodziny. Alkohol towarzyszy chłopom podczas spotkań w karczmie, narad, zabaw na jarmarkach i odpustach, por.:

Popijają, radzą u Pawła – i znowu z przydatkiem Pasiochy, Barbacha i flaszki wódki – do szewca [M 103];

Z kim ten Stach nie pił u Ślepego Mośka, z kim się nie bratał, z kim się nie pokumał? [B 76];

[...] na jarmarku albo odpuście **fundował kompanom piwo** [M 78];

Chłopi kłócili się, wstawali, by odejść, lecz od drzwi znowu wracali, całowali się, **przysiadali nad szklankami piwa** [P 67];

Dym machorcpany chmurą siwą gęsto się owijał wkoło narady [B 8].

Towarzyskość to cecha oczekiwana głównie u mężczyzn, jako że oni reprezentują rodziny na zewnątrz. Kobietom wręcz nie przystoi spędzać czasu poza domem, por.:

– Chłopu się nie dziwić! – zawołał, ale **baba powinna siedzieć w domu i pamiętać o stworzeniu, a nie na bajdurzenia latać!** [P 20].

2.2.3.3. BRAK OGŁADY

W przedstawionych społecznościach akceptacji nie znajdują przejawy agresji wobec współmieszkańców. Mężczyznę, który fizycznie atakuje inne osoby, określa się rzeczownikiem *zbój*, por.:

– Widzicie go! **Zbój!**

– Bedzie dzieci mordowo!

– Myśli, że bogoc, to mu wszystko wolno! [M 55];

– Stój! Stój! Bo strzele! złokrr...

Nie doklął, bo go zagłuszyl huk strzału.

Ludzie, bo ich już sporo nadleciało, zobaczyli z przerażeniem, jak szewcowa, trzepiąc rękami, rozplaszczyla się na ziemi jak postrzelona kaczka!

– Loboga! [...]

– Postrzeleniec ten Paweł, ale chłopka skoda [...].

Szewc nawet się nie ma tak bardzo o co gniewać, ale **co zbój – to zbój** [M 103].

Osoby wzbudzające pogardę wskutek zachowania nieodpowiedniego, niezgodnego z panującymi na wsi normami lub krzywdzącego innych określane są różnymi wyzwiskami. Apelatywem ogólnogwarowym, ale znanym też z niskiego rejestru języka ogólnego, jest wyraz *jucha*, pierwotnie oznaczający ‘krew, przede wszystkim zwierząt’ (SJPD). W tekstach literackich pełni on różne funkcje. Gdy oznacza ‘drania, łobuza’ (por. SGL: 97; SJPD), może odnosić się zarówno do kobiety, jak i do mężczyzny. Niekiedy pełni też funkcję wyzwiska bez wyraźnej motywacji semantycznej, por.:

– Łzes, **jucho**, śmiśniku! [M 37–38];

– [...] Niech mnie powieso, niech posiekajo, zabije te **juche!** [M 45];

A grontu by ci, **jucho** pilnować, gospodarki patrzeć, a nie szukać wygody! [B 188];
 Ón **jucha** spasiony, a óna chudo. Widać ji wyziroł, zoraza, osypke a óna plewy same
 jodała [M 230].

Podobnie jak wiele innych funkcjonujących w polszczyźnie wyzwisk bywa używany dla wyrażenia podziwu, por.:

- Zuch, **jucha!** Waryjot, ale zuch! – pokrzykiwano z głośnym uznaniem [M 75];
- Dyć we środe niejedna sie ubierze na jarmark w to samo jak w nidziele, siodzie, **jucha**, na wozie z tyłu i siedzi [M 93];
- Zgrabna **jucha**, a nogi jakby jej były niepotrzebne: ruch jeden i fruwanie [M 290].

Leksem *jucha* odgrywa też rolę przekleństwa, podobnie jak *juchtra*, por.:

- Dołek wybiere – nisko, **jucha**, i woda wyłazi. Ni gdzie mlika postawić, ni masła. Juzci zgłoba lo baby i niewygodna [M 271];
- Urodny, **juchtra**, i ładny jak malowanie, zbiesił się śród kolegatów i zepsuły go dziewczuchy. Gdzie się ino pokazał, wszędzie szły za nim gorące dziewczusze oczy [B 6].

W tekstach spotykany jest leksem *omierza* (*omirza*) ‘człowiek obmierzły’ (Pluta 1971: 39), ‘taki, który budzi wstręt; obrzydliwy, ohydny, wstrętny’ (SJPD), por.:

- Mamłoki, zorozy, **omier-zy** jedne! Chceta gnić – to gniyta – pónde sama! [M 127];
- A mówiłam! No, mówiłam! Duzoś, **omirzo**, namówiła! Na dziada mnie rychtować, to całe twoje mówienie [M 326].

Innym dwurodzajowym określeniem osób wzbudzających niechęć jest apelatyw *zaraza* (*zoraza*), por.:

- Bratowa. Óna, **zaraza**, wszyckiemu winna [B 133–134];
- To **zoraza** i urzednik! [M 306];
- Panny, **zorazy**, a zodno nie chciała [M 289].

Wyłącznie mężczyzn, którzy swoim zachowaniem wzbudzają wyraźną niechęć, nazywają rzeczowniki, takie jak: *chamuła*, *cholera*, *gałgan*, *gnida*, *gnojek*, *huncwot*, *judasz* (*Judos*), *siubrawiec*, *skurwysyn*, *sukinsyn*, *śwynia*, *śwyntuch* (stereotypowo przypisuje się świni nie-moralne zachowanie; por. Rak 2007b: 85–86), por.:

- Pewnie, wolorz, **chamuła** cysty [...], juz nie stanie przed kościołem z Zychem cy z Partyką, [...] nadęty po ocy i do takiego Franka Zycha ani sie nie odezwie, bo jakze, do takiego dziada! [P 22];
- Ach, niech go diabli wezmą, jaka to była **cholera!** [P 15];
- [...] każdy Skrzypek – **gnida**, a ino kasać! [P 43];
- Michał [...] **gnojek i gałgan** [P 22];

– Wiatrus, **hunewot!** hej, hej, a przecie jego ojciec nieboscyk, Jędrzyj Kunefal, jaki porządny chłop był! [P 126];

– Obiecywołeś, **Judosie**, a doleś komu insemu! [B 12];

– Patrzcie go, jaki sołtys! Obrali go urzednika, **siubrawca!** To porzodku pilnować, przykład ludziom dając – a ten na złodziejstwa! Piniodze wyciogo! [M 146];

Ech, ledwiem dopadł zielonej naci, a tu jak nie wyskoczy zza krzaku ten **skurwysyn**, Bryła, z pałą! [P 46];

Ja nie mogę patrzeć, jak taki byle **sukinsyn** drwi z nas! [P 44];

– Oj, pazyrny, pazyrny – biadał Jercok.

– I **śwyntuch** nie byle jaki – dorzucił po pewnym czasie Gabryl.

– Nie **śwyntuch**, a **śwynia** nie przymirzajoc – poprawił po długiej pauzie Jercok.

– Oj, kumecku, jak w przysłowiu: miół kiernoz syna, a nie był taki **śwynia**, jak Matus – kończył sentencjonalnie Gabryl [M 84].

Zbiór ekspresywnych określeń kobiet, które zdaniem obserwatorów niegodnie się zachowują, jest znacznie mniejszy: *baba z piekła rodem*, *judośnica*, *malpa*, *paskudnica*, *złe krwie*, a także *babskie* i *pieskie nasienie* (*nosienie*), por.:

– Duzo ta twoja opieka, Jasiu, pomoze, jak **baba z piekła rodem** [M 219];

– Dyc i jo tak myślałam: póki nieboscyk żył, wszycko szło na dzieci – to niech ta! A tero grzych by był śmieterny, zeby ty **judośnicy** tatusie i zywołke ostawili [M 219];

Przecież to wszystko złe zaczęło się dopiro od ożenku z tą Kretówną [...]. Boże, czyż ja mogłem przewidzieć, że to taka **malpa**? [P 119];

Wydzierał się zabijać tę **paskudnicę** Bronkę i pomstował [M 279];

– A, złe krwie, **babskie nosienie!** [M 291];

– Niech mnie powieso, niech posiekajo, zabije te juche! Zatrace to **pieskie nasienie!** [M 45].

2.2.3.4. ZACHOWANIA JĘZYKOWE

Antybohaterami jednego z opowiadań *Drogi przez wieś* są bracia, którzy mimo niemłodego wieku nie zawarli jeszcze związków małżeńskich. Życie ze starą matką zamiast z żonami i dziećmi spowodowało, że przestali kontaktować się z innymi mieszkańcami wsi. W tekście ich postawę kreują różne środki leksykalno-stylistyczne, w tym przeciwstawienie *kawalerów*, którzy prototypowo są młodymi, towarzyskimi mężczyznami, *dziadom*, a także porównanie ich do ukrywających się w kątach pajaków. Wyras *dziad* ma różne znaczenia, w wypadku tej tekstowej realizacji można mówić o połączeniu kilku z nich: 1) ‘stary mężczyzna, starzec’ jako przeciwieństwo młodego kawalera, 2) ‘człowiek żebrzący, stary żebrak; każdy nędzarz’, które wskazuje również na niesamodzielność desygnatu, podczas gdy w przywołanym fragmencie mowa o niezdarności mężczyzn – „prawdziwy” kawaler miał być mężczyzną zaradnym i dążącym do samodzielności, podczas gdy mieszkańie braci z matką świadczy o braku tych cech, 3) ‘pogardliwie, lekceważąco, ze złością

o każdym mężczyźnie, niezależnie od wieku' (por. SJPD). Pogardę wyraża użyty zaimek rodzaju nijakiego *toto* pełniący funkcję podmiotu w konstrukcji syntaktycznej z czasownikiem *zdziczeć* 'stracić umiejętność i potrzebę kontaktowania się z ludźmi' (USJP) z różnymi dopełnieniami, m.in. w *odludkostwie* (por. *odludek* 'człowiek stroniący od ludzi, unikający towarzystwa, lubiący samotność'; SJPD), w *sobkowatym* (por. *sobek* 'człowiek myślący tylko o sobie; egoista, samolub'; SJPD) *życiu*, por.:

Dziady to – nie kawalery. Zdziczało toto w odludkostwie, w sobkowatym życiu i tych myślach dawnych, co to ino wedle nowych morgów kołowały. I w tym żywocie niezdamym z matulą staruchą. Bez ciepłoci familijnej przy babie i dzieckach [...]. A no to siedzą se braty na kawalerstwie, **chowają się po kątach jak pająki** [B 102–103];

[...] **ani se pogodo z somsiadem**, ani sie wyświarcy z zomysłem. Nikaj go ano nie widać, ino w tych dołach. To skod wiedzić, cego ón tam suko? [B 32].

Wiejski obyczaj nakazuje zachować umiar we wszystkich sferach życia, również w kontaktach językowych. Murarz, który zbyt dużo opowiada o swojej pracy (por. *thumaczyć*, *thumaczyć się*, *wywodzić się*) początkowo wzbudza sympatię. Przez rozmawiających o nim chłopów określany jest mianami *mowca*, *thumac*, ale też nacechowanym ujemnie rzeczownikiem *špekulant* 'spekulant, kombinator'. Na dobór tych określeń mógł wpłynąć fakt, że murarz obszernie wyjaśnia, jak wykonuje się piwnice, choć dotychczas zajmował się wyłącznie stawianiem podmurówek. Dzieli się zatem nie fachową wiedzą, a swoimi przemyśleniami, dodatkowo w wypowiedź naprzemiennie wplata przynależące do jego idiolektu powiedzenia *na ten przykład* i *zeby powiedzieć*, a także czasowniki nazywające akty myślowe (por. *se uwozom*), stylizujące jego wypowiedź na specjalistyczny wywód. Kiedy murarz nie radzi sobie z budową piwnicy i wpada w panikę, jego nieprototypowe zachowania językowe stają się podstawą krytycznych sądów, artykułowanych przez pozostałych chłopów, por.:

– Juzci, jucha, majster! – myśli Zimolok. Tylu ich, murarzy, spotykał, a żaden się tak nie tłumaczył. Ułożyć, ułożył każdy, ale zeby **tłumaczyć** – gdzie im do Żurka. – Majster, jucha, znajocy się na rzemieśle. Zrobić zrobi i jesce wi, co zrobił [...].

– Piwnica, Jedrzeju – ozwał się wreszcie i **wolno każdym słowem się tłumaczyć**. – Piwnica, **na ten przykład**, to óna jak kościół: sklepienie, **zeby powiedzieć**, mo i samo wiśi na powietrzu.

– To modro štuka takie sklepienie – poderwał Zimolok.

– No-o! – przytwierdziły głosy.

– Modro to óna nie modro. Nie tako juz, **na ten przykład**, modro, zebym ino stawiół – zaczął się znowu **wywodzić** Żurek. – Nie stawiółem nigdy ze sklepieniem ale, **zeby powiedzieć**, to **se uwozom**: glina, jak óna sie wymiesi letko, to sama bedzie fruwała w powietrzu i, **na ten przykład**, całe juz sklepienie.

– No, widzicie! – ucieszył się Jędrek. – Kamiń mom, to zacynojcie choć i po nidzieli.

– Juzci, Jedrzeju, jak zacynać, to juz po nidzieli, ale se przemyśle.

– Przemyślcie i zacynojcie, bo nie lubie cekać.

To się rozchodziły chlopy i po drodze jeszcze przygadywały o Żurka.

– Pajok, jucha, taki z tem brzuchem i nogamy, a, patrzcie go, **špekulant**.

– Moze lotego, że pajok – to **špekulant**.

– Sukać kogo, mularza, a tu za wodo ino – cały majster.

- Majster i **tłumac**, jucha.
 – No, no, **mowca** [...].
 – Wysilił się i osaloł, moje ludzie – Zimolok także się wmieszał do tego biadania. – Co wam, chłopcy, powiem, to **mnie się już zdajalo przy podmurówce, ze ten Mikolaj miol pomiesane zmysly. Oplatol cos od rzeczy i tak jakby dzisiaj, ino sie nie dar.**
 – E, godocie, kumie! – obruszył się na niego Jędrak. – Chwoliliście wtencos, ze taki **spekulant i mowca**, a teraz się wam samemu przewróciło. Dyć zeby nie wy, tobym go nie broł do ty piwnicy.
 – Co go dołem, to sie nie zapirom, ale sami widzicie: powiedziołem: „**spekulant**” i wyśpekulował. Cy nie? [M 271–275].

Obgadywanie i plotkowanie jest stereotypowo przypisywane płci żeńskiej i ten aspekt obrazu kobiety utrwalają również teksty. W konstrukcji syntaktycznej znajduje to wyraz w doborze części zdania – metonimicznym podmiocie *języki* z przydawką *babskie*, orzeczeniu *trajkotać* ‘mówić szybko, dużo i beztreściwie’ (SJPD) oraz w batalistycznym porównaniu do kulomiotów ‘karabinów maszynowych’ (SJPD). Wyjątkowo ciekawe wydarzenie staje się również tematem rozmów mężczyzn. Ci jednak, w przeciwieństwie do kobiet, rozmawiają z mniejszym zaangażowaniem, bardziej dyskretnie (por. *pogwarzać* ‘odbywać poufałą rozmowę, pogawędkę’; SJPD):

Wrzało po chałupach. **Języki babskie trajkotały jak kulomioty**, roztrząsając ostatnie wypadki, a i chłopcy **pogwarzały** po swojemu. Mańka nie spała i nie jadła. Chodziła jak struta. Bała się ludziom pokazać na oczy [M 44].

O tym, że nadmierna gadatliwość i skłonność do plotkowania pokazywane są w tekstach jako cechy typowo kobiece, świadczy ponadto dysproporcja między cytatami odnoszącymi się do poszczególnych płci. Więcej wyekscerpowanych fragmentów dotyczy rozmów kobiet, podczas których dzielą się zmartwieniami bądź plotkują. Jeśli chodzi o skrytość, to więcej cytatów odnosi się do mężczyzn, por.:

Najgorsza to już ta zima, co idzie, bo to ciągle na widoku złych oczów **baby musiały wyciągać tę swoją nieszczęsną biedę** [M 134];

– Oj, odmienił się świat i zepsuł ze scedem – **biedzą matki zawsze, ilekroć zgadają się o swoich ciężkich zgłobach**. Jedna przed drugą rada **roztwiera swe żale** [...].
Wygwarzają się sąsiadki, wyżalają [B 174–175];

Zośka przędała i śpiewała kolędy, dziewczyny darły tuż koło blachy pióra i **opowiadały sobie o tym, co usłyszały na wsi** [P 147];

[...] honoru swego po ludziach nie szargał: ni swego, ni babskiego. **Pary przed nikim nie puścił, żeby obmówić czy się poskarżyć** [M 188].

Chłopi są czujnymi obserwatorami tego, co dzieje się w innych rodzinach. Szybko zauważają każde nieprototypowe zachowanie kogoś ze współmieszkańców, starają się poznać plany sąsiadów i w porę przewidzieć możliwe konsekwencje danych działań. Ich zachowanie oddają rzeczowniki *pogwarka*, *orzeczenia*, m.in.: *ciekawić się*, *obgadywać*, *patrzyć*, *pilno było się wywiedzieć*, *jak i co*, a także przytoczone dialogi, por.:

– No i jak tam, kumie, nie bedziecie cekali ze stawianko? – napoczał **pogwarkę** Siwy Kaźmirz. Kolonię miał pobok Marcina, to go juścić musiało żywo obchodzić, co sąsiad zamyśla z wiosną [B 45];

– Juz na wiesne rusycie robote, prowda? – Siwemu Kaźmirzowi pilno się było wywieźć, jak i co. Nie ino on jeden **ciekawil się** planem Marcina Krysy [B 45–46];

Chłopy się schodzą w kupy i, co się dzieje u Zimoloków, **obgadują** [M 120];

Chłopów coraz więcej na Zimolokowej łące i coraz bliżej podchodzą. Trąci jeden drugiego. **Patrzą** [M 121].

Niektóre wyekscerpowane fragmenty przedstawiają również narady chłopów, poprzedzające podjęcie ważnych decyzji. Ich językowymi wykładnikami są rzeczownik *narada* oraz czasowniki *doradzać* i *radzić*, por.

Dym machorzany chmurą siwą gęsto się owijał wkoło **narady** [B 8];

Zatopili się do cna w obrachunkach, poręcznych zamysłach, w przyjacielskiej, serdecznej **naradzie** [B 46];

[...] zebralo się u Kaźmirzów wielu kumów. **Radzono i doradzano** [M 184];

Chmara chłopów zesza się pod Kozła i **radziła** w gorączce żwawych słów [B 8].

Z drugiej jednak strony wtrącanie się w sprawy innych osób może skończyć się przykrymi konsekwencjami dla zainteresowanego, co oddaje przysłowie:

– **Radź w tarapatach, dostaniesz po łapach** [M 186].

Jak pokazują przedstawione powyżej fragmenty, w życiu społecznym uczestniczą głównie mężczyźni. Jeśli natomiast spotyka się grupa kobiet, tematem ich rozmów stają się sprawy rodzinne. Utrwaloną w tekstach społeczną cechą kobiet jest skłonność do użalania się nad sobą (por. *biedzić*, *roztwierać żale*, *wyżalać się*), por.:

– Oj, odmienił się świat i zepsuł ze scedem – **biedzą** matki zawsze, ilekroć zgadają się o swoich ciężkich zgłobach. Jedna przed drugą rada **roztwiera** swe **żale**, bo wiedzą, że jednakowa turbacja gnębi wszystkie na razem, to cóż tu się chować ze zmartwieciem, choćby tak delikatnym i bolącym, jak to najnamolniejsze i tak bliskie matczy-nemu sercu [...]. **Wygwarzają się** sąsiadki, **wyżalają** [B 174].

Na podstawie dobranych przez pisarza środków leksykalno-strukturalnych można też wysnuć wnioski, że rozmowy mężczyzny są krótkie – por. *pogwarka* ‘rozmowa, rozmówka, pogawędka’ (SJPD); *pogwarzać* ‘odbywać poufałą pogwarkę’ (por. SJPD, s.v. *pogwarzyć*), *wygwarzać się* ‘nagwarzać się do woli’ (SJPD); sufix *po-* wskazuje na trwanie czynności przez pewien czas, podczas gdy *wy-* intensyfikuje to, co oznacza czasownik podstawowy, wprowadza odcień przesyty i znużenia tym (USJP, s.v. *po-*, *wy-*).

Analizowane utwory literackie utrwalają różnice w zakresie komunikacji językowej wiejskich kobiet i mężczyzn. Bohaterka jednego z opowiadań S. Młodożeńca jest bardziej od męża otwarta na kontakty z osobami spoza swojego środowiska, które posługują się innym kodem językowym, co staje się przyczyną rodzinnej awantury, por.:

– I o cóż takiego ci posło, he?

– O co? To nie wis i jesce udajes? Zmowe te zorazy majo przeciw mnie i jesce sie pytos? „**Kobjeta**” na nio wydziwio, a ona – to sie ji podobo! A tfy! tfy! Bezwstydnica – tfy!... [M 302].

Kobiety rozmawiają o dzieciach, plotkują, podczas gdy mężczyźni podejmują tematy związane z gospodarstwem rolnym, majątkiem, rozmawiają o wojnie, polityce, operują datami, por.:

– **Juz na wiesne rusycie robote, prawda?** – Siwemu Kaźmirzowi pilno się było wywiedzieć, jak i co. Nie ino on jeden ciekawił się planem Marcina Krysy [...].

– Mówicie, że nie wydole, że za nic utrwonie chudobe? Ej, nie boje sie. Nase jest tanie, ale i kupne staniało [B 45–46];

Pańsko ta cało wojna i niechze sie same pany za lby biero i co nom do tego!

– **Gront, mówio, chłopom bedo dajać, jakby Moskoli wygnały.** Tak rozpowiadajo miedzy narodem – wicie?

– Godać, cłowieku, to cego ni majo godać. Małom sie to i jo nasłuchoł o ty ziemi bez całe zycie? Oj, i tyle ji dostane, co na te dwa moje łokcie abo i jesce jaki zusek, jak mnie chto w trumnie rozprostuje [...].

– **Pańsko ona ta wojna,** zebyś wiedzioł – pociągnął znowu Kieś. – **Nie pora na nio nikomu rusać. Cekać norodowi – i tyle** [M 309–310];

– [...] Stryj Teofil nie chodził do kościoła, publicznie źle mówił o księżach i odgrażał się im. Ktoś powiedział wtedy, że wszystkie nieszczęścia, jakie na Białą Wieś spadają, to przez tego niedowiarka, Teofila Kunefała... Czy to nie wystarczyło, mój drogi?

Pomyśl, że działo się to w tysiąc osiemset sześćdziesiątym ósmym albo dziewiątym. Od razu zaczęli go ludzie traktować jak wyklętego. Nie zapraszano go odtąd na zimę do uczenia dzieci [P 103–105].

Zawsze starają się znaleźć racjonalne wytłumaczenie, nawet jeśli podjęta kwestia dotyczy eschatologii, por.:

– No, wicie – jakby tak było – zaczął sołtys – toby w nidziele nikomu nic sie złego nie stało. A cegóz, mój Pietrze, akuratnie w nidziele zraniło wtedy w reke Kiecyka, a w inny dzień nikogo?

Chłopy aż przystanęły. Tak mozolnie podpierane przez wszystkich rusztowanie prawdy zachwiała nagle sołtysowa wątpliwość. Zdawało się lada chwila, a wszystko rozleci się na wiatr.

Zwiesiły głowy i medytowały, łyskając ku pomocy ślinę.

– No-no-no!

– No-no-no!

– No-no-no!

Pierwszy ocknął się i ruszył naprzód Gabryl.

– Ej, Jasiu, Jasiu! Ej, Jasiu! – kiwał z politowaniem głową. – Ej, Jasiu – wymyśliłeś! [...]

– **Jasiu, a ty nie wis, ze jakby Kiecyka trafilo nie w nidziele, a na ten przykład, w ponidzialek** – ciągnął uniesionym głosem Gabryl – **to tyła byś go widzial na świecie, co i nic!**

Pietrek z ulgą odetchnął.

– **A bójcie się Boga, to jo nawet o tem nie pomyślełem** [M 94–95].

Kobiece widzenie świata zostało przedstawione jako bardziej emocjonalne i naiwne, podczas gdy mężczyzn ukazano jako jednostki refleksyjne, otwarte na poznawanie świata, rozumiejące mające miejsce zjawiska, por.:

Pietrek ani ganił, ani chwalił takiego postępowania żony. **Ludziom się mniej dziwo-
wał, jako więcej znajomy świata** [M 28].

3. PODSUMOWANIE

W gwarach oraz w analizowanych tekstach literackich mężczyźni i kobiety mieszkający na wsi określani są identycznymi środkami wyrazowymi. Największą frekwencję, ale też najszersze znaczenie mają rzeczowniki *chłop* i *baba*. Określenia *gospodarz*, *gospodyni* wprowadzają kryterium zamożności, z kolei miana typu *kum*, *kumoszka* świadczą o poufałości między rozmówcami i tym samym zarezerwowane są dla kontaktów familiarnych. Wyrazy *mężczyzna* i *kobieta* są kojarzone z kulturą miejską, a w każdym razie odmienną od własnej, i rzadko przez chłopów używane.

Z analizowanych utworów literackich wyekscerpowano wiele cytatów dotyczących wyglądu zewnętrznego bohaterów. Podobnie jak w językowo-kulturowym obrazie świata, szczególnie istotne są cechy mające praktyczne przełożenie na życie w społeczności wiejskiej, którego znaczną część stanowi praca w gospodarstwie rolnym. Poddane analizie fragmenty w dużej mierze dotyczą sylwetki – wzrostu i tuszy, stanowiących o sile. Cytaty eksponują różnego rodzaju ułomności natury fizycznej, rzadziej nad wyraz dobre zdrowie bohaterów. Szczegółowemu oglądowi podlegają głowa, twarz i włosy, stanowiące o urodzie człowieka. Członek wiejskiej wspólnoty oceniany jest też ze względu na sposób ubierania się i dbałość o higienę. Przede wszystkim za „prawdziwego” chłopą (tak jak w rzeczywistej kulturze ludowej) uważany jest mężczyzna silny i zdrowy – taki, który potrafi atuty swojej fizyczności przełożyć na pracę. Przedstawione cechy fizyczne nie są jednak decydującymi atrybutami żadnej płci. W ostatecznym rozrachunku od wzrostu czy koloru włosów ważniejsze są inne wartości – zaradność, pracowitość, mądrość czy zdrowie.

O poszczególnych elementach wyglądu zewnętrznego i cechach wewnętrznych świadczą użyte w tekstach apłatywy osobowe i przezwiska, przekazujące podobne treści jak dyferencyjne słownictwo gwarowe. Z reguły wskazują na cechy negatywne, rzadziej na wyróżniające się *in plus*. Tylko nieliczne fragmenty zarysowują zwyczajne, powszechne cechy aparycji, takie jak średni wzrost czy „przeciętne” odcienie włosów. Niektóre fragmenty utworów literackich utrwalają wiedzę kulturową, zgodną z przekazami etnograficznymi (por. sposób ubierania się najstarszych mężczyzn, nakrycia głowy typowe dla poszczególnych regionów dorzecza Wisły i Sanu, dąb jako drzewo symbolizujące pierwiastek męski, a brzoza i osika – żeński) i sygnalizują zmiany, jakim podlegają wiejskie społeczności od XX wieku, upodabniające się do kultur miejskich (por. migracje bohaterów *Młodości Jasia Kunęfala* do miast i przejmowanie przez nich miejskiego stylu ubierania się).

W językowo-kulturowym i tekstowym obrazie świata wskazywane są podobne cechy wewnętrzne, istotne w wizerunku mężczyzny i kobiety, jednak są one eksponowane głównie u mężczyzn jako uczestników życia społecznego. Pracowitość (w przeciwieństwie do lenistwa), zaradność, odwaga, upór, wysokie kompetencje intelektualne (*versus* głupota,

lekkoomyślność, gwałtowność) i społeczne warunkują możliwości mężczyzny w zakresie utrzymania rodziny, poprawy warunków bytowych, a niekiedy dają szansę na awans społeczny, co szczególnie akcentuje *Młodość Jasia Kunefala*. Pozytywne cechy, przedstawione zwłaszcza w polu *Relacje międzyludzkie*, pozwalają współtworzyć zgodną, wspierającą się wspólnotę, podczas gdy negatywne – chciwość, nieuczciwość, przebiegłość, skłonność do gwałtownych i agresywnych reakcji – wzmacniają niebezpieczeństwo konfliktów w rodzinie i poza nią. Stają się powodem deprecjacji jednostek.

Podobnie jak w językowo-kulturowym obrazie wsi, poszczególni chłopcy są względem siebie zasadniczo równoprawni. Istotnym kryterium wpływającym na pozycję społeczną jednostki, a w konsekwencji całej rodziny, jest wielkość majątku i typ wykonywanej pracy. Co jednak istotne, na tle społecznym ukazywani są głównie mężczyźni. Pozycja i majątek kobiety zależą bowiem od statusu jej rodziny przed ślubem, a po ślubie – statusu jej męża. Kobiety nie prowadzą na ogół życia towarzyskiego, w przeciwnym razie są za nie krytykowane, zwłaszcza gdy zaniedbują obowiązki rodzinne. W celu utrzymania dobrych relacji ze współmieszkańcami należy żyć tak jak oni – pracować w polu lub świadczyć istotne społecznie usługi, unikać kontaktów z osobami spoza gromady, przestrzegać ustalonego porządku, zachowywać się i mówić w odpowiedni sposób. Wszelkie odstępstwa są zauważane i wpływają na negatywną ocenę jednostki.

W utworach literackich opisy fizyczności bohaterów wzbogacają środki stylistyczne – malownicze porównania (zamiast np. typowych dla gwar s frazeologizowanych porównań z komponentem zwierzęcym czy roślinnym), personifikacje, antropomorfizacje i innego typu literackie (nie wyłącznie językowe jak w gwarze) metafory. Teksty obfitują ponadto w opisy przeżyć wewnętrznych. Autorom różnorodne stany emocjonalne pomagają wyrazić odniesienia do fizycznych symptomów, stąd np. tak wiele poddanego analizie materiału dotyczy oczu czy rumieńców na twarzy. Tylko nieliczna ich część służy rzeczywistemu opisowi cech fizycznych, większość przekazuje abstrakcyjne treści, które pomagają zrozumieć znajomość kontekstu sytuacyjnego, zarysowanego w danym utworze.

VII.

MĘŻCZYŻNA, KOBIETA I DZIECKO JAKO CZŁONKOWIE RODZINY

Rodzina znajduje się w centrum systemu wartości i należy do podstawowych doświadczeń człowieka (Bartmiński 1997: 11–12). Socjologowie polską rodzinę chłopską opisują jako grupę społeczną, obejmującą krewnych i powinowatych do pewnej zmiennej granicy – na ogół do czwartego (Thomas, Znaniecki 1976: 97) lub piątego (Jabłonowska 1975: 53) stopnia czy pokolenia. W węższym znaczeniu na wsi rodzina oznacza parę małżeńską i jej dzieci, mowa wówczas o grupie małżeńskiej. Każda grupa małżeńska odgrywa rolę ośrodka rodziny i utrzymuje stosunki z innymi grupami małżeńskimi od strony zarówno męża, jak i żony. Jej nadrzędnym celem jest zgromadzenie wokół siebie jak największej liczby dzieci i wnuków oraz utrzymanie – powiększenie, a przynajmniej niezubożenie – rodzinnego majątku, którego najważniejszą częścią jest ziemia (Thomas, Znaniecki 1976: 97–98). Z jednej strony, jak zauważają badacze, każdy człowiek w tradycyjnej kulturze wiejskiej postrzegany jest jako część określonej rodziny i oceniany według uznania, jakim ona się cieszy. Z drugiej strony „społeczna pozycja rodziny wpływa na społeczną pozycję jej członków, i żaden z nich nie może wybić się czy upaść bez pociągnięcia do pewnego stopnia za sobą grupy” (Thomas, Znaniecki 1976: 103).

W kulturze wiejskiej rodzina nigdy nie stanowiła grupy odizolowanej od reszty społeczności:

Grupa lokalna, a w pierwszym rzędzie krewni i powinowaci, sprawowali kontrolę nad rodziną, która odpowiadała przed nimi za stosowanie norm społecznie obowiązujących w stosunkach między mężem a żoną, w wychowaniu dzieci, w dysponowaniu gospodarką. Rodzina mogła liczyć na pomoc dalszych krewnych w kłęskach żywiołowych, na wsparcie jej autorytetu w konfliktach (Jabłonowska 1975: 53).

Dla społeczeństwa rolniczego charakterystyczna była rodzina patriarchalna, cechująca się nierozzerwalnością małżeństw i wielkim autorytetem głowy rodziny. Spoistość rodziny wynikała też z jej funkcji produkcyjnej: każdy jej członek – żona, mąż, dzieci w zależności od wieku i płci – miał ściśle wyznaczoną rolę w wytwarzaniu dóbr (Jabłonowska 1975: 52–57). W zależności od regionu i warunków socjalnych popularne były zarówno rodziny dwupokoleniowe, jak i wielopokoleniowe. Dominowały zaś małżeństwa mające co najmniej troje dzieci (Bednarski 1976: 44).

Zasadniczo każde opowiadanie S. Młodożeńca i W. Burka przedstawia inną rodzinę wiejską, często sygnalizowaną już w tytule, zwłaszcza przez pierwszego twórcę, np.

Jercoki, Rybiki, Płazy, Piekosie [M]. Relacje syna z ojcem, a w mniejszym stopniu również z matką, to najważniejszy temat *Młodości Jasia Kunefala*, zwłaszcza fragmentów, w których narrację prowadzi tytułowy bohater. Powieść nie pomija również innych problemów rodzinnych – biedy, przemocy domowej czy niewierności małżonków. W przedstawionych przez pisarzy społecznościach dominują rodziny dwupokoleniowe, rzadziej pod jednym dachem żyją trzy pokolenia. Młode małżeństwa z reguły osiedlają się na otrzymanej w posagu ziemi, gdzie budują własny dom. Wyjątkiem są sytuacje, gdy ślub bierze jedyne lub ostatnie dziecko.

Poszczególne nowele S. Młodożeńca i W. Burka wyraźniej zarysowują określone problemy, z jakimi mierzą się wiejskie rodziny. Najwięcej utworów porusza wątek biedy – są to m.in. teksty: *Rybiki, Franek Fabrykant, Wiano* [M], *Stefek, zeń się!, Jedynek, Podymne* [B]. S. Młodożeniec przedstawia rozmaite konfliktowe sytuacje między małżonkami, oscylujące wokół niewydolności jednego z nich, samotności czy niewierności (m.in. *Walek Wielgi, W święto zmartwychwstania, Dożywotka*), a także między zakochanymi, którzy – z różnym skutkiem – próbują pokonać trudności wywołane nierównym statusem finansowym ich rodzin (*Julcynie kochanie, Wiano*). Niektóre opowiadania zarysowują problem staropanieństwa (*Szczęście Weronki* [B]), starokawalerstwa (*Braty* [B]), szukania przez rodziców partnerów dla swoich dzieci (*Łąka, Zaloty* [M], *Stefek, zeń się!* [B]) bądź wymuszania na nich poślubienia określonych osób (*Wiatrak, Jercoki* [M]). Negatywny wizerunek ojca kształtuje opowiadanie *Jedynek* [B], ujemny stereotyp ojczyzna utrwala *Miłosierdzie Siwego Kaźmirza* [B], a o niezadowolających relacjach młodych małżeństw z rodzicami lub teściami traktują takie utwory, jak: *Opieka, Wierzby, Teście i Nowe żniwa* [M]. Ostatnie z wymienionych opowiadań zderza starość, reprezentowaną przez seniora rodu, z nowoczesnością, której osiągnięcia młode małżeństwo wbrew woli ojca wprowadza do gospodarstwa.

Początek XX wieku przyniósł społeczne zmiany w życiu chłopów, które osłabiły silne dotychczas więzi rodzinne. Badacze zwracają uwagę na emigrację chłopów do miast i za granicę oraz stopniową proletaryzację, która wielu mieszkańców wsi reprezentujących młode pokolenie zmusiła do pójścia na służbę, zmiany zawodu, a w dalszej kolejności umożliwiła przejście do nowej klasy średniej (Thomas, Znaniński 1976: 104; por. Jabłowska 1975: 55). Takie wątki zgodnie z duchem czasów poruszają również analizowane utwory literackie. W opowiadaniach S. Młodożeńca (*Jak się w Pietrkowy serce rozszerzyło, Woda, Mapa*) i W. Burka (*Zachamecilo się niebo nad Grzesiem*) młodzi mężczyźni decydują się na emigrację zarobkową do Stanów Zjednoczonych, z kolei w *Młodości Jasia Kunefala* mowa o pobycie tam przed laty ojca tytułowego bohatera. Wbrew marzeniom o dużych pieniądzach, wrócił on z niewielkimi oszczędnościami, co nader często wymawiają mu synowie i żona. Czytelnicy opowiadań nie poznają na ogół dalszych losów emigrantów, lecz odczucia pozostawionych na wsi bliskich.

Analizowane utwory literackie pokazują przekrój chłopskiego społeczeństwa, toteż ważną część bohaterów stanowią dzieci, sytuowane zarówno w grupie rodzinnej, jak i rówieśniczej. Najmłodszy ważny rolę odgrywają w czynionych przez Jasia Kunefala retrospekcjach, a także w opowiadaniach, takich jak: *Ignac, Pan Bóg i ziaby, Józikowa Wilia, Mapa, Trzy Króle* [M], *Jedynek, Miłosierdzie Siwego Kaźmirza, Zachamecilo się niebo nad Grzesiem* [B].

1. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ MĘŻCZYZNY, KOBIETY I DZIECKA

Polska rodzina wiejska stała się nie tylko tematem badań socjologicznych i kulturoznawczych (m.in.: Jabłonowska 1975; Tryfan 1977; Wawrzyniak 1980), ale też językoznawczych. Liczni badacze traktują o językowo-kulturowym obrazie rodziny i jej funkcjonowaniu w społeczności wiejskiej (m.in.: Barańska 1975; Ziąjka 2011)²⁵. Wielu z nich zajmował językowo-kulturowy obraz kobiety (m.in.: Krawczyk-Tyrpa 2000; Grochola-Szczepanek 2007)²⁶, matki (m.in.: Jagiełło 1980; Sierociuk 1986, 1990; Krawczyk-Tyrpa 2001; Bartmiński 2006b; Kostecka-Sadowa 2012a) i panny (Kulak 2015). Dawny wizerunek mężczyzny w środowisku wiejskim na podstawie wypowiedzi respondentów O. Kolberga przedstawia J. Wronicz (2003), a z uwagi na obowiązujące na wsi tabu – A. Krawczyk-Tyrpa (2000). Wizerunek ojca omawiają m.in. E. Skorupska-Raczyńska i J. Rutkowska (2011), a dziecka A. Piechnik-Dębiec (2011a) czy A. Kostecka-Sadowa (2012b). Stereotypowe wizerunki członków rodziny utrwalone w prozie wiejskiej i pisanej językiem stylizowanym na gwarę odkrywają natomiast: J. Kobylińska (1997a, 2003a), A. Mlekođaj (2003), B. Burska-Ratajczyk (2010), K. Zając-Haduch (2013). Adresatywy i afektonimy funkcjonujące w rodzinach bądź określające ludzi ze względu na uwarunkowania rodzinne przedstawiają m.in.: M. Szymczak (1966, 1968, 1970), K. Wojtczuk (1996), A. Czesak (2004), A. Piechnik (2007, 2009c), K. Sikora (2010), M. Miśkiewicz (2015)²⁷. A. Krawczyk-Tyrpa (2001) pisze o tabu, jakim w gwarach objęte są różne aspekty związane z płcią, z kolei artykuł H. Pelcowej (2001b) traktuje o społecznych i kulturowych uwarunkowaniach słownictwa gwarowego w odniesieniu do determinantów płci.

W językowo-kulturowym obrazie wiejskiej rodziny mieszczą się zagadnienia związane z jej najmłodszymi członkami, podporządkowanymi osobom dorosłym i postrzeganym przez pryzmat relacji pokrewieństwa. Problematykę językowo-kulturowego obrazu dziecka w społeczności wiejskiej podejmują badacze ekspresywizmów osobowych, m.in.: J. Kaś (1994b, 2002), K. Wojtczuk (1996), A. Czesak (2004), A. Piechnik-Dębiec (2011a), A. Gotówka (2014). Wizerunek dziecka utrwalony w ludowej frazeologii stał się tematem opracowań A. Kosteckiej-Sadowej (2012b) i A. Gotówki (2014). O nazwach dzieci piszą natomiast m.in.: M. Szymczak (1966, 1970), K. Wojtczuk (1996), A. Krawczyk-Tyrpa (2001), D.K. Rembiszewska (2008), A. Piechnik-Dębiec (2011a), A. Piechnik (2013, 2014a, 2014b, 2019)²⁸.

²⁵ Językowego obrazu rodziny w polszczyźnie ogólnej dotyczy wiele opracowań (m.in.: Bielińska-Gardziel 2009b; Przybyła 2010; Kochmańska 2019; Piotrowicz, Witaszek-Samborska 2019). Część z nich skupia się na wizerunku matki (m.in.: Karwatowska 1997, 1998; Bartmiński 1998; Kardela 1999; Bielińska-Gardziel 2006b), inne traktują przede wszystkim o ojcu (m.in. Karwatowska 1999; Bielińska-Gardziel 2006c, 2010).

²⁶ O stereotypach kobiet i mężczyzn utrwalonych w polszczyźnie ogólnej piszą m.in. M. Peisert (1994) i K. Długosz (2000). Liczne prace poświęcone są wyłącznie obrazowi jednej płci – kobiet (m.in.: Jędrzejko 1994; Pajdzińska 2001b; Karwatowska, Szpyra-Kozłowska 2004) bądź mężczyzn (m.in.: Grabska 2000; Tambor 2003; Świącicka 2004; Karwatowska 2010; Majewicz 2010; Rodziejewicz 2010; Kuczok 2014).

²⁷ Wśród prac traktujących o ogólnopolskich nazwach członków rodziny można wskazać pozycje, takie jak: Trocka, Wielkopolska 2010; Magda-Czekaj 2012; Burkacka 2019.

²⁸ Nazwy dziecka występujące w języku polskim stały się tematem badań przedstawionych m.in. w tomach zbiorowych pod red. R. Starza (2016) oraz L. Mariak i J. Rychter (2017a). O stereotypie dziecka utrwalonym w polszczyźnie ogólnej piszą m.in. I. Bielińska-Gardziel (2006a)

1.1. NAZWY

1.1.1. MAŻ, ŻONA

Męża w dialektach ludowych powszechnie nazywa leksem *chłop*, często występujący w kolokacjach z zaimkami dzierżawczymi, np. *jjj chłop, mój chłop* (por. Szymczak 1974: 358; Wronicz 2003: 69). Podobnie z zaimkami dzierżawczymi bywa zestawiane inne określenie męża – *stary*, np. *mój stary* (Grochola-Szczepanek 2012: 189).

Mieszkańcom wsi znany jest wyraz *mąż* w znaczeniu ‘małżonek’. Dziś powszechnie, jednak tradycyjnie używany był wyjątkowo rzadko, zwykle w wypowiedziach o charakterze uroczystym bądź w kontaktach z obcymi (por. Szymczak 1966: 148, 1974: 355). Pieszczotliwe formacje typu *mężuleczek, mężus* występują głównie w tekstach literackich. Bogatszą dokumentację ma jednak *mężulek*, notowany w Małopolsce i Wielkopolsce (Wronicz 2003: 70).

Jako najczęstsze określenia żony w gwarach polskich M. Szymczak wymienił: *kobieta, moja kobieta* i *moja* (1966: 143). Na ogół jednak dialektolodzy wskazują leksemy *baba*, rzadziej *staro* lub wspomniane przez M. Szymczaka zaimki dzierżawcze – *moja, twoja* – w zależności od tego, kim kobieta jest dla mówiącego (por. Sikora 2010: 178). Ponadto w zaangażowanych emocjonalnie związkach występowały pieszczotliwe określenia typu *mojaśty, moja kochana* (Sikora 2010: 178). Współcześnie pod wpływem języka literackiego używane są na wsi nazwy *małżonka, żona*, mające charakter uroczysty i oficjalny (Szymczak 1966: 143), ale niekiedy też wydzźwięk protekcyjnalny (Sikora 2010: 179).

Warto zwrócić uwagę na rozpowszechniony na wsi zwyczaj zwracania się do siebie małżonków, którzy są w średnim wieku i mają „odchowane” dzieci, za pomocą form *ojciec* i *matka*. Takie zwroty, jak podkreśla K. Sikora, „znamionują znaczną poufałość” (2010: 133), którą wzmacnia towarzysząca podmiotowi bezpośrednia postać orzeczenia, często w trybie rozkazującym. Podobnie funkcjonują afektonimy *dziadek, babka*, jednak znacznie częściej są one nacechowane lekceważeniem (Sikora 2010: 178).

W języku mieszkańców wsi widoczne są ślady tradycyjnej przewagi mężczyzny nad kobietą. Jednym z nich jest zjawisko wurylizacji formalnej (inaczej określanej *maskulinizacją formalną*), gdy „rzeczownik gramatycznie męski staje się reprezentantem nazwanych osobników męskiej i żeńskiej płci naturalnej” (Klemensiewicz 1957: 105). Przykładem są określenia wskazujące na funkcje rodzinne lub społeczne – *ojciec* i *matka* to *ojcowie, kowol* i jego *żona* – *kowolowie* (Grochola-Szczepanek 2012: 180). Całym rodzinom nadaje się nazwy pochodzące od imienia ojca lub męża albo rodzaju wykonywanego przez nich zajęcia, np. *Bartkowie* od imienia *Bartek*, *Bacowie* od *bacy*. Męskie nazwy własne służą ponadto identyfikowaniu członków danej rodziny, co przejawia się w konstrukcjach opisowych, typu *Jagnijska od Olijorza*, przymiotnikach dzierżawczych utworzonych od tych nazw – *chłopiec Bartków* (Grochola-Szczepanek 2012: 166–167; por. Ziajka 2011: 475), a także w przewiskach motywowanych jakąś cechą ojca, np. *Saperek* ‘przewisko mężczyzny, którego ojciec był w wojsku saperem’ (Ziajka 2011: 507).

i E. Skorupska-Raczyńska (2018). Tematem licznych opracowań stał się tekstowy obraz dziecka, m.in.: Kubale 1984; Jawłowska 2001; Czabanowska-Wróbel 2003; Leszczyński 2006; Kulesza-Woroniecka 2014; Miszta 2016; Wróbel 2017. Ponadto zagadnieniu dziecka i dzieciństwa w literaturze i kulturze różnych epok poświęcono liczne opracowania zbiorowe, m.in.: Papuzińska (red.) 1992; Papuzińska, Leszczyński (red.) 1998, 2000; Łaciak (red.) 2003; Starz (red.) 2016; Mariak, Rychter (red.) 2017a, 2017b.

1.1.2. OJCIEC, MATKA

Ojca określają wyrazy znane z polszczyzny ogólnej – *ojciec* (jego gwarowa postać przybiera często formę *ociec*) i *tata* (wariantywnie *tato*). W dawnych tekstach zachowały się poświadczenia zwrotu *panie ojce*, odnoszonego niekiedy też do teścia (Sikora 2010: 129; por. Szymczak 1966: 18–19). Dzieci, również dorosłe, na ogół wybierają formy zdrobniałe i afektonimy, czym okazują przywiązanie uczuciowe oraz dobre wychowanie (Sikora 2010: 129–130). Nie sposób wymieniść wszystkich funkcjonujących w gwarach pieśczośliwych form adresatywnych używanych przez dzieci podczas bezpośredniego zwrotu do ojca. Od oficjalnego leksemu derywowane są na przykład formy *ojcaszek*, *ojczulek*, *ojceńko*. Szczególnie rozbudowana jest jednak rodzina słowotwórcza leksemu *tata* – w materiałach do SGP można znaleźć ponad 40 formacji (Wronicz 2003: 73). Najczęstsze są określenia *tata* i *tatus*, znaczna część jest ograniczona terytorialnie, np.: *tatulek* na Śląsku i w Małopolsce (Szymczak 1966: 20; por. Grochola-Szczepanek 2012: 183).

Matkę w gwarach określają współnoodmianowe leksemy *matka*, *mama* (znane całemu obszarowi etniczemu; Sierociuk 1990: 60–79), ale też rozliczne zdrobnienia i afektonimy, na ogół wybierane przez dzieci podczas bezpośrednich zwrotów do matki, ale też mówienia o niej, np. *mamulka*, *mamunia*, *mamusia*, *mateczka* (Szymczak 1966: 29; por. Sikora 2010: 129–130) czy *mamcia* z sufiksem *-cia* pochodzenia ruskiego (Cergowa k. Dukli; z materiałów H. Kurek). Adresatywy typu *mamo*, *mamu*, *maćsiu* funkcjonują także jako zwroty do macochy (Sikora 2010: 130).

Wyrazem szacunku do ojca, ale też matki, dziadków i innych dorosłych członków wiejskiej wspólnoty, są zwroty *pluralis maiestaticus*. Polegają one na „użyciu pluralnych, zasadniczo męskoosobowych, form czasownikowych orzeczenia, przymiotników, zaimków dzierżawczych, liczebników itp. oraz skorelowanych z nimi ściśle zaimków osobowych WY i/lub ONI, przy zwracaniu się do pojedynczej osoby, niezależnie od płci” (Sikora 2010: 44). W gwarach tego typu zachowania grzecznościowe obejmują również sytuacje, gdy mowa o czymś związanym z adresatem wypowiedzi (np. *Wasi s-ićka zdrowi?*) lub o kimś nieobecnym podczas rozmowy czy będącym tylko jej świadkiem, np. *Twoji dziadek byli w ulanach, A ónym cegoście nie naláli?* (Sikora 2010: 44). Używanie form drugo- i trzecioosobowych przyjęło się określać rozpowszechnionymi nazwami gwarowymi – odpowiednio *dwojenie* i *trojenie* (Sikora 2010: 45)²⁹.

1.1.3. DZIECI

W gwarach funkcjonuje znana również w języku ogólnopolskim nazwa *dziecko*, pochodząca od prasłowiańskiego **dojiti* ‘ssać, doić’. Prasłowiańska forma **dětъ* oznaczała zatem ‘karmiony piersią, osesek’ (por. WSJP). W gwarach mianownik liczby mnogiej przybiera na ogół postać *dziecka*, a dopełniacz – *dziecek*. Ponadto w użyciu są liczne derywaty, zwłaszcza zdrobnienia, np. *dziecinka*, *dziecio*, i formy nacechowane litością czy lekceważeniem, np. *dzieciuch*, *dzieckowina* (Ruszkowski 2016: 417).

²⁹ Należy zaznaczyć, że obecnie obserwuje się tendencję do przechodzenia na bezpośredni poziom interakcji, wyrażający się w używaniu 2. os. l. poj. Forma *pluralis maiestaticus* zanika, używana jest już z reguły wyłącznie przez starszych użytkowników języka, zwracających się również do osób starszych lub zajmujących szczególną pozycję w społeczności, takich jak ksiądz czy urzędnik (Sikora 2010: 45, 131).

Dziecko płci męskiej w stosunku do rodziców w gwarach określane jest ogólnopolskim wyrazem *syn* lub dyferencyjnymi – *parobek*, *parobczak* itp. Przy czym wskazane wyrazy gwarowe mają też inne znaczenia – ‘chłopak, kawaler’ (Grochola-Szczepanek 2012: 185–186), ‘chłopak będący w nastoletnim wieku, odpowiedni do tego, by służyć za parobka’ (Piechnik 2019: 174), a także ‘pracownik najemny’ (Wronicz 2003: 70). Podobnie zdrobnienia typu *chłopiec*, *chłopak* oznaczają nie tylko każde dziecko płci męskiej, ale też syna i młodego mężczyznę najętego do prac gospodarskich. Brak pełnego wyodrębnienia semantycznego leksemów określających niedorośle osoby płci męskiej jest zdaniem J. Wronicz sygnałem ich niskiego statusu społecznego: „Chłopiec przebywający w domu ojca, podobnie jak pracownik najemny, podlega władzy ojca-gospodarza, aż do czasu, gdy się ożeni i zacznie gospodarować na swoim” (Wronicz 2003: 70).

Dziecko płci żeńskiej w relacji do rodziców w różnych gwarach zasadniczo określane jest ludowymi odpowiednikami literackiej nazwy *dziewczyna*, np. *dziewucha* (w tym rozmaitymi formami deminutywnymi i augmentatywnymi, np. *dziewuszka*, *dziewuszysko*), *dziewczyca*, *dziewczak*, *dziewczę*, *dziewus* (Szymczak 1966: 44–47; por. Grochola-Szczepanek 2012: 186). Dość rzadko, głównie w Wielkopolsce oraz w północnej i środkowej Małopolsce, notowano wyraz *dziewczyna*. Na znacznej części obszaru gwarowego spotyka się również współnoodmianowy leksem *córka* oraz formę bezsufikslną *córa* (Szymczak 1966: 44).

W tradycyjnym wiejskim systemie kulturowym dzieci postrzegano jako istoty drugorzędne wobec dorosłych, w pełni podporządkowane rodzicom. W języku oddają to m.in. charakterystyczne dla gwary przezwiska odnazwiskowe z sufiksem *-ęta*, stosowane do nazwania licznego rodzeństwa, np. *Martycynta* ‘liczne potomstwo Martyków’, przezwiska zbiorowe tworzone od imienia najstarszego dziecka w rodzinie, obejmujące rodzeństwo, a niekiedy też kuzynostwo, sąsiedztwo i często przebywające ze sobą koleżeństwo, np. *Natale* ‘Natalia i jej koleżanki’, *Dańylki* ‘liczne potomstwo rodziców, których pierwsze dziecko ma na imię Daniel’, czy apelatywne określenia kolektywne, np. *drobńica* ‘małe dzieci’ (Piechnik-Dębiec 2011a: 188).

Dla kultury wiejskiej charakterystyczne jest nierozróżnianie płci u dzieci do około 15. roku życia. Wyjątek stanowią osoby, które przedwcześnie eksponują swoją dorosłość – bycie kawalerem (*parobkiem*) lub panną (*dziywką*) – lub wcześniej dostrzegalne są u nich oznaki dojrzwania, por. *χabelcák* ‘już nie dziecko, a jeszcze nie kawaler’, *parobcák* ‘dorastający chłopak’, *podrosec* ‘chłopak z pierwszym zarostem’, *koźijebec* ‘chłopak zgrywający kawalera’, *fiška* ‘młoda panienka; podlotek’ (Kąs 1994b: 123).

1.2. WIZERUNEK

1.2.1. MAŻ, ŻONA

Członkowie tradycyjnej społeczności wiejskiej znaczącą pozycję osiągnęli z chwilą zawarcia małżeństwa. Wcześniej z reguły nie mogli wykonywać żadnej działalności zawodowej, nie mieli także własnej ziemi i domu. Nie uczestniczyli w równej mierze z parami małżeńskimi w życiu gromady, rzadko przyjmowali gości, nie urządzali zabaw i uroczystości rodzinnych (Thomas, Znanięcki 1976: 114; por. Kąs 2002: 103). Decydujący głos w wyborze życiowego partnera przysługiwał rodzicom dziecka (por. *Błogosławieństwo rodziców buduje dzieciom domy*; Barańska 1975: 129), którzy pod uwagę brali głównie względy

finansowe (por. *Choćby koza biała, byle posąg miała*; Barańska 1975: 123). Zalecano jednak, by przyszedł mąż lub żona wywodzili się z rodziny zaliczanej do tej samej klasy ekonomicznej i mieszkali w najbliższej okolicy, najlepiej w tej samej wsi (Thomas, Znaniński 1976: 111; por. *Żonę a konia o granicę nabywaj*; Barańska 1975: 131). W tradycyjnej społeczności wiejskiej szeroko rozpowszechniony był też zwyczaj kojarzenia małżeństw przez swaty – przyjaciół, krewnych bądź trudniące się takim zajęciem starsze kobiety. O tym, jak formalnie przebiegał proces podejmowania decyzji o zawarciu małżeństwa w tradycyjnej rodzinie wiejskiej, informują badacze:

Młody mężczyzna w towarzystwie swata odwiedza rodziny i jedynie pośród tych wybiera kandydatkę na żonę, z którymi, według zdania własnej rodziny, skoliąganie byłoby rzeczą pożądaną. Przyjmują go rodzice dziewczyny, którzy dowiadują się najpierw wszystkiego o nim i o jego rodzinie, a potem zachęcają go do dalszych wizyt albo od razu go odrzucają. Dziewczynie wolno wybrać starającego się tylko spośród tych, których zaakceptuje rodzina (Thomas, Znaniński 1976: 112; por. Tryfan 1977: 42).

Na powszechność instytucji małżeństwa na wsi zwracają uwagę m.in. socjologowie:

Cały rodzinny system postaw obejmuje bezwzględny postulat małżeństwa każdego członka młodego pokolenia [...]. Osoba, która nie wstępuje w związki małżeńskie w ustalonym czasie [...], wywołuje w grupie rodzinnej postawę nieprzychylnego zdziwienia (Thomas, Znaniński 1976: 110).

Z ludowych przysłów i pieśni wynika, że społeczność wiejska większe znaczenie przypisywała zamążpójściu dziewczyny niż ożenkowi kawalera, por. *Chałupa bez plotu, a baba bez chłopu to jedno*, co pociągało usilne dążenie dziewcząt do wyjścia za mąż, por. *Jaki taki hałapała, żebych jyny chłopu miała, choćby pił, choćby bił, co by jyno był, chociażby o jednym oku, co by jyny tego roku* (Barańska 1975: 121). Materiał paremiologiczny pokazuje, że kobieta powinna wyjść za mąż przed 30. rokiem życia, por. *Jak pannie trzydziestka minie, to się przemienia we świnie*, mężczyzna miał na to więcej czasu, por. *Do trzydziestu lat człowiek żeni się sam, po trzydziestu ludzie go żenią, a po czterdziestu żeni diabeł*. Różnica wieku między małżonkami nie powinna być zbyt duża, por. *Jak się stary z młodą żyni, to się diabeł raduje*, choć liczne przekazy etnograficzne i socjologiczne przywołują historie młodych dziewcząt wydawanych za dużo starszych od siebie mężczyzn (Barańska 1975: 127).

Powtórne związki były na wsi dość częste i zawiązywano je niedługo po śmierci małżonka, co wynikało z uwarunkowań bytowych (por. *Póty mąż żony po śmierci żaluje, dopóki się kapusta w garnku nie ugotuje*; Barańska 1975: 128). Wzmoczoną czujność całej społeczności wzbudzały śluby wdowy lub wdowca, mających dzieci z pierwszego małżeństwa. W sytuacji złego traktowania pasierbów przez macochę lub ojczyma dalsza rodzina, zwykle ze strony zmarłego rodzica, mogła przejąć nad nimi opiekę (Thomas, Znaniński 1976: 100–119).

Wesele nie było wyłącznie wydarzeniem rodzinnym, ale faktem ważnym dla całej społeczności. Oznaczało „powstanie nowego gospodarstwa, wchodzącego w relacje z już istniejącymi – możliwość współpracy lub niebezpieczeństwo konfliktów” (Wronicz 2003: 71; por. Jabłonowska 1975: 54). Do młodych małżonków ludzie zaczęli zwracać się przez „wy” zamiast jak dotychczas *per* „ty” (Sikora 2010: 52).

Z reguły to żona wyprowadzała się z rodzinnego domu do męża, a obie rodziny zobowiązane były wyposażyć młodą parę w posag:

[...] rodzina młodzieńca daje ziemię, a rodzina dziewczyny pieniądze, ponieważ ziemia przedstawia większą wartość niż pieniądze. Mąż, który prowadzi gospodarstwo należące do żony, traci nieco ze swej powagi jako głowa grupy małżeńskiej, a inni chłopcy spoglądają na niego przeważnie z góry (Thomas, Znaniecki 1976: 117).

Dla społeczności wiejskiej charakterystyczny był patriarchalny typ rodziny, cechujący się wielkim autorytetem ojca i męża. Mężczyzna z jednej strony reprezentował siłę i przywództwo, a z drugiej dawał obronę (Jabłonowska 1975: 52), por. *Żeby chłop był jak wrona, zawsze żonie obrona* (Barańska 1975: 120). Jego podstawowym obowiązkiem było kierowanie gospodarstwem, tak by zapewnić utrzymanie żonie i dzieciom, a często też spłacić rodzeństwo, które wyprowadziło się z domu rodziców. Mąż dominował nad żoną i podejmował najważniejsze decyzje (Grochola-Szczepanek 2012: 220–223; por. *Chłop je głowa, baba rzyć, co ón powie, musi być*; Barańska 1975: 132). Sytuacje, gdy w małżeństwie rządziła kobieta, postrzegane były jako nienaturalne i niepożądane. Przestrzegaly przed nimi przysłowia, np. *Kto słucha baby, pójdzie na dziady*. Drugorzędna pozycja żony w związku wynikała z ogólnie przyjętych poglądów głoszących niską wartość kobiety, co znalazło odbicie w wielu powiedzeniach, np. *U niewiasty długie włosy, a krótki rozum* (Barańska 1975: 133). Jak zauważa Z. Barańska, przysłowia prezentują kobietę jako „z natury złą, przewrotną, zdradliwą, upartą i głupią” (Barańska 1975: 134).

Tradycyjne małżeństwo było stałe i nierozzerwalne (Jabłonowska 1975: 52), a za najważniejszą budującą je wartość uchodził szacunek, podlegający społecznej kontroli:

Norma szacunku, jaki żona winna jest mężowi, obejmuje: posłuszeństwo, wierność, troskę o wygodę i zdrowie; a mąż winien jest żonie dobre traktowanie, wierność, nie pozwalać jej na wykonywanie najmniejszej pracy, jeśli nie ma potrzeby (Thomas, Znaniecki 1976: 99).

Szacunek w małżeństwie przejawiał się również w solidarności, stąd „ani mąż, ani żona nie powinni robić nic, co by mogło obniżyć społeczną pozycję małżonka, ponieważ prowadziłoby to do obniżenia pozycji społecznej rodziny” (Thomas, Znaniecki 1976: 99; por. Jabłonowska 1975: 54). Zdaniem A. Mlekodaj w surowych, wiejskich warunkach mężczyzna nie odwzajemniał czułości żony (Mlekodaj 2003: 74). Byłoby to bowiem odebrane jako odsłanianie słabych stron i przejaw mazgajstwa (por. Tryfan 1977: 29). Na to, że mąż powinien kochać żonę, wskazują jednak teksty oracji weselnych (Wronicz 2003: 72).

Seksualność stanowiła osobistą sprawę małżonków i w społeczności wiejskiej na ogół nikt o niej nie rozmawiał. Zdradzającego męża nie piętnowano tak mocno, jak niewierną żonę, co wynikało z mniejszych konsekwencji dla rodziny oraz częstego przypisywania mężczyznom skłonności do poligamii (Duch-Krzystoszek 1995: 177). Na poziomie języka oddaje to duża dysproporcja pomiędzy ogromną liczbą ekspresiwów karcących niemoralne zachowanie kobiet a nielicznymi analogicznymi określeniami męskimi (Kąś 2002: 104; por. Krawczyk-Tyrpa 2001: 149–150; Grochola-Szczepanek 2012: 244). Mimo to skłonność do flirtów i romansów nie była powszechnie akceptowana, a niechęć do niewiernych mężów wyrażano również w inny sposób, np. w przezwiskach (por. *Judasz* ‘przezwisko nadane mężczyźnie, który zostawił ciężarną żonę dla innej kobiety’; Ziajka 2014: 435).

Mężczyzna reprezentował rodzinę na zewnątrz (Kąs 1994b: 126–129), brał udział w jarmarkach, sprzedawał płody rolne, udzielał się społecznie i politycznie (Pelcowa 2001c: 258). Godne sprawowanie powyższych funkcji wymagało od niego pracowitości i zaradności, ale też stosownego zachowania i postępowania według przyjętych wzorców. Krytyce poddawano zatem wszystko, co wychodziło poza obowiązujący w danej wsi schemat, nawet jeśli w dłuższej perspektywie jego działanie przyniosłoby korzyści. Przykładowo J. Kąs opisuje sytuacje, gdy chłop krytykowany był za skonstruowanie pługa czy wybudowanie pierwszego we wsi wiatraka (Kąs 1994b: 126).

Na wsi funkcjonował tradycyjny podział obowiązków na męskie i żeńskie, który utrwalił się w przysłowiach (por. *Chłop do cepa, baba do kądzieli*; Barańska 1975: 134), ale też w leksyce nazywającej wykonawców czynności:

Jest *źniwak* (mężczyzna biorący udział w pracach żniwnych) i *źniwaczka* (kobieta biorąca udział w pracach żniwnych), podobnie *kopacz* i *kopaczka* (przy kopaniu ziemniaków motyką), *zbieracz* i *zbieraczka* (przy kopaniu koparką) [...], ale zawsze *kosiarz*, *kośnik* (ten, który kosi zboże) i *podbieraczka*, *odbieraczka* (kobieta, która zbiera za kosiarzem i wiąże skoszone zboże), a także tylko *siewak* i *siewca* (Pelcowa 2001c: 263).

Do najważniejszych obowiązków mężczyzny należały prace najcięższe i najistotniejsze dla gospodarstwa – orka, siew, koszenie, zwożenie plonów i młócenie zboża – prowadzone we właściwym czasie, ale też opieka nad końmi, naprawy i remonty (por. Bednarski 1976: 45–46; Tryfan 1997: 49–51; Pelcowa 2001c: 258; Wronicz 2003: 68; Grochola-Szczepanek 2012: 223–224). Domeną aktywności kobiet były w znacznej mierze dom, rodzina i dzieci (Pelcowa 2001c: 258; por. *Za chłopą się napierała, chleba upiec nie umiała; Pojeżdżiewa na zaloty szukać baby do roboty*; Barańska 1975: 125–126). Ponadto spośród zajęć typowo rolniczych do kobiety należały m.in.: pielienie, zbieranie roślin okopowych i owoców, karmienie i dojenie bydła, opieka nad trzodą i drobiem, zajęcia w piwnicy, takie jak wybieranie ziemniaków i zarządzanie zapasami (Tryfan 1977: 49–51). Presja środowiska wymuszała przestrzeganie tradycyjnego podziału ról w rodzinie wiejskiej. Stąd deprecjonowano mężów, którzy parali się typowymi zajęciami kobiecymi, a jednocześnie tych, za których żony musiały wykonywać prace (Pelcowa 2001c: 258; por. Kąs 1994b: 129, 2002: 108; Wronicz 2003: 68; Grochola-Szczepanek 2012: 223). Zachwianie ról społecznych piętnują m.in. związki frazeologiczne, np. *chodźć w babski kosuli*; *nadawać się do cegosik jak do macania kur* ‘o mężczyźnie niezaradnym’ (Rak 2005a: 223), i przysłowia, np. *Niedobrze tam, gdzie mąż żonie w garnki zagląda* (Barańska 1975: 134).

1.2.2. OJCIEC, MATKA

J. Bartmiński i J. Panasiuk zwracają uwagę, że stereotypowe wizerunki ról rodzinnych charakteryzują się wyrazistym wartościowaniem:

[...] w przypadku matki, ojca, brata, siostry, także dziadka, poniekąd też babki (a więc osób związanych więzami krwi) jest to wartościowanie pozytywne, osiągające wręcz poziom idealizacji, w przypadku zaś teściowej i macochy (osób związanych więzami powinowactwa) – jednoznacznie negatywne (zwłaszcza w anegdotach). Wykładnikami językowymi wartościowania są: bogactwo form zdrobniałych i spieszceń (*matusia, matula, matuchna, mateńka* itd., *ojczulek, braciszek, siostrzyczka*), wielość

synonimów emocjonalnych [...], funkcjonowanie derywatów wykazujących swoiste znaczeniowe nadwyżki (Bartmiński, Panasiuk 2014: 391).

W językowo-kulturowym wzorze matki dominują takie cechy, jak miłość, opiekuńczość (por. *matkować komuś* ‘opiekować się kimś’) i wyrozumiałość. Przysłowie *Nie ta matka, co porodziła, ale ta, co wychowała* podkreśla rangę funkcji wychowawczej nad faktem fizycznego urodzenia dziecka. Ojciec stereotypowo ujmowany jest jako opiekuńczy (por. *ojcować* ‘być czyimś troskliwym opiekunem’), ale w przeciwieństwie do matki surowy (choć sprawiedliwy), a dopiero w dalszej kolejności kochający i wyrozumiały. Z kolei w wizerunku osób powinowatych, w tym macochy i ojczyma, dominują obcość, wrogość, niesprawiedliwe traktowanie (Bartmiński, Panasiuk 2014: 392). W społecznościach wiejskich podobnie postrzegani są najbliżsi krewni i powinowaci.

Prototypowa matka w ujęciu członków kultury wiejskiej rodzi dziecko i pielęgnuje je, zwłaszcza w pierwszych latach życia (por. *Kto ma dzieciątko, ten ma świętko*; Barańska 1975: 136). Ponieważ odpowiada za jego wychowanie, pilnuje je, karze i nagradza (Bartmiński 1998: 79; por. *Matka tłucze, ale uczy*; Barańska 1975: 137). Rozliczne ludowe przysłowia z komponentem *jaka matka, taka córka* wskazują na większą zażyłość matki z córką (Kostecka-Sadowa 2012a: 170). Potwierdzają to również pieśni ludowe, pokazujące matkę jako opiekunkę, która uczy córki pracy, nagania je do roboty, karze, również bije za nieposłuszeństwo. Odpowiada za wydanie ich za mąż i przygotowanie do życia w małżeństwie (Bartmiński 1998: 79). W ludowym wzorze dobrej matki mieszczą się takie cechy wewnętrzne, jak: miłość, życzliwość, opiekuńczość (por. *Gdzie u dzieci matka, tam i główka gładka*), troskliwość i gotowość do poświęceń (por. *Matka co ma, dzieciom da*; Barańska 1975: 138), surowość i mądrość (Bartmiński 1998: 79). Śmierć matki oznacza dla dzieci największe nieszczęście (por. *Chłopu żona nie umiera, tylko dzieciom matka*; Barańska 1975: 138). Matka funkcjonuje w opozycji do macochy i teściowej. W ich stereotypach dominują bowiem wartości negatywne – wrogość, obcość, niesprawiedliwość (Bartmiński 1998: 79). Pokazują to przysłowia, np. *Co matka to matka, co macocha, to macocha; Matka mężowa – głowa wężowa* (Barańska 1975: 138–139).

Ojciec w niewielkim tylko stopniu uczestniczy w procesie opieki nad małymi dziećmi. Włącza się w wychowanie, gdy trzeba podjąć ważną decyzję, np. odnośnie do edukacji, lub gdy dorastające dzieci zaczynają przysparzać problemów (Grochola-Szczepanek 2012: 220–223). Mężczyźni jako mężowi i ojcu przysługiwało na wsi prawo do „utrzymywania posłuchu” (Markowska 1976: 73), czyli stosowania kar cielesnych wobec żony (por. *Choć chłop bije i kopie, to najlepiej przy chłopie*; Barańska 1975: 120) i dzieci (por. *Czym bardziej ojciec dzieci bije, tym bardziej im skóra tyje*; Barańska 1975: 137). Nie były one uważane za akty agresji, w przeciwieństwie do permanentnego znęcania się nad rodziną, np. po wypiciu alkoholu. Przemoc i agresję słowną mężczyzn wobec członków rodziny oraz pejoratywny stosunek opinii społecznej wobec takich zachowań utrwała język, stąd np. apelatyw *bijak* określa agresywnego męża (Piechnik 2009c: 122–123), a przezwisko *Burzyk* nosi mężczyzna, który często kłóci się z członkami rodziny i sąsiadami (Ziąjka 2014: 164). Przekonanie, że syn dziedziczy cechy po ojcu, znalazło odbicie w przysłowiach, np. *Jakie drzewo, taki klin, jaki ojciec, taki syn* (Barańska 1975: 137).

Rodzenie dzieci, podobnie jak zawieranie małżeństw, nie było sprawą osobistą, a ponadto osoby wierzące posiadanie dzieci traktowały jako swój obowiązek (Jabłonowska 1975: 53) i boże błogosławieństwo (por. *Dzieci są błogosławieństwem bożym*; Barańska

1975: 134). Poza tym panowało przeświadczenie, że „dziecko jest najtańszą siłą roboczą, którą można dowolnie dysponować” (Barańska 1975: 134). Piętnowanie bezdzietnych małżeństw znalazło odbicie w paremiologii, por. *Żona bez dzieci jak bez ryby sieci*. Na ogół propagowano posiadanie większej gromadki, co przekładało się na możliwości gospodarcze rodziny, por. *Gdzie więcej dzieci, prędzej idzie robota* (Barańska 1975: 134–135).

Rodzicom przysługiwało prawo do sprawowania władzy nad dziećmi, za co ponosili odpowiedzialność przed społecznością wiejską, przy czym karcono zarówno przesadną surowość, jak i nadmierną wyrozumiałość. Matka i ojciec często samodzielnie dokonywali wyboru towarzysza życia swego dziecka, a następnie zobowiązani byli wyposażyć je na miarę swoich możliwości, tak by umożliwić mu życie na nie gorszym niż dotychczas poziomie (Thomas, Znaniński 1976: 100; por. Tryfan 1977: 38–39). Ojciec ustępował przed dorosłym, żonatym synem, kiedy ten był w stanie lepiej zarządzać gospodarstwem rolnym. Wówczas młode małżeństwo przejmowało władzę nad rodzicami i ich dotychczasowe role – gospodarza i gospodyni (Thomas, Znaniński 1976: 100–101).

1.2.3. DZIECI

Dziecko w społeczności wiejskiej odbierane jest jako jednostka „drugorzędna”, podporządkowana osobom dorosłym (Kąs 1994b: 120), czego językowym wyrazem jest znane zarówno w polszczyźnie ogólnej, jak i w gwarach przysłowie *Dzieci i ryby głosu nie mają* (Gotówka 2014: 89). W centrum zainteresowania oceniającej społeczności nie znajdują się na ogół takie cechy niedoroslých jednostek, jak charakter czy wygląd, toteż niewiele gwarowych ekspresywizmów osobowych odnosi się do dzieci poza określeniami nadawanymi im przez rodziców lub dziadków (Piechnik-Dębiec 2011a: 188).

Podobnie jak w przypadku osób dorosłych, słownictwo wskazujące na cechy zewnętrzne i wewnętrzne dzieci z reguły piętnuje te elementy wizerunku, które odbiegają od normy. Wobec tego społeczność wiejska za pomocą ekspresywizmów osobowych karcąc dzieci otyłe (por. *bukśák*; Kąs 1994b: 120; *byncwał*; Gotówka 2014: 89; *pulpet*; Piechnik-Dębiec 2011a: 189), zbyt szczupłe (por. *lylypućik*; Piechnik-Dębiec 2011a: 190; *kostra*; Gotówka 2014: 89), zbyt wysokie (por. *bżoza*, *tycka*; Piechnik-Dębiec 2011a: 190) i jak na swój wiek za niskie (por. *świyrda*; Gotówka 2014: 89; *vyjyrdek*; Piechnik-Dębiec 2011a: 190; *zámorek*; Kąs 1994b: 120).

Uwagę społeczności wiejskiej przykuwają szczegóły dziecięcej twarzy. Ekspresywizmy osobowe wskazują m.in. na oczy – wytrzeszczone (por. *vyčyscek*) czy zezowate (por. *zyzula*) – odstające uszy (por. *kupćák*), krzywy nos (por. *kuoćuba*; Piechnik-Dębiec 2011a: 190), okrągłą twarz (por. *puclák*; Gotówka 2014: 89). Określenia dziecięcej urody dotyczą z reguły dziewczynek i motywowane są nazwami kwiatów (por. *kfiātuś*, *stokrotecka*; Piechnik-Dębiec 2011a: 190).

Ekspresywne nazwy dzieci utralają niechęć społeczności wiejskiej do nadmiernej ruchliwości (por. *kernoz* ‘wiercipięta’; Kąs 1994b: 122; *pokłymba* ‘z nacechowaniem emocjonalnym o dziecku ruchliwym’; Gotówka 2014: 85; *vjercipjynta*; Piechnik-Dębiec 2011a: 190) i zbyt innej ospałości (por. *flygma*). Przy czym, jak zauważa A. Piechnik-Dębiec, bardziej negatywne wartościowanie dotyczy drugiej z nich, jako że ruchliwość, żywotność odbierane są jako naturalne cechy małych dzieci (Piechnik-Dębiec 2011a: 190).

Wewnętrzne cechy dziecka postrzegane są głównie przez pryzmat jego zachowania. J. Kaś zauważa:

Przy ocenianiu dzieci uwidacznia się silny nacisk społeczny na przygotowanie dziecka do życia we wspólnocie wiejskiej; nie na kształtowanie indywidualnych predyspozycji, umiejętności, a właśnie życia w społeczności wiejskiej. Piętnowany jest zatem egoizm, kłótniowość, zadziorność itp. (Kaś 2002: 103).

Na poziomie języka oddają to ekspresywizmy, takie jak *dokucnik* (Kaś 2002: 103) czy *urwiś* (Gotówka 2014: 86). A. Piechnik-Dębiec jako cechy istotne ze względów społecznych wymienia ponadto „umiejętność skutecznego i właściwego porozumiewania się z otoczeniem” (Piechnik-Dębiec 2011a: 191). Stąd ekspresywizmy osobowe uwypuklają takie ujemnie wartościowane cechy dzieci, jak gadatliwość (por. *papla*), skłonność do zadawania wielu pytań (por. *pytác*) czy jąkanie się (por. *įųńkác*; Piechnik-Dębiec 2011a: 191). Pozytywnie oceniane są natomiast wszelkie przejawy miłego usposobienia – ich aprobatę wyrażają np. określenia *pajtas* ‘miłe i żwawe dziecko’ czy *śmiejoncka* ‘mała dziewczynka, która często się śmieje’ (Gotówka 2014: 84–85). Ze zrozumieniem dorosłych spotyka się dziecięca szczerłość i ekspresywność (por. *Dzieci dierzom płac i śmich w jednyj torbie*; Gotówka 2014: 90).

Wychowaniu dzieci służyły surowe zasady obowiązujące w społeczności wiejskiej. Przykładowo na Orawie chłopcy przed ukończeniem 21. roku życia, a dziewczyny – 18. nie mogli uczestniczyć w zabawach organizowanych przez dorosłych – „prawdziwych” kawalerów i panny, czy też w uroczystościach weselnych (Kaś 2002: 103). Rodzicom przysługiwało prawo do sprawowania władzy nad niedoroslými dziećmi, jednak – na co zwracają uwagę zarówno socjologowie, jak i dialektolodzy – w wychowanie młodej osoby angażowała się cała lokalna społeczność (Thomas, Znanięcki 1976: 100; Kaś 2002: 103). Szczególną uwagę zwracano na zachowania seksualne, przy czym z większą pobłażliwością traktowano chłopców, co oddaje duża liczba ekspresywizmów nazywających dziewczyny, np. *condra* ‘dziewczyna uganiająca się za chłopakami’; *fiska* ‘młoda, niepełnoletnia jeszcze dziewczyna; podlotek’ (Kaś 2002: 103).

Powszechnie sądzono, że rodzice powinni bić dzieci, por. *Bez kary dziecko się nie wychowa*, a „pobłażanie dzieciom i ich rozpieszczanie przez rodziców było przez opinię wiejską ganione. Uważano bowiem, że *Wychowanie pieszczotliwe czyni dzieci złośliwe i leniwe*, gdy natomiast *Wychowanie surowe czyni dzieci mocne i zdrowe*” (Barańska 1975: 137). Krytykowano zaniedbania rodziców w opiece nad dziećmi (por. *niedogrżane dziecko* ‘dziecko, które jest słabe i źle wygląda, co może wskazywać na zaniedbania ze strony rodziców’; Rak 2005b: 94). Jeśli w domu mieszkało rodzeństwo różnej płci, ważniejszą pozycję zajmował chłopiec, ponieważ w przyszłości to on miał stać się głową kolejnej grupy małżeńskiej i zarządzać rodzinnym majątkiem. Na dzieciach spoczywał obowiązek pomagania rodzicom w pracach domowych i gospodarskich (Thomas, Znanięcki 1976: 101).

Przysłowia pokazują, że z jednej strony dzieci generują dla rodziców spore wydatki (por. *Gąszcz* [‘gęsta kasza’] *dzieci nie rozgania*; Kostecka-Sadowa 2012: 236; *Syn i dziywka w honorze, pusto za to w kómorze*; Gotówka 2014: 90; *Kto ma dziatki, ma i wydatki*; Kostecka-Sadowa 2012: 237), a z drugiej duża gromadka gwarantuje dostatek (por. *Gdzie dzieci czworo, tam chleba sporo, a gdzie jedno, tam ledwo*; Kostecka-Sadowa 2012: 237). Dzieci przysparzają rodzicom problemów i smartwień, por. *Jak dziatki male, to do chatki nioso*,

a jak urosno, to chatke roznioso (Kostecka-Sadowa 2012: 239), *Małe dzieci duzo piscom, duze dzieci duzo niscom* (Gotówka 2014: 90).

W tradycyjnej kulturze wiejskiej osobną kategorię najmłodszych stanowiły dzieci z tzw. nieprawego łoża. Urodzenie dziecka przez pannę lub żonę poza małżeństwem było surowo oceniane, ściągano hańbę nie tylko na kobietę, ale też na całą rodzinę (Rembiszewska 2008: 57). Chociaż w ogólnym przeświadczeniu winę za zaistniałą sytuację ponosiła matka (por. *Czy bidne dziecko je winne, że je bajstruk?*; Krawczyk-Tyrpa 2001: 179), niechętnie odnoszono się również do dzieci, co oddają liczne pogardliwe lub lekceważące określenia, np. *bachor* (Krawczyk-Tyrpa 2001: 173), *najduch* (Gotówka 2014: 88), a także wyzwiska i przekleństwa konotujące złe prowadzenie się matki, np. *psiakrew, kurwa mać*.

2. OBRAZ MĘŻCZYZNY, KOBIETY I DZIECKA UTRWALONY W PROZIE

2.1. NAZWY

2.1.1. MĄŻ, ŻONA

W analizowanych tekstach literackich mąż określany jest wyrazem *chłop*, por.:

[...] jedna już poszła na Obrazów i siedzi z **chłopem** [M 117];

Lata lecą, roków dziewusze przybawiają, i dokądże, Bożeż kochany, będzie się dzieckowina tyrała przy ojcach, zamiast na swoim, z **chłopem**, z przychowkiem [B 173].

Leksem ten wchodzi w konotacje z zaimkami dzierżawczymi i rzeczownikami wskazującymi na kobietę, z którą związany jest dany mężczyzna, por.:

[...] nie ino już życzyła **swemu chłopu** rychłej śmierci, ale dybała na tę śmierć [M 135];

Już po paru minutach opuściła ją złość na Joachima zupełnie: przecież to był **jej chłop**, jej, niczyj inny! [P 91];

Nigdy sie nie spodziwała, ze ojciec wos będzie **moim chłopem** [P 113];

[...] wrócił **chłop Rózi**, nie wiedziałem. Dali mu pewnie znać ludzie [P 125];

Idzie razem z Gienką Soszyna – **Giencyn chłop** po szpitalach choruje [B 118].

W *Drodze przez wieś* żona zwraca się do męża adresatywem *stary*:

– Słysys, **stary**? Leć do Płazy po wiozeckę siana – dogania chłopca od samego rana [B 54].

Określenie *mąż*, znane użytkownikom gwar, ale rzadko przez nich używane, sporadycznie występuje w *Młodości Jasia Kunefala*. Posługują się nim tytułowy bohater, mieszczańska, a także komentujący zdarzenia narrator, por.:

– Ona żyła spokojnie przy tym swoim **mężu**, żyłaby dotąd! – rzekł Jaś [P 160];

– Ano mój **mąż** wrócił przecież z wojny, z nim żyję, muszę żyć tak... – Poczęła płakać [P 56];

Przycisnęła się jeszcze mocniej do **męża** i zarzuciła mu drugą rękę na plecy... [P 91].

Po śmierci żony mężczyzna określany jest ogólnopolskim leksemem *wdowiec*, por.:

[...] umarła Tomkowa Sroczyzna, a Tomek ostał się **wdowiec** z jednym ino dzieckiem [M 135].

Z kolei mężczyzna żyjący w nieformalnym związku z zamężną kobietą to *kochanek*, por.:

– Popatrz, ktoś puścił plotkę, że ta Maryna, jego baba, przyjechała z Francji ze swoim **kochankiem** do Poćmirzowa [P 144].

Doroślą, zamężną kobietę w utworach literackich określa ogólnogwarowa nazwa *baba*, używana we wszystkich formach podawczych. Niekiedy tworzy konotacje z zaimkami dzierżawczymi odnoszącymi się do mężczyzny, z którym związana jest dana kobieta, por.:

I w tym żywocie niezdarnym z matulą staruchą. Bez ciepłości familijnej przy **babie** [B 102];

[...] **babę** młodą miał i dziecko już dwoje sporych także [M 133];

Kucały aż ze śmiechu chłopcy, ale już nie z Borkoskiego, ino z sołtysa i z **jego baby** [M 299];

Wspomniał sobie **swoją babę** i złość go porwała [P 9].

Sporadycznie występuje gwarowe i znane z polszczyzny potocznej wyrażenie *stara (staro)*, łączone zawsze z zaimkiem dzierżawczym, por.:

– Wszystko w niedziele lepsze i ładniejsze. Jo przecie, co na baby juz ani spor-ze, a **mojo staro** w niedziele czegoś mnie za ocy łapie kiej rzyk jaki [M 93].

S. Młodożeniec utrwalił ponadto ogólnogwarowy zwyczaj tytułowania żon nazwą odnoszącą się do jej funkcji rodzicielskiej. Zwrot adresatywny *matka* (w tej funkcji występuje wyłącznie mianownik w funkcji wołacza) łączony jest z bezpośrednimi postaciami orzeczeń i wskazuje na zażyłą relację małżonków, por.:

– A ten? Utopienie z chłopokiem. Jak sie tyz takie upległo? **Wis, matka**, to jaze wstyd. To cheba nie moje? – dodawał, uśmiechając się i szczypiąc rumieniącą się kobietę w szyję [M 57];

– **Widzis, matka**, co ón wyprawio? – zaniepokoił się tym widokiem teść [...].

– O-o, bój sie! – zaszydziła baba, która głównie judziła przeciw zięciowi i przeciw tym pomocom [M 382].

Literacki wyraz *żona* ma znacznie mniejszą frekwencję w tekstach, co zgodne jest z ogólnogwarowym zwyczajem językowym. W zapisie dialogu występuje gwarowa postać fonetyczna. Kontekst, w jakim została użyta, wskazuje na jej bardziej formalny charakter:

– Kobito! **Zono!** Zastanów sie, co godos! – nasiadł na nią ciężkim zadychem [M 249].

W narracji spotykana jest natomiast forma współnoodmianowa, por.:

Pietrek ani ganił, ani chwalił takiego postępowania **żony** [M 28];

Zobaczył przed oczyma zapłakaną twarz **żony** [P 66];

Pani Róża, którą brałem za **żonę** stryja, zajmowała się wszystkim, tylko nie mną [P 124].

Z opowiadania S. Młodożeńca wyekscerpowano ponadto spieszczone adresatyw *zoneczko* (w kolokacjach *pani zoneczko* i *zoneczko droga*). W ten sposób zwraca się jednak mężczyzna pochodzący z miasta do świeżo poślubionej kobiety, której przed dniem zaślubin niemal nie znał, co tłumaczy dystansującą formę *pani*:

– Walerysiu! Walerciu! **Żoneczko droga!** Na miły Bóg, **pani zoneczko!** [M 146].

Żonę w tekstach literackich oznacza też wyraz *kobieta* (*kobita*), por.:

Zastanowiło go nawet, że to jego **kobieta** tak go nazwała. Jeszcze nigdy nie słyszał od niej tego słowa [M 57];

– Przysedbym, ale wpirw sie z **kobito** naradze [M 334];

[...] oni nie żyli ze swoją **kobietą** prawie od początku, bo to przepili babie pierścienek i ślubną suknię, a potem to już latali sobie po świecicie [P 148].

Określenie *kobieta* odbierane jest jednak jako obce kulturze chłopów przedstawionych przez S. Młodożeńca. Użycie go w odniesieniu do żony wywołuje w jej mężu gniew, śmiechy pozostałe osoby, por.:

– „**Wassza**” – mówi – „**kobjeta**” – przytwierdza.

– To nikię **wasza baba** mo znacyć, Symonie?

– Dyć o nio mnie pytoł i powiedzioł...

– Ho-ho-ho! „**Kobjeta!**”

– O, ho-ho-ho! O, ho-ho!...

Kucały aż ze śmiechu chłopcy, ale już nie z Borkoskiego, ino z **sołtysa i z jego baby**. Sołtys udawał, że się też śmieje, ale mu głupio się zrobiło, ino udawał. A tu jeszcze Paweł Postrzeleniec nie wytrzymał i dogadnął:

– To słuchojciez, Symonie, co wom powiem! Zebyście nie wołali na kumoske „**moja staro**”, a mówcie „**moja kobjeto**” – to lepsi moze bedo lo wos! [M 299].

Mąż może również określić żonę za pomocą wyrażenia łączącego zaimek dzierżawczy z imieniem kobiety, jednak zdanie, w którym taka konstrukcja występuje, nie jest naturalnym aktem komunikacyjnym – stało się jedną ze zwrotek na bieżąco tworzonej przez mężczyznę piosenki, komentującej dziejące się zdarzenia, por.:

Szewe podnosi głowę, przepatruje po izbie, siąka nosem i do Kundy:

– Wienc la-tego, **moja Kunda**, daj Pa-włowi tych pła-chetek ode-grzanych! [M 99].

W świecie przedstawionym, podobnie jak w tradycyjnej pozatekstowej społeczności wiejskiej, wychodząca za mąż kobieta przyjmuje nazwisko męża. Nazwy zamężnych kobiet tworzone są od nazwiska lub imienia męża za pomocą odpowiednich sufiksów: *-ina* || *-yna*, *-ka*, *-owa*, niekiedy z utrwaloną wymową z samogłoską pochyloną w wygłosie, por.:

Zośka Kunefalina ‘Zośka, żona Kunefała’ [P 104];

Krysina ‘żona Krysy’ [B 51];

Kalicino ‘żona Kality’ [M 332];

Kulidzyna ‘żona Kuliga’ [P 5];

Tomkowa Sroczyzna ‘żona Tomka Sroka’ [M 135];

Cojcyo ‘żona Cojki’ [M 217];

Siudyzka ‘żona Siudygi’ [P 5];

Kiecowa ‘żona Kieca’ [M 30];

Stachowa ‘żona Stacha’ [B 55];

Janowo ‘żona Jana’ [M 162].

Kobietę, której zmarł mąż, określa wspólnoodmianowa nazwa *wdowa*, por.:

Raptowny był chłopak ten młynarczyk, to od razu z Bronką szedł do **wdowy** [M 286];

[...] **wdowę** ostawił – Walerkę z Siudoków [M 141].

Akt zawarcia małżeństwa z perspektywy mężczyzny wyrażają literackie czasowniki *ożenić się* (*ożenić sie*), *żenić się*, a także odczasownikowe rzeczowniki *ożenek*, *żeniaczka*, por.:

Nie słuchał, **ożenił się** z nią, bo tak, ją tylko chciał, ją... [P 91];

– **Ożenił sie**, no widzicie [P 126];

[...] jak to gospodarski syn miałby **się żenić** z taką Kłaczanką na jednym zagoniu [M 204];

Na bide **sie** bede **zenił**? [B 174];

Przecież to wszystko złe zaczęło się dopiero od **ożenku** z tą Kretówną [P 118];

Teofil wziął nie zabudowaną część i zaczął się zaraz po **żeniaczce** stawiać [P 103];

Nie rwał się do **żeniaczki**, choć kobieta w gospodarce za miód by się zdała [B 81].

O mężczyźnie żonatym mówi się, że *ma babę*, lub określa się go odimiesłowowym przymiotnikiem *obabiały*, por.:

Gospodarz był na swoim niezły i **babę młodą miał** [M 133];

[...] cera zszarzała i pokryła się bezkrwistą maścią, co więcej by służyła **obabiałemu**, dzieciatemu chłopu [B 98].

Zawieranie ślubu z perspektywy kobiety określają czasowniki: *ożenić się*, *żenić się*, *wychodzić za kogoś*, a w *Młodości Jasia Kunefala*, najmocniej nasiąkniętej językiem literackim, jedynie ogólnopolskie wyrażenie *wyjść (za kogoś) za mąż*, por.:

[...] z babami to także wiadomo: gza dostanie, ukąsi ją, zarazę, i szukaj wiatru po polach, bo z drugim **się ożeni** [M 187];

Żeniła się Bronka, ostatnia córka bogacza Pasiochy [M 73];

Druga **wychodzi za soltysowego brata** [M 117];

[...] musiała **za mąż wyjść** [P 16];

– Wiesz, a ja tak zawsze marzyłam, że **wyjdę za ciebie za mąż** [P 75].

W tradycyjnej kulturze wiejskiej o zawarciu małżeństwa przez dziecko decydują rodzice. Ich zaangażowanie oddają czasowniki *wydawać* i *zenić*, a także *wianować* ‘przekazywać wiano’:

– Oj, córecko, córecko! Oj dziecino ty moja, toz **bym cie wydała i zenila**, toz **bym wianowała!** [M 278].

Jeśli kobieta jest już czyjąś żoną, stan ten oddaje s frazeologizowane połączenie *siedzieć z chłopem*:

[...] jedna już poszła na Obrazów i **siedzi z chłopem** [M 117].

Z kolei zbyt długie trwanie w stanie panińskim w *Drodze przez wieś* wyrażają gwarowy czasownik *dziewkować* (SWG: 228) i metafora *kisnąć*, tworząca obraz starej panny jako kobiety, która mieszka w ciasnym domu rodzinnym i psuje się:

Nigdy dawniej się tak nie zdarzyło, żeby w każdej prawie chałupie **dziewkowała i kisnęła** latami taka jedna, druga Margośka [B 171].

2.1.2. OJCIEC, MATKA

W tekstach literackich mężczyzna, który spłodził dziecko, określany jest ogólnopolskimi leksemami *ojciec* (*ocięc*), *tata*, *tato*, a także ekspresywnymi – w zależności od kontekstu nacechowanymi pieszczotliwie lub ironicznie – formami *tatko*, *tatul*, *tatus*. W *Drodze przez wieś* ojciec w podeszłym wieku, a jednocześnie nielubiany przez syna, został ponadto przez narratora nazwany rzeczownikiem odprzymiotnikowym *stary*, por.:

Stary od razu skręcił z miejsca:

– O, ni mom, widzis. Miołem troche, tom spłacił rote za ten dywon do kliconoskiego kościoła [...].

Wiedział Stach Płaza, co koszuja **ojca** owe dywany [B 60];

Wyparli sie **ocięc** ciebie [M 246];

To my juz **tata** nieroz pokazywoł [M 66];

– **Taty** jeszcze nie ma? [P 33];

– A czego to tak **tatko**? [P 8];

– Nasi **tatul**, to dopiro modrala. Som cysorz by tak nie umyśłoł, jak se óni umyśłoł – gwarzył radośnie tego wieczora brat Kaźmirz [B 96];

[...] idź do swojego **tatusia**, żeby ci pokozoł, jak sie gospodrzyć [B 55];

– **Tatusiu**, co wom? [M 395].

Wyraz *tato* oraz jego pieszczotliwe derywaty mogą pełnić funkcję zwrotów adresatywnych, por.:

– **Tato! Tato!** – darły się jedno przez drugie [M 139];

– A czego to tak **tatko**? [P 8];

– **Tatusiu**, co wom? [M 395].

W tekstach występują derywaty wyrazu *ojciec*: *ojcowski*, *ojcowy*, *ojcowizna*, por.:

[...] trza go słuchać musowo i bez słowa przystać na **ojcowską** wolę [B 97];

Jaś potrafił już siadać na konie i wypadać galopem do rzeki na pojenie, a i bronował niezgorzej. Pocięcha **ojcowa** [M 57];

Bronek gospodaruje na **ojcowiznie** – ma się zamiar żenić [P 59].

Wiryliczacja formalna przejawia się w używaniu formy l. mn. *ojce*, wskazującej na oboje rodziców, por.:

U Walkowych **ojców** było dużo roboty [M 40];

– Świeci Pańscy, dyc **ojce** Julcyne oboje! [M 246];

On jeszcze młodziak, a zaś **ojce** starzy [B 86].

W materiale tekstowym ojciec adopcyjny, drugi mąż matki, określany jest wyrazem *ojczym* (*ojcym*), por.:

[...] miał być wrychle ojcem dla jednych, a dla drugich **ojczymem** [B 11];

Ojczym byłby lepszy [B 60].

W *Drodze przez wieś* występuje również zestawienie *ojczym-mężczydusza*, kształtujące negatywny wizerunek tej postaci:

[...] sieroty dostaną **ojczyma-mężczyduszę** [B 133].

Spotykane w tekstach nazwy matki to: spieszczenia *mama*, *mamusia*, nacechowane współczuciem zgrubienie *matczyisko* oraz forma literacka *matka*, która jako jedyna występuje we wszystkich warstwach narracyjnych. Wyraz *mama* używany jest przez dzieci podczas zwracania się do rodzicielki, mówienia bądź myślenia o niej, a *mamusia* funkcjonuje wyłącznie jako zwrot adresatywny, por.:

– **Matka** się martwi o ciebie – szepnął Adam [P 66];

To wydał się wdowie ten Wicus – **matce** nieszczęsnej. Widzi, że Bronka wodzi za nim całymi oczami [M 287];

– Yj, córecko – uśmiecha się łzami **matka** [M 287];

– Mówcie, **mama!** Ino co? [M 45];

Nawet nieboszczka **mama** nasi długo nie mogli [P 14];

I czego wy jesteście taka płaczka, **mamo!** Nie trzeba mi dużo, spuszczyć tylko powieki i już widzę te wasze oczy. Lękliwe mieliście i takie proszące, jakby za jadło dla nas gotowi byliście lizać łapy temu Bryle. **Mamo**, oj, **mamo** [P 38];

– Jak koczecie, **mamusiu**, to cóż sie ni mom słuchać? [M 282];

Matczyisko się żaliło po rozstaniu, choć synalek był hardy i nieraz przeciw niej pyskował [M 26].

Odnoszące się do matki przymiotniki zbudowane są na temacie *mat-* (*matczyny*, *matcyny*), por.:

[...] sierotkę zabrały dziadki do opieki, żeby chłopaczka wychować, a jak urośnie do pełnych lat, to mu dopiero całą **matczyną** część oddadzą [B 57];

Jak dziecko, mówie, bo całe życie widać chciołbyś dyndać u **matcyny** piersi [M 381].

Macocho określana jest leksemem znanym z polszczyzny ogólnej, por.:

„Przecie jo nie bede od **macochy**” – myślał co jeden, co drugi [B 11];

[...] dla sierotki będzie przez to lepiej, że ciotkę dostanie za **macochę** [B 82].

2.1.3. DZIECI

W tekstach literackich funkcjonuje znany z polszczyzny ogólnej leksem *dziecko*, który może oznaczać: 1) każdą niedorośłą osobę od urodzenia do wieku młodzieńczego; 2) potomka. W dialogach i monologach wewnętrznych w liczbie mnogiej przybiera on niekiedy typowy dla gwar paradygmat odmiany – M., B. *dziecka*, D. *dziecek*, C. *dzieckom*, N. *dzieckami*, Msc. *dzieckach*, por.:

Wyskwineła się ta pomroka, gdy był jeszcze **dzieckiem** [B 85];

– Oj, **dzieci** moje – niebogie! Syny moje i wnuceta! – zawodzi Frankowa [M 249];

Jasiowina, co był starszy – **dziecek** dwoje już se przysporzył i ma [M 249].

Rzeczownikowe derywaty omawianego wyrazu spotykane w utworach literackich to zdrobnienie *dzieciątko* i zgrubienie *dziecisko*, por.:

[...] jakoś po roku **dzieciątko** się nadarzyło [M 79];

Dobrze, co tu tego chrustu, tych gałęzi nazwłóczyły starsze **dzieciska** z ojcem [M 325].

Z materiału badawczego wyekscerpowano również przymiotnik *dziecięcy*, por.:

Pietrkom także żal było rozstawać się z **dziecięcym** jazgotem [M 360].

Niektóre pejoratywnie nacechowane określenia dzieci występujące w tekstach konotują pochodzenie z nieprawego łoża (*bachor*, *wyrodek*). Ponieważ odnoszone są do dzieci mających oboje rodziców, pełnią wyłącznie funkcję ekspresywną, służą obrażeniu lub tylko napiętnowaniu niewłaściwego zachowania. Z kolei nazwy *smark* i *smarkoc* motywowane są skłonnością dzieci do chorób i płaczu, w wyniku których wypływa z nosa wydzielina, potocznie nazywana *smarkami*. Ten ekspresywizm używany jest z lekceważeniem lub gniewem, por.:

Myśl jedna stanęła i Matus, i synowa, i Marcelek, i te zarazy nawet, **bachory** małe, wnuczki przekłete [M 195];

– Mota jo, lotawice – ni to się gniewa, ni to się śmieje ojciec z takiego **bachora** [M 354];

– Wara, ty **wyrodku**, od woza! [M 198];

– Co ty tu, **smarku** jeden, bedzies wycynioł i co chces od Julki? [M 261];

– Juzci tyz modralino! To leć se sama, kiej ci sie zachciwo! Zasedzioł sie kaj u kogo **smark** jeden, to go ni ma. Wis? [M 325–326];

– A cóz ty tu paskudzis, **smarkocu**? [M 369].

Młodzieńca określa nazwa *pędrak*, ukonstytuowana w wyniku podobieństwa młodzieńczego etapu życia do larwalnego stadium rozwoju owada:

Loboga – chłop już niemłody, a poczał się stowarzyszać z **pędrakami**. Z **pędrakami** – i to, co gorsze, we wsi się zdarzyły [M 303].

Pieszczotliwy wydzźwięk mają nazwy *iskierka*, *maleństwo* i *robocek*, tym bardziej że wypowiedane są przez troszczących się rodziców, por.:

– Jezu drogi, przywróć Julci zdrowie, dej ji tamte siły! Nie rób siroty z ty niewinny **iskierki!** [B 78];

Ale matka – matką. Nieba by przychyliła dla **maleństwa**, słoneczko złociste zdjęłyby z wysokości, albo ten miesięczek rogaty dałaby mu na zabawkę [M 366];

– To cóż jem, **robockom**, poradze insego, kiej nie wiem. Palice bym jem swoje obciena i podała, niechby ino bidy nie miały, Panno Nojświetszo... [M 249].

Z kolei litością i współczuciem nacechowany jest wyraz *chuchraczyna*, motywowany drobną budową ciała (por. SJPD, s.v. *chuchrak*):

Wyskwineła się ta pomroka, gdy był jeszcze dzieckiem – **chuchraczyną** [B 85].

W opowiadaniach S. Młodożeńca występuje kolektywne określenie małych dzieci *drobiazg*, por.:

Przystawał więc Ignac do małego **drobiazgu** i brał udział w całkiem nieodpowiednich jego wiekowi zabawach [M 58];

Pewnie, że nie o naukach dla Józia można było myśleć w tej chałupie komornika, gdzie czasem ciepłej warzy nie starczało dla licznych **drobiazgu** [M 366].

W zebranych materiale badawczym znalazło się przezwisko dziecka utworzone od nazwiska jego ojca *Barbach* (w ten sposób nazwano nieślubne dziecko) i złożonego sufiksu *-qtko*, typowego dla nazw młodych zwierząt, por.:

– Hi-hi-hi! – dośmiesza się Zygmōś. – Bedzie ci Pasiosonka rada za te kumendyje. Ōna, nieboga, ceko weselo, a ty juz z **Barbasiotkiem!** [M 129].

Dziecko osierocone określane jest znanymi z polszczyzny ogólnej leksemami *sierota* (*sirota*), *sierotka*, por.:

– **Jak siroty ostatnie, abo jescce gorzyj!** [M 263];

Sierotka woła opieki [B 80].

Natomiast na dziecko nieślubne wskazują pejoratywnie nacechowane nazwy *bachor* i *najduch*, por.:

– Uspokój się, synku. Otumanił ją ten Franków fabrykant, no i **najducha** urodziła.

– Co? – zachnął się na matkę. – Namowiocie mnie, zebym cudzego **bachora** zywil? [M 45];

Złodziejstwa – były, bijatyki – były, oszukaństwa – były, **najduchy** – się zdarzały [M 141].

Dziecko płci męskiej wyraża współnoodmianowy leksemem *chłopak* (również w zapisanym brzmieniu gwarowym *chłopok*) oraz utworzone od niego, nacechowane ekspresywnie, derywaty: *chłopaczyna*, *chłopaczysko*, por.:

[...] wylatywał na wieś do **chłopaków** [B 86];

– A ten? Utropienie z **chłopkiem**. Jak sie tyz takie upległo? [M 57];

Nic się **chłopaczynie** nie udawało [M 58];

[...] stroje, zabawy, śmiechy z **chłopaczyskami** [B 178].

W tekstach literackich dziecko płci męskiej w stosunku do swoich rodziców określane jest ogólnopolskim leksemem *syn*. W M. I. mn. wyraz ten przyjmuje postać *syny*, por.:

Nie odstąpił ani na krok do **syna** Kulawca przy odsypie ordynarii [B 69];

– Ani sie gniwoj, **synu** [M 160];

Syny wracają po wojsku, kawalery gotowe, wymustrowane, strojne [M 379].

Funkcjonują ekspresywizmy o pieśczośliwym, ironicznym lub lekceważącym – w zależności od kontekstu – zabarwieniu: *synal*, *synecek*, *synek*, *synuś*, por.:

Do krwi zbił raz tego **synala** [B 69];

„**Synecku** mój, **synecku**...” [P 83];

A chwyće kuma i kumoske za nogi! Pokłoń sie, **synku!** [M 108];

Do samego Kality chodziła i skamlała: niechże poskromi **synusia** i zabroni napastować [M 277].

Derywowane od rzeczownika *syn* przymiotniki mają w tekście postaci *synowski* i *synowy*, por.:

Wyprostował się i niekiej zolbrzymiał, gdy stanął w pobok tych drzew, żeby ich bronić przed cudzą, choć **synowską** chęcią [M 340];

W **synowej** oborze chował krowę [B 69].

Spotykane jest typowe dla gwar określenie *parobek*³⁰, por.:

Teraz oczy ojca nakierowały się na chłopaka. Stefek przyniesie wybawienie, Stefek, prawa ręka ojca, **parobek** zdatny i urodziwy, robotny i zuch [B 26];

Pasiochów **parobek** to on był, co tu niedaleko koniczynę siekła na jednym z pól bogacza [M 161].

Od rzeczownika *parobek* w *Drodze przez wieś* funkcjonuje m.in. czasownik *parobkować* ‘pomagać w pracy’ (por. SJPD: ‘być parobkiem, służyć u kogo’):

Przy gospodarce widzieli go od maleńka. Jak to się chybko uwijał we żniwa i w kopania, jak mu pieronem w rękach warczało, jak zdalnie **parobkował** przy ojcu [B 77].

³⁰ Wyraz *parobek* ma też inne znaczenia: 1) ‘stały lub sezonowy robotnik najemny w prywatnym gospodarstwie rolnym, 2) daw. dziś gw. ‘młodzieniec, kawaler’ (SJPD; por. SGL: 179). Są one obecne również w tekstach literackich. Słabo zarysowany kontekst sytuacyjny nie zawsze pozwala na ich rozróżnienie.

Kiedy bohaterowie lub narrator tekstów literackich chcą podkreślić, że dany chłopiec lub mężczyzna to dziecko konkretnych osób, najczęściej posługują się konstrukcjami z nazwami osobowymi, wskazującymi na ojca lub całą rodzinę, albo przymiotnikami dzierżawczych derywowanymi od nazwiska, zawodu lub pełnionej w społeczeństwie funkcji ojca, por.:

Beniamin **Skrzypków** ‘Beniamin, syn Skrzypka’ [P 155];

Jantek **sołtysów** ‘Janek, syn sołtysa’ [M 168];

Jaś **kowalów** ‘Jaś, syn kowala’ [M 243];

Jaś **Wiatrów** ‘Jaś, syn Wiatra’ [M 240];

szewca Chodały Wojtuś ‘Wojtuś, syn szewca Chodały’ [M 256];

Władziu **Franków** ‘Władziu, syn Franka’ [B 186];

Wojewody Jędrka Jaś ‘Jaś, syn Jędrka Wojewody’ [M 169].

Z materiału wyekscerpowano nieoficjalne antroponimy wskazujące na przynależność rodziną. Formacje odojcowskie tworzone są za pomocą sufiksów *-ka*, *-ok* lub *-yk*, por.:

Olech **Płazka** ‘syn Płazy’ [B 194];

Józek **Kaliciok** ‘syn Kality’ [M 285];

Stach **Twarogocyk** ‘syn Twaroga’ [B 143];

Soski ‘synowie Sochy’ [B 101].

To, że dany mężczyzna jest czyimś synem, pokazują też konstrukcje z przymiotnikiem *młody* i nazwiskiem rodowym, por.:

młody Piekos [M 257];

młody Zimniok [M 141].

Chłopca, który jest pierwszym dzieckiem małżonków, określa przymiotnik pierworodny, por.:

Pierworodny to mój [P 13];

Syn będący jedynym dzieckiem danej pary to *jedynak* (*jedynok*), por.:

[...] ojciec ma go ino jednego na świecie. Jedno dziecko, jednego syna – **jedynaka** [B 57];

– [...] Idź do ojca, **jedynoku!** Do ojca! [B 56].

Na niedorosłą osobę płci żeńskiej wskazuje leksem *dziewczyna* (*dziewcyzna*). Z kolei dyferencyjny leksem *dziewucha* może odnosić się zarówno do córki, jak i do każdej dziewczyny, por.:

Gluchawa była **dziewczyna** i nie dosłyszała [M 232];

– Czyż nie trza było tu samemu przyjechać?! Nikt by nie wiedział. **Dziewczyna** zapomniały, za innego by wyszła... Romantyk! ot, dureń nie romantyk! [P 60];

– Brońciu, córuchno moja, to sie ustatkuj, pilnuj sie, **dziewecyno**, i nie wlaż tem ludziom na jezyki, zeby ciogle godali [M 278];

– Jo zawse godałam, ze to nicwort **dziewecyna** [P 73];

U somsiada była **dziewucha** i sześć morgów przylegało do Jercykowych sześciu [M 78];

Trzy **dziewuchy** w domu, a kaj syn? Nie ma [M 117];

Odgarniała je garścią i smyrgała snopami jak najżwawsza **dziewucha** [M 30].

Wyłącznie w *Młodości Jasia Kunefala* funkcjonuje forma liczby mnogiej wyrazu *dziewczę*, znanego z polszczyzny literackiej. Używa go narrator, por.:

Przy studni, gdzie najszersza ulica skręcała ku polom nad Sanem, **dziewczęta** ubrane w jaskrawego koloru bluzki, wśród żartów i uśmiechu nabierały wodę [P 56];

Z daleka napływały tu śmiechy **dziewcząt**, krzyki, brutalne i zaczepne, chłopców [P 73].

Nacechowane ekspresywnie derywaty *dziewczyca*, *dziewuszka* (*dziewuska*), *dziewuszyna* (*dziewusyna*) określają dziewczynę bez wskazania na relację rodzinną. Dodatkowo bohaterowie S. Młodożeńca *dziewusyną* nazywają dorosłą kobietę, charakteryzującą się drobną, typową dla dziewcząt, budową ciała, por.:

[...] **dziewcyca** domu pilnuje i w niedziele nie ciekio [M 233];

Dziecko przecie jeszczce. **Dziewuszka** nieletnia [B 177];

[...] **dziewuska** nawet nicego i wiele w robocie potrafió [M 205];

Miał ci tam upatrzoną **dziewusynę**. Biedna, to niech ta, ale za to śwarna i obrotna [M 78];

– Walek! To cheba nie Mańka urodziła dziecko?

– Ino chto? – zaperzył się, bo w tych rzeczach był surowy.

– Kaz by tako **dziewusyna** tyle nastarcyła? – brał tamten przyjacielskim tonem.

– A, widzis! **Dziewusyna**, ale zuch! Potrafi...

Aż oczy błyszczały mu dumą [M 38].

W tekście S. Młodożeniec użył znanego z polszczyzny potocznej określenia *dziwka*, które w różnych gwarach funkcjonuje bez stylistycznego czy ekspresywnego ładunku i oznacza córkę lub dziewczynę (por. Grochola-Szczepanek 2012: 186). W opowiadaniu posłużyło ono do nazwania dziewczyny krnąbrnej, przysparzającej rodzicom zmartwień:

[...] dziewcyca domu pilnuje i w niedziele nie ciekio. Zawse obrzodzi i ni ma zgłoby, jak z insemy **dziwkamy** [M 233].

Z kolei do dziewczyny posługującej we dworze odnosi się rzeczownik *dziewka*, por.:

Jakże to wypadło, a zdarzyło się, że dałuszkowski dziedzic nie z kim innym, a z **dziewką** dworską się ożenił – i skończone [M 208];

I wstydziała, że gospodarski syn z **dziewką** na służbie się zadaje i pomiaru tu nie ma żadnego [M 277],

ale już piśszczotliwy wydzźwięk ma utworzony od niego derywat *dzieweczka*. W ten sposób młody mężczyzna określa dziewczynę, która mu się podoba:

Jadwiś – **dzieweczka** samo zdrowie, kiej papierówka, jucha, chrupiąca! [M 107].

Incydentalnie w znaczeniu małej dziewczynki została użyta forma rodzaju żeńskiego przymiotnika *mały*, por.:

Choróbsko, co zjadło matkę, rzuciło się na **małą** [B 81–82].

Dziecko płci żeńskiej określają neutralny apelatyw *córka*, występujący we wszystkich warstwach narracyjnych, a także deminutywy: *córeczka (córecka)*, *córuchna*, *córunia*, *córusia*, w zależności od kontekstu nacechowane piśszczotliwie lub ironicznie, pełniące funkcję zwrotów adresatywnych i używane w monologach wewnętrznych lub w partiach mowy pozornie zależnej, por.:

To jego Hania – **córeczka** kochana, rodzona – odpowiada za chłopa. Mówi tak, że nikiej przewagę miałyby mieć, mądrzejsza od niego [...]! Smarkuła jedna! [M 391];

– [...] przecie wszycko będzie dobrze, i już sie nie turbujta, **moje córki** [M 159–160];

– Mom **córkę**, cy nieładno? Spojrzyj, możemy być swatami [P 119];

Córki jego, panny uczone, z hyclami figlują i za ręce się biorą [M 214];

– Yj, **córecko** – uśmiecza się łzami matka. – Lo niedobry **córki** to dólary miałam i ich wymyśliłam, ale lo poćciwy dziewuchy to dobry cłowiek nojlepszy [M 287];

– Mom interes, to chodze i co komu do tego? [...] **Córecka**, godocie, a wom co do tego? [M 280];

– Brońciu, **córuchno moja**, to sie ustatkuj, pilnuj sie, dziewcyno, i nie włącz tem ludziom na języki, zeby ciogle godali [M 278];

– Nie płac, dziecko, bo wszycko sie naprawi i będzie jesce lepi! No, nie płac, **córuniu!** [M 388];

Na kpiny poszło wyraźnie i dogryzki! Na śmiech. Z kogo? Ze swojego zięcia! Z chłopa ich własnej **córusi!** [M 381].

W świecie przedstawionym, podobnie jak w pozatekstowej rzeczywistości wiejskiej, córki nazywane są w sposób wskazujący na ich więzi rodzinne. Przewiska tworzone są regularnie od nazwisk lub imion ojców za pomocą sufiksów: *-anka (-onka)*, *-ówna (-owna)*, a także *-owa* – ten przyrostek w języku literackim tworzy formacje odmęzowskie, jednak w gwarach obsługuje też nazwy panien (Grochola-Szczepanek 2012: 169), por.:

Chodolanki ‘córki Chodały’ [M 161];

Anielka **Smalirzonka** ‘Anielka, córka Smalicha’ [P 166];

Marysia **Gabrylonka** ‘Marysia, córka Gabryla’ [M 101];

Zosia **Pawlikówna** ‘Zosia, córka Pawlika’ [P 64];

Sabcia **Figacowna** ‘Sabcia, córka Figaca’ [M 241];

Solcia **Kłakowa** ‘Solcia, córka Kłaka’ [M 204].

Ponadto z materiału badawczego wyekscerpowano konstrukcje opisowe, por.:

Walerka z Siudoków [M 141];

Jagna Michała Ziola [P 84].

2.2. WIZERUNEK

2.2.1. MAŻ, ŻONA

2.2.1.1. STAROPANIEŃSTWO I STAROKAWALERSTWO

W. Burek w jednym z opowiadań przedstawia nieszczęście, jakie nawiedziło Ocinek – liczebną przewagę młodych dziewcząt nad chłopcami i wynikającą z tego groźbę zbiorowego staropanieństwa, które przyniesie hańbę całej społeczności. Struktura płci w Ocinku sprawiła bowiem, że przez mieszkańców okolicznych wsi jest on nazywany *Dziwkowem* (por. *dziwka* ‘panna, młoda niezamężna kobieta’; SGL: 68; *dziewkować* ‘trwać w staropanieństwie’; SWG: 228):

W dziewczuchy obrodziła wieś tak suto, że starczyłoby tej materii na długi rospens. Na parę niezłych lat albo dla trzech wsi do wyboru. Cóż poradzić, kiedy tak wypadło. Nigdy dawniej się tak nie zdarzało, żeby w każdej prawie chałupie **dziewkowała i kisnęła latami** taka jedna, druga Margośka. Co tam: jedna! Po dwie, a ówdzie i trzy **panny sięją rutkę** i długo, oj długo czekają. Wyglądają kawalera, swojego chłopca, co by nareszcie przerwał to czekanie i **zajął zgłodniałe i samotne przed ołtarz**. Skoro **taki już obyczaj i prawo nie insze**.

Prawo prawem, a na Ocinku hurma dziewczycy kwitnie i **przekwita**. Czy nie dziwno się robi, gdy się przeliczy ocińskie chałupy, a później się weźmie panny do rachunku? O, walnie przerastają dziewczuchy ocińskie ponad liczbę chałup, pełno ich na granicach, chmarami idą na sumę, aż dzwoni ich głosami droga w niedzielę [...]. I chodzi chwała Ocinka stronami, że dziewczuch tutaj w bród, że stanu panieńskiego wiele [...]. To i mnoży się ten dziewczynski kwiat, bogacieje w ilość dziewczynskie pogłowię i ta poroda na dziewczuchy zmajstrowała tyle, że chłopaczyska okoliczne nie mówią już jak dawniej „na Ocinku” ino prześmiechem „**na Dziwkowie**” [...].

Lata lecą, roków dziewczusze przybawiają, i dokądże, Bożeż kochany, będzie się dzieckowina **tyrała przy ojcach** [B 172–173].

Powyższy fragment utrwala stereotypowe postrzeżenie staropanieństwa jako nieszczęśliwego, samotnego, bezcelowego życia, żegnania się z przemijającą młodością, o czym informują konstrukcje składniowe z czasownikami odsyłającymi do świata natury: *kisnąć* (‘ulegać fermentacji, kwaśnieć, kisić się’, *przen.* ‘przebywać ciągle w domu, nie mieć towarzysztwa, rozrywek’; SJPD) i *przekwitać* (‘o roślinach: tracić kwiaty, przestawać kwitnąć’, *przen.* ‘o ludziach: tracić cechy młodości’; SJPD). Młode kobiety pragną miłości (por. epitet *zgłodniałe*) i marzą o wyjściu za mąż. Losowi dopomagają poprzez sianie ruty – rośliny symbolizującej czystość i dziewictwo, oznaczającej gotowość do zawarcia małżeństwa, postrzeganej także jako afrodyzjak – jej zapach miał wabić mężczyzn. Jednocześnie frazeologizm *siać rutę* oznacza *staropanieństwo* (Kujawska 2016: 468). Z kolei mieszkanie w domu rodzinnym sprzawdza się do ciężkiej, fizycznej pracy (por. *tyrać przy ojcach*).

Wyjście za mąż postrzegane jest jako jedyna droga do ułożenia sobie szczęśliwego życia, powinien to być przestrzegany na wsi obyczaj, ale też jest to przysługujące każdej kobiecie prawo (por. *taki już obyczaj i prawo nie insze*).

Staropanieństwo jako fizyczne wyniszczenie (wysuszenie) ukazuje również cytata z *Młodości Jasia Kunefala*:

Nie lepi to było **zasuszyć się w panieństwie**, nie sprzęgać się z takim ciamajdą!
[P 12–14].

Niewywiązanie się z obowiązku założenia rodziny spotyka się z wyraźnym sprzeciwem i krytyką społeczności wiejskiej. Opowiadanie S. Młodożeńca *Nuta* przedstawia Jantka Skroka, który nie może sobie znaleźć żony tylko dlatego, że ma białe włosy i wąsy. O ile fakt, że się nie ożenił, wydaje się opinii społecznej całkiem zrozumiały (współmieszkańcy doceniają nawet zalety takiego stylu życia – mniejszą liczbę kłopotów, wygodę), o tyle szczególne poruszenie wywołuje wiadomość, że wyprowadził się od rodziców, prowadzi gospodarstwo, wybudował dom, a do pomocy zatrudnił komornicę. Sposób, w jaki żyje, stał się motywacją dla porównania go do siedzącego w norze borsuka (gwarowa frazeologia również utrwała samotniczy tryb życia tego zwierzęcia, por. *nieprzystępny jak borsuk*; Rak 2007b: 113):

Jantek Skrok jeszcze się nie ożenił. Nie ożenił się, to nic: mniej kłopotów na łbie i zmartwienia. To jego profit i wygoda.

Ale... No, ale...

Nie ożenił się, a czegoś **na swoje poszedł i gospodarkę prowadzi sam, kawaler?**

Ojciec mu pisał tę ziemię, kolonijkę jak się patrzy. Wziął i chałupę postawił. Jak postawił, to siedzi i gospodarzy.

– Bez baby?

– Bez baby!

– Bez dzieciek?

– Juści bez dzieciek!

– I bez nikogo?

– Y, bez nikogo, to nie, bo staro Kłakowo – komornicę zgodził i siedzo we dwoje.

Baba mu obrzodek domowy robi – i gospodarzy...

– Tśśś! [...]

Trzydzieści prawie lat chłopu – i kawaler!

– Nie chcioł?

– Co ni miał chcić? Chcioł. Chto by ta nie chcioł, póki jesce młody.

[...] tak jest, jak to nie bywało, żeby **sam w chałupie chłop siedział jak borsuk, jucha, w dziurze**, albo co takiego [M 288–292].

Natomiast w *Drodze przez wieś* ze sprzeciwem społeczności spotykają się dwaj bracia, którzy nie chcąc żenić się z biedniejszymi od siebie dziewczętami, aby nie pomniejszyć majątku, mieszkają z matką. Ich nieprototypowe życie (*Bez ciepłości rodzinnej przy babie i dzieckach*) stało się motywacją dla określenia *dziady* i porównania do ukrywających się w kątach pajaków:

Dziady to – nie kawalery. Zdziczało toto w odludkostwie, w sobkowatym życiu i tych myślach dawnych, co to ino wedle nowych morgów kołowały. I w tym żywocie niezdamnym z matulą staruchą. **Bez ciepłości familijnej przy babie i dzieckach [...]**. Ano to siedzą se braty na kawalerstwie, **chowają się po kątach jak pająki** [B 102–103].

2.2.1.2. ZAWARCIE MAŁŻEŃSTWA A WZGLĘDY FINANSOWE

Społeczność wiejska niechętnie spogląda na mezalianse. Mężczyźnie pochodzącemu z bogatej rodziny nie wypada związać się z biedną dziewczyną:

Do samego Kality chodziła i skamlała: niechże poskromi synusia i zabroni napastować. I **wstydzila, że gospodarski syn z dziewczką na służbie się zadaje** i pomiaru tu nie ma żadnego [M 277].

O wyborze żony czy męża decydują na ogół względy finansowe – ten element współtworzący obraz wiejskiej rodziny utrwalili wszyscy pisarze, por.:

Do mnie chodził Jaś Palusek, miał się zenić ze mną, przysięgoł [...]. Ale gdzie ta wierzyć komu – mówiła dalej. **Obiecali mu gdzie indziej więcej majątku, posiad tam jak gdyby nic** [P 114];

– Jo insy nie wezne, **jak nie bedzie miała z osiem mórg, no, niech bedzie i sześć**. To nie hónór, zebym się miał zenić z dziadówko. Co by famielijo powiedziała! [B 103];

To pannom ani się który wyda, bo **czekają lepszego**. To już się któryś uwidział – a znowu on nosem kręci i nadyma się: **wiano mu małe albo co**.

– **Wiano mu małe**, zorazie! Do taki panny i **wiano małe!** [M 209];

Kaj tyz takiemu na stýrech morgach do gospodarski panny? [M 241].

W wiejskim systemie kulturowym optymalnym rozwiązaniem jest poślubienie osoby z tej samej wsi. W przeciwnym razie jedno z małżonków będzie musiało porzucić rodzinną miejscowość, bliskich i krajan (por. *wyrzec się wszystkiego*). Ponieważ mężczyzna reprezentuje rodzinę na zewnątrz, wskazane jest, aby po ślubie przeprowadziła się do niego żona. Inaczej trudno mu będzie zbudować autorytet rodziny – w nowym miejscu zawsze będzie postrzegany jako obcy, niepasujący do gromady (por. *jak wrona z gołębiami*):

Baba ino co niektóra szła na inną wieś – a babie to nie dziw: **wyrzeknie ci się wszystkiego za byle co, a czasem to i musi**. A zresztą niełatwo ta puszczą do niej na wieś innego chłopca, bo ci nie pasuje. **Jak wrona, jucha, z gołębiami** [M 116].

Inaczej sytuacja wygląda w wypadku ostatniej wychodzącej za mąż panny. Rodzice oczekują, że zostanie w rodzinnym domu, wraz z mężem przejmie ich gospodarstwo i zaopiekuje się nimi na starość:

[...] **jedna już poszła na Obrazów i siedzi z chłopem**. Druga wychodzi za sołtysowego brata i **idzie z chalupy, bo tam dają ziemię**. A co będzie z trzecią? Z Rózią? Dyć we wsi dla niej kawalera nie ma. Są albo za młode, albo za biedne, a takiego jak trza – nie ma. **Rózia musi ostać w domu. Rózia dostanie już wszystko po ojcach** i niemało: dziesięć mórg pola i całe dwie morgi łąki [M 117].

2.2.1.3. CZAS NA ZAWARCIE MAŁŻEŃSTWA

Językowymi wykładnikami odpowiedniej pory na zawarcie małżeństwa są omowne wyrażenia, takie jak: *iść w lata, duża pora przyszła, (mój, twój; akuraty, ostatni) cas, pora akuratna*, por.:

Ale dziewuchy szły w lata, Jędrkowi **duża pora przyszła** [M 157];

Wydajcie mnie za chłopca, bo **mój cas**. Józka Prowdzionka o dwa lata młodszo i już jo zenio [M 278];

– Rośnies ty se, Solciu, u ojca swojego i już. A na cóz ty cekos, kiej se tak rośnies? Chto tu po ciebie przydzie, żeby cie wzion? [...] kiej to **twój cas**. **Twój cas** idzie i nie wis... [M 203];

No, nareszcie jest chłopak wolny, po służbie, **w akuratnych latach**, sposobny, żeby odmienić życie na zwykły chłopski los, na swoim, przy kobiecie [B 90];

– Dyc wiadomo wom, panienki, że to **cas ostatni**. Prose tyz was i uprosom, i żeby wom Pon Jezus pomogol. Panowie prowdziwi do was tu przyjado, to prose was... [M 210];

[...] **pora naszła akuratna**, a przy tym wszystkim, laboga, jakoś nie może się im nadać żeniaczka! Lata lecą, roków dziewusze przybawiają, i dokądże, Bożeż kochany, będzie się dzieckowina tyrała przy ojcach [B 173].

Spółeczności przedstawione w utworach literackich jako normę dla mężczyzny uznają zawarcie związku małżeńskiego między 20. a 30. rokiem życia, niekiedy czas ten przypada po powrocie ze służby wojskowej. O oczekiwaniu porzucenia stanu kawalerskiego przez młodego mężczyznę i piętnowaniu opieszałości w tym względzie świadczą użyte przez podmiot mówiący środki leksykalne, np. wykładnik temporalny *jeszcze*, wykładnik gradacji *tak* (w zestawieniu z konstrukcją *długo się nie żenił*):

Kawaler był **jeszcze**, choć mu się wydawało po trzydziestce [...].

Ktoś znajomy rzeczy tłumaczył jej, że po miejskich pannach się oglądał, to dlatego **tak długo się nie żenił** [M 141–142].

W kolejnym cytacie podmiot mówiący tak ukształtował wypowiedź, aby spotęgować u odbiorcy zdziwienie, że prawie trzydziestoletni *chłop* jest kawalerem:

Trzydzieści prawie lat chłopu – i kawaler! [M 289].

Wielu młodych mężczyzn podczas I wojny światowej i wojny polsko-bolszewickiej bierze udział w działaniach zbrojnych. Po powrocie do domów ich celem staje się ożenek. Rozpoczęcie życia z żoną we własnym gospodarstwie postrzegane jest jako naturalny etap w życiu chłopca (por. *zwykły chłopski los*), por.:

Syny wracają po wojsku, kawalery gotowe, wymustrowane, strojne, **ino tymi ślepiami strzelają po stronach, gdzie jaka ładniejsza panna** [M 379];

No, nareszcie jest chłopak wolny, po służbie, w akuratnych latach, **sposobny, żeby odmienić życie na zwykły chłopski los, na swoim, przy kobiecie** [B 90];

[...] kiedy szczęśliwie wrócił z frontu – **o niczym już nie myślał, ino żeby się gdzie ciepło przytulić** [B 95].

Odmienne stanowisko prezentuje Jaś Kunefala, który nie chce w przyszłości utrzymywać się z pracy na roli. Przed poślubieniem ukochanej powstrzymują go marzenia o zdobyciu wyższego wykształcenia:

– Przecie wiesz, ja taki niedorostek jestem, wyrzucili mnie z gimnazjum. **Gdzie ja mogę myśleć o żeniactwie...** [P 74].

Kobiety wychodzą za mąż znacznie wcześniej, często jeszcze przed osiągnięciem pełnoletności, por.:

[...] **do roku dojdzie do lat pięć, dziesięć szesnastolatek**, co będą szukać swojego losu w oglądaniu się za kawalerami i w zabiegu o żeniactwę [B 173];

– Miałam **szesnastość lat**, jak się zeniłam [B 174];

– Moze ta Solcia Kłakowa, óna ładnie przedzie.

– Óna? A ilez to ji lot, bo zapomniałam.

– **Musi dziewiętność**, bo akurat z mojem Pawłem jedne lata mają.

– Yj, **tyła to cheba jesse ni mo, bo o kawalirach jesse nie słyhać**, zeby sie chtóry zalicoł – zaleciała przyśpiegiem Piekosiowa [M 205].

2.2.1.4. MAŁŻONKOWIE JAKO RODZICE

Najważniejszym obowiązkiem młodego małżeństwa wydaje się poczęcie dziecka. W *Młodości Jasia Kunefala* o tym, że spłodzenie dziecka jest istotnym do spełnienia zadaniem mężczyzny, informuje komiczna scena, podczas której mężczyzna wyjawia znajomej, że jego żona urodziła (por. *zlegnąć* ‘położyć się do łóżka na okres porodu i połogu; urodzić dziecko’ SJPD), czego się wcześniej nie spodziewał:

„No wiecie, Agnieszko, **zległa mi Marcia, anim się nawet nie spodziewał...**”

A mama, kiedy tylko to usłyszeli, od razu w śmiech: „O ty, płamęto, nie spodziewoleś się, **a od tego jesteś chłop, dziecko przecie nie spadło z księżycą!**” [P 13].

Spółeczność aprobuje posiadanie dzieci, piętnuje ich brak lub zbyt małą gromadkę. W kilku fragmentach utworów literackich przebija się przeświadczenie, że bezpotomność lub małodzieństwo odbiera ludziom sens życia i pracowania, skoro w przyszłości nie będzie komu przepisać majątku, por.:

– **Dziecek ni mo**, a patrzcie go, jaki paskudny!

– Umrze i co to z tego bedzie? Zeby choć som co uzył, kiej nawet nie pije i na wszycko se załuje.

– Cheba se piniedzmi grób oblepi i bedo ich po śmierci z babo licały [M 148];

– Oj, gospodarzu, gospodarzu! Jo na wasem miejscu, to bym zjod choć jako troske [...]. Wy se załujecie posmarować **i tak dziecek ni mocie** [M 152];

– I na co mu te doły? Tyle mo tego ziemska i **troje ino dziecek do podziolu**.

[...] bo i na co mu jeszcze gruntu. Miał go pod dostatkiem, a **dziecka go gromadą nie obsiadły** [B 32];

Dzieci nie mieli, choćto już upłynęło od ślubu parę lat, z roku na rok długi rosły [P 119].

Bezdzietna para spotyka się w społeczności z odrzuceniem i nieustanną krytyką. Mężczyzna czuje się napiętnowany przez współmieszkańców i niesprawiedliwie potraktowany przez Boga, choć nie widzi w zaistniałej sytuacji swojej winy. Kobieta odbiera napaść męża jako zrzućenie na nią odpowiedzialności za brak potomstwa, por.:

Aż tu i Płaza zaczyna na cały głos chodzący pomstować:
„Dziecek ni mocie”, zorazy! „Ni mocie dziecko”... A idźtaz, złe godziny – huknął, aż się izba zatrzęsła – **do Pana Boga cy diabła samego na skarge, że jo dziecko ni mom. Grzych jaki zrobilem, cy co?** Cy inego co takiego, że my do ślipiów skokota? **To jo winien cy jak?** Wom winienem cy komu? A, złokrew, niech my ino jescce chto natroci o tem! [...].
 – **O te dziecka, Jezusie, Matko Bosko Sulislawsko z miecamy, mnie winuje, mnie! O dziecka winuje!** [M 154].

Rozwiązaniem krytycznej sytuacji okazuje się adopcja, początkowo zatrudnianego do pracy w gospodarstwie Wicka, a potem kolejnej sieroty, por.:

Wicék-pastuch, jak goni bydło, przygląda się ciekawie świętościom i miętosi w gębie pajdę chleba z masłem. Raźniej też powraca do domu z pastwiska, bo ma już i towarzystwo dla siebie. Ze dwa roki będzie, jak Płaza jakąś dziewczuszyńc-sierotę przywiózł ze szpitala na wychowanie [M 155].

2.2.1.5. OBOWIĄZKI MAŁŻONKÓW W GOSPODARSTWIE DOMOWYM

Pisarze utrwalili typowy dla kultury wiejskiej podział obowiązków w gospodarstwie domowym. Jego językowymi wykładnikami są kolokacje *babska robota* i *chłopska robota*, por.:

[...] wysyłała Walka do **babskiej roboty** [M 37];

[...] do **chłopski roboty** nie dajali mu iść [B 186];

Chłopskiej roboty – to całkiem nie było [M 180].

Aprobowanym stanem w wiejskiej rodzinie jest sytuacja, gdy mąż i żona wzajemnie się dopełniają. Żona realizuje się w obszarze domowym, a mąż dba o byt rodziny, por.:

Tomek – cóż? – **gospodyni mu trza i baby, a Jewce znowu gospodarza i chłopa** [M 135];

Nie rwał się do żeniaczki, choć **kobieta w gospodarce za miód by się zdala** [B 81].

Mężczyzna od razu po założeniu rodziny powinien zapewnić jej miejsce do życia:

Kupił chałupę i plac o tam, gdzie teraz Jędrzej Pikus siedzi, i **jakby dopiero się ożenił, całą duszą wziął się na nowo do roboty** [P 105].

Niektórzy bohaterowie pomagają żonom w ich obowiązkach. Wielki Walek z opowiadania S. Młodożeńca nie widzi nic złego w tym, że wykonuje za kobietę niektóre prace, z kolei Kozieł Bezręki z *Drogi przez wieś* cierpliwie, choć *niechętnie*, spełnia polecenia żony podczas przygotowywania wieczerzy wigilijnej, na którą ma przybyć jego syn. Jak wyjaśnia narrator, mężczyzna nie pozwoliłby sobie na to, gdyby nie nadzwyczajne okoliczności, por.:

Popłakiwała długo Mańka po chłopie, bo go lubiła, no i **wyręczał ją też niezgorzej z każdej roboty** [M 40];

– Słyszys, stary? Leć do Plazy po wiozeczkę siana – dogania chłopca od samego rana [...].

– Obierz bedki, bo jo miese dzizke!

– Oberwij korzonki od susonych śliwek! Trza my w piecu polić.

– Stanij se przy ogniu, a ja polece po patelnie do placków.

Rób to. Styrknij tamto. Pomóż jeszcze w tym i owym.

Inszym razem ofuknąłby Kozieł Bezręki tę swoją kusiajdę, ale nie teraz. Odklejał się od swojej warty przy oknie i – **niechętnie, bo niechętnie** – łapał się mańkutem za wyznaczoną pomoc dla baby [B 154].

Przełamywanie stereotypowych ról w gospodarstwie spotyka się z negatywnym (prześmiewczym) stosunkiem reszty wsi. Mężczyźni przedrzeźniają, czy wręcz wyzywają, współmieszkańców za to, że wykonują *babskie* prace – doją krowy, sprawdzają, czy w ciach kur formują się jajka. Nieprototypowe zachowanie staje się tematem sarkastycznych żartów, ale też wyraźnej niechęci. Podział prac na męskie i żeńskie wydaje się chłopom tak naturalny jak fakt, że tylko kobiety rodzą dzieci, por.:

Jednak wszyscy we wsi widzieli, że ta „pliska” wodziła Walka za nos, jak chciała [...], wysyłała Walka do babskiej roboty. Śmiały się chłopcy:

– Walek, takiś wielgi, a prowadziwoś baba!

– Bez cóz to? – pytał.

– Bez co? Krowy dois i jesce sie pytos!

– Takze tyz, wita – wtrącił inszy – zeby ino krowy doił. Som widziołem kiejsiść, jak za stódoło **kury macoł**, a Mańka stoła z daleka i pytała sie, cy mo jaje, cy nie!

Chłopcy wybuchnęły śmiechem. Walek poczerwieniał trochę od wstydu, ale się roześmiał ino i swobodnie odparł:

– Łzes, jucho, śmiśniku!

– Prowde, mówie, chłopcy! Ino mu sie wstyd przyznać!

– A choćbym macoł, to grzych cy co?

– To moze byś u mnie macoł, bo mojo Józefke rece bolo – ciął tamten.

Walek odwinął garści i zamierzył się na mówiącego.

– Moge ci plecy pomacać! [...].

– Walek! To cheba nie Mańka urodziła dziecko?

– Ino chto? – zaprzyl się, bo w tych rzeczach był surowy [...].

– A kiej mówio, ze ostatnie to ty urodziłeś!

– He, he, he! – zanosił się od śmiechu Walek z całą kompanią, śmieśnik, jucha.

– A bez cóz to jo urodziłem?

– Kury macos, to i dzieci cheba rodzis.

– He, he, he! He, he, he! – ino się rozlegało [M 37–39];

– Baba – mówilem – i przytwirdzom! **Ostatnio i nojgorso baba taki chłopok, co krowom cycki opatruje.** Tfy, zoraza, na takiego cłowieka! [M 332].

W *Młodości Jasia Kunefala* kobiece zainteresowania mężczyzny (zamiłowanie do kwiatów) śmieszają (por. określenie *pocieszny*) społeczność i irytują jego żonę. Kiedy zanosi się na ulewę, kobieta martwi się niezwiezionym z pola zbożem, a mężczyzna lekkomyślnie podlewa kwiaty. Gdy Marta opowiada o tym zdarzeniu, nazywa męża *ciamajdą* i wyznaje, że wolałaby zostać starą panną, niż się z nim po raz kolejny związać, por.:

Jakub był strasznie **pocieszny**. Co chwila ocierał pot z czoła i wołał na Siudyzkę uroczyście, powoli, jakby czytał z książki: „**Marcu, czy ja podlałem kwiatki dzisiaj rano?**” A Marta tylko jedno i to samo:

„**Dej mi spokój, gówno mnie to obchodzi!**”. Jakub zaś jakby go to wcale nie dotykało: „Bo słuchaj ino, Marcu, wstałem, zmówiłem paciorek, zjadłem, wyszedłem na pole do srazca i nie pamiętam – **może podlałem kwiatki, a może i nie!** [...]”

Siudyzka cała skrzywiona na gębie, jak się nie zacznie użalać... „Powiadom ci, Jaguś, skoranie boskie z tym chłopem. Mówię mu: «Chmurzy się, Kunefalino nie będą cekać». Ale co tam jemu godać albo nie godać, to wszystko jedno, **posedł podliwać kwiotki do ogródka...** I jak tu żyć z nim, powiedz sama, Jaguś. **Nie lepi to było zasusyc się w panieństwie, nie sprzągać się z takim ciamajdą!**” [P 12–14].

Przytoczony cytat pokazuje bardzo jaskrawo opozycję *żeńskie – męskie*, wykraczającą poza rodzaj zajęcia. Czas jego wykonywania (podlewanie kwiatów przed deszczem) wpisuje się w stereotypowe postrzeganie nieracjonalnej *babskiej logiki*, opozycyjnej wobec racjonalnego *chłopskiego rozum*. Postaci kontrastuje ze sobą również język, którym mówią małżonkowie. Mąż stosuje afektonimiczne zdrobnienie imienia żony, deminutywne określenia abstraktów (*paciorek*), przywodzące na myśl język dziecięcy. Żona używa natomiast wulgaryzmów, deprecjonujących ekspresywizmów, składni wykrzyknikowej. Język męża jest delikatny, żony – brutalny, podczas gdy zgodnie ze stereotypem powinno być na odwrót. Zamiana ról męskich i żeńskich w *Młodości Jasia Kunefala* jest więc wielopłaszczyznowa, a codzienne zajęcia stanowią tylko jeden z poziomów, na których się przejawia.

Mężczyzna, który nie może sprostać obowiązkom, czuje, że dla rodziny stał się ciężarem (por. *zawada*). O tym, że przestał odgrywać rolę męża, ojca i gospodarza, mówią zaprzeczone konstrukcje: *ni chłopem, ni ojcem, ni gospodarzem*, a także pogardliwe, reifikujące apelatywy *kupa nawozu, lach*, którymi mężczyzna sam siebie w myślach określa (narrator oddaje je za pomocą mowy pozornie zależnej). W przekonaniu tym utrwala go żona, która w czasie awantury używa ekspresywnego adresatywu *ciamajda*, wzmocnionego przymiotnikiem *jeden*, podkreślającym negatywną ocenę. Mężczyzna wstydzi się swojej ułomności, tego, że przysparza żonie i dzieciom problemów. Kobieta, zwiąawszy się z kim innym, zaczyna życzyć mężowi śmierci, a w pewnym momencie sama postanawia go zabić:

Obaliło nawet chłopca – i leży. Trzeci rok już leży Jantek Gawron i czuje, że siły mu wszystkie uchodzą [...] kiej ino **zawadą** stał się w domu: **ni chłopem, ni ojcem, ni gospodarzem** [...].

– A bodajś zdech, **ciamajdo jeden!** – warczała rozwścieczona. – Juz nawet ślipiów ni mos, zeby dojrzyć cego [...].

Chłopu jakby krew wysssało z całego ciała, dziurę w sobie wielgachną poczuł i zanie mógł tak na długą chwilę, jakby go całkiem na świecie nie stało. A potem **wstyd go jakiś ulapil za grdykę i trzyma. Wstyd, że on winien tą swoją słabością, za krzywdę winien babie i dzieckom** [...]. **Lachem** się stał w swojej chałupie, **kupą nawozu**, którą ino wywieść na pole i rozrzucić po ziemi. I już by tak może lepiej [...]. To i z Jewką tak się już stało, że nie ino już życzyła swemu chłopu rychłej śmierci, ale dybała na tę śmierć [M 133–135].

Podobnie czuje się Adam Kunefal, gdy rodzina odwraca się od niego po tym, gdy nie przywiózł pieniędzy z emigracji i wstąpił do wojska, zostawivszy gospodarstwo. Wyznaje synowi, że w rozpaczy myślał wówczas o samobójstwie:

– Okropne to jest, kiedy się nie ma nikogo bliskiego w rozpaczy. **Czy ty wiesz, że ja po powrocie z wojska myślałem o samobójstwie! Gospodarstwo** było w takiej rozsypce, **wy: dzieci i matka – wszyscyście byli przeciw mnie**, że to nic nie przywiozłem z Ameryki, że do wojska zachciało mi się pójść na ochotnika, porzucić wszystko. **Było mi strasznie żyć pomiędzy wami** – tyle nieszczęść! [P 69].

Kobiety wykonują prace służebne względem pozostałych członków rodziny (por. Wronicz 2011: 75–88). Do najważniejszych należy przygotowywanie posiłków, a także opieka nad dziećmi i chorymi, por.:

Wieczorami izba była pełna: chłopaki, dziewczuchy i chłopcy pilnowały swojej kolei. **Bab ino brakowało, bo musiały wieczrę warzyć**, a też by rade przyszły [M 98];

Coraz teraz poglądał na swoją **kobietę uwijającą się pośród dzieck i wedle komina** [B 53];

– Ty, słysysz? **Ładuj śniodanie** – popędza babę, żeby było skorzej. Już i **dzieckowiny piszcą w łóżku i skamlą o jadło** [B 108];

Kiecowa na ganku **masło robi** [M 201];

Rybikowa, co siedzi w domu i **pilnuje małych dziecek swoich i Hanysi** [M 125];

Użalała się zrazu, lamenciła na całą okolicę, **pielęgnowała jak mogła**. Dowiadywała się o różne maście, **smarowała dzień po dniu i pocieszała nawet mizeraka** [M 133];

Od strony kuchni ukazała się chuda, kulawa kobieta i żwawo podreptała ku stołowi. **Poprawiła choremu poduszkę i nachyliła się nad nim** [P 80];

Weselił się ojcowina, że se użyje na schyłku wieku przy młodej synowej, **w ciepłości kobiecej opieki** [B 90–91].

Ów podział ról wydaje się naturalny i z reguły akceptowany jest również przez kobiety, por.:

- Słuchoj no, Maryś! – zagadnął pod wieczór. – Pojutrze przyjado Pilarskie.
- To niech przyjado – odparła z rezygnacją.
- No, ale trza jakie placki upiec, miesa przysykować.
- **Przecie wiem, ze trza** – odpowiadała tym samym tonem [M 53].

W niektórych wypowiedziach kobiet pobrzmiwa jednak zawód z odgrywania wyłącznej służebnej roli w domu wobec nieograniczonej decyzyjności mężczyzny. Bohaterka S. Młodożeńca, parafrazując słowa męża, zdradza, jaki panuje w ich domu podział obowiązków. Z kontekstu wynika, że wołałyby być w związku opartym na większym partnerstwie, jednak musi akceptować dotychczasowy układ i wypełniać swoje obowiązki, por.:

Umyśli sam, zrobi i wtedy dopiero powie. To jego polityka. I od tego ani rusz. Życie – nie życie z takim chłopem, ale trudno...

– **Baba, pilnuj kómina, chwostu w ogrodzie, dziecek i śwyn, a rešta – moje!**

To go i teraz nie pyta. Rozmemłana jeszcze z nocy, wydostaje mu burą kapotę z szafy, pomaga zapiąć koszulę [M 49].

W obrębie gospodarstwa rolnego kobiety zajmują się drobiem, trzodą chlewną i krowami, pielęgnują rośliny, por.:

Przyszła jesień. Te noce długie jak świat! **Przędła i przędła, pierze darła** [M 41];

To **prosiaki zwoływała, to kury karmiła, to Wiśniochę pędzała po granicach** [M 27];

Dała już krowom i podstawiła stół pod Krasą, by ją wydoić [P 94];

Zośka w jednej burce tylko i bluzce **wyrzuca gnój ze stajni od bydła** [P 117];

[...] szedł [...] do dziewczuch, które **plewiły marchew** [M 59].

Gdy w domu brakuje mężczyzny lub staje się on niezdolny do pracy z powodu choroby, jego obowiązki przejmuje kobieta. Podziw wzbudzają te gospodynie, które same potrafią podołać życiu na wsi, por.:

W niejednym domu i chłopak brakło, bo poszedł na wojnę, albo na podwodę, wyjechał, albo do rycia okopów zagnali – to **baby z dziewczuchami orały, siały, zwoziły** [M 81];

Miał się żenić z tą Józką Wiatrusową ze Szosy, trzy lata chodził do niej. Do dziś nie wyszła za chłopaka – no tak... Ej, nie ma jej co powiedzieć, **została sama bez nikogo, a daje sobie radę**. Krowy ma, jak mówią, piękne, księdzu pieniądze co tydzień na mszę znosi – ech! ech! [P 117].

Kobiety, które z jakiegoś powodu muszą przejąć męskie prace, czują się zbyt nimi obciążone (por. *poradzić se same nie mogą w trudnościach*) i nieszczęśliwe. W kilku fragmentach występuje frazeologizm *coś jest (stanęło) na czyjejs głowie*, w wypadku kobiet dopełniają go kolokacje *babska, jedna, nieszczęsna*, pokazujące, że samotna praca w gospodarstwie nie jest stanem akceptowanym ani przez obciążone nią gospodynie, ani przez całą społeczność, por.:

Chłopów zabrali na wojnę, na podwodę, **w chalupach zostały baby** z małymi dziećkami, **poradzić se same nie mogą w trudnościach** [B 88];

Dyć a musiała teraz myśleć o gospodarce, bo **na jej nieszczęsnej głowie wszystko stanęło** [M 133];

[...] tylko jedno aż niedobrze: **gospodarka cała na babskiej głowie** – i to jednej, bo Jusiak w domu także prawie gość [M 208].

Gromada piętnuje kobiety, które stronią od wykonywania tradycyjnie zarezerwowanych dla nich prac. W *Młodości Jasia Kunefala* zostało utrwalone przeświadczenie, że żony, które nie gotują, nie zajmują się domem i nie pomagają mężom w pracach polowych, odpowiadają za rozpad rodziny. Zastosowanie w poniższej wypowiedzi rodzaju nijakiego w odniesieniu do opisywanej bohaterki służy zdeprecjonowaniu jej jako kobiety, por.:

– **Nie dla niego to była kobieta, o, nie!** Ona jeno umiała dzieci ładnie ubrać, poprowadzić je do kościoła. **Po całych dniach nic nie robiła**, siadywała na krześle i tak mogła bez ruchu przesiedzieć wiele godzin. Diabli wiedzą, o czym wtedy myślała. Czekała chwili, kiedy miał przechodzić przez wieś Żyd z obwarzankami, jak na jaką mszę, wylatywała wtedy zaraz i kupowała różne firdy mirdy dla dzieci. **Jak mogło dziać się dobrze w takim domu?** On, kiedy wracał od ciężkiej roboty, **nie miał nawet do ust**

co włożyć! A przecież trzeba było harować za trzech, **ona się nie ruszała z izby, a tu pola było sporo**, wypadalo nieraz i zboże na pniu [P 103];

Och, powiadam ci, co to było za małżeństwo! [...] Ona wstawała dopiero o dziesiątej. **Nie miało to pojęcia o żadnej robocie** [P 119].

2.2.1.6. MĘŻCZYŻNA JAKO GŁOWA RODZINY

Mężczyźni podejmują kluczowe dla rodziny decyzje, często bez zważania na zdanie żon, a tym bardziej dzieci. Jaś Kunefał w wewnętrznym monologu kierowanym do ojca zarzuca mu, że nie słucha innych osób, bo uważa je za nieinteligentne, por.:

Trza było honor schować do kieszeni, na ludzi wypiąć tyłek i po żydowsku brać się do sprzedaży... Ale wy... **wy przecie nikogo nie słuchacie: mama za głupia, ja jeszcze więcej**. Zresztą sam ryzykant, rozum aż kipi w głowie [P 32];

Umyśli sam, zrobi i wtedy dopiero powie. To jego polityka [M 49].

W jednym z opowiadań S. Młodożeńca ojciec gani córkę za to, że odpowiada na jego pytania w imieniu męża (por. *odpowiada za chłopą*). Z narratorskiego przekazu jego myśli wynika pośrednio, że mąż (nawet jeśli teść ma do niego negatywny stosunek), postrzegany jest jako osoba mądrzejsza od żony, mająca kompetencje do zarządzania gospodarstwem. Informację tę przekazuje porównanie sposobu, w jaki córka wypowiada się o sprawach gospodarstwa, do tego, jak mogłaby mówić, gdyby rzeczywiście miała intelektualną przewagę nad mężem. Tymczasem ojciec z góry odbiera jej prawo głosu – w tradycyjnym systemie wartości liczy się wyłącznie stanowisko męża jako głowy rodziny:

To jego Hania – córeczka kochana, rodzona – **odpowiada za chłopą. Mówi tak, że nikiem przewagę miałaby mieć, mądrzejsza od niego**, wszystkie rozumy pojadła na świecie i wie o wszystkim, co i jak. **Ona wie, jak się świat rozrządza! Smarkula jedna!** [...] **nie twoje prawo tu mówić, ino jego, chłopą** – wskazywał ku Wickowi wyciągniętą ręką [M 391].

S. Młodożeniec przedstawił rodzinę, w której to żona decyduje o wszystkim, co dzieje się w gospodarstwie, a przede wszystkim zarządza pieniędzmi i wydziela je mężowi. Ten, aby mieć za co kupić alkohol, w tajemnicy przed nią sprzedaje zboże. Nieprototypowy podział ról w małżeństwie powoduje, że mężczyzna czuje się pracownikiem najemnym swojej żony (por. *parobek, parob ostatni*), a nawet gorzej, bo w przeciwieństwie do parobków nie dostaje za swoją pracę wynagrodzenia. Kobieta została natomiast przedstawiona jako kwoka, która rozkłada pazury (por. *capierzasty* od *capierzyc* ‘o palcach u ręki: rozkładać’; SGL: 41) i wszystko pod siebie nimi zagarnia, por.:

[...] **baba w garściach wszystko trzymała i ani kiedy puściła**. Suchymi swymi paluchami tak przebieiała dzień po dniu, tak **podgarniała wszystko pod siebie**, tak **nasiadała na wszystkim kwoka**, jucha, **capierzasta**, że ino prześpiegiem, przycichem jakim udało się Opałce co który czas jaką kruszynę uciechy dla siebie uskubać. **Parobkiem był i nie czym inszym u baby**. To jak **parob ostatni**, a nawet i gorzej, bo żadnej tam wysługi mu nie płaciła – wycyzniał.

Ćwiartkę zboża wynieść po nocy do Żyda, to dla niego, gospodarza, wstydu żadnego nie było. I skąd by wstyd jaki, a na wódkę pieniędzy to skądże nieborak wynędzi? I jak inaczej potrafi?

Siadła na wszystkim piegatka koścista, **nasiadła** i ani przystap [M 187–188].

Nieliczni bohaterowie analizowanych utworów literackich konsultują z żonami swoje zamiary. Rozmowy małżonków poprzedzające podjęcie decyzji przedstawiają dwie wyekscerpowane z materiału konstrukcje syntaktyczne ze wzajemnościowymi czasownikami *naradzić się*, *zasumitować się* (por. *sumitować się* ‘tłumaczyć się, usprawiedliwiać się’; SJPD; por. SGL: 254), por.:

– Przysedbym, ale **wpirw sie z kobito naradze** [M 334];

Stary Skrok podrapał się w głowę, popatrzył na Józia, co świdrował swoją Manię nieprzytomnym wzrokiem, **zasumitował się co nieco ze swoją babą na boku**, westchnął tak głęboko, aż go w dołku zabolalo – i przystał [M 380].

Bardziej partnerskiej relacji oczekiwałyby żona jednego z bohaterów S. Młodożeńca. Skryty mąż nigdy nie konsultuje z nią swoich planów, o wszystkim informuje ją po fakcie. Kobieta nie akceptuje takiego stanu rzeczy, ale wie, że nie da się go zmienić, co w tekście oddaje wykładnik rezygnacji *trudno* (por. WSJP):

Umyśli sam, zrobi i wtedy dopiero powie. To jego polityka. I od tego ani rusz.

Życie – nie życie z takim chłopem, ale **trudno** [...].

To go i teraz nie pyta [M 49].

2.2.1.7. UCZUCIOWOŚĆ

Miłość męża do żony stała się motywem opowiadania W. Burka *Nie ma go już*. Stach Socha czuwa nocami przy łóżku chorej żony, modli się za jej zdrowie, aby nie osierociła córki. Sprzedaje ziemię, popada w długi, by mieć pieniądze na leczenie żony w sanatorium, cieszy się, gdy kobieta wraca do zdrowia. W tekście jego radość oddają frazeologizm *być w siódmym niebie* i porównanie *Stacha jakby na sto konie wsadził. Był wtedy tak szczęśliwy*:

W bezsennych nocach **czuwał na stróży przy chorej**, piastował małąską Henię i modlił się z głębokim wzdychaniem:

– Jezu drogi, przywróć Julci zdrowie, dej ji tamte siły! Nie rób siroty z ty niewinny iskierki! [...]

Stach **uprzedal jeszcze jedną morgę**, skoro tak trzeba, i zawiózł kobietę na to ostatnie, najskuteczniejsze lekarstwo. Z lekkim sercem **wyzybł się i drugiego kusiolecza gruntu**, skoro już te cudowne wody nie tak od razu mogą zmóc choróbska. **Zapozyczyl się na jeden, drugi tysiąc**, żeby się opędzać potrzebom niezbytym.

– Ostatnio morgę sprzedom, a niech ino Julcia ozdrowieje – podkrzepiał swą wiarę. Zleciała się cała wieś do Stachów w tym dniu, kiedy Julka powróciła od wód. Radość wielka zapanowała znowu w tamtej chałupie [...]. **Stach był w siódmym niebie, Stacha jakby na sto konie wsadził. Był wtedy tak szczęśliwy** [B 78–79].

Jednak zdecydowanie częściej to kobiety troszczą się o mężów. Jak już zostało wspomniane w poprzedniej części rozdziału, opieka nad chorymi należy do ich podstawowych zadań na rzecz rodziny, por.:

[...] **wytrwale pielęgnowała** chorego w dzień i w noc [M 33];

Użała się zrazu, lamenciła na całą okolicę, **pielęgnowała jak mogła**. Dowiadywała się o różne maście, **smarowała dzień po dniu i pocieszała nawet mizeraka** [M 133];

O swojego Fabrykanta dbała: maścią wysmaruje, a to i kwiatu lipowego nawa-rzy [M 248];

Poprawiła choremu poduszkę i nachyliła się nad nim [...].

– Joachim! Joachim! – zawołała [...]. – Joachim, co ci to?... Joachim, gdzie boli? bardzo boli?... – Znowu **gładziła go po twarzy, zaglądała pokornie, jak zwierzę, do oczu** [P 80–93].

Silną więź emocjonalną żon z mężami pokazują cytaty, w których kobiety gotowe są do poświęceń. W jednym z nich wykładnikiem oddania żony jest frazeologizm *ktoś poszedłby za kimś do piekła*:

[...] chłop – jak żaden. **W piekło by za nim poszła** [M 49].

W innym opowiadaniu kobieta broniąca nietykalności fizycznej drugiego męża (stąd określenie *wdowa*) została porównana do kwoki, która opiekuje się pisklętami:

[...] wdowa rzuciła Ciamażkę i **leci w pomoc Walkowi. Zastawiła go sobą i rękami, jak kwoka capierzasta, zjuszona**. Ino jej te białka latają, gęba się ścięła złością i zajęła, sumienie się jej wzdęło i bałwani [M 228].

Składnikiem kobiecej uczuciowości względem męża jest podziw, ale też towarzyszące mu przeświadczenie o własnej niedoskonałości. Anna Kunefalina, wspominając początki swojego małżeństwa, czuje się zaszczycona tym, że Joachim spośród kilku dziewcząt wybrał właśnie ją, por.:

Kobieta, trzymając na pogotowiu kapotę, wodzi za nim oczami z żalem i **podziwieniem** [M 49];

Jakże, czy ona była stosowną żoną dla takiego chłopą jak Joachim? Urodny, ho, ho! czarny, wysoki, prościutki – taki, taki... Och, jak przychodził do nich na Kępę, ileż to Józka Stanowcowa i Franka Głuchowa nie napyskowały się, nie nalatały, by go odbić. Nie słuchał, ożenił się z nią, bo tak, ją tylko chciał, ją... Nie nagała się z nim, to prawda, ale co z tego? Lubila go za tę jego hardość, że dumny był, że nie ustępował [P 91].

Nieliczne fragmenty przedstawiają sceny, w których mężczyźni fizycznie okazują żonom uczucia. W przeważającej mierze, tak jak w językowo-kulturowym obrazie świata, intymne relacje małżonków objęte są tabu (por. Krawczyk-Tyrpa 2001: 127–128). W tekstach też nie ma raczej mowy o aktach seksualnych, przedstawiane są natomiast uściski, gładzenia po twarzy, pocałunki, por.:

Przycisnęła się jeszcze mocniej do męża i zarzuciła mu drugą rękę na plecy [P 91].

Analogiczne zachowanie męża o zwykłej porze dnia wydaje się jednak żonie czymś nienaturalnym, co oddają wykrzykiwane przez kobietę słowa *osalot chłop*, por.:

Podsunał się raptownie do niej, chwycił w pól i począł swymi długimi wąsiskami muskać ją po gębie.

– **Osaloł chłop, osaloł**, moje ludzie! – w rzeczy się oburzała i wyrwała.

– Zbrzydły ci, Hanka? Omirzły ci, co? – pytał jakby z żalem i nie zaprzestawał muskania.

[...] Poglądziła go po wąsach, **on ją mlasnął parę razy** – i była zgoda [M 57].

2.2.1.8. WIERNOŚĆ

Zdrady są w tekstach źle postrzegane. Młodego Jasia Kunefała przeraża myśl, że jego ojciec podczas pobytu w Stanach Zjednoczonych mógł związać się z inną kobietą. O jego negatywnym stosunku do ewentualnego związku ojca przesądzają jednak emocjonalne więzi z obojgiem rodziców. Z kolei wiejskie kobiety źle wypowiadają się o Szczepanie, który dopuścił się bigamii (określają go ekspresywnymi apelatywami *huncwot*, *wiatrus* i porównują do porządnego w ich mniemaniu ojca mężczyzny), por.:

Ta myśl, że tata mógł mieć drugą żonę w Ameryce, tak mnie przeraziła, że puściłem na ziemię łyżkę i chleb, pociemniało mi w oczach [P 39];

– **Ozenił sie, no widzicie, a przecie ta Kretówna żyje, jakże to? Wziął przecie z tamtą ślub!** – mówiły kobiety z Białej Wsi i smutnie kiwały głowami. – **Wiatrus, huncwot!** hej, hej, a przecie jego ojciec nieboscyk, Jędrzyc Kunefal, jaki porządny chłop był! [P 126].

W *Drodze przez wieś* na akt zdrady wskazuje połączenie *brykać z drugimi babami*. Czasownik *brykać* prymarnie używany jest w odniesieniu do dzieci i zwierząt, zwłaszcza młodych cieląt, w znaczeniu ‘biegać w podskokach w różne strony’ (SJPD). Konotuje zatem niedojrzałość, czym wyraża deprecjonujący stosunek opinii społecznej do zdradzającego, a więc zachowującego się niedojrzale, wbrew swoim powinnościom, męża. Te i inne „wybryki” męża nie są jednak dla zakochanej żony wystarczające, aby chciała od niego odejść:

To nic dla niej, że Boduła robił się coraz okropniejszy, że o byle co bił czym popadło kogo w chałupie popadło, że rąbał siekierą ubrania, sprzęty, obrazy, że pił i **brykał z drugimi babami** [B 135].

Utwory literackie częściej ukazują zdradzające kobiety niż mężczyzn. Dysproporcja może być świadomym zabiegiem twórców, których zamiarem było utrwalenie znanego z obrazu wiejskiej rodziny piętnowania niemoralnego zachowania kobiet i pobbazania w tym względzie mężczyznom. Jednak nawet zdrada, której dopuściła się kobieta, nie oznacza końca małżeństwa – wobec przekonania o nierozzerwalności sakramentu chłopcy wybaczą niewierność. W opowiadaniu S. Młodożeńca *Walek Wielgi* tytułowy bohater pobił zalecającego się do jego żony strażnika, a ją wyłącznie postraszył konsekwencjami, na wypadek gdyby w przyszłości znów dopuściła się niewierności:

Siedział już o swoją siłę w areszcie, bo mało co strażnika nie zabił. Poszło o Mańkę. Baba była chichotka, a wkiejs pod nieobecność Walka wlażł do chałupy strażnik za jakimś interesem – no i zaczął się brać do łachotek. Ona niby się broniła, ale szczerzyła zęby i rada była na te karesy. Na nieszczęście jakoś zajrzał akuratnie do izby Walek, i niewiele się namyślając, prasnął w łeb strażnika, aż ten się zatoczył i padł na ziemię, zafarbowany juchą. Mańki nie bił. Wytłumaczyła mu, że to urzędowa osoba

i że co mu miała zrobić. **Walek ino jej zapowiedział, że niech ją złapie jeszcze raz z jakimś chłopem – to zgniecie ją jak muchę w garści** [M 38].

Gdy Walek zostaje zaciągnięty do wojska, Mańka wiąże się z mężczyzną, którego zatrudniła do pomocy w gospodarstwie. Wina za zdradę zostaje jednak przerzucona na rządzące światem prawa – mąż nie powinien na długi czas pozostawiać żony samej, bo wtedy czyha zło (por. *złe nie śpi*), które ostatecznie prowadzi do niewierności, wywołanej tęsknotą, samotnością i niezaspokojoną potrzebą bliskości. W poniższym fragmencie uwaga czytelnika zostaje nakierowana na odmalowane za pomocą metafor uczucia opuszczonej kobiety:

Ale zle nie śpi, kiej kobieta sama, a chłop daleko.

Zaczęły ta parobki i poniektóre chłopy zagładać po wieczorach i przypochlebiać się do Mańki. Ona przepędzała ich miotłą lub ożogiem, pamiętała dobrze strażnika i groźbę Walka [...].

Ale zle nie śpi.

Szły miesiące i szły, rok minął – a Walka nie ma i nie ma. **Poplakiwała nieboga – ale i zapomniła po trochu.** A tu zaciąga od wnętrza, cni się i cni, szczególnie w te noce długie, zimowe. **Tęsknota za pieśczołą ponosi, aż wariacja głowy się chwyta.** Modli się kobieta, na mszę daje, nie pomaga. **Już ciut nie uległa natarczywym parobkom,** ratowało ją jeszcze w ostatniej chwili przypomnienie surowej twarzy Walka [...].

– Oj, zostawił mnie, bidno sirote? Jakoz tyz bedzie radecka, jako? – zawodziła żałośliwie.

I poplakiwała kobieta, ale czas szedł jak woda i jakoś się opamiętała. Wciągnęła się w robotę z całych sił i **o Walku powoli, powoli, ale zapomniła.** Przyszła jesień. Te noce długie jak świat! Przędła i przędła, pierze darła – ale fabrykant spoglądał na nią przeciągle od stołu, tak słodko przymawiał, podgadywał i zaczepiał.

Mgła jesienna przesłoniła w jej oczach twarz Walka, co ją kiedyś ratowała od upadku, wiatry jesienne rozwiały... [M 40–42].

Do ponownego wybaczenia zdrady przekonuje Walka jego matka – aby załagodzić gniew syna, przekupuje go pieniędzmi i tytoniem. W ostatecznym rozrachunku Walek godzi się z żoną i akceptuje jej nieślubne dziecko.

Potępienie niemoralności kobiet znajduje wyraz w języku. Akt zdrady został określony rzeczownikiem *upadek* oraz czasownikiem *spaskudzić się*, które pokazują, że niewierność odbierana jest jako grzech i coś wstrętnego. Jednocześnie winę za popełniony czyn teściowa przerzuca na kochanka kobiety, który zawrócił jej w głowie i oglupił ją (por. *otumanić*), mamy tu zatem do czynienia z presupozycją, że z natury mniej inteligentne kobiety są bardziej narażone na pokusę. Na zdradzającą wskazuje apelatyw *powietrznica*, pierwotnie oznaczający ‘wir powietrza’, a następnie ‘demona powietrznego’ (Podgórska, Podgórski 2005: 371–372), a także *pieskie nasienie* (eufemizm *diabelskiego nasienia*). Po raz kolejny zatem zdrada ma asocjacje sięgające do wyobrażeń grzechu i wrogiego człowiekowi światu nadprzyrodzonego. Zrodzone z pozamałżeńskiego związku dziecko nazywają nacechowane ujemnie apelatywy *bachor* i *najduch* (por. Krawczyk-Tyrpa 2001: 172), por.:

Mgła jesienna przesłoniła w jej oczach twarz Walka, co ją kiedyś ratowała **od upadku,** wiatry jesienne rozwiały... [M 42];

- No widzis, Waluś, moje dziecko – mówiła przeciągając i gładząc go pieszczotliwie po włosach. – Ta twoja Mańka... [...] **Spaskudziła się** – wykrztusiła nareszcie [...].
- Z kim? – wybełkotał po chwili i patrzył na matkę błędnymi oczami.
- Uspokój się, synku. **Otumanil ją** ten Franków fabrykant, no i **najducha** urodziła.
- O, Jezu! Jezu! [...] To jo tam z głodu zdycholem, ziaby ziarłem, a ona, **powietrz-nica**, salała! Nie! Nie! [...] Niech mnie powieso, niech posiekajo, zabije te juche! Zatrace to **pieskie nasienie!** Zabije! Zabije – powtarzał oszalaly i wyrwał się ku drzwiom.
- Waluś, cekoj no, cekoj, coś ci powiem. Waluś, odpuść ji, a...
- Co? – zachnął się na matkę. – Namowiocie mnie, **zebym cudzego bachora zywił!** [M 45–46].

Również w innych fragmentach wyekscerpowanych z utworów literackich przewija się wątek niewierności żon w czasie, gdy mężowie przebywają na wojnie. Po ich przybyciu do domu kobiety czują się w obowiązku porzucić kochanków i wrócić do małżonków, por.:

- Szczepan już do niej nie przychodzi. Po tym wieczorze, przecież wiesz – zwróciła się do Jasia.
- Ano **mój mąż wrócił przecież z wojny, z nim żyję, muszę żyć tak...** – Poczęła płakać [P 56].

W niektórych utworach zdradzające mężów kobiety zostały przedstawione jako osoby przebiegłe i oszukujące. Dosadnie oddaje to użyty przez S. Piętaka frazeologizm *mydlić oczy*, mniej wyraźny w przekazie jest cytowany już fragment opowiadania S. Młodożeńca, w którym przyłapaną na zdradzie żona zasłania się statusem kochanka i swoją wobec niego bezsilnością, por.:

- Kretówna umiała **mydlić oczy** Szczepanowi, ale od czego są ludzie? Donieśli mu, że ona ma już nie jednego, ale z pięciu kochanków [P 120];
- [...] prasnął w łeb strażnika, aż ten się zatoczył i padł na ziemię, zafarbowany juchą. Mańki nie bił. **Wytlumaczyła mu, że to urzędowa osoba i że co mu miała zrobić** [M 38].

Na straży kobiecej moralności stoi społeczeństwo. Ludzie czują się w obowiązku zawiadomić mężczyznę o zdradzie żony, por.:

- Kretówna umiała mydlić oczy Szczepanowi, ale od czego są ludzie? **Donieśli mu, że ona ma już nie jednego, ale z pięciu kochanków** [P 120];
- [...] wrócił chłop Rózi, nie wiedziałem. **Dali mu pewnie znać ludzie** [P 125].

2.2.1.9. AGRESJA

Niektóre teksty przedstawiają wrogie nastawienie do siebie małżonków. W konstrukcjach syntaktycznych agresywne zachowania mężów wobec żon wyrażają czasowniki, takie jak: *mścić się, pomstować, wydrzeźniać, znęcać się*, por.:

- A Matus zamknął się w sobie, żarł do wściekłości i **mścił się za wszystko na swojej kobiecie** [...].
- O, i znęcał się nad biedną Jantochą [M 79];

Nie dokończyła wszystkiego, bo porwał się nagle chłop na nogi i począł rozwścieczony **wydrzeźniać ją i pomstować**:

– A mówiłam! No, mówiłam! Duzoś, omirzo, namówiła [M 326].

W społecznościach przedstawionych przez twórców literackich panuje przyzwolenie na bicie żony. Prababka Jasia w obliczu nadchodzącej śmierci męża przebacza mu wszelkie akty agresji, argumentując to powszechnością takich zachowań na wsi. Pobicie żony za zdradę wydaje się adekwatną karą nawet samej zainteresowanej, z kolei kobieta, nad którą nieustannie znęca się mąż (por. *sponiewierać, spopychać, zbić, znęcać się*), nie mówi nikomu o jego agresji, por.:

„**Ba, kótren to chłop baby nie bije!**” uśmiechnęła się i objęła Joachima ramieniem przez pierś [P 91];

– Mój syn nie je zbój, zeby cie miał zabijać. Zreśto, jo mu nie dom. Ale **sama koze mu cie sprać, zebyś wiedziała, co to zberezie**.

– **A niech bije, ino nie zabijo!** – wykrzyknęła jakaś rozradowana [M 44];

O, i **znęcał się nad biedną Jantochą. Zbił nieraz, spopychał, sponiewierał. A ona nie skarżyła się nikomu**, tylko popłakiwała po kątach i chodziła z podpuchniętymi oczami, aż żalność brała patrzeć [M 79].

Mężczyźni chętnie sięgają po alkohol, czym narażają rodzinę na straty finansowe (Adamowi Kunefalowi wydaje się, że jako mężczyzna ma do tego prawo, por. *Podoba mi się, i przepiję wszystko*). Nietrzeźwi, stają się też agresywni, co nie znajduje zrozumienia u społeczności, por.:

– **A b o n e s i t, g a d e m!** Nic mnie nie obchodzi ani dom, ani ty! **Podoba mi się, i przepiję wszystko!** – wołał w uniesieniu i latał z jednej strony izby na drugą [P 24];

Wujek pokłócili się znowu z wujną, przepili gdzieś w świecie pieniądze, jakie dostali od ludzi za naukę [P 149].

Uosobieniem wszystkich negatywnych cech męża, ale też ojczyrna, w *Drodze przez wieś* jest drugi mąż byłej szwagierki Siwego Kaźmirza – Boduła. Mężczyzna bije żonę i jej dzieci, co oddają konstrukcje czasownikowe: *bić kogo popadło i czym popadło, prac, ile wlaźło, nadrzeć chabów ‘ubrać’* (Pluta 1971: 34), *narobić siniaków* oraz określenia opisujące stan maltretowanej kobiety – *skrzywdzona, zbolala*. Niszczy elementy wyposażenia (*rąbać siekierą ubrania, sprzęty, obrazy*), pije i zdradza. Nie pracuje, lecz wyręcza się w polu żoną i pasierbami, dnie spędza w domu, gdzie *kwitnie w dosytku i wypoczynku* (por. Krawczyk-Tyrpa 2000: 9). Odczuwa przewagę nad żoną i rządzi w domu. Jego zachowanie, które określają w tekście nacechowane ujemnie rzeczowniki: *świństwo, potworność, zuchwalstwo*, powoduje, że zyskuje miana *bydlak i diabelec*. Mężczyźni próbują przeciwstawić się bracia zmarłego pierwszego męża, którzy czują się w obowiązku opiekować się bratankami. Jednocześnie krytycznie oceniane jest nie tylko zachowanie Boduły, ale też postawa maltretowanej kobiety, która nie słucha rad bliskich, na przekór im (por. *wylazł z baby odmieniec*) nie chce odejść od męża, wybacza mu każdy akt agresji:

[...] poradź tu co babie, jak się odmieni od wszystkich, że nie wiesz, jak z taką postąpić. Nie poszła za gospodarza, człowieka z rozwągą i statkiem, ale wolała młodego postrzeleńca bez wiana i zachyłku [...]. **Prał ją, ile wlaźło, narobił siniaków,**

nadarł chabów za każdym razem. W polu musiała robić za niego, zdzierala się z dzieckami przy chłopskiej robocie, aby ino ten chłop mógł kwitnąć w chalupie w dosytku i spokojnym wypoczynku. Skrzywdzona i zbolala, siańdała się nieraz odległymi drogami, szła się poźalić przed braćmi i opieką i wołać ich o pomoc. Ale niechby który z nich wziął naprawdę do serca jej jęki i chciał rady dla niej poszukać w sądzie czy w konsystorzu! **Wtedy wylazil z baby odmieniec i robila wszystko, aby nie dozwołic nikomu odebrać sobie Boduly. Złość na niego i twarde zamysly rozwiewaly się jak dym. Po każdym biciu i skargach na chłopą wobec drugich widzial on się jej jakby jeszcze milszy i droższy. Tym droższy, im usilniej chcieli go od niej prześcigać. To nic dla niej, że Bodula robil się coraz okropniejszy, że o byle co bil czym popadlo kogo w chalupie popadlo, że rąbal siekierą ubrania, sprzęty, obrazy, że pil i brykal z drugimi babami.** Pozwalala mu na wszystko, wielbila go – swiatka i pana. **Choćby ją Bodula na śmierć utrupial, to jeszcze by mu w oczy milośnie patrzyła. A on czul tę nad nią przewagę. I górowal tą władzą ponad całym domem [...].**

Prawo prawem i obowiązek obowiązkiem, ale drażnić **diabelca** nie bardzo im się chciało [...].

Opiekuny siedziały na inszych, nawet odległych wsiach, ale już nad wieczór tego samego dnia każdy z nich wiedzial o nowym **świństwie Boduly, o potworności i zuchwalstwie bydlaka**. I każdy z nich podnosił pięść groźby na niego, wszyscy jak jeden myśleli o tym samym. Układali plany. Poręczne zamysly na jutro [B 134–137].

W opowiadaniach S. Młodożeńca szczególnie mocno piętnowane jest zachowanie dwóch żon – Jewki Gawron i Cojcyńy. Gdy mąż pierwszej z nich zaczyna chorować, kobieta początkowo pielęgnuje go i przejmuje na siebie jego obowiązki. Z czasem staje się jednak nimi zmęczona, wdaje się w romans ze świeżo owdowiałym Tomkiem Sroką. Nie mogąc się doczekać śmierci męża, zaczyna planować zabójstwo. Ostatecznie jednak para postanawia się pogodzić, a mężczyzna zdrowieje:

[...] z Jewką tak się juz stało, że **nie ino już życzyła swemu chłopu rychłej śmierci, ale dybala na tę śmierć.**

Czaiła się na nią, oddychala nią dniami i nocami. Wszystkimi zmysłami wczepiła się w tę jedną myśl, w jedno pragnienie i postanowienie, dla którego tylko imienia jej brakło, sposobu, jak się to stanie [M 135].

Wyjątkowo złe zdanie mają współmieszkańcy o Cojcyńy. Określają ją różnymi wyzwiskami, motywowanymi chrześcijańskim wyobrażeniem piekła (*baba z piekła rodem, piekielnica*) i zdradą, której się dopuściła (*judośnica*). Oskarżają ją o prowokowanie awantur w domu albo odmawianie posłuszeństwa (por. *cugować z kims*)³¹, obwiniają za śmierć męża, złe traktowanie go, wyrzucenie chorego z domu, niedopełnienie obowiązków wobec umierającego, płkanie nad jego trumną nie z powodu straty męża, ale pieniędzy, które musiała wydać na pogrzeb. Prawdopodobnie jeszcze przed śmiercią

³¹ Słowniki gwarowe ani KSGP nie odnotowują czasownika *cugować* w znaczeniu odnoszącym się do relacji międzyludzkich. Zrozumienie słów autora umożliwia kontekst, w jakim wyraz występuje w tekście, a także podstawowe znaczenie czasownika *cugować*, funkcjonujące w niektórych gwarach: ‘o koniu: szarpać się na boki, skakać, a nie ciągnąć spokojnie’ (SGO: 131, I), ‘szarpać lejcami konia’ (Hodorowicz 2004: 24).

małżonka kobieta wdała się w romans z pracownikiem najemnym, a w zaledwie dwa miesiące po pogrzebie chce go poślubić:

– Mówta, ludzie, co chceta, a powiem: to **Cojcyno sami pomagali dziadowi ten grób kopać – i wykopali...**

– Juzci, że nie chto inny, ino sami Cojcyno.

– **Wścikali sie baba cale zycie**, a widzita, co to dziś wyprawiali? Na ziemie sie ciskali i ani ich było oderwać. A co to darcio było i lamentów!

– Ajno, kumoska, zebyście wiedzieli: na tylu pogrzebach bywołem, a takich krzyków nigdy nie slysołem [...].

Cojcyno z pogrzebu wracali z parobkiem, co się rozpierał w siedzeniu, pękaty, i nady-mał. Ludzie przystanęli na ten widok i prowadzili oczami wijące się kłęby kurzu.

– No to namciez – pokazał na nich Jędrek.

– I po zolu, jakeście, kumie, mówili.

– Po pogrzebie i po zolu.

– **Wstydu baba ni mają cy jak?** Z dzieckiem by chtórem wracali, a nie z tem Judo-sem-parobkiem.

– Podzieliby go gdzie na taki dzień, omirze, a nie na ocy ludzkie pokazywać [...].

– **Za zywota nieboscyka cugowali z niem**, to zobocyta, ludzie, co jesce z tego wypadnie.

– No...

– Ajno – i wypadnie! Na te siroty óno wypadnie, co bidne ostały – zalamenciła siostra Cojkowa ze łzami i rozpowiadała szeroko. – Dyc i **nieboscyk we chliwie, nieborok, ducha wyzionon, bo mieńca mu w chalupie brakło**. Mieńca mu brakło, moje ludzie! Jak go słabość wziena w Jadwienty, to cało zime z krowamy przelezoł i w te mrozy wielgachne. **Kóni, i to mu piekielnica załowała, zeby ksiedza przywiżć**. To umarłby pewnie bez spowiedzi i sakramentu, jakby mój som nie pojechoł i nie przywiz.

– Z cłowiekiem i z chłopem, do tego swoim, tak wycyniać!

– Sumienio nie trza mić zodnego, ni wstydu!

– Ajno – wstydu: mówicie. **Bo jeść mu dała cy jak, zeby po ludzku?** Co sie jem ostało i cego ten Waluś, zoraza, nie zeziar – w kufliku mu kosała zaniść, a sama nawet nie zarziała.

– To skądze, kumoska, na ten płac sie jem wzieno, bo dyc i som widziołem, jak łzy jem ciurkiem kapały i ciekły po gebie? – dziwił się ktoś z chłopów.

– E, chto by tak wiedziół, o co płakali? – wmieszał się Barbach. – Mnie to sie wydaje, co o te piniodze, chtóre za pogrzyb musiała baba wysupłać i nie o co inzego.

– No, ze nie inacy.

– I na pewno [...].

– Duzo ta twoja opieka, Jasiu, pomoze, jak **baba z piekła rodem** [...].

– Dyc i jo tak myślałam: póki nieboscyk żył, wszyćko sło na dzieci – to niech ta! A tero grzych by był śmieterny, zeby ty **judońnicy** tatusie i zywotke ostawili.

Dwu miesięcy nie wyszło przecie, a u wdowy było wesele [M 217–220].

Dla całokształtu obrazu kobiet wyłaniającego się z tekstów literackich istotne są fragmenty *Młodości Jasia Kunefala*, przedstawiające je jako sprawczynie nieszczęścia mężczyzn, przywodzące na myśl czwartą część *Dziadów* A. Mickiewicza. Pewnego razu tytułowy bohater, nauczony doświadczeniem swoich wujów, którym nie układało się

w związkach, wykrzykuje gorzkie słowa o konieczności wystrzegania się kobiet i okazywania im pogardy niczym psu – zwierzęciu, które na wsi traktowano z niechęcią i lekceważeniem (por. Rak 2007b: 45), por.:

No i o tych babach tak nie myśl. Ciągną cię one jak Szczepana czy wujka Ziołę, ale uważ, czasem **przez nie tyle cierpienie spada na człowieka** [P 174];

[...] opowiadał mi dzieje swojej nieszczęśliwej miłości, wskoczyłem na stół i krzyknąłem, że z **kobietami, to właściwie należy inaczej postępować: trzeba je z daleka od siebie trzymać, w pogardzie, jak psa!** [P 190].

2.2.1.10. WDWIEC, WADOWA

2.2.1.10.1. KONIECZNOŚĆ ZAWARCIA PONOWNEGO MAŁŻEŃSTWA

Stałą – i oczekiwaną – na wsiach praktyką jest wstępowanie w kolejny związek po śmierci małżonka. Kobięcie bez męża trudno prowadzić gospodarstwo rolne, z kolei mężczyzna potrzebuje opiekunki dla osieroconych dzieci. Językowymi wykładnikami ich trudnej sytuacji są kolokacje *wdowi chlib* i *wdowi los*, które odnoszą się zarówno do wdów, jak i do wdowców, por.:

– A ożeń się, Stachu! Na co ci **wdowi chlib** jeść? [B 81];

Wdowę sierotę zostawił i pięcioro dzieciek na służbę po ludziach [...]. Serce się kuliło i ścisnęło, ręce zaharowane łamały się i kruszyły na tej grudliwej bryle **wdowiego losu** [M 277].

Współmieszkańcy przekonują wdowca do ponownego małżeństwa, ale i on sam zdaje sobie sprawę z potrzeby sprowadzenia do domu nowej gospodyni, por.:

– Niech ino pirsy zol sie ustoi, to sie wyzdobychos. **I za babo sie oberzis, ino patrzyć** [...].

Ci i owi nastawali z rajaniem nowej gospodyni do chałupy:

– **A ożeń się, Stachu! Na co ci wdowi chlib jeść?**

– Jesce się uwidzi. Ni ma sie co spiesić – odpowiadał zazwyczaj. Nie rwał się do żeniaczki, choć **kobieta w gospodarce za miód by się zdala** [B 80–81].

Z kolei w jednym z opowiadań S. Młodożeńca to owdowiała kobieta, mimo przeżywanej żałoby (por. *żał-żalem, płacze-płaczami*) rozumie potrzebę ponownego zawarcia małżeństwa. Znalezienie *innego chłopca* dla wdowy i matki dwojga dzieci nie jest jednak łatwym zadaniem. Wykładnikiem językowym trudnej sytuacji, w jakiej znajduje się kobieta, jest kolokacja *mizeryje wdowie* (por. *mizeryja* ‘bieda, nędza’; Kobylińska 2001: 81; SGL: 143). Nowego męża pomagają jednak szukać współmieszkańcy:

Umarł niespodziewanie młody Zimniok i wdowę ostawił – Walerkę z Siudoków, co to przy moście siedzą.

Nie to, że był żal po nim, bo chłop był jak się patrzy, dobry i gospodarny. Toż **żał-żalem, płacze-płaczami**, ale **trza było innego chłopca szukać**. Z tym to całe **mizeryje wdowie**. Z dwoma dzieckami i jakżeś, kobieto, jeszcze **wdowa** do tego, to co już mówić o przebieraniu w chłopach, kiej znaleźć jakiego na podorędziu – a trudno. Trudno, bo trudno, a **ludzie pomogą**. W takich sprawach zawsze ci pomogą, że znajdziesz, czego byś nawet nie chciał i nawet nie szukał [M 141–142].

2.2.1.10.2. WDOWA JAKO SIEROTA

Kobieta owdowiała bądź taka, której mąż został wcielony do wojska, w tekstach literackich bywa określana leksemem *sierota* i sama zazwyczaj tak o sobie mówi lub myśli. Wyraz konotuje samotność, poczucie opuszczenia przez najbliższą osobę i konieczność, by od tej chwili samej sobie radzić na świecie, por.:

– Oj, dałam se jo tyz, dała! Lezy bidocek niezwy pod styrto. Oj, styrty my sie zachciało, niescesny! O cóż jo pocne, **sierota**, na świecie! [M 30];

Kobiety-sieroty po rezerwistach gromadziły się po chałupach i biadoliły [M 33];

Wdowę sierotę zostawił i pięcioro dzieciek na służbę po ludziach [M 277].

Strata męża na ogół budzi w kobietach poczucie osamotnienia, skłania do płaczu, refleksji nad swoim życiem, por.:

Popłakiwała długo Mańka po chłopie, bo go lubiła, no i wyręczał ją też niezgorzej z każdej roboty. Ale trudno. Wzięła się sama do wszystkiego [M 40];

Wdowę sierotę zostawił i pięcioro dzieciek na służbę po ludziach. **Sama i z nieporadą swoją stanęła babina naprzeciw tego świata olbrzyma** i naprzeciw tych dzieciek swoich. Serce się kuliło i ścisnęło, ręce zaharowane łamały się i kruszyły na tej grudliwej bryle wdowiego losu [M 277].

2.2.1.10.3. WDOWIE WESELE

W opisie zorganizowanego przez wdowę wesela występują wyrazy *wdowa* i *wdowi* (w kolokacjach *wesele wdowy*, *oczepiny wdowie*) oraz przeciwstawienie wdowiego wesela *prawdziwemu panińskiemu weselu*. Funkcją tych zabiegów jest podkreślenie odmienności wesela wdowiego od sytuacji, gdy za mąż wychodzi panna, a jednocześnie utrwalenie panującego na wsi przeświadczenia, że *prawdziwe wesele* to to, które jest pierwsze w życiu:

Umarł niespodziewanie młody Zimniok i wdowę ostawił – Walerkę z Siudoków, co to przy moście siedzą.

Nie to, że był żal po nim, bo chłop był jak się patrzy, dobry i gospodarny. Toż **żał-żalem, płacze-płaczami, ale trza było innego chłopca szukać**. Z tym to całe **mizeryje wdowie**. Z dwoma dzieckami i jakżeś, kobieto, jeszcze **wdowa** do tego, to co już mówić o przebieraniu w chłopach, kiej znaleźć jakiego na podorędziu – a trudno. Trudno, bo trudno, a **ludzie pomogą**. W takich sprawach zawsze ci pomogą, że znajdziesz, czego byś nawet nie chciał i nawet nie szukał [...].

To nie minęło i roku po nieboszczyku Zimnioku, a już we wsi było wesele. **Nie prawdziwe panińskie wesele, ale Walerki – wdowy** [...].

Oczepiny, choć **wdowie**, przecie już blisko [M 141–143].

Kobieta dostrzega korzyści z ponownych zaślubin. Przede wszystkim kolejnemu ślubowi nie towarzyszą obawy takie, jak miała za pierwszym razem – nie będzie opuszczała rodziców, nie żałuje kończącego się przy nich życia, może swobodnie tańczyć i cieszyć się zabawą. Jest odważniejsza niż przed laty, bardziej śmiała do ludzi:

[...] hulała jeszcze lepiej, jak na pierwszym swoim weselu. Wiedziała już to i owo, **z ojcami się rozstawać nie będzie, bo się już rozstała, żalować czego nie ma – to się nie ślamarzy**, a jest sposobność pohulać – pohula. Z tym, z tamym i z każdym. Z Jadamem też hula, bo za niego przecie szła teraz [M 141].

2.2.1.10.4. KOLEJNE MAŁŻEŃSTWO JAKO PRZYCZYNA KONFLIKTÓW

Wielokrotnie poruszany w tekstach literackich motyw wdowieństwa uwzględnia wynikające z niego konflikty rodzinne. Choć ponowne zamążpójście jest naturalnym, a nawet oczekiwanym, wydarzeniem, to jednak rodzicom i rodzeństwu zmarłego mężczyzny szkoda jest pozostawić wdowie cały majątek. Żona syna lub brata traktowana jest jako obca osoba, toteż w przeświadczeniu teściów bądź szwagrów nie należy się jej jego ojcowizna. Prawnie nie ma to jednak uzasadnienia, teksty utrwalają zatem instytucję opiekunów – bliskich zmarłego, którzy sprawują kontrolę nad wdową. Obserwują, czy należyście prowadzi gospodarstwo, czy dobrze traktuje dzieci, czy nie pozwala krzywdzić ich nowemu partnerowi, por.:

Choć nie córka przecie, a synowa, ale dziecka to po synu i wnuki dyc – sieroty. A połowa gruntu – to także synowa i dla nich musi się utrzymać. A nawet po słuszności i jak po ludzku wypada, to i druga połowa, co na nią pisana, także winna wnukom przyspaść w podziale. **Z nim się dyc żeniła, razem miały dziecka, to i cały grunt im się należy.**

Należy się – to wiadomo. Ale z babami to także wiadomo: gza dostanie, ukąsi ją, zarazę, i szukaj wiatru po polach, bo z drugim się ożeni. Ożeni się i już mu gębę będzie zapychać tym co jej – i z tego nawet sieroty skwituje, co się im święcie po ojcu ostało.

To opiekę dać musowo i pilnować, żeby się im krzywda nie działa [M 187];

– Za żywota nieboscyka cugowali z niem, to zobocyta, ludzie, co jesce z tego wypadnie.

– No...

– Ajno – i wypadnie! Na te sieroty óno wypadnie, co bidne ostały – zalamenciła siostra Cojkowa ze łzami i rozpowiadała szeroko [...].

– Nie mówciez juz tego, Michale, bo **opieka musi być i zabezpieczenie** – wyparował obruszony sołtys [M 218–219];

[...] ludzie [...] dziwiają się, głowami kręcą i wciąż się cudują, że **opiekuny** nic se nie myślą, jakby łotrowi ojczymowi drogę zagrodzić, aby już nareszcie przestał poniewiać cudze dzieci [B 133].

2.2.2. OJCIEC, MATKA

2.2.2.1. UCZUCIOWOŚĆ

2.2.2.1.1. UCZUCIOWOŚĆ OJCA

Obraz rodziców w świetle prozy stylizowanej na ludowość tworzy pole semantyczne miłości, przy czym jest ono znacznie bardziej rozbudowane w przypadku matki niż ojca. Ciepłe uczucia oddają nacechowane emocjonalnie, pieszczotliwe określenia dzieci, użyte przez bohaterów w monologach lub przekazane za pomocą mowy pozornie zależnej.

Zdecydowanie większym zasobem ekspresywizmów operują matki. Z ust ojców padają wyłącznie rzeczowniki *pociecha* (*na tem świecie*), *zuch* i zdrobnienie imienia *Waluś*. Wyrażenia rzeczownikowe uzupełniają natomiast waloryzujące przymiotniki: *dobry*, *drogi*, *kochany*, *nojlepsy*, *serdeczny*, *ukochany*, por.:

Każmirz całkiem się uspokoił i nabrał fantazji. Miękkosć jakąś nawet uczuł do swego Sceponka, że to **zuch i dobry** chłopok [M 184];

Został w chałupie przy oknie, oparł się o pagroty i patrzył długo za tym śladem **kochanego** dziecka, co poszło znowu tulać się między obcymi [B 93];

Czy aby go nie widać, czy nie śpieszy z dalekiej drogi ten syn **ukochany**, ten **drogi**, **serdeczny** **Waluś**. Tyle lat splezło, a jego nie było. A dzisiaj będzie. Przyjedzie do ojca. Na samą Wilię nadaży:

– **Waluś! Nojlapse** dziecko. **Pociecha moja na tem świecie** – wykrzykuje do baby [B 153].

Czułość ojca do syna oddają nieliczne abstrakcyjne rzeczowniki *miękkosć* i *współczucie* oraz forma gerundialna czasownika *obchodzić się* z kolokacją *cieplejszy*, por.:

Każmirz całkiem się uspokoił i nabrał fantazji. **Miękkosć** jakąś nawet uczuł do swego Sceponka, że tu **zuch i dobry** chłopok [M 184];

Odtąd Jędrak pilniej przyglądał się Ignacowi i począł darzyć go **cieplejszym obchodzeniem i współczuciem** [M 57].

Uczucia ojców zazwyczaj przekładają się na konkretne zachowania. Przejawiają się strachem o życie dzieci, tęsknotą i żalobą (por. *żałość*) po śmierci, por.:

Wypadł z gimnazjum, ale już chwilę później chciał nawrócić: Hej, tak, ale gdzie chłopiec? **Taki wrażliwy na wszystko, gotów sobie jeszcze co złego zrobić. Przeszedł go strach.**

„Gdzie on może być? Zośka nie przeżyłaby jego śmierci” [P 66];

Został w chałupie przy oknie, oparł się o pagroty i **patrzył długo za tym śladem kochanego** dziecka, **co poszło znowu tulać się między obcymi** [B 93];

[...] pomarł Stachowi ten chłopak, a **żałości po jego śmierci nie ulżyły ludzkie życiwe języki** [B 58–61].

Negatywny obraz ojca ukazuje opowiadanie z tomu *Droga przez wieś*. Wizerunek tej postaci ukształtowany w *Jedynaku* sprzeczny jest z językowo-kulturowym stereotypem ojca (por. *jakby nie rodzony ojciec*, *Ojcem byłby lepszy*). Mężczyzna pozostaje zupełnie obojętny na los jedynego syna, Stacha Płazy, i nieustępliwy (por. *twardy ojciec*) wobec niego w obliczu najtrudniejszych sytuacji – narastającego zadłużenia, choroby żony, a później śmiertelnego zapalenia płuc dziecka, por.:

[...] synowe strafunki nic go nie obchodziły. **Twardy ojciec** [B 57];

To on się zabija, latami morduje, a ojciec – **jakby nie rodzony ojciec**. Mało, że rady nie przyniesie, ale się nawet nie spyta, jak jedynak z biedą się ułatwia. Jakby go wcale nie obchodziło, co u syna słychać [B 59–60];

– O, ociec óni, ociec. **Ojcem byłby lepsy** [B 60];

Kiedy chłopak-sierota po pierwszej kobiecie rozchorował się na płuca i było z nim coraz gorzej, a z leczeniem coraz ciężej, bo i skąd brać, za dumę z serca i przy jarmarcznej okazji wyłożył ojcu, jak i co [...].

Dobrocicki Plaza ocińskiemu synowi grosza nie pożyczył. Zaś niezadługo pomarł Stachowi ten chłopak, a żalności po jego śmierci nie ulżyły ludzkie życzliwe języki [B 60–61].

Ojciec jak najszybciej chce się pozbyć syna z domu, a po ślubie, wbrew obowiązującym na wsi zasadom, nie ofiarowuje mu posagu, por.:

A przecież ten ojciec ma go ino jednego na świecie. Jedno dziecko, jednego syna – jedyńaka. Ale ojciec jakby wcale tego nie wiedział, czy nie chciał wiedzieć. **Zbył se z głowy chłopaka, skoro Stach do lat doszedł, wypchnął go z domu do ożenku** – i rób sobie, jedyńaku, jak tam chcesz. **Jego, ojca, już głowa boleć nie będzie, czy ci wypadnie w życiu tak, czy owak.** Co jemu do tego!

[...] ojciec wypuszczał go od siebie tak biednie: bez morgi wiana i bez grosza na pierwszy początek [B 57].

Obojętny na synowe nieszczęście, sam wiedzie dostatnie życie. Zatrudnia służące, funduje wyposażenie okolicznych kościołów i przydrożne figury, por.:

[...] w Dobrocicach bezdztownie żyje, służące dziwki krowami i wianem obdarza, na pieniądzech leży, a jedyńakowi dać co, to się nie omyli [...].

Wiedział Stach Plaza, co kosztują ojca owe dywany, ołtarze i różne kupna do kościołów okolicznych [...].

Chyżo doniosły zbolałemu Stachowi, że – o, właśnie jego **ojciec pożyczył temu dwieście, a inszemu trzysta** [B 58–61].

2.2.2.1.2. UCZUCIOWOŚĆ MATKI

Pieszczotliwe określenia dzieci używane przez matki są bardziej różnorodne niż w wypadku ojca. Z materiału wyekscerpowano m.in. zdrobnienia nazw pokrewieństwa i imion (*córecka, córuchna, córunia, dziecina, synecek, synek; Brońcia, Ignas, Jaś, Józik, Marysia, Waluś*), deminutywy wskazujące na więzi emocjonalne z dzieckiem (m.in. *jedynoczek, kochanie, maleństwo, robocek*), wyrazy nacechowane współczuciem (*bidulok, lilijka-sierota, nieborok*), a także przymiotniki dzierżawcze tworzące zwroty adresatywne z rzeczownikami podkreślającymi więź rodzicielską. W zebranych materiale niewiele jest natomiast przymiotników waloryzujących (por. *grzeczny*), które dominowały wśród nazwań dzieci stosowanych przez ojców. Można zatem wysnuć wniosek, że uczuciowa relacja matki z dziećmi nie zależy od oceny ich zachowania, por.:

– Yj, **córecko** – uśmiecha się łzami matka [M 287];

– Nie płac, dziecko, bo wszystko sie naprawi i bedzie jesce lepi! No, nie płac, **córunku!** [M 388];

– **Brońciu!** – najmniejszym, jaki ma w sobie, głosem przymawia się do niej i gładzi ją po tych ognistych, gęstych włosach. – **Brońciu, córuchno moja**, to sie ustatkuj, pilnuj sie, dziewcyno, i nie włącz tem ludziom na języki, zeby ciogle godali [...]. Oj, **córecko, córecko!** Oj **dziecino ty moja** [M 278];

[...] mama kłęca przy Teofilu, ocierają mu krew, mówią: „**Synecku mój, synecku...**” [P 83];

– Uspokój się, **synku** [M 45];

– Co ci **Ignas**? – pytała przelękła Jędrkowa, gładząc go po głowie.

– Nic... Nic... – zaczął wreszcie bełkotać.

– Ale co? Powiedz, **synku!** [M 68];

– Co ci się stało, **Jasiu**? – Matka zbliżyła się ku niemu i otuliła mu nogi pierzyną [P 33];

– Niechby już jakie buciny chocioz lo **Józika** – wzdycha Piekosiowa, wyrabiając ciasto w nieckach. – **Grzeczne** takie dziecko i bez butów! [M 263];

– No widzisz, **Waluś, moje dziecko** – mówiła przeciągając i gładząc go pieszczotliwie po włosach [M 45];

Pewnie tam się już i morze zaczęło – myślała se – i ta Ameryka, gdzie się poniewirowała jej **jedynoczek** [M 27];

– [...] **Marysia** dwa lata staro i ceko, to i ty, **kochanie**, pocekuj [M 279];

„Cóż óno winno, **maleństwo?**” – myślała [M 44];

– To cóż jem, **robockom**, poradze inzego, kiej nie wiem. Palice bym jem swoje obciera i podała, niechby ino bidy nie miały, Panno Nojświetszo... [M 249];

– Posed **bidulok** w jedny ty kurteynie cieniutki i nie wraco! Zamorz kaj niescesny i uświrik na drodze **nieborok**... [M 325];

[...] wyrzutem ustawiła oczy na Jędrka, że śmiał te jej **lilijki-sieroty** namolić i uciśkiem przyniatać [M 160];

– Oj, **dzieci moje, siroty!** – chlusnęła płaczem na ostatku i rzuciła się na zbaraniałe, zbite w kącie dziecka [M 134];

– Oj, **dzieci moje** – niebogie! **Syny moje** i wnuceta! – zawodzi Frankowa, łamiąc ręce z nieporady przy wieczerzy [M 249];

– Oj, **dzieci, moje dzieci! Siroty moje** niescesne! [M 326].

W tekstach nie mówi się wprost o matczynej miłości. Wiele fragmentów opisuje i wprost nazywa jednak uczucia, które ją budują. Troskę i strach o los dzieci oddają m.in. takie wyrażenia, jak: *lęk, matczyne biadolenia, martwić się, niepokój, (poglądać) niespokojnie, obawa, przelęknąć się, przerażony, przestraszony, trapić się, trwoga, zatroskany*. Ponadto mowa o współczuciu (por. *współczuć*), tęsknocie (por. *tęskliwy*), smutku i żalu (por. *żałośnie*), radości ze spotkania z dzieckiem (*nie móc się nacieszyć na widok syna*), por.:

Każde z dzieciek i sam Kłak – tak ich zajęły te pieczone smaki i ten ogień, że pilnują swego miejsca i nie popuszczą, i nawet nie słyszą tych **matczynych biadoleń** [M 325];

– Czy Hela się obudziła i świci?

– Moze się zlekła i gromnice zapolila?

– Abo się co jej stało?

I razem z tym światelkiem w sercu matki jakiś niepokój jął się trzepotać. Jakiś lęk rozdzwonił się cieniutko po skroniach. Jakaś obawa cisnęła się do nóg nagłym dygotem [M 387];

– **Matka się martwi o ciebie** – szepnął Adam [P 66];

Jak z samego rana poszedł do szkoły na drugą wieś, to go jeszcze nie ma. Matka co i raz z **niepokojem** pogląda na drzwi i wzdycha żałośnie. Wzięła, było, czyjaś koszulę naprawiać, ale jej ręce latają i ani może igłą trafić, i jeszcze się ukuła w palec. Z zimna ręce latają i z **trwogi o tego chłopaka** [M 325];

– Posed bidulok w jedny ty kurtcynie cieniutki i nie wraco! Zamorz kaj niescesny i uświrk na drodze nieborok...

Trapi się sama z sobą tymi myślami i pogląda coraz częściej i **niespokojniej** ku drzwiom [M 325];

– Czegoście się wrócili? – spytał.

– **Przelięklam się, ze a nuz uśnies nad książką i jesce ci sie co zlego stanie** [P 34];

– O, Matko Bosko! – żegna się **przerażona** matka. – Zebym miała umrzyć, to zodny bym wos nie puściła na te wode [M 160];

– A mnie pieron po kąpeli?! Słyszeliście, co miły ojciec gadali, i sami dobrze wiecie, więc co przede mną udajecie miłosiernego liżybożka [...].

Nie odpowiedziała, nagły **przestрах** przesunął się cieniem po jej oczach, skuliła się i popatrzyła na niego pokornie, jakby prosiła o przebaczenie [P 25–26];

Zośka nie przeżyłaby jego śmierci – przeleciało mu przez głowę, ta myśl już zdruzgotała go zupełnie. Zobaczył przed oczyma zapłakaną twarz żony, stała przed płótnem naprzeciw niego blada, **zatroskana**: „Nie wyrzucoj mu, Adom, on pewnie ledwo trzymo sie na nogach, przecie wis...” [P 66];

– Idź spać, dziecko, na strych, idź tam – rzekła ledwo dosłyszalnie mama, nie odejmując dłoni od oczu. Ach, więc mimo wszystko **współczuła mi**... [P 193–194];

Pewnie tam sie juz i morze zacyno – myślała se – i ta Ameryka, gdzie sie poniewiro jej jedynoczek. Oj! – wzdychała **żałośnie** [M 27];

Nie mogła się nacieszyć Jadamowa **na widok syna**, o którym myślała, że już zginął [M 45].

Uczuciowość matek na poziomie języka budują licznie używane przez nie zdrobnienia i spieszczenia, derywaty nacechowane współczuciem i litością, detensyfikujące przymiotniki, wkomponowane w wypowiedzi kierowane do dzieci i monologi wewnętrzne, por.:

Nieba by przychyliła dla maleństwa, **słoneczko** złociste zdjęłaby z wysokości, albo ten **miesiączek** rogaty dałaby mu na zabawkę [M 366];

– Niechby już jakie **buciny** chocioz lo Józika – wzdycha Piekosiowa [M 263];

– Posed bidulok w jedny ty **kurtcynie cieniutki** i nie wraco! [M 325].

W przeciwieństwie do ojców, matki okazują uczucia dzieciom (zarówno małym, jak i dorosłym [M 45]) w fizyczny sposób, poprzez pieszczoty i pocałunki. W pierwszym

z przywołanych cytatów chwilowa niechęć do dziecka wywołana jest tym, że narodziło się ono w wyniku zdrady, szybko jednak mija i przeradza się w poczucie winy, por.:

[...] gdy wzrok jej padał na fabrykantowe dziecko, coś ją parło, aby się rzucić i zatłamsić je.

Ale się wnet opamiętywała.

„Cóż óno winno, maleństwo?” – myślała.

I jakby dla unicestwienia potwornych zapędów **chwytala dzieciaka na ręce, zasypywała pocałunkami i powtarzała błagalnym głosem:**

– Walusiu mój, daruj, daruj! [M 44];

– No widzisz, Waluś, moje dziecko – mówiła **przeciągając i gładząc go pieścizotliwie po włosach** [M 45];

– Modre dziecko i nojlepse! Pomysł w głowie mo i statek, nie przymirzajoc jak nieboscyk tatuś...

Natoczyła się na niego z wszystkimi łachami i wgarnęła go w siebie: **tuliła w pieścizotach i całowała** [M 259];

Przygarnęła Manię do piersi i tuliła ją, głaskała, a potem scalała płynące po jagodach łzy [M 388].

Elementem budującym pole semantyczne matczynej miłości jest instynkt, rozumiany jako ‘wewnętrzne przekonanie o słuszności jakiegoś zachowania lub decyzji’ (WSJP). Matczyne instynkt w tekście jest *niezawodny*, por.:

[...] **niezawodnym instynktem matki** pojęła, że temu skulonemu u jej stóp dziecku wyrządziła niezrozumiałą dla niej, ale wielką przykrość, wstała tedy i podeszła do niego [P 115].

2.2.2.1.3. GOTOWOŚĆ DO POŚWIĘCEŃ

Teksty przedstawiają gotowość matek do poświęceń dla dzieci, por.:

– O, Matko Bosko! – żegna się przerażona matka. – **Zebym miała umrzeć, to zodny bym wos nie puściła na te wode** [M 159];

– To cóż jem, robockom, poradze inzego, kiej nie wiem. **Palice bym jem swoje obciena i podała, niechby ino bidy nie miały**, Panno Nojświetszo... [M 249];

Nieba by przychyliła dla maleństwa, słoneczko złociste zdjęłaby z wysokości, albo ten miesięczek rogaty dałaby mu na zabawkę [M 366];

I czego wy jesteście taka płaczka, mamó! Nie trzeba mi dużo, spuszczyć tylko powieki i już widzę te wasze oczy. Lękliwe mieliście i takie proszące, jakby **za jadło dla nas gotowi byliście lizać łapy temu Bryle. Mamó, oj, mamó** [P 38],

oraz pragnienie, by dzieciom jak najlepiej wiodło się w życiu, por.:

– **Oj, tyz umyśloleś mu los: na parobka! Lepij, zeby w ksiozkach tak paluskamy przebiroł**, to by wiekso korzyść wysła lo niego, a może i lo nos – oburzała się na chłopca Ciamażyna, wzdychając do samej głębi matczynej piersi.

– Ajno, zawracoj se głowe z ksiozkamy! Nie nasy to głowy interes, kobito, i nie nase siły, wis? [M 366];

Pewnie, że nie o naukach dla Józia można było myśleć w tej chałupie komornika, gdzie czasem cieplej warzy nie starczało dla licznego drobiazgu. Ale matka – matką [M 366].

2.2.2.1.4. MATKA JAKO OBROŃCZYNI DZIECI

Matki bronią dzieci przed agresją ojców i innych osób, pocieszają je i próbują wpłynąć na postawy mężów, jeśli wcześniej doszło do takiego aktu, por.:

– **Oj, dzieci moje, siroty!** – chlusnęła płaczem na ostatku i **rzuciła się na zbaraniale, zbite w kącie dziecka** [M 134];

Zośka nie przeżyłaby jego śmierci – przeleciało mu przez głowę, ta myśl już zdruzgotała go zupełnie. Zobaczył przed oczyma zapłakaną twarz żony, stała przed płotem naprzeciw niego blada, zatroskana: „**Nie wyrzucoj mu, Adom, on pewnie ledwo trzymo sie na nogach, przecie wis...**” [P 66];

Matka wśród bezładnego szeptu **robiła wyrzuty ojcu** [P 142];

– Chodzicie, Michałowo, po świecie, a Brońcia wom... – nie dokończył, bo skoczyła ku niemu i jak kosą śmigała słowami:

– [...] Mom interes, to chodze i co komu do tego? [...] **Córecka, godocie, a wom co do tego?** Trzymojcie swojego ciofusia i **wara, wara, mówie, od mojego dziecka!** [M 280–281];

[...] wyrzutem ustawiła oczy na Jędrka, że śmiał te jej lilijki-sieroty namolić i uciśkiem przygniatać. **Ręce rozcapierzyła jakby w ich obronie przed bratem-jastrzębkiem** [M 160].

Jak pokazuje powyższy cytat, ale też inny fragment wyekscerpowany z *Opowiadań*:

Narzuciła się tym krzykiem i rozcapierzonymi rękami na dzieci, jakby je chronić chciała i ratować od ostatniej niedoli, od straszego nieszczęścia.

– Oj, dzieci, moje dzieci! Siroty moje niescesne! [M 326],

zachowanie matki broniącej dzieci przywodzi skojarzenia z kwoką, która próbuje uchronić pisklęta przed atakiem wroga.

2.2.2.1.5. DZIECKO PO ŚMIERCI MATKI

O tym, jak ważna w życiu dziecka jest matka, przekonują się te dzieci, które zostały przez nią osierocone. Wówczas zdane są na wychowywanie przez ojca i macochę, a niekiedy przejmują je na wychowanie dziadkowie. Ten wątek podejmuje kilka opowiadań z tomu *Droga przez wieś*, por.:

Z trochę grosza po nieboszczce matce przyszedł Stach Płaza z rodzinnych Dobroć na Ocinek [B 57];

Julka tłała, tłała i zgasła w chłodne, jesienne rano [...]. **Plac i żalobliwe gaworzenie sierotki Heni zastąpiły gwar i huczny śmiech**, co tu dawnym czasem wielmożnie królował [B 79–80];

W jednym roku chrcziny synusiowi, a już w drugim pochówek kobiecie musiał Stach porządzić. I wiano kobiecie od niego pod owy czas odeszło, bo **sierotkę zabrały dziadki do opieki, żeby chłopaczka wychować** [B 57].

2.2.2.1.6. OBOJĘTNOŚĆ

Przez pewien czas jedna z bohaterek S. Młodożeńca pozostaje niewrażliwa na krzywdę dorosłej córki. Kobieta zaczyna żałować, że część ziemi przepisała wychodzącej za mąż córce i zięciowi. Wobec problemów młodego małżeństwa ze zwiezieniem z pola zboża, namawia męża do przywłaszczenia go i w przeciwieństwie do mężczyzny nie przejawia w związku z tym żadnych skrupułów. Zawężając tradycyjnie zapisaną w języku opozycję *swój – obcy* do więzów krwi, zięcia określa jako *obcego*, czemu wyraźnie sprzeciwia się mąż, przypominając, że ziemia została oddana rodzonemu dziecku. W kolejnej scenie kobieta nadal cieszy się z uzyskanego podstępem plonu, zupełnie zapominając o córce:

– Zeby kóni nie pozabijól – zakłopotał się ze szczerym wzruszeniem, zapatrzony w tamtym kierunku, teść.

– Bój sie o niego – zaszydziła kobieta. – Ty ino sie musis boć o kogo, a o siebie nie dbos. Pojechał to jesce lepij. Nie chce zbirać z pola, nie bedzie zmortwienio!

– Tak godos, jakbyś sie cieszyła z tego, a chto wi, co jesce bedzie. Chto wi? Ón tak nie puści.

– Niech nie pusco, ale i ty swojego nie popuscoj! Wis? [...] tero, jak som ci pole ostawio, to sie mortwis. Jakbyś nie miał jesce insych dwojga dziecek, **ino byś wszystko oddól obcemu**.

– E, wstydzilabyś sie tak oplatać – skrzywił się zgorzony i zniecierpliwiony. – **Dyc cheba lo nasego dziecka oddolem pole, lo nasy Mani** [...].

Tak ją pochłoneły te myśli i pragnienia, że w ich natłoku nie znalazła ni kapki miejsca dla swojego dziecka, dla Mani, córuchny, o której widać zapomniiała, że istnieje na świecie [M 383–387].

Jej postawa zmienia się dopiero wówczas, gdy zdenerwowany zachowaniem teściów zięć wyrzuca żonę z domu. Kobieta zaczyna dostrzegać swoją winę i stara się załagodzić konflikt:

I nie trza tu było dla matki wyrzutów i tłumaczeń. **Pojęła sama swoją winę** i całym wysiłkiem rozumu **szukała teraz ratunku** [M 388].

W *Drodze przez wieś* szczególnie piętnowana jest postawa matki, która pozwala swojemu drugiemu mężowi znęcać się psychicznie i fizycznie nad dziećmi z pierwszego małżeństwa. Szwagier określa ją deprecjonującym apelatywem *zaraza*:

– **Bratowa. Óna, zaraza, wszyćkiemu winna**. To na bratowy wszyćko zolezy. Zeby ino chciała [B 134].

2.2.2.2. BEZWZGLĘDNOŚĆ I EGZEKOWANIE POSŁUSZEŃSTWA

2.2.2.2.1. SUROWOŚĆ I DECYZYJNOŚĆ OJCA

W tekstach literackich postaci ojca i matki definiowane są głównie poprzez ich relacje z dziećmi. Utwory literackie utrwalaają wizerunek ojca przede wszystkim jako rodzica

surowego (por. kolokacja *surowy głos ojca*), stanowczego (por. *ojcowski upór*), wymagającego i zmuszającego dzieci do posłuchu (por. *ojcowska wola*, *ojcowski nakaz*, *ojcowskie słowo*, *wola ojцова*), gniewnego (por. *ojcowy gniew*), por.:

[...] **surowy głos ojca** wywołał w nim jakiś niewytłumaczony lęk [M 83];

Zosia [...] uczepiła się swojego Jaśka i opetoliła się z nim pomimo **ojcowskiego oporu** [B 25–26];

[...] gdy stary Socha wyjawiał swoje **ojcowskie słowo i nakaz** mocny jak skała, to brat Kaźmirz doganiał trzydziestki, zaś Stach nie o wiele w tyle za nim ostawał [...]. Ojciec [...] dobrze radzi i korzyść taką dla synów obmyśla i obiecuje, to trza go słuchać musowo i bez słowa przystać na **ojcowską wolę** [B 96–97];

Taki rozmyślił i **wola ojцова** [M 107];

[...] sumitował się załężniony chłopaczyna, nie rozumiejąc **ojcowego gniewu** [M 369].

Na decydującą rolę ojca w rodzinie wskazują w konstrukcjach syntaktycznych orzeczenia, takie jak *umyślić*, *zarządzić*, por.:

[...] **zarządził ojciec** Socha, że chłopaki do jego śmierci się nie pożenią [...].

– Nasi tatul, to dopiro modrala. Som cysorz by tak nie umyśłoł, jak se oni umyśło – gwarzył radośnie tego wieczora brat Kaźmirz [B 96].

Niektóre wyekscerpowane fragmenty mówią o przewadze intelektualnej ojca nad innymi członkami rodziny i wynikającym z niej obowiązku słuchania go. W poniższym cytacie ojciec, zwracając się do niemal już dorosłych dzieci, określa siebie afirmatywnym przymiotnikiem w stopniu najwyższym *nojmodrzejszy* ‘najmądrzejszy’ i stawia się w opozycji do innych ludzi. W ten sposób mężczyzna poucza dzieci, że aż do jego śmierci powinny widzieć w nim swój największy autorytet:

– Wis? Ty jeden i wy wszykie widzta – obrócił się nagle całym ogniem do stłoczonych u drzwi dziecek – to **widzta, ze kaj ojciec i póki ón je – to ón nojmodrzejszy i nicht insy, bo kazdy ten głupi i z rozumem swoim!** [M 185].

W kolejnym dialogu ojca z córką ich relacja została przez mężczyznę porównana do relacji ksiądz – spowiednik. Zarówno od córki, jak i od grzesznika wymagane są pokora i posłuszeństwo, i nie może być mowy o odstępstwie od tej reguły, nawet jeśli córka ma obiektywnie rację. Ojcu w rodzinie, tak jak w katolickiej społeczności księdzu, należy okazywać szacunek i odnosić się do niego z pokorą:

– Ale co? Co wy młócita? [...]

– Cheba takze widzicie, ze zyto! [...] Mocie ocy, to widzicie!

– **Ty mnie nie spowiadaj ze ślepoty, bo nie ty tu ksiodz, ino jo ksiodz lo ciebie! Zapomniałaś cy ześ zabocyła?** [M 391].

Powyższe fragmenty przedstawiają rodzinne konflikty, w których ojcowie swoją wysoką pozycję wykorzystują jako argument do autorytetu, którego dzieci z racji wychowania nie śmiały zakwestionować. Z kolei w cytacie z *Drogi przez wieś* dorośli bracia sami chwalą ojca za mądre ich zdaniem decyzje. Jeden z nich nazywa ojca *modralą* ‘mądrą’ i pod względem intelektu porównuje go do cesarza, z ust drugiego pada komiczne stwierdzenie: *majo głowe nie na wsy*. O zdolnościach umysłowych ojca świadczą użyte w konstrukcjach

syntaktycznych orzeczenia nazywające jego procesy myślowe i wynikające z nich akty językowe: *obiecywać (korzyść)*, *obmyślać (korzyść)*, *(dobrze) radzić, umyślić*. Spoczywający na dzieciach obowiązek słuchania rad ojca (*trza bez słowa przystać na ojcowską wolę*) wzmacnia pleonastyczna konstrukcja *trza go słuchać musowo*:

Chłopakom niezłe się widziało takie zarządzenie.

– Nasi tatuł, to dopiro **modrała. Som cysorz by tak nie umyślół, jak se óni umyśló** – gwarzył radośnie tego wieczora brat Kaźmirz [...].

– I bedzies widzioł, Kaźmirek, ze nasi tatuł jesce nom wiecy grontu przysporzo. Józ ta **óni majo głowe nie na wsy**, nie! – odpowiedział ochotnie brat Stach [...].

Ojciec [...] **dobrze radzi i korzyść** taką dla synów **obmyśla** i obiecuje, to **trza go słuchać musowo i bez słowa przystać na ojcowską wolę** [B 96–97].

W jednym z opowiadań S. Młodożeńca syn zachowuje wobec ojca posłuszeństwo nawet po jego śmierci. Wspomina jego słowa i stosuje się do danego zakazu:

Jesce jak dziś pamietom, powiedzieli my nieboscyk ociec jakoś w południe: „Nie przenoś się, Jakubek, do rzyki, nie przenoś” – a wiecorem, co powita, umarli. Tak wom, moje ludzie, zapadły my te słowa, ze **dotod ten ojcowy głos slyse. I do rzyki sie nie przeniese** [M 110].

Uwagę czytelnika w kontekście relacji ojciec – syn przykuwa opowiadanie S. Młodożeńca *Jercoki*, w którym ojciec nie zmienia negatywnego stosunku do syna nawet po jego śmierci. Ponieważ nastąpiła ona podczas rabunku żołnierskich mogił, nie zgadza się na tradycyjny, katolicki pogrzeb syna. Powiedzenie *choć to i mój syn* wskazuje, że mężczyzna zdaje sobie sprawę ze spoczywającego na nim obowiązku pochowania dziecka, pozostaje jednak konsekwentny i nieubłagany, nawet wobec nalegań społeczności:

Choć to i mój syn, ale trupów obdziroł, to niech se z trupamy leży na polu [M 87].

2.2.2.2.2. AGRESJA

W *Przepowiedce o doktorze Kodrocie* tytułowy bohater wykorzystuje syna materialnie, żądając na *żywotce* ‘dożywociu, prawnie zapewnionym utrzymaniu do końca życia’ (Pluta 1971: 89; SJPD, s.v. *dożywocie*) wysokiej *ordynarii* ‘pensji wyznaczanej w naturze, np. starcom na utrzymanie’ (SJPD). Mężczyzna bije syna i kradnie mu paszę dla zwierząt:

Ostał na wsi przy synie Pawle Kulawym, zapisał se u rejenta izbeczkę osobną dla siebie i baby, a **ordynarię postawił u kulawego tyła, że chłopisko nic ino się ciągle użałał i biadolil**:

– Mom jo tu być cem, kiej robie ino na rzod i ornaryjo! [...]

Nie odstąpił ani na krok do syna Kulawca przy odsypie ordynarii. Każde ziarno, każdy ziemniak musiały być dobre i akuratne w mierze. Do krwi zbił raz tego synała, chłopca już obstarniego, kiedy niezbyt czubatą ćwiercią ziemniaki dla ojca odmierzał. W synowej oborze chował krowę, cielę, jedną, drugą świnkę, stadzinę kur. Zawsze nie bez tego, żeby synowi czegoś nie skubnąć do pasionki [B 68–69].

Za nieposłuszeństwo lub zniewagę dzieci są przez ojców karcone słownie lub fizycznie, o czym czytelnik dowiaduje się z dialogów lub narratorskich komentarzy, w których występują czasowniki nazywające realizowane przez ojców akty językowe (np.: *huknąć*,

mitygować ‘powściągać, hamować’; SJPD) i wymierzane kary cielesne (np. *bić, rzucić (krzesłem), skopać, sponiewierać, sprać, zbić*), por.:

– Jak ty, smarku, do ojca? Z jakim słowem...

Zamierzył się biczykiem, ale ja uskokczyłem szybko i stanąłem pełen rozterki za głową łóżka.

– No, przecież ja jestem nieubrany – szepnąłem nawet dla siebie tak niespodziewnym, dziecięcym, komicznym tonem, że ojciec zawahał się nagle – brwi mu się uniosły wysoko na czoło.

– Nieubrany, nieubrany – zamruczał głucho – **babsta, leń, udawcz przekłęty!** [P 186];

– **Lepij, to ci...** – **huknął** naraz Kazimierz i skoczył do Sceponka [...] **Lepij – to pysk stul, pedroku zatracony, i z twemy radamy!** [...] Nad kogo to ón sie wynosi i ojca swego bedzie nauco! [M 185];

– Nie salij, nie salij, Hanyś! – **mitygował** wzburzony ojciec [M 128];

[...] **sprał, skopał, sponiewierał**, że sam musiał prawie Wicusia przywlec do domu [M 302];

Tereska z płacem wpado, ze tata tam w stodole **biją Teofila** [P 82];

Adam, który właśnie odmawiał modlitwę, skoczył i **chwyciwszy krzesło, rzucił nim w kierunku Krzysia** [P 140];

Do krwi **zbił** raz tego synala, chłopca już obstaranego, kiedy niezbyt czubatą ćwiercią ziemniaki dla ojca odmierzał [B 69].

2.2.2.2.3. OJCOWSKIE PRZEKLEŃSTWO

Podczas jednej z rodzinnych awantur Adam Kunefał przeklina młodszego syna, Krzysia. W tradycyjnej kulturze uważano, że klątwa rodzicielska natychmiast i nieodwołalnie wywołuje niepomyślnie dla dziecka skutki, dlatego rodzice, a zwłaszcza matka, obchodzili się z nią bardzo ostrożnie. Słowa klątwy padały na ogół wtedy, gdy dziecko radykalnie naruszyło obowiązujące w społeczeństwie normy, dopuściło się niemoralnego czynu (Engelking 1990: 24–29). W *Młodości Jasia Kunefala* w Wigilię Krzyś wyjawia wszystkim, że zastał ojca na wynoszeniu jedzenia bratu, którego nie znosi część rodziny Kunefalów. Pierwsza awantura szybko cichnie, jednak złość ponownie wzbiera w Adamie, gdy Krzyś ignoruje przygotowania do wigilii:

– No, myj sie – powiedziała Zośka Kunefalina cicho – trzeba juz siadać do wiliji.

– **Mam czas, a zresztą ja mogę i tak zasiąść** – odpowiedział szorstko i ani nie ruszył się z miejsca.

To, co nastąpiło po tych słowach, miało przebieg błyskawiczny. Adam, który właśnie odmawiał modlitwę, skoczył i chwyciwszy krzesło, rzucił nim w kierunku Krzysia [P 140].

Następnie z ust ojca padają żądania, aby Krzyś opuścił dom, a dalej słowa klątwy, wzmocnione fragmentem mocno ustabilizowanej w języku przysięgi: *niech mi Bóg dopomoże* (por. Kreja 2000: 221):

– **Precz, precz z mego domu! Tu nie ma dla ciebie miejsca, nie ma!** – Stał nagle, krew podbiegła mu do żył wyprężonych na skroniach, wyciągnął rękę w górę. – **Przeklinam, przeklinam, niech mi Bóg...** [P 140].

Świadomość rzuconego przez ojca przekleństwa powoduje, że chłopiec źle się czuje, jest w złej kondycji psychicznej, inaczej się zachowuje. Nie może pogodzić się z tym, jak potraktował go ojciec, wierzy, że wskutek klątwy zostanie po śmierci potępiony:

Ten wypadek nie przeszedł bez następstw w domu. **Z Krzysiem zaczęły się oto dzieć rzeczy dziwne.** Przede wszystkim jakby **stracił głos, nie odzywał się do nikogo, jadł prędko** gdzieś w kuchni nie patrząc ani na matkę i gdy tylko ojciec wchodził, kładł łyżkę i natychmiast **ulatniał się z domu.** [...] najczęściej zrywał się, znów zrzucił z siebie koszulę, pościel i w przerażeniu wołał, że nie winien, nie winien! **Za co go przeklął ojciec? Ach, za co? Więc będzie potępiony?** [P 141–142].

Konfliktową sytuację starają się załagodzić pozostali członkowie rodziny. Matka przekonuje męża, by wyciągnął do Krzysia rękę, z kolei Jaś próbuje zbagatelizować powagę często rzuconych przez ojca w złości klątw:

Pamiętasz przecie, **ile to razy ojciec i mnie przekleli!** Z początkiem też martwiłem się tym strasznie, ale teraz wiem, że to nie może mieć znaczenia. **U ojca to przecież takie zwykle, w złości nie pamiętają, co mówią...** Nie, naprawdę, **to nie może mieć znaczenia!** [P 144].

Po jakimś czasie niespodziewanie dochodzi do pojednania ojca z synem.

2.2.2.4. PODNIESIENIE RĘKI NA OJCA

Akcja powieści S. Piętaka wypełniona jest scenami przedstawiającymi awantury dorosłego już Jasia z ojcem. Tragiczny przebieg ma zwłaszcza jedna z nich, gdy wzburzony syn chwyta za siekiere. Zdarzenie wstrząsa nie tylko Adamem, który długo nie może dojść do siebie, ale też pozostałymi domownikami. W powieści, podobnie jak w rzeczywistości pozatekstowej, podniesienie ręki przez syna na ojca postrzegane jest jako akt szczególnie naruszający naturalny porządek, również zasady moralne i chrześcijańskie:

[...] jeszcze do dziś **nie jestem w stanie zrozumieć, jak mogłem wtedy tak wobec ojca postąpić:**

Ojciec rzucił się do mnie naówczas do bicia, więc ja **chwyciłem za siekiere i podniósłszy ją w górę stanąłem w drzwiach.**

– **Proszę przyjsć! No, proszę przyjsć!** – krzyknąłem w stronę ojca, co nagle niespodzianie zachwiał się przede mną i padł na krzesło przeraźliwie błądy, zmienił na twarzy.

Wróciłem do izby po kilku godzinach błakania się po polach. Panowało tu milczenie, rzuciłem okiem na ojca, patrzę, a on **siedzi na tym samym miejscu zgarbiony w czworo, poźólkły, tak niepodobny do siebie, że zgroza było patrzeć.** Owładnęło mną tak nagle osłabienie, że **oparłem się o ścianę i otwarłem usta, by zaczerpnąć tchu.**

– Idź spać, dziecko, na strych, idź tam – rzekła ledwo dosłyszalnie mama, nie odejmując dłoni od oczu [P 193–194].

2.2.2.2.5. SPRAWIEDLIWOŚĆ

Wszystkie dzieci stara się sprawiedliwie traktować bohater *Drogi przez wieś*. Mężczyzna nie może przejść obojętnie obok krzywdy, jaką najmłodszemu synowi próbuje wyrządzić starsze rodzeństwo. Najpierw własnymi siłami, potem przed sądem walczy z pozostałymi dziećmi o należny Wickowi majątek. Dla sprawiedliwości gotów jest się ich wyrzec:

Stary ojciec nie sypiał, nie dojadał, ino **chodził po tych dzieciach niedobrych i opornych i prosił, i zemścił. Skłócił się ze wszystkimi. Pogniwał na całe życie. Wypierał się ich wobec Boga i ludzi.** W osiwiąlej głowie zmieścić się nie mogła myśl, że oto ukrzywdzić chcą brata, najmłodszego, tyle sponiewieranego, co ziemi nie ma ani skiby, ni kąta swojego, ino tę trochę grosza. I tego mu oddać nie chcą z dobra woli. Oplakiwał w cichości swoje nadzieje, rozwiane oto tak okrutnie. [...] w domu prowadziły się dalej prawa o Grzesiowe wiano, ojciec **trypcił, ostatni grosz wyskubywał na adwokatów, na dalekie jazdy do sądowych urzędów.** Wciąż się cieszył, że uda się wycisnąć te pieniądze, że się je wydrze jak wilkowi z gardła, a wtedy napisze się do chłopaka, żeby przyjeżdżał i stanowił o sobie [B 92–93].

2.2.2.2.6. SUROWOŚĆ I DECYZYJNOŚĆ MATKI

Nieliczne cytaty eksponują bezwzględność matki. Językowymi wykładnikami wizerunku apodyktycznej matki w konstrukcjach syntaktycznych są orzeczenia łączące się z matką jako podmiotem – *kozać, powiedzieć, nie lubić powtarzać* (z kolokacją *trzy razy jednego i tego samego*, która sugeruje zbliżającą się utratę cierpliwości i jej konsekwencje) – a także imiesłów przymiotnikowy określający ton jej głosu – *rozkazujący*. Apodyktyczność wypowiedzi wzmacnia też ukryte w pytaniu ponaglenie w postaci zaprzeczonego czasownika *nie słysys*. Językowym wykładnikiem prawa do stanowienia o losie córki jest wypowiedziane przez dziewczynę połączenie *waso wola* i wyrażona chwilę wcześniej gotowość do podporządkowania się jej, por.:

– Jak **kozecie**, mamusiu, to cóż sie ni mom słuchać? **Kozaliście** odyñić ze służby – odesłam. I co teraz uradzicie – **waso wola** [M 282];

– Co nie dajes?... – W rozterce nie wiedząc, co ma czynić, Joachimowa odbiegła do Maryny i uderzyła ją kilka razy pięścią w kark. – **Kozalam ci przynieść pijowki, nie słysys?!** [P 90];

– [...] pójdzieta na Kępe do babki! – **rzekła rozkazującym głosem** [...].

– Alez, mamó, przecie jak to? Tata tacy chorzy – powiedziała czternastoletnia Maryna i trwożnie podniosła na nią oczy.

– **Powiedziałam, a ty wis: jo trzy razy jednego i tego samego powtarzać nie lubie** [P 94–95].

Tylko jeden cytat buduje obraz matki, która się gniewa i wymierza synowi karę:

Matka się gniewała i nieraz go trzepnęła ze złości po zasmolonych rękach, ale na nic [M 369].

Surowy stosunek do dzieci to główna cecha wizerunku ojca aktualizująca się w utworach literackich. Inaczej kształtuje się w nich obraz matki. Jest to osoba gotowa zapomnieć każdą zniewagę okazaną jej przez dziecko, por.:

Matczysko się żaliło po rozstaniu, choć synalek był hardy i nieraz przeciw niej pyskował. Ale bieluśki był, jak żaden we wsi, więc i te **jego cierpkie przymówki szły w niepamięć**, tylko **zostawało tęskliwe wspomnienie w matczynym sercu** [M 26].

2.2.2.3. OBOWIĄZKI WZGLĘDEM DZIECI

2.2.2.3.1. OPIEKA

Małymi dziećmi opiekują się wyłącznie kobiety – pilnują je, karmią (stąd kilkakrotnie wspomnianym w utworach atrybutem matek są piersi), ubierają. Wypełnianie przez matki tego obowiązku pokazują niektóre sceny, por.:

Ciamażyna, wdychając do samej głębi **matczynej piersi** [P 366];

Rybikowa, co siedzi w domu i **pilnuje małych dzieciek** swoich i Hanysi [M 125];

Ledwie zgorzona **matka wyrwała dziecko i ułożyła w kołysce** [M 368];

Nie skończył mówić, a **matka już leciała do kuchni i krzątała się tam koło sporządzenia dla niego podwieczorku** [P 20];

Byłem po chorobie, więc choć na dworze było ciepło, **mama ubrali mnie w swój kożuch, szal obwiązali na około karku i wyprowadzili na słonko** [P 27].

Bliską relację matki z małym dzieckiem utrwala frazeologizm *dyndać u matcyny piersi*, użyty dla nazwania sytuacji, w której dorosła osoba zachowuje się niedojrzale i nieustannie oczekuje pomocy rodziców (por. *być przy cycku* ‘o osobie niesamodzielnej’; Rak 2005b: 31):

– Mocie go: jaki! Gospodorz niby to, Józiu, jeźdeś, a godos jak dziecko w pieluchach. Jak dziecko, mówie, bo całe życie widać chciołbyś **dyndać u matcyny piersi** [M 381].

2.2.2.3.2. WYCHOWANIE

2.2.2.3.2.1. UDZIAŁ OJCA W WYCHOWANIU

Ojcowie ingerują zwłaszcza w wychowywanie synów. Ich rolą jest wdrożenie potomków w męskie prace gospodarskie. W przedstawionym przez W. Burka Ocinku ojcowie ponoszą odpowiedzialność za lenistwo i niegospodarność synów. Dziewczęta naśmiewają się z flegmatycznego usposobienia (por. *drzymota* ‘człowiek ospały, gnuśny’; SWG: 227) i niezdarności (por. *grymula* ‘niedołęga’; SWG: 228) jednego z kawalerów. Winą za nieodpowiednie zachowanie obciążają ojca mężczyzny, który wychowywał go nazbyt łagodnie i ostrożnie (por. *ciaćkać się* ‘cackać się’, *pieścić się*) i nie pozwalał mu iść do *chłopski roboty*. W innym opowiadaniu poznajemy historię zadłużonego Stacha Płazy. Wierzycielka sarkastycznie przyrównuje mężczyznę do jego zamożnego ojca i każe mu iść do niego nauczyć się prowadzenia gospodarstwa w taki sposób, by nie brakowało mu pieniędzy, por.:

– Ij, do nicego ten Władziu Franków – osądzały go dziewczuchy, gdy się im zgadało o wsiowych kawalerach. – Ani pogodo z dziewczyno, ani co. Ni ón do hulania, ni do cego!

– Drzymota!

– Grymuła i juści!

– Ej, ón som z siebie to nie grymuła [...]. To ten **Franuś tak się z niem od maleńska ciałkali i pieścili, do chłopski roboty nie dajali mu iść**, jak się chłopok rozpróżnia-
cył i teraz ino za byłdem chodzi. **To Franuś winowaci!** [B 186–187];

– Ty siafandulo, ty rapulo, ni mozes zładować piniedzy? [...] **Jak ni mozes, witolego, to idź do swojego tatusia, zeby ci pokozol, jak sie gospodrzyć. Jak mieć piniodze. Do ojca sie idź ucyć, ty!** [B 55–56].

Pomagający w pracy syn chwalony jest przy użyciu epitetu *pociecha ojcowca*, z kolei Adam Kunęfał karci Jasia za lenistwo i zbyt powolne wykonywanie zadań, posługując się ekspresywnym apelatywem *leń* i depersonifikującym określeniem *nic dobrego*, por.:

Jaś potrafił już siadać na konie i wypadać galopem do rzeki na pojenie, a i bronował niezgorzej. **Pociecha ojcowca** [M 57];

Tak, tato, może wy i słusznie mówicie na mnie, że ja leń i **nic dobrego** [P 47].

Ojcowie pełnią funkcję nauczycieli swoich dzieci. W wolnych chwilach mężczyźni opowiadają dzieciom różne historie, Adam Kunęfał czyta Jasiowi książki i podsuwa mu lektury, por.:

[...] przed nim stał ojciec i uśmiechał się serdecznie. – **Przyniosłem ci książkę** – powiedział i szare małe oczka przetarł chustką, bo zaszyły mu łzami [P 6];

– Ruso sie, bo mo taki kaszkiet, co sie ruso. To my juz tata nieroz **pokazywol** [M 66].

Stosunek Adama Kunęfała do edukacji syna zmienia się wraz z rozwojem akcji i dojrzewaniem dziecka. Początkowo mężczyzna karci Jasia za opieszałość w pracach gospodarskich. Wolałby, aby przykładał się do nich jak większość wiejskich chłopców i podzielał ich zainteresowania. Później jednak sam zaczyna organizować synowi karierę naukową, cieszy się z jego sukcesów, zdanej matury. Ma ambicję, by to jemu, jako pierwszemu z rodu Kunęfałów (po nieudanych próbach stryja Teofila i brata Pawła), udało się zdobyć wyższe wykształcenie i awansować społecznie, por.:

– O, nie gniewajcie się, cóż ja winienem, że mam taką naturę – zawołał Jaś nagle głośno. – Cóż ja winienem, że wolę czytać książki i patrzeć, rozpamiętywać, niż pracować w polu. **Czyż nie możecie mi tego wybaczyć?** [P 47];

Usiedliście koło mnie i, może ten cichy wieczór tak zdziałał, zaczęliście opowiadać o sobie, o mamie, o nas: że Krzysia będziecie kształcić na stelmacha, a **mnie poślecie do gimnazjum** [P 49];

Pójdzie na uniwersytet, tak już postanowiłem. Od niego samego zależy, kim on zostanie [P 157];

Ojciec zapytał mię onegdaj, co zamierzam robić. Pytanie to było tak niespodziewane i przybijające mię swoją otwartością do muru, że nic nie odpowiedziałem [P 182–183];

– Pamiętaj, **tylko dwie morgi ziemi mogę sprzedać na twoje kształcenie** [P 183].

2.2.2.3.2.2. UDZIAŁ MATKI W WYCHOWANIU

Matki odpowiadają za wychowanie córek. W praktyce sprowadza się to do strzeżenia ich moralności i przygotowania do założenia własnej rodziny (zobowiązanie to przez jedną z matek zostało określone *prawem matczynym*). Ojciec, zorientowawszy się, że jego córki zostały same w pokoju nie z zamożnymi kawalerami, a hyclami, odpowiedzialność za zaistniałą sytuację, którą notabene sam zaaranżował, zrzuca na żonę. Z kolei innej kobiecie niemoralne prowadzenie się córki wymawia jeden z mieszkańców tej samej wsi, por.:

– Te, złe godziny, córki! Patrzenie no, z kim to figlują? **A matka? Matka gdzie?** – ryknął już na cały głos.

Na babę chlusnęła ta złość, że nie pilnuje, a co się w jego domu wyczynia. Córki jego, panny uczone, z hyclami figlują i za ręce się biorą. Śmieją się do nich i prawdziwa już Sodomia. **A ona, matka i cała opieka, pozwala i nie ma jej!** [...]

– Osalałaś, kobito, czy diabli cie nadali? Ona tu w kómorze se siedzi, a hycle, arestanty, złodzieje z córkami sie swatają i zberezie wycyniają! **Tfy, tako matka!** Tako gospodyni! Tfy! Tfy! [...]

– **Tam twoje córki z kim sie zadają, ześ tako matka!** Przyjechały dranie, ani ich wołalem, a **tyś dziecka jem puściła**, bez wstydu trza być cy jak? [M 214–215];

– Brońciu! – najmniejszym, jaki ma w sobie, głosem przymawia się do niej i gładzi ją po tych ognistych, gęstych włosach. – Brońciu, córucho moja, **to sie ustakuj, pilnuj sie, dziewczyno, i nie włącz tem ludziom na języki, zeby ciogle godali.**

– To niech seckają! – warknęła i uchylła się spod matczynej ręki. – Bronie jem cy jak?

– **Ale wstydu sie bój ludzkiego i boski obrazy, i nad matko, dziecko, sie ulituj!**

– Co wy, mama, godocie, kiej nie wiem. U wos jezdem cy co? Jeść my dajecie cy jak? Robie, co my sie podobo i co my mocie wymowiać?

– **Dyć matka twoja jezdem i prawo moje cie pilnować, wis? I sumienie moje od pokusy cie strzyc i od zlego. I wis, cy nie wis, cy sie zapiros?** – wybuchnęła juz wszystkimi siłami, ostatkiem swojego przykazania [...].

– Juzci tyz, juzci – łamała się tamta myśl z **prawem matczynym**. – Oj, córecko, córecko! Oj dziecino ty moja, toz bym cie wydała i zeniła, toz bym wianowała! Oj, na co bym czekała? – zawiodła śpiewnym rozmarzonym głosem, ale się jej załamał wnet i opadł [M 278–279];

– **Chodźcie, Michalowo, po świecie, a Brońcia wom...** – nie dokończył, bo skoczyła ku niemu i jak kosą śmigała słowami [M 280].

2.2.2.3.3. OJCIEC JAKO ŻYWICIEL RODZINY

Podstawowym obowiązkiem ojca jest zapewnienie rodzinie godnych warunków do życia. Teksty literackie przedstawiają mężczyzn, którzy pracują, aby zarobić na utrzymanie domu i dzieci, por.:

– Mocie go, pana jakiego! **Ociec na zarobek ciekło ostatniem tem tchem**, a ten śmichy se stroi! **Chodoki jakie jem sprawić, psenicy na placki kupić** – a jemu zarty w ty głupi głowie! [M 258];

Słonko od rana ładnie świeci, **ojciec już posed do roboty**, dzieci śpią [P 63];

Ojciec się morduje i morduje, chwytą się przeróżnych sposobów, aby ino zbruć wierzycieli, trapi się i martwi, siwym włosem skolataną głowę pomimo woli przyob-
leka i nie daje za wygraną [B 27].

Niepodobanie obowiązkowi głowy rodziny spotyka się z krytyką, również ze strony dzieci,
por.:

Za matką wzięły się upierać i razem mu dojadać:

– **A ino o sobie myślicie, tata, i wiecej nic!**

– **Przez was ta bida i tyle! Nie umiecie z ludziami żyć i potrafiac!**

– No, juzci, **zeby nic w chalupie nie było, a wam sie nawet wyrzic nie chce i obocyc**
[M 326].

Szczególnie burzliwe relacje ojca z synami przedstawia *Młodość Jasia Kunefala*. Dzieci zarzucają Adamowi, że nieodpowiednio wywiązuje się z obowiązków względem rodziny (por. *wy tylko o siebie stoicie*), ich kosztem pomaga braciom. W prowadzonym przez większość fabuły monologu wewnętrznym Jaś wspomina różne zaniedbania ojca, krytycznie ocenia podejmowane przez niego decyzje, niezasadną agresję czy nadużywanie alkoholu,
por.:

[...] cierpiał na wspomnienie każdego najmniejszego nawet słowa ojca, nazywał go w myślach Adamem Kunefalem, walczył z nim jak z wrogiem:

„**Pieniądze to wy na wódkę macie – wołał – bo wy tylko o siebie stoicie!** A gdybyście przywieźli doktora i nie paćkali mnie w paprochach, żyłbym jak Krzyż, jak Stach, jak Józia, jak Michał Bryła! [...]” [P 26];

„Nie czekam na tatę zupełnie, nic mi na nich nie zależy. **Przyjdą, na nogach od stołu po piec zatoczą się i: b o n e s i t, g a d e m, k a k s o k i e r, s a n o - b o b y ć** – po amerykańsku, jak to umieją. **Tyle przywieźli z Ameryki. Za co mam ich kochać? My bez kapki mleka, bez jedzenia, jak głodne psy włóczyliśmy się z Krzysiem w czasie wojny i szukaliśmy chleba, a oni w najlepsze lumpowali po świecie!...**” [P 28];

„Czy wy to wszystko rozumiecie? – zwrócił się do ojca. – **Złoscicie się nie wiedzieć czego i wszystko wylatuje wam z rąk jak choremu [...]. Rok jesteście dopiero z nami i już sprzedaliście swemu milemu braciszкови za pół darmo Poćmierzowskie. Coście kupili za to? Kobyłę, którą wyprowadzić tylko za stodołę i bez żałości strzelić w łeb!...**” [P 29];

Znowu przyszło mu na myśl, że **wszystkie pieniądze, które ojciec miał ze sprzedaży pół morga najlepszego pola, wydał na kupno kobyły**. Przejęło go to taką goryczą, że dygotał przez chwilę cały, nie mógł się długo uspokoić:

„**Pole za bezcen sprzedał ojciec i to po kryjomu swemu bratu Kaźmierzowi**. Czyżby się wstydził ogłosić publicznie, że sprzedaje ziemię?” [P 31];

– [...] **Ojciec byli u Szczepana. Sam widziałem, pół placka wzięli z komory!** – Krzyś wyrzucił te słowa z siebie szybko i z taką zajadliwością, że Zośka Kunefalina pobladła [P 139].

2.2.2.3.4. ORGANIZACJA WESELA

Do najważniejszych obowiązków rodziców na wsi należało wydanie córki za mąż i ożeniecie syna. Dobitnie pokazuje to opowiadanie W. Burka *Szczęście Weronki*, rozpoczynające się od zarysowania nietypowej sytuacji, jaka zaistniała w Ocinku – oto zbyt duża przewaga liczebna dziewcząt nad chłopcami spowodowała, że coraz więcej młodych kobiet nie było w stanie znaleźć mężów. Matki nie mogą wobec tego dopełnić jednego z najważniejszych obowiązków – przygotowania córki do ślubu, wyprawienia dla niej wiana i urządzenia wesela. Staropanieństwo córek jest dla kobiet wielkim zmartwieniem i powodem wstydu do tego stopnia, że wydają się zazdrościć przedwczesnie zmarłej Radosowej, którą ten problem ominął, por.:

– Oj, odmienił się świat i zepsuł ze scedem – **biedzą matki zawsze**, ilekroć zgadają się o swoich ciężkich zgłobach. Jedna przed drugą rada roztwiera swe żale, bo wiedzą, że **jednakowa turbacja gnębi wszystkie na razem**, to cóż tu się chować ze zmartwieniem, choćby tak delikatnym i bojącym, jak to najnamolniejsze i tak bliskie matczynemu sercu [...]. **Wygwarzają się sąsiadki, wyżalają. Ciężko im zwalić ugniot kłopotu, co oto narodził się z czasu złego, niepamiętnego za ich młodych lat [...]**. Matki dziewczuch ocińskich mają dzisiaj z losem swoich córek trzy światy. Żeby nikt dobry nie miał tego kłopotu!

Kłopot z córką ominął Radosową. Nawet nie zdążyła popatrzeć, jaka to panna wyrosnie z Weronki, i **nie stanął wcale przed nią ten czas na ładowanie wiana przeznaczony i do wesela sposobny** [B 174–175].

Ojcowie wpływają na matrymonialne decyzje dzieci. Karcą za opieszałość w tym aspekcie, szukają odpowiednich dla nich – głównie pod względem materialnym – partnerów, sprzeciwiają się, gdy dzieci chcą poślubić zbyt biedne ich zdaniem osoby, por.:

– **Mos ty zmiar sie zenic cy nie? nojwyzszy cas juz...** Co ty myślis, jo zawsze będę na świecie! [P 84];

Cale staranie jego, to córki za panów wydawać – i to na gwałt, bo lata szły i czas był największy [M 208];

[...] należało przecie poszukać kobiety dla Wicka poręcznej. Żeby to z morgami, żeby temu Wickowi najmniej z gospodarki urwać, żeby jej, Boże broń, nie obdzić! **Ojciec się kręcił tudy siudy, przepatrywał tu i tam, wreszcie odnalazł zdatną materię na synową z walnymi juściami morgami i gotowym zabudowaniem** [B 96];

[...] **zarządził ojciec Socha, że chłopaki do jego śmierci się nie pożenią**, że będą na ojca i przy ojcu pracować, a za to później się podzielił tym, co po tatulu ostanie [B 96];

Miał ci tam upatrzoną dziewczuszyne. Biedna, to niech ta, ale za to śwarna i obrotna [...]. **Ojciec Matusa se ubrdał, że nie i nie. Miał swoje patrzanie na te rzeczy**. U somsiada była dziewczucha i sześć morgów przylegało do Jercykowych sześciu. Zapisze Matusowi, niech obydwie siostry spleci i będzie gospodarz.

– Na dwunastu morgach, piesko para, gospodarz! [M 78];

„**A [...] to wom, kumie, tero świat nastol**” – zwrócił się do Barbacha. – „**Bele flak kowalski, lapidrach jeden, i do mnie na zaloty! Tfy, psiamac...**” Słuchojze, Julecka, słuchoj! Twój tata my tak powiedział – kochany!... [M 245].

Matki, w przeciwieństwie do ojców, nie zważają wyłącznie na status finansowy kandydatów na zięcia, ale biorą pod uwagę uczucia córek i to, jak dany mężczyzna jest postrzegany w społeczności. Jedna z matek przedstawionych przez S. Młodożeńca sprzeciwia się mężowi, który chce wydać ich córkę za nieodpowiedniego jej zdaniem mężczyznę. W akcie desperacji podpala młyn, który mąż przygotował na posag dla córki, por.:

– **Niedocekanie twoje! Nie dom dziecka, nie dom za kalike, nie dom za mynarza, nie dom!** – jęczała i wiała się po łóżku jak opętana [...].

Ledwie przyszła do siebie. Znaleźli ją niedaleko wiatraka, jak leżała prawie martwa na miedzy. Teraz w izbie podrzucana konwulsjami, jęczała:

– **Nie dom. Nie dom dziecka!** [M 52–56].

Zakładającym rodziny dzieciom rodzice przekazują gospodarstwo lub część posiadanej ziemi, ofiarowują pieniądze, por. *obgrubni* ‘grubawy’ (SWG: 230) *suswał* ‘zwał, sterta’ (SWG: 234) *milionów*, lub wyposażają je w niezbędne w gospodarstwie dobra materialne (np. konia, wóz). Rodzice panny młodej wyprawiają wesele, por.:

Tu dziecko, syn, **trza mu grunt szykować**, a tu splota! [M 79];

[...] **ojciec zapisał mu całą gospodarkę** [M 79];

[...] **musiał przecie Zośce wesele huczne sprawić, godnie córę wywianować i mórg coś z osiem przyłożyć** [B 26];

Kupił mu ojciec sześć morgów u kicharskiej granicy, sprawił szkapę i wozowinę jaką taką, wesele zgromadził [B 95];

Sprzedał ojciec kilka ćwiartek zboża, ciolusia i parę świń, dołożył do tego kupę uskładanych papierów, wsadził Józkowi do garści obgrubni suswał milionów – i idź Józef [B 96];

– Nic z dzieckamy, nic – wyśpiewuje wdowa i czuje, że jej się gardziel skręci i rozerwie [...].

– **Marysie wydając i wianować!**

– **Brońcia, córecka dorodno, oj, dorodno!**

Łzy się tu wzięły same i ciurkają niepowstrzymanym upustem [...].

– Oj, córecko, córecko! Oj dziecino ty moja, **toz bym cie wydała i zenila, toz bym wianowała!** Oj, na co bym cekała? [M 277–278];

– Duży piniodz, kumoska? Ho-ho, okrogłe dwie setki kumoska? [...]

– Ej, kumecku, kumecku! [...]. Mom ta i jo swoje wydotki: **córki wydając i wianować** [M 281].

Źle postrzegane jest, gdy chłopci, nie chcąc uszczuplić swojego majątku, ograniczają przekazywane dzieciom z okazji ślubu pieniądze lub ziemię. Zamożny rodzic (por. *bogacz*) wykazujący taką postawę określany jest w tekście ujemnie nacechowanym rzeczownikiem *sknerus*, por.:

Największe bogacze czy **sknerusy** golizną świecą po kabzach i na wiano dla kochanej córki, jak przyjdzie do zapisu, nie stać żadnego [M 379].

W opowiadaniu S. Młodożeńca *Teście* mężczyzna karci żonę za żalowanie córce i zięciowi ziemi. Ojciec, w przeciwieństwie do matki, poczuwa się w obowiązku przekazać zamężnej córce pole, por.:

Jakbyś nie miał jesce insych dwojga dzieceek, ino byś wszycko oddoł obcemu.

– E, wstydiłabyś sie tak oplatać – skrzywił się zgorszony i zniecierpliwiony. – **Dyć cheba lo nasego dziecka oddołem pole, lo nasy Mani** [M 383].

2.2.2.4. OJCZYM, MACOCHA

Postać ojczyma występuje w *Drodze przez wieś* i realizuje negatywny stereotyp ojców adopcyjnych, drugich mężów matek. Ojczymowie troszczą się o własne dzieci, a ignorują potrzeby pasierbów. Do ojca i ojczyma jednocześnie porównany został geodeta mający za zadanie wymierzyć i rozdzielić grunty, tak by każda rodzina otrzymała nowe gospodarstwo rolne o wartości podobnej do tej, jaką miało stare. Osoby zadowolone z otrzymanych działek postrzegają mierniczego jako rodzzonego ojca, z kolei w oczach pokrzywdzonych gospodarzy geodeta staje się ojczymem:

Na całe miesiące poszły wszystkie myśli ludzkie ku temu pankowi, co **miał być wrychle ojcem dla jednych, a dla drugich ojczymem** [B 11].

Wyrażona przez Stacha Płazę pejoratywna ocena rodzzonego ojca pokazuje, że ojczym może lepiej traktować dzieci niż ojciec. Mężczyzna dwukrotnie przeciwstawia swojego ojca hipotetycznemu ojczymowi:

– O, ociec óni, ociec. **Ojczym byłby lepszy** [B 60];

To on się zabija, latami morduje, a **ojciec – jakby nie rodzony ojciec**. Mało, że rady nie przyniesie, ale się nawet nie spyta, jak jedynak z biedą się ułatwia [B 60].

Powyższe kwestie utrwalają jednocześnie stereotypy ojca i ojczyma. Ojciec powinien interesować się życiem dziecka, pomagać mu, podczas gdy ojczym może prezentować przeciwną postawę.

Antybohaterem *Drogi przez wieś* jest Boduła, drugi mąż szwagierki Siwego Kaźmirza, ekspresywnie określany w tekście *bydlakiem*, *hyclem*, *lotrem*, *ojczymem-męczyduszą* i *potwornikiem*. Apelatywy te motywowane są negatywnie postrzeganym zachowaniem mężczyzny, wyrażonym rzeczownikami: *potworność*, *świństwo*, *zuchwalstwo* oraz licznymi czasownikami – *gnać (z chałupy)*, *pastwić się*, *poniewierać (cudze dzieci)*, *skąpić (jadła)*. Czara goryczy w społeczności przelewa się, gdy Boduła próbuje zgwałcić jedną z pasierbic. Jej stryjowie planują na mężczyźnie zemstę:

[...] sieroty **dostaną ojczyma-męczyduszę**. Że ten **potwornik będzie pastwił się nad małymi**. Że **jadła będzie im skąpił i z chałupy gnał bez miłosierdzia** [...].

Siwy Kaźmirz widział i widzi owe termedyje. Choćby nie chciał, to musi, bo ludzie [...] dziwiąją się, głowami kręcą i wciąż się cudują, że opiekuny nic se nie myślą, jakby **lotrowi ojczymowi** drogę zagrodzić, aby już nareszcie przestał **poniewierać cudze dzieci** [B 133];

Opiekuny siedziały na inszych, nawet odległych wsiach, ale już nad wieczór tego samego dnia każdy z nich wiedział o nowym **świństwie** Boduły, o **potworności i zuchwalstwie bydlaka**. I każdy z nich podnosił pięść groźby na niego, wszyscy jak

jeden myśleli o tym samym. Układali plany. Poręczne zamysły na jutro. Siwy Kaźmirz [...] nie widział inszego sposobu na Bodułę, jak tylko jeden, najskuteczniejszy w takim razie: siłą się policzyć z tym **hyclem**, oko za oko, **krwawą pomstą odmierzyć krzywdę sierot** [B 137].

Droga przez wieś powieliła negatywny stereotyp macochy. Choć w opowiadaniach brakuje scen przedstawiających złe traktowanie dzieci przez drugą żonę ojca, to presuponowana jest taka możliwość. Zapobiec ma jej ślub wdowca z siostrą zmarłej:

[...] **dla sierotki będzie przez to lepiej, że ciotkę dostanie za macochę** [B 82].

Z kolei dziecko wychowane przez macochę postrzegane jest jako gorsze i może być niesprawiedliwie traktowane:

O tym, że ktoś przecie musi wlaść na gorsze i złe, jakoś nikomu się wtedy nie myślało. Każdy miał swoje plany na lepsze, na poręczniejsze.
„Przecie jo nie bede od macochy” – myślał co jeden, co drugi [B 10–11].

2.2.3. DZIECI

2.2.3.1. WYGLĄD

2.2.3.1.1. TUSZA

Cechą chłopca, która zwraca uwagę patrzących, jest tusza, przy czym źle oceniana jest zbyt szczupła budowa ciała, która przywodzi skojarzenia z chorobą i głodem. Taki wizerunek buduje przede wszystkim określający bardzo chude dziecko apelatyw *skielet*. Obraz wzmacniają jednak inne środki językowe – wyraz *rączyna* utworzony za pomocą nacechowanego współczuciem i politowaniem sufiksu *-yna*, użyte w konstrukcji syntaktycznej orzeczenie *skamleć* ‘prosić, błagać o co żałośnie, natrętnie’ (SJPD) i przytoczone wypowiedzi dzieci domagających się jedzenia, por.:

Dziecka nie dziecka, a **skielety**.

Rączyny to wyciągnęło jak patyki – i **skamlą, skamlą** piskliwymi głosami.

– **Dziadzia, jeść!**

– **Dziadzia, jeść! Dejcie, dziadzia!** [M 252].

2.2.3.1.2. WZROST

Ważną cechą wyglądu dzieci jest odpowiedni do ich wieku wzrost. Społeczność dostrzega anomalie zarówno *in plus*, jak i *in minus*, czego dają wyraz wypowiedzi narratora, por.:

Rósł może nawet za prędko, bo już ojcu sięgał do nosa [M 263].

Bardzo niska dziewczyna staje się pośmiewiskiem w lokalnej społeczności, postrzegana jest jako niezaradna, dziecinna, wyższe dziewczęta zaczynają unikać z nią kontaktów, piętnują ją negatywnie nacechowanymi apelatywami (*odmieniec*, podkreślającym nieprototypową cechę, i *ropyl* ‘kurdupel’; SWG: 233) oraz określają lekceważącą nazwą *dziewczynina*. Budowaniu wizerunku zbyt niskiej dziewczyny służy również porównanie jej do toczącej się (por. *turkać się* ‘toczyć się’; SWG: 235) piłki, por.:

Kto z obcych popatrzyłby wtedy na Weronkę, z pewnością nie dałby jej więcej ponad dziesięć lat, choć naprawdę miało jej czternaście. Jakoś te lata nie dopomagały, żeby Weronka rosła wzwyż, tak jak one rosły. Była z niej malutka **dziewczynina, ropył tycki, turkający się po ziemi jak kulka**. Rówieśnice wrychle przestały się z nią bawić i kamracić, **taka była śmieszna i nieporadna w małości**. Sprzemierzyła się z młodszymi od siebie, ale i te wkrótce od niej odstały.

– Ij, Weronka! – wydziwiała chórem. – **Odmieniec** i juści... [B 175].

2.2.3.1.3. GŁOWA

Podobnie jak w przypadku dorosłych, wzrokowe postrzeganie dzieci obejmuje twarz i głowę – karnację, kształt twarzy i oczu, kolor tęczywek oraz włosy. Z reguły są to jednak nienacechowane emocjonalnie opisy wyglądu. Wyjątek stanowią nieuczesane włosy (określone ujemnie waloryzującymi przymiotnikami *rozczochrane* i *zbalwaniony*; świadczące o nieporządności dziecka) i oczy, odbierane jako medium emocji, por.:

Biała, podłużna twarz, na której nieruchomo spoczywały **duże plamy niebieskich oczu**, ogarniały **złociste pukle czupryny**, zwykle **rozczochranej i zbalwanionej** [M 366];

Chłopak udał się nawet [...]. Jego **maleńkie, zawsze przymrużone oczy migwały iskrami śmiechu** [M 366];

Przodem biegł Bryła z łańcuszkiem od zegarka w ręce, potem jękaty Wojtek, **Józia ze złotawymi włosami na ramionach** [P 18].

2.2.3.1.4. ZDROWIE I SPRAWNOŚĆ FIZYCZNA

Ważną i często eksponowaną w tekstach cechą fizyczności dziecka jest zdrowie, utrwalają ją wyrażenia, takie jak *zdrow*, *kipieć zdrowiem*, czy porównania do źrebięcia, któremu podobnie jak dorosłemu koniowi można przypisywać nieprzeciętną zdrowotność (por. Rak 2007b: 67). Zdrowe dziecko spełnia podstawowe oczekiwania rodziców, co pokazuje użyty w konstrukcji syntaktycznej czasownik *udać się* ‘okazać się takim, jakiego oczekiwano’ (WSJP), por.:

A chłopak był **zdrow** [M 263];

Chłopak **udał się** nawet, bo **kipiał zdrowiem jak źróbek** [M 366].

W *Drodze przez wieś* choroba, która początkowo zaatakowała matkę, a następnie córkę, została ukazana jako agresywne zwierzę (por. *rzucić się, wgrzyźć się, wślizgnąć się, zjeść*). Tym samym tworzy się obraz chorego dziecka jako ofiary drapieżnego ataku, która wzbudza litość i współczucie, czego wyrazem jest apelatyw *biedactwo*:

[...] raptem nieszczęście z **biedactwem**. Choróbsko, co **zjadło** matkę, **rzuciło się** na małą. Oszczędziło małe płucka, za to **wślizgnęło się** w nóżkę, **wgrzyzło** w kolano [...]. Nóżka poszła w gips, Henia została kaleką. Serce się ścisnęło patrząc, jak ruchawe dziecko przemieniło po czasie swoją posturę [B 81–82].

Jednym z wyznaczników dziecięcego zdrowia jest zgodny z wiekiem rozwój psychofizyczny – w zdaniach wskazują na niego orzeczenia typu *odchowac się, podchowac*

z waloryzującymi kolokacjami *dorodnie, ładnie*. Wszystkie tego typu konstrukcje zostały wyekscerpowane z *Drogi przez wieś*, por.:

[...] dziecka **dorodnie się odchowaly** i były walną wyręką i posługą [B 40];

Henia już **się ładnie podchowala** [B 81].

Dzieci powinny być sprawne fizycznie. Piętnowane przez rodziców i wyśmiewane przez społeczność wiejską są wszelkie przejawy niezdarności. Wyrazem tego są różne środki lek-sykalne – apelatywy *chłopaczyna* (ze względu na sufiks *-yna* tworzący konstrukcje nace-chowane litością czy lekceważeniem) i *niedorajda*, określenie *ślamazarstwo* wskazujące na przejawy powolnego, flegmatycznego usposobienia chłopca, a także użyte w konstrukcji syntaktycznej orzeczenia odnoszące się do nieudolnych prób wywiązywania się dziecka ze swoich domowych obowiązków: *wywrócić się, rozbić, poparzyć się* oraz wyrażenie *nie się chłopaczynie nie udawało*. Zestaw powyższych cech powoduje, że chłopiec staje się w swojej społeczności pośmiewiskiem i smartwieniem dla rodziców, por.:

Trapiło to Jędrka, że mu dziecko rośnie na głuptaka, **niedorajdę i pośmiewisko** ludz-
kie [M 60];

Nic się chłopaczynie nie udawało. Wszelkie próby prowadziły jeno do jeszcze więk-
szych **ślamazarstw i pośmiewisk**.

Dwunasty rok mu szedł, a nikiej korzyści z niego nie było. Nawet jedzenia w pole
ludziom nie zaniósł, bo **zawdy się tam o co wywrócił, rozbił dwojaki i do tego sie-
bie jeszcze poparzył** [M 58].

Negatywnie oceniana jest nadmierna ruchliwość dziecka, nawet jeśli wzmaga ją typowa dla najmłodszych ciekawość świata, por.:

I niechby się ta i śmiał, bo tyle jego uciechy w tej biedzie, jaka była w ojcowej cha-
łupie. Niechby się jucha weselił tymi oczami. Ale **gorzej było, że ręce miał niespo-
kojne, chwytiliwe** [...].

Jeszcze w kolebce się rozwalął i prześmiewał do wszystkiego swymi kocimi bałusz-
kami, a **już te grabki rozcapierzał** [M 366].

Teksty eksponują dziecięce wady dotyczące wymowy. W *Młodości Jasia Kunefala* jękającego się chłopca kilkakrotnie określa epitet *jękaty Wojtek*. Z kolei niedosłyszającą dziewczynę S. Młodożeniec nazywa przymiotnikiem *głuchawa*; do niej odnosi się też czasownik *nie dosłyszeć*, por.:

Podniósł się na rękach i już chciał coś powiedzieć ostrego, gdy nagle **jękaty Wojtek**
[...] zaskoczył go nowym pytaniem [P 18];

Przodem biegł Bryła z łańcuszkiem od zegarka w ręce, potem **jękaty Wojtek** [P 18];

Głuchawa była dziewczyna i **nie dosłyszala** [M 232].

2.2.3.1.5. URODA

W zebranych materiale występują ogólne określenia urody dzieci, przy czym zawsze wska-
zują one na miłą oku aparycję. Są to przymiotniki *ładny, urodziwy*, por.:

Rósł może nawet za prędko, bo już ojcu sięgał do nosa. I **ładny** był [M 263];

- Takuśki jak ty, a moze **ładniejszy** – wzdychała Jędrkowa. – I co to rośnie! [M 60];
- Stefek, prawa ręka ojca, parobek zdatny i **urodziwy** [B 26].

2.2.3.1.6. PODOBIENSTWO DO RODZICÓW

Wyznacznikiem pokrewieństwa w relacji rodzice – dzieci jest podobieństwo w wyglądzie, por.:

- A ten? Utropienie z chłopkiem. Jak sie tyz takie upległo? Wis, matka, to jaze wstyd. To cheba nie moje? – dodawał, uśmiechając się i szczypiąc rumieniącą się kobietę w szyję.
- Ino cyje? – zaperzała się. – **Taki som jajeśnica jak i ty!** [M 57];
- **Takuśki jak ty**, a moze ładniejszy – wzdychała Jędrkowa. – I co to rośnie! [M 60].

2.2.3.1.7. UBIÓR

Analizowane utwory literackie ukierunkowane są na przedstawienie doskwierającej na wsi biedy. Jej namacalnym skutkiem, dotykającym najmłodszych, był brak butów, powodujący, że zimą dziecko nie mogło chodzić do szkoły czy kościoła (por. Mlekođaj 2020). Wątek ten poruszają również opowiadania S. Młodożeńca, por.:

- No i wyszło: **dziecka bez trzewików na święta ostały**.
- Wstyd i nijako!
- Jak siroty ostatnie, abo jesse gorzyj!
- **Ani do dziadków wyńś, ani chtóre bedzie w kościele** [M 263].

2.2.3.2. CECHY WEWNĘTRZNE

2.2.3.2.1. NIEDOJRZAŁOŚĆ

Obraz dzieci jako osób niedojrzałych kształtują ekspresywa wyrażające złość, takie jak *smark* i *smarkoc*, odwołujące się do typowego dla młodego wieku stanu fizjologicznego, por.

- Jak ty, **smarku**, do ojca? Z jakim słowem [P 186];
- Wstydzis sie **smarkoców**, ze śpiwajo. Olaboga! Staro a głupio! [M 52].

2.2.3.2.2. ZDOLNOŚCI INTELEKTUALNE

Epitet *modry* określa w tekście dziecko oceniane jako inteligentne, z kolei na łatwe przyswajanie wiedzy i umiejętności wskazuje przymiotnik *zdolny*. Teksty pokazują, że o nieprzeciętnych możliwościach intelektualnych świadczy umiejętność wyciągania wniosków z obserwacji toczących się zdarzeń (por. *patrzeć, widzieć*), dobra pamięć (por. *mieć pamięć*), pomysłowość (por. *mieć pomys w głowie*) i stateczność (por. *statek*). Porównanie chłopca do dziadka (nadawcą tych słów jest matka, a ojciec chłopca nadal żyje) pokazuje, że omawiana cecha może być dziedziczona, por.:

- Och, mówię ci, co to był za **zdolny** chłopiec! [...] mógł studiować, otrzymać dobrą posadę [P 110];

- A ty skąd tak dokładnie wiesz o tym? – spytał naraz ojciec.
- O przecie, do licha, nie jestem Michałem Bryłą. **Patrzę, widzę, a pamięć mam chyba** [P 44];
- **Modre** dziecko i nojlepse! **Pomys w głowie mo i statek**, nie przymirzajoc **jak nieboscyk tatuś...** [M 259].

W tekstach piętnowane są dzieci przemądrzałe, co wyraża apelatyw *przemądrzalec* (w kolokacji z czasownikiem *grać* w znaczeniu ‘udawać’), por.:

- Te, Jasiu, nie groj **przemądrzalca!** Puchlizna juz jest za kolanem [P 18].

Narrator jednego z opowiadań S. Młodożeńca równie ironicznie wypowiada się o chłopcu, który boi się włączyć do dyskusji (por. *mieć uszy w czujności, omijać, być z daleka*), ale przysłuchuje się im (por. *strzyc uszami, uważać, wystawiać (usz) jak zając*), a na koniec wykazuje się pozorną odwagą (por. ironiczne użycie apelatywu *zuch*, porównanie do płochliwego zwierzęcia) i komentuje zajście (por. *głosić, rozplywać się*) w taki sposób, aby przypodobać się matce (por. *łapać się oczami za matkę*), por.:

Za to Józik, co dotąd w cichości siedział i tylko **uszami strzygl**, gdzie jakie słowo leciało – teraz **zuch** się zrobił. No, **ulubieniec matki i polityk wielki!** Gdzie które z dziecek kłopot jaki miało, czy spory były – **Józik tam z daleka. Omija, ale uważa. Jak już nikiem po wszystkim – Józik rozwodzi swój maślany głos i najlepiej wie, co powiedzieć. To i teraz oczami się łapie za matkę i głosi już, że głosi, aż się rozplywa** [M 258–259];

Uszy ma w czujności. Jak zając je wystawia na każde matczyne słowo, co teraz pogaduje, bo ojciec wyszedł drzewa narąbać [M 263].

Z kolei dziecko uważane za mało inteligentne określają wyrazy *nojglupsy, głuptak*. Ta cecha w połączeniu z niezdarnością (por. *niedorajda*) sprawia, że chłopiec może stać się we wsi *pośmiewiskiem*. U matki natomiast niepoważne zachowanie dzieci wywołuje politowanie, por.:

Trapiło to Jędrka, że mu dziecko rośnie na **gluptaka, niedorajdę i pośmiewisko** ludzkie [M 60];

– **Z matki sie bedo śmioly i z takij niedoli!** A ten Wicek to **nojglupsy** – przygadnęła z niejakim już **politowaniem** [M 258].

Małe dziecko ukazywane jest jako istota nierozumiejąca spraw dorosłych (por. *pomroka* [...] *co idzie z dostalego* [‘dorosłego’] *rozumu*). Taki wizerunek kreują użyte w konstrukcji syntaktycznej wyrażenia: *nie móc rozegnać staraniem (pomroki)*, *nie bardzo wiedzieć*:

Wyskwineła się ta **pomroka**, gdy był jeszcze dzieckiem – chuchraczyną. Toteż **nie mógł jej rozegnać staraniem, co idzie z dostalego rozumu**. Mógł to poradzić przeciw woli ojców? Kiedy nawet **nie bardzo wiedział**, czemu przez walny czas drą się tak w chałupie ci starsi, gwałtują o jakiesić byle co i do oczu se nawet doskakują [B 85–86].

2.2.3.2.3. PŁACZLIWOŚĆ

W dziecięcej naturze leży skłonność do płaczu, często bez istotnego powodu. W wyekscerpowanej z materiału konstrukcji syntaktycznej kreuje ją orzeczenie *mazgaić się*:

Choć, żeby nie dziecka, co nie wiadomo czego po kątach **się mazgaily**, to każdy, kto obcy, za pannę by Walerkę brał – taka ci była młoda i żywa [M 152].

2.2.3.2.4. GRZECZNE I RADOSNE USPOSOBIENIE

U dziecięcych bohaterów eksponowane jest radosne usposobienie. Jak pokazuje poniższy cytat, śmiech dziecka poprawia atmosferę w domu:

Chłopak udał się nawet, bo kipiał zdrowiem jak żróbek i **nie brakło mu nigdy wesołości**. Jego maleńkie, zawsze przymrużone **oczy migwały iskrami śmiechu**, który rozsypywał się przy lada okazji. I niechby się ta i śmiał, bo tyle jego uciechy w tej biedzie, jaka była w ojcowej chałupie. **Niechby się jucha weselił tymi oczami** [M 366].

Chwalone i wynagradzane są również dzieci grzeczne, por.:

– Niechby już jakie buciny chociaż lo Józika – wzdycha Piekosiowa, wyrabiając ciasto w nieckach. – **Grzeczne** takie dziecko i bez butów! [M 263].

2.2.3.2.5. KRZYKLIWOŚĆ

Teksty kreują obraz dzieci jako osób, które zachowują się w głośny sposób. Komunikują to przede wszystkim kolokacją *dziecięcy jazgot* oraz orzeczenie *jazgolić* ‘wydawać głośne, hałaśliwe dźwięki’ (Pluta 1971: 36). Opuszczeni przez syna rodzice z rozrzewnieniem wspominają czas, gdy był małym dzieckiem. Przygnębieni i samotni, proszą, by odwiedzały je dzieci sąsiadów, por.:

Pietrkom także żal było rozstawać się z **dziecięcym jazgotem**. Odkąd ich jedynak Jaś wywędrował do Ameryki na zarobek, we dwoje – sieroty – siedzieli na tym odludziu. Markotno było i żałośliwie. Ino listy od kochanego synusia rozjaśniały ich samotność. Ino te **odwiedziny dzieciek ze wsi urozmaicały długie dnie opuszczenia** [M 360];

– Nosia ni mo mama, nosia! – **jazgoli** za nim mała Julcia i klaszcze pulchnymi rączkami [M 258].

2.2.3.2.6. UPÓR

Niektóre sceny utworów literackich kreują obraz dzieci jako osób próbujących za wszelką cenę przekonać do swoich racji rodziców, zajmujących ich swoimi sprawami. Taki wizerunek jednostek niedorosłych tworzą epitet *uprzykrzony*, a nader wszystko użyte w konstrukcjach syntaktycznych orzeczenia, nazywające uprzykrzające się rodzicom zachowania dzieci: *dziamać* ‘narzekać’ (por. Pluta 1971: 34, s.v. *dziamoto*), *napastować*, *nie dawać spojoju*, *nędzić*, por.:

– Tata, przenieście się do rzyki!

– Tata, przenieście się! – **dziamały uprzykrzone** [M 106];

Dziecka go, te głodomory, **napastowały** jak psy dziamiące [M 252];

Dziecka **nie dawały spokoju** [M 106];

Póki tam były dzieckta mniejsze – jeszcze nic. „Cichojta!” – i spokój. Ale kiej Jasiiek podrósł na kawalera, to ojca **nędził i nędził** [M 106].

Nieustępliwość to również cecha charakteryzująca Jasia Kunefała, co pokazuje poniższa konstrukcja syntaktyczna z orzeczeniem złożonym *postanowić nie ustąpić*:

Słowa te przyprawiły Jasia o gwałtowny wstyd, mimo to **postanowił nie ustąpić** z placu [P 18].

2.2.3.3. RELACJE Z RODZICAMI

2.2.3.3.1. DZIECKO JAKO DAR OD BOGA

Narodziny dziecka postrzegane są jako zrządzenie Boga, co pokazują poniższe konstrukcje syntaktyczne, por.:

Pan Bóg zesłał kilkoro dzieccek, zdrowych i zdatnych [B 58];

Nie mogły sporzykać Walki Sochy, że ich **Pan Bóg w dzieckta nie obrodził** [B 95].

Odmienne fakt narodzenia dziecka ukazuje cytata z opowiadania S. Młodożeńca:

[...] jakoś po roku **dzieciątka się nadarzyło** [M 79].

W konstrukcji syntaktycznej obok podmiotu, którym jest *dzieciątka*, występuje orzeczenie *nadarzyć się*. Wskazuje ono na pojmovanie poczęcia dziecka jako zdarzenia przypadkowego, od nikogo niezależnego, ale jednocześnie pomyślnego (por. ‘o okoliczności, sytuacji, fakcie itp. niespodziewanych, przypadkowych (zwykle pomyślnych): zdarzyć się, przytrafić się, nawinąć się, nastreczyć się’; SJPD), co uwypukla pieszczotliwe określenie *dzieciątka*.

2.2.3.3.2. DZIECKO JAKO GOŚĆ W DOMU

Z tym polem semantycznym ściśle wiążą się zagadnienia ukazane w podrozdziale dotyczącym małżeństwa. Ponieważ od każdej dorosłej osoby oczekuje się, że założy własną rodzinę, w świadomości wiejskich rodzin utrwalone jest przekonanie o tymczasowości obcowania rodziców z dziećmi. Obraz dziecka jako gościa w domu rodziców budują użyte przez W. Burka środki leksykalne – apelatyw *gość* i występujące w konstrukcji syntaktycznej wyrażenia czasownikowe *śratać się* ‘żegnać się’ z *ojcami*, *zawitać w goście*, por.:

Chorego ojca nie pocieszył nawet mały synuś, najnowszy **gość** w smutnym życiu [B 81–82];

[...] rosły se Soski [...], rosły w lata do żeniaczki sposobne i śratały się **z ojcami**, kiedy już na niektórych przyszła taka pora, że trza było za babę się chwytać i o swoim pomyśleć [B 95];

A kiedy jeszcze maluśka pociecha **zawitała tam w goście** – ej, nie było na Ocinku radośniejszych ludzi aniżeli ci tam, w tej nowej chałupie na górcie [B 77].

2.2.3.3.3. DZIECKO JAKO NAJWAŻNIEJSZA WARTOŚĆ W ŻYCIU

Teksty literackie kreują obraz dziecka jako najważniejszej wartości w życiu dorosłych, zaślubionych osób. Aprobowane jest posiadanie kilkorga dzieci, piętnowane są małżeństwa bezdzietne lub mające niewielką gromadkę. Zdaniem przedstawionych społeczności życie, a zwłaszcza praca i bogacenie się, takich osób nie ma sensu, ponieważ w przyszłości nie będą mieli komu przepisać majątku. Ich trud pójdzie na marne. Dzieci są więc też gwarantem ciągłości rodzinnego gospodarstwa, por.:

- **Dziecek ni mo**, a patrzcie go, jaki paskudny!
  - Umrze i co to z tego bedzie? Zeby choć som co użył, kiej nawet nie pije i na wszystko se żałuje.
  - Cheba se piniedzmi grób oblepi i bedo ich po śmierci z babo licały [M 148];
  - Oj, gospodarzu, gospodarzu! Jo na wasem miejscu, to bym zjod choć jako troske [...]. Wy se żałujecie posmarować **i tak dziecek ni mocie** [M 152];
  - I na co mu te doły? Tyle mo tego ziemska i **troje ino dziecek do podziolu**. [...] bo i na co mu jeszcze gruntu. Miał go pod dostatkiem, a **dziecka go gromadą nie obsiadły** [B 32];
- Dzieci nie mieli**, choćto już upłynęło od ślubu parę lat, z roku na rok długi rosły [P 119].

2.2.3.3.4. DZIECKO JAKO POCIECHA RODZICÓW I POMOC

Obraz dziecka jako pociechy rodziców kształtują w tekstach środki leksykalne – apelatyw *pociecha*, występujący niekiedy w kolokacjach: *ojcowa, na tem świecie*, połączenie *cieszyć się dzieckami*, a także użyty w konstrukcji syntaktycznej wykładnik porównania *nawet* w kolokacji *nie pocieszyć* – taki sposób ukształtowania wypowiedzi sugeruje, że nowo narodzony syn powinien pocieszyć smutnego ojca, por.:

A kiedy jeszcze maluśka **pociecha** zawitała tam w goście – ej, nie było na Ocinku radośniejszych ludzi aniżeli ci tam, w tej nowej chałupie na górcie [B 77];

Pociecha ojcowa [M 57];

– Waluś! Nojlepsze dziecko. **Pociecha** moja **na tem świecie** – wykrzykuje do baby [B 153];

Wszyscy **się cieszą dzieckami**, familią, a on ma być najgorszy? [B 155];

Chorego ojca **nie pocieszył nawet mały synuś**, najnowszy gość w smutnym życiu [B 81–82].

Obowiązkiem dzieci jest pomaganie rodzicom (por. *być walną wyręką i posługą*). Synowie pomagają głównie ojcom, co utrwała s frazeologizowana konstrukcja *prawa ręka ojca*, por.:

[...] dziecka dorodnie się chowały i **były walną wyręką i posługą** [B 40];

Stefek, **prawa ręka ojca**, parobek zdatny i urodziwy [B 26].

Inne fragmenty mówią o poczuciu dumy ojca z syna, którego zazdroszczą mu współmieszkańcy, a także o niezadowoleniu mężczyzny z faktu posiadania wyłącznie córek i problemie, jaki to rodzi – nie ma kto pomagać ojcu w ciężkich, męskich pracach, por.:

Taki sam był jak ten **syn, którego mu wszyscy zazdroszczą**, może tylko był bardziej śmiały i zdecydowany [P 167];

Trzy dziewczuchy w domu, a **kaj syn? Nie ma. I nie będzie. I przepadło. Amen.** [...] wylęgali na łąki. Po dwóch, po trzech, a to i po pięci chłopą stanęło na poniekórej łące i ciach – ciach! [...] A na Zimolokowej łące jeden ino chłop – Zimolok [...].
– Ho – ho! Byłby syn – to by było [M 117].

Jak już wspomnianano we wcześniejszych partiach tekstu, od dzieci oczekuje się radosnego usposobienia. Ich śmiech udziela się rodzinie i poprawia atmosferę w domu, por.:

Chłopak udał się nawet, bo kipiał zdrowiem jak źróbek i nie brakło mu nigdy wesołości. Jego maleńkie, zawsze przymrużone oczy migwały iskrami śmiechu, który rozsypywał się przy lada okazji. **I niechby się ta i śmiał, bo tyle jego uciechy w tej biedzie, jaka była w ojcowej chalupie. Niechby się jucha weselił tymi oczami** [M 366].

2.2.3.3.5. UCZUCIA DZIECI DO RODZICÓW

Jak już była mowa w podrozdziale dotyczącym relacji ojców z dziećmi, *Młodość Jasia Kunefala* wielokrotnie porusza temat miłości, przywiązania i szacunku tytułowego bohatera, ale też innych męskich postaci, do ojca. Synowie wyrażają uczucia wprost, mówiąc o nich, lub można je odczytać z ich gestów, takich jak pocałunek w rękę, rozpacz z powodu choroby ojca, strach o jego życie, por.:

[...] nie śpi tylko dlatego, że **czeka na ojca, bo go kocha, boi się o niego**, by gdzie nie zabłądził – tak, tak [P 28];

Spojrzyjcie na mnie, tato. **Przecie ja jestem wasz syn i kocham was jak nikogo na świecie!** – zawołał Jaś i począł biec za ojcem [P 32];

Chłopiec pochylił się i ku zdumieniu ojca **pocałował go naraz w rękę**, czego już dawno nie czynił [P 67];

Uwieszony u rąk ojca, płakał bezbrinnie jak dziecko, powtarzając:

– **Tato, to jo, to jo, was Jędrzyj, was syn.** To jo, cyz mie nie poznajecie? o Boże! o Matko Bosko! [P 88];

– Taty jeszcze nie ma?

Gdy usłyszał, że jeszcze nie przyszedł, **ogarnął go paniczny lęk** [...].

Gdy obudził się rano, **pierwsza jego myśl była o ojcu** [P 33].

2.2.3.3.6. DZIECKO JAKO ŹRÓDŁO WYDATKÓW

Dzieci przedstawiane są w tekstach jako członkowie rodziny generujący wydatki. Są nieustannie głodne (por. apelatyw *głodomór*), a obowiązkiem rodziców jest zapewnić im pożywienie, ubranie i lekarstwa w razie choroby, por.:

Dziecka go, te **głodomory**, napastowały jak psy dziamiące [M 252];

– Mocie go, pana jakiego! Ociec na zarobek ciekio ostatniem tem tchem, a ten śmichy se stroi! **Chodoki jakie jem sprawić, psenicy na placki kupić** – a jemu zarty w ty głupi głowie! [M 258];

– **Niechby już jakie buciny chocioz lo Józika** – wdycha Piekosiowa, wyrabiając ciasto w nieckach [M 263];

„**Pieniądze to wy na wódkę macie** – wołał – **bo wy tylko o siebie stoicie! A gdybyście przywieźli doktora i nie paćkali mnie w paprochach, żyłbym jak Krzyś**, jak Stach, jak Józia, jak Michał Bryła! [...]” [P 26].

W analizowanych tekstach dzieci oskarżają ojców o niewywiązywanie się z obowiązków względem nich, por.:

Gwałt się zrobił nagle, bo **się rozeźlili dziecka**, czy o takie ojcowe mówienie, czy o tę krzywdę przy ogniu, czy o wszystko razem [M 326];

Za matką **wzięły się upierać i razem mu dojadać**:

– A ino o sobie myślicie, tata, i wiecyj nie!

– Przez wos ta bida i tyle! Nie umiecie z ludziami żyć i potrafiac!

– No, juzci, zeby nic w chałupie nie było, a **wom sie nawet wyjrzyć nie chce i obocyc** [M 326];

Za co mam ich kochać? **My bez kapki mleka, bez jedzenia, jak głodne psy włączyliśmy się z Krzysiem w czasie wojny i szukaliśmy chleba, a oni w najlepsze lumpowali po świecie!** [P 28].

2.2.3.3.7. DZIECKO JAKO PRZYCZYNA KŁOPOTÓW

Dzieci przysparzają rodzicom problemów i zmartwień (por. *termedyje* ‘kłopoty’; por. SJPD, s.v. *termedia*):

Od maleńkiego z tym Józkiem były ino **termedyje** [M 366].

2.2.3.3.8. DZIECKO A WŁADZA RODZICÓW

Dziecko podlega władzy dorosłych. Ponieważ nie rozumie ich spraw, nie jest o nich informowane nawet wówczas, gdy dotyczą jego przyszłości, por.:

Wyskwineła się ta pomroka, gdy był jeszcze dzieckiem – chuchraczyną. Toteż nie mógł jej rozegnać staraniem, co idzie z dostatego rozumu. **Mógł to poradzić przeciwi woli ojców?** Kiedy nawet nie bardzo wiedział, czemu przez walny czas drą się tak w chałupie ci starsi, gwałtują o jakiesić byle co i do oczu se nawet doskakują. Nikt wtedy na niego nie baczył, to wylatywał na wieś do chłopaków i przepadał na długo za gołębiami, w cudzych sadach, w strąkach i karotce na polu. Nierad wracał do domu. Do tego domu, gdzie to wtenczas **ładowali mu ci starzy los** [B 85–86].

2.2.3.3.9. KONFLIKTY DZIECI Z RODZICAMI

Teksty literackie przedstawiają konflikty synów z ojcami. W młodszym wieku do awantur dochodzi w wyniku niezgodności zdań. Gdy syn staje się pełnoprawnym gospodarzem, przejmuje władzę również nad ojcem. Uosobieniem złego syna, który zyskawszy władzę nad ojcem, źle go traktuje, jest Matus Jercok z opowiadania S. Młodożeńca. Mężczyzna zmusza seniora do pracy, żałuje mu jedzenia, por.:

Zaciął się – i ojciec też. Ten swoje, a ten swoje. Dochodziło do kłótni, pomstowań i bijatyk – ino obraza boska i zgorszenie [...]. Ojciec groził, że nie da ani grosza, a syn, że spali ojca albo zabije. Wreszcie Matus uległ [M 78];

– **Niech ociec paso** – mówił do zdziwonych siostr. – **Darmo bedo chlib ziarli?** [...]. A ojciec bydo na stare lata pasł, bo **przecie teraz Matus gospodarz, to trza się słuchać i już** [...]. Przy jedzeniu wodził złym okiem za każdą łyżką ojca i Jantochy, odbierając im wszelką ochotę jedzenia [M 80].

Z kolei dorastający Jaś Kunefał coraz częściej dopuszcza się zniewagi ojca lub matki, co również staje się zarzewiem rodzinnych konfliktów, por.:

– **Hej! ojciec patrzy w chmury zamiast na wóz** – rzekłem swobodnie z drwiącym uśmiechem wyciągając dłoń po koszulę. Lecz nie danym mi było nawet donieść jej do czoła, bo ojciec naraz, jak nie skoczy! Grzmotnął fajką o ziemię i odepchnąwszy mamę, ruszył ku mnie z biczyskiem. Przeraziłem się – oczy w jednej chwili wypełniły mu się krwią. Kaszłał i krzyczał:

– **Jak ty, smarku, do ojca? Z jakim słowem...**

Zamierzył się biczyskiem, ale ja uskokczyłem [P 185–186];

– Chce jeść! – Jedzenia nie ma! Gdzie jedzenie?!

– Co on chce? – Ojciec na pół rozbudzony podniósł się na łóżku i przecierając oczy, powtórzył zapytanie.

– No, jeść chce. Muse mu chyba co ugotować – odpowiedziała z lękiem mama i zeszła szybko z łóżka.

– Ani mi się waź iść do kuchni! – krzyknął naraz ojciec zaduszonym, złym szeptem.

– **Więc jak to? To już nie mam prawa do jedzenia?** – rzekłem drwiąco i swobodnie ustawiłem się przed lusterkiem, by zaczesać włosy. Niedługo jednak tak pyszałkowato stałem, bo **ojciec nagle skoczył z łóżka i chwycił krzesło, rzucił nim we mnie całą siłą.**

– **Ach, ty sukinsynu, wyrodku zatracony, zabiję, zabiję!...** – wołał w uniesieniu i kłął matkę płaczącą, usiłującą wyjść za mną na podwórze [P 191];

– Prędeej, światło! – krzyknąłem [...]. Dopiero po małej chwili doszedł mię ściszony szept ojca:

– Ani mi się waź! Temu hrabi... – ani mi się waź!

[...] jeszcze do dziś nie jestem w stanie zrozumieć, jak mogłem wtedy tak wobec ojca postąpić:

Ojciec rzucił się do mnie naówczas do bicia, więc ja chwyciłem za siekierę [P 193].

Po przedwczesnej śmierci ojców dorastający synowie czują się bezkarni, mogą żyć według własnych zasad, por.:

Krnąbrny, dziki, nie obiecywano sobie wiele po nim – **rósł po śmierci ojca, jak sam chciał** [P 118];

Pognało go w świat. Cóż myślisz. Byłoby to już **po śmierci ojca, sam rozporządzał swoim losem** [P 158].

Przejmują po ojcu funkcję gospodarza, por.:

[...] **bom już był gospodarzem po śmierci ojca** [P 150];

[...] całe życie tego czasu nie miał odrobiny. Od siedmiu lat, jak mu było, co **ojciec umarł** [...]. **To na Marcela główna robota i gospodarski kłopot się walily**. A nie miał czasu, żeby się z chłopakami zadawać [M 200].

Matce służą pomocą i radą, por.:

To przecie i z taką głową potrafiął wszelką robotę zrobić i umiał, a kiej przyszedł czas, **jeszcze matce uradził i pomógł, żeby głuchego Jantka ożenić** [M 200];

Na drugą wieś chodziła wdowa, gdzie służył Jędrak. **Radę jaką swoim chłopskim rozumem niech da, albo, jak chce, ratuje** [M 279].

Teksty piętnują brak asertywności dorastających, a tym bardziej dorosłych już, synów względem ojca. Mężczyznę, który podporządkował się woli ojca i poślubił narzuconą przez niego kobietę zamiast ukochanej, określa ekspresywnym *ciołek*. Przesunięcie semantyczne (pierwotnie wyraz ten oznaczał ‘młodego byka’, por. SJPD; SGL: 49) wskazuje na nie-dojrzałość desygnatu i wynikającą z niej konieczność podporządkowania się woli innych. Motywacja apelatywu została wprost wyłożona w tekście – o mężczyźnie mówiono, że *poszedł na ojcowym powrozie*:

Po ślubie nijak żadna o Matusie nie powiedziała ino – **ciołek. Ciołek i ciołek**.

Miało to znaczyć, że **Matus poszedł na ojcowym powrozie**. A już najbardziej kłuło go, jak się dowiedział, że umiłowana przez niego Gierka inaczej też go nie nazywa.

Idzie chłop przez wieś do roboty czy do kościoła, to ino się za nim rozlega:

– **Ciołek, ciołek, buu!**... [M 79].

Z kolei antybohaterami jednego z opowiadań W. Burka są bracia, którzy zgodnie z wolą ojca się nie ożenili:

[...] **zarządził ojciec Socha, że chłopaki do jego śmierci się nie pożenią**, że będą na ojca i przy ojcu pracować, a za to później się podzielił tym, co po tatulu ostanie [...]. Ojciec [...] dobrze radzi i korzyść taką dla synów obmyśla i obiecuje, to trza go słuchać musowo i bez słowa przystać na ojcowską wolę [...].

Ano to siedzą se braty na kawalerstwie, chowają się po kątach jak pająki [B 96–103].

Jedno z opowiadań S. Młodożeńiec poświęcił relacji biednej matki z córką, która wdała się w romans z chłopakiem wywodzącym się z zamożnej rodziny. Kobieta przestrzega dziewczynę przed utratą reputacji (por. *ustatkuj sie, pilnuj sie, nie wlaż ludziom na języki, wstydu sie bój ludzkiego*). Ponieważ niemoralne zachowanie stoi w opozycji do zasad obowiązujących w społeczności wiernych, w wypowiedzi matki pojawia się też przestroga przed *boską obrazą*, por.:

Z Józkiem Kalitowym wyczynia, że się nabawi z tym bogaczem [...].

– Brońciu, córuchno moja, **to sie ustatkuj, pilnuj sie**, dziewczyno, i **nie wlaż tem ludziom na języki**, zeby ciogle godali.

– To niech scekajo! – warknęła i uchyliła się spod matczynej ręki. – Bronie jem cy jak?

– Ale **wstydu sie bój ludzkiego i boski obrazy**, i nad matko, dziecko, sie ulituj! [M 277–278].

2.2.3.4. OBOWIĄZKI

2.2.3.4.1. POMOC W GOSPODARSTWIE

Od najmłodszych lat chłopcy sposobieni są do pracy w gospodarstwie rolnym. Mają być pożyteczni w domu i sprawni fizycznie, co pokazują w tekście epitet *zdatny*; ‘gw. 1) uzdolniony, sprawny; 2) pożyteczny, potrzebny’ (SJPD), a także niejednoznaczne określenie *parobek*, które może być odnoszone zarówno do syna, jak i do najemnego pracownika. Pomagają rodzicom (por. *posługa ojcom, prawa ręka ojca*) i zdobywają potrzebne w dorosłym życiu umiejętności, co w konstrukcjach syntaktycznych oddają orzeczenia, takie jak: *chodzić (z ojcem koło gospodarstwa), parobkować (przy ojcu), wprawiać się w rzemiosło ojcowe, wyręczać (matkę)*, por.:

Stefek, **prawa ręka ojca, parobek zdatny** i urodziwy [B 26];

Pięciu chłopca ćwalantowało się po izbie, rosło krzepko, **posługą ojcom bywało niezgorszą** [B 95];

[...] **chodził już z ojcem koło gospodarstwa i pomagał mu w robocie** [P 144];

Przy gospodarce widzieli go od maleńka. Jak to się chybko uwijał we żniwa i w kopania, jak mu pieronem w rękach warczało, jak zdatnie **parobkował przy ojcu** [B 77];

Wojtuś **wprawia się w rzemiosło ojcowe**, trzymając lampę i świecąc, kaj trza [M 98];

[...] pięcioletni Jędrzyj w niejednym już **ją wyręczał** [M 40].

W jednym z opowiadań S. Młodożeńca piętnowany jest chłopiec, który zachowuje się nieodpowiednio do wieku. Nieumiejętnie wykonuje najprostsze prace. W przeciwieństwie do rówieśników, a nawet młodszego brata, i wbrew oczekiwaniom (por. wyrażenie *nie udal się*, komunikujące, że syn nie jest taki, jakiego by ojciec oczekiwał) woli spędzać czas na zabawie. Użyte środki leksykalne pokazują go jako osobę niezdarną (*nic mu się nie udawało, wyrzucić się, rozbić, poparzyć się*), powolną (*ślamazarstwo*), strachliwą (*bać się, pierzchać*), a przez to nieprzydatną w gospodarstwie (*nikiej korzyści z niego nie było*), wzbudzającą zdziwienie (por. *podziwienie ludzkie*), pożałowanie (por. zdrobniała forma imienia *Ignas*, nacechowane litością i współczuciem określenie *chłopaczyna*) i kpiny (por. *pośmiewisko*), por.:

Na **podziwienie** chyba **ludzkie nie udal się** Jędrkowi Wojewodzie **pierworodny syn** [...]. O pomocy jakiej czy wyręce co i mówić! **Toć o trzy lata młodszy Jaś potrafił już siadać na konie i wypadać galopem do rzeki na pojenie, a i bronował niezgorzej** [...].

Nie się chłopaczynie nie udawało. Wszelkie próby prowadziły jeno do jeszcze większych ślamazarstw i pośmiewisk.

Dwunasty rok mu szedł, a nikiej korzyści z niego nie było. Nawet jedzenia w pole ludziom nie zaniósł, bo zawdy się tam o co wywrócił, rozbił dwojaki i do tego siebie jeszcze poparzył. Gęsi na ściernisku nie upilnował. Bał się zawracać – to one się go nie bały. Stary gąsior [...] ruszał na niego z całą watahą – i Ignas pierzchał sromotnie z pola bitwy.

Nie miał ci i żadnego koleżeństwa. Bo kto by się ta do niego przyznawał, kiej **jego rówieśnicy uchodzili już niemal za parobków. Niejeden się już oraniem paral na ojcowym polu [...].** Przystawał więc Ignac do małego drobiazgu i **brał udział w całkiem nieodpowiednich jego wiekowi zabawach** [M 58].

Obowiązkiem dorosłego syna po przejściu gospodarstwa jest zapewnienie utrzymania rodzicom (*dożywocia*), por.:

Kiej tak, to ojciec zapisał mu całą gospodarkę, a somsiad sześć mórg. **Miał** ino Matus spłacić siostry i **ojca trzymać na dożywociu w chałupie** [M 79].

2.2.3.4.2. EDUKACJA

Tylko niektóre wyekscerpowane z materiału przykłady pokazują dzieci w roli uczniów (por. *być chętnym do książek, uczyć się, umieć opowiadać, wiedzieć*), por.:

Niektóre zaś to same z siebie jeszcze **wiedziały, jak to jest w tej Ameryce. Uczyły się** nawet w książkach o tym mieście, gdzie przebywał jedynek gajowego i rozpowiadały po swojemu o dalekim świecie [M 361];

Najładniej przecie **umiał opowiadać** Skroków Pawełek. Szykowali go ojce do większych szkół w Sandomierzu, bo **taki był chętny do książek**, że poza nimi świata nie widział [M 361].

Ambicją Jasia Kunefała jest zdobycie wyższego wykształcenia; taką przyszłość zaplanował dla niego też ojciec. Nauka daje bowiem chłopcu nieograniczone możliwości:

Pójdzie na uniwersytet, tak już postanowilem. Od niego samego zależy, kim on zostanie – mówił głośno Adam [...]. Sam Jaś był mocno wzruszony egzaminem. A więc wreszcie osiągnął to, do czego nie doszli ni dziadek Teofil, ni Paweł – **otwarty przed nim świat. Wszystko przejdzie, wszystkiego dokona. Może będzie profesorem uniwersytetu?** [P 157].

Z kolei w opowiadaniu S. Młodożeńca dzieci, w przeciwieństwie do najstarszego pokolenia, potrafią czytać, por.:

A dzieci, co starsze, każde potrafiło synusiowe **literki poznać i przeczytać** [M 361].

2.2.3.5. CZAS WOLNY

Teksty literackie wielokrotnie ukazują dzieci podczas zabawy na świeżym powietrzu. W dzieciństwie brakuje jej choremu Jasiowi Kunefałowi, por.:

Nikt [...] na niego nie baczył, to **wylatywał na wieś do chłopaków i przepadał na długo za gołębiami, w cudzych sadach, w strąkach i karotce na polu** [B 86];

Przodem biegł Bryła z łańcuszkiem od zegarka w ręce, potem jękaty Wojtek, Józia ze złotawymi włosami na ramionach, wreszcie Stasia.

Zazdrościł im, że mogą tak swobodnie biegać [P 18].

Piętnowane są dorastające dzieci, które bawią rozrywki typowe dla młodszych, por.

Przystawał więc Ignac do małego drobiazgu i **brał udział w całkiem nieodpowiednich jego wiekowi zabawach**. Najczęściej przebywał z Bronką, siedmioletnią córką Jędrkowego sąsiada, która wyprawiała z nim co chciała. Włóczył się za nią, jak duży, oswojony pies i we wszystkim ją naśladował.

Ona wywracała się po kupie piachu – i on też. Ona piekła z błota placki – i on też. Ona maszerowała po kałużach z zadartą sukienką, on też podwijał nogawek i człapał po wodzie [M 58].

2.2.3.6. STATUS SPOŁECZNY

Niezależnie od płci dzieci dziedziczą status materialny i społeczny po ojcu. Teksty wielokrotnie podkreślają, czyim synem bądź córką jest dana młoda osoba (por. kolokacje *córka bogacza*, *dziadosko córka*, *gospodarski syn*), por.:

Żeniła się Bronka, ostatnia **córka bogacza Pasiochy** [M 73];

[...] wody nie bede pod górę nosiła, bom nie **dziadosko córka**, zebym miała na ludzkie ocy sie wystawiać i na bałyku sie na grobie wypinać [M 159];

[...] jak to **gospodarski syn** miałby się żenić z taką Kłaczanką na jednym zagonie [M 204].

Status materialny ojca pozwala przewidywać przyszłość syna, stąd kolokacja *dziedziec ojcowej biedy*, a także występujące w dialogach wskazania, kim będzie lub co będzie miał dany mężczyzna, na podstawie wykonywanej pracy lub zasobności ojca, por.:

Takie ci to były widoki na tego **dziezdica ojcowej biedy** [M 368];

We dworze **jak ojciec warował będziesz** [P 19];

Jezdem Michał Wójcik, na dwóch koniach jezdze z Halką na jarmark, a **mój Tomek będzie miol dwa razy tyle, co jo teraz** [P 25].

W biednych rodzinach dzieci cierpią głód, przez co są wychudzone (por. *skielet*), rodzicom brakuje pieniędzy na ich leczenie i zakup ubrań (zwłaszcza butów), por.:

Dziecka nie dziecka, a *skielety*.

Rączyny to wyciągnęło jak patyki – i skamlą, skamlą piskliwymi głosami.

– **Dziadzia, jeść!**

– **Dziadzia, jeść! Dejcie, dziadzia!** [M 252];

– Wstyd i nijako!

– **Jak siroty ostatnie, abo jescie gorzyj!**

– Ani do dziadków wyńść, ani chtëre bedzie w kościele [...].

– **Niechby już jakie buciny chociez lo Józika** – wzdycha Piekosiowa, wyrabiając ciasto w nieckach. – Grzeczne takie dziecko i **bez butów!** [M 263].

Najniższy status społeczny mają dzieci osierocone, a także nieślubne, w tekstach określane pejoratywnymi nazwami *bachor*, *najduch* (por. Krawczyk-Tyrpa 2001: 172–173), por.:

– **Jak siroty ostatnie, abo jesse gorzyj!** [M 263];

– Uspokój się, synku. Otumaniał ją ten Franków fabrykant, no i **najducha** urodziła.

– Co? – zachnął się na matkę. – Namowiocie mnie, zebym cudzego **bachora** żywił?
[M 45].

Nieślubne dziecko pojawia się na świecie w wyniku nieprawego zachowania matki, przez którego pryzmat ocenia ją społeczność, por.:

– **Niech idzie! Nie znają ji? Przyniesie znowu najducha** i tyle będzie korzyści
[M 128].

Nietypową sytuację rodzinną zarysował S. Młodożeniec w opowiadaniu *Franek Fabrykant*. Nieślubnymi dziećmi nie opiekują się bowiem matki, a ubodzy dziadkowie ze strony ojca. Co istotne, matkami dzieci są kobiety z miasta. Być może w ten sposób pisarz chciał uwypuklić obraz wiejskich rodzin jako szczególnie pielęgnujących więzi krwi, dbających o najmłodszych członków rodziny mimo trudności finansowych, w przeciwieństwie do osób reprezentujących miejski typ kultury:

Jasiowina, co był starszy – dziecko dwoje już se przysporzył i ma. **Kaj tu z babami i do tego z jakimiś miastowymi paniami!** I dziecka – kaj by się to mieściło, jak na zimę krowę w chałupie trza trzymać, boby uświerkla.

– Oj, dzieci moje – niebogie! Syny moje i wnuceta! – zawodzi Frankowa, łamiąc ręce z nieporady przy wieczerzy [M 249].

3. PODSUMOWANIE

Analizowane utwory literackie kreują obraz chłopskiej rodziny na podobieństwo rodzin znanych pisarzom z własnego doświadczenia – jako członkom i obserwatorom społeczności wiejskiej. Wizerunek poszczególnych osób w rodzinie współgra z wnioskami płynącymi z opracowań etnograficznych i etnolingwistycznych. W świecie przedstawionym, podobnie jak w wiejskiej rzeczywistości pozatekstowej, każda jednostka ukazywana jest jako część określonej rodziny, w relacjach z najbliższymi krewnymi i powinowatymi. Rodzina warunkuje pozycję społeczną wszystkich jej członków, a rzadko podejmowane próby uzyskania awansu społecznego zwykle kończą się niepowodzeniem. Na każdej wchodzącej w dorosłość osobie spoczywa obowiązek zawarcia małżeństwa, które będzie stanowiło ośrodek nowej rodziny, wchodzącej w interakcje z innymi grupami małżeńskimi i rodzinami tworzącymi lokalną społeczność. Młoda para jest społecznie zobowiązana do poczęcia kilkorga dzieci, które gwarantują ciągłość rodu i gospodarstwa rolnego, przechodzącego w formie posagu z pokolenia na pokolenie. Bohaterowie tworzą z reguły rodziny dwupokoleniowe. Zajmują one niewielkie powierzchnie mieszkaniowe, które biedniejsi dodatkowo dzielą ze zwierzętami.

W rzeczywistości wykreowanej przez pisarzy, podobnie jak w kulturze wiejskiej, rodzina nie stanowi grupy odizolowanej od reszty społeczności. Jeśli zachodzi taka potrzeba, dalsi krewni i współmieszkańcy włączają się w wychowanie dzieci, ingerują w interakcje

matrymonialne i decyzje gospodarskie. Rodzina może liczyć na pomoc dalszych krewnych w obliczu choroby, śmierci, po wcieleniu mężczyzny – głowy rodziny – do wojska.

W przedstawionych w tekstach rodzinach obowiązują z reguły stosunki patriarchalne, w których decydującą rolę odgrywa mąż i ojciec. Zarówno od dzieci, jak i od żony wymaga on posłuszeństwa i przysługuje mu prawo do jego egzekwowania w sposób siłowy, na co panuje przyzwolenie społeczności i samych kobiet. Niektóre teksty ukazują próby przełamywania tradycyjnych zasad – mężowie pomagają żonom w wykonywaniu ich prac, żony decydują o sprawach gospodarstwa – jednak są one źle postrzegane przez społeczność, niekiedy mają zły wpływ na samych zainteresowanych. Każdy członek rodziny ma przypisaną funkcję produkcyjną – dzieci pilnują małych zwierząt, kobiety zajmują się domem, opieką nad dziećmi, chorymi, niemal wszystkimi zwierzętami gospodarskimi, uprawą warzyw, a mężczyźni wykonują najcięższe prace w gospodarstwie, zajmują się końmi. Jeśli rodzina nie ma wystarczająco dużo swojej ziemi, zmuszona jest pracować u bogatszych gospodarzy lub we dworze. Rodzicom przysługuje prawo do ingerowania w wybory dzieci w zakresie przyszłego męża lub żony – wybierają dla nich małżonków, próbują zmienić ich decyzje, niekiedy wprost nie godzą się na nie, co wywołuje poważniejsze konflikty – ukazali je S. Młodożeniec i S. Piętaś.

W tekstach funkcjonują znane w gwarach określenia członków rodziny, te same zwroty i konstrukcje adresatywne, zasady familijnej grzeczności językowej, sposoby identyfikowania żon i dzieci w relacji do męża lub ojca i odwrotnie. Nazwy wywodzące się z języka literackiego używane są głównie przez narratorów i bohaterów reprezentujących kulturę miejską. W języku familijnym występują ekspresywne – pieszczotliwe, a jeśli wymaga tego kontekst sytuacyjny, pejoratywne – zwroty adresatywne i nazwania bliskich. J. Kaś zwrócił uwagę, że dla kultury wiejskiej charakterystyczne jest nierozróżnianie płci u dzieci do około 15. roku życia (Kaś 1994b: 123). Zasada ta znajduje odzwierciedlenie również w utworach literackich i przejawia się w licznych nazwach małego dziecka, niewskazujących na jego płeć, oraz w funkcjonujących określeniach kolektywnych.

VIII.

SWOJI I OBCY W SPOŁECZNOŚCI WIEJSKIEJ

Na językowo-kulturowy obraz społeczności wiejskiej składają się opozycje *swój – obcy*, *blisko – daleko*, *znane – nieznanne*, współtworzące stereotypowe wizerunki *obcego*, przeciwstawianego *swoim*, czyli osobom znanym, stałym mieszkańcom swojej wsi, nieróżniącym się kulturowo i obyczajowo (Pelcowa 2007b: 76, 2011: 24). O opozycji *swój – obcy* jako kategorii istotnej dla wiejskiego systemu językowo-kulturowego piszą liczni badacze kultury (m.in.: Lévi-Strauss 1969; Nowicka 1990; Znaniński 1990; Benedyktowicz 2000; Stomma 2002) i języka (m.in.: Greń 1998; Labocha 1999; Popowska-Taborska 1999; Tokarski 1999; Cygan 2002a, 2002b, 2011; Nowak 2002; Kurek 2003; Młynarczyk 2003; Pelcowa 2004, 2007b, 2011; Piechnik 2006; Bartmiński 2007; Masłowska 2007; Ziajka 2014). Szereg prac dotyczy stereotypu Żydów, a także wizerunku innych grup etnicznych. Obszerną monografię poświęciła im A. Tyrpa (2011). Wśród opracowań omawiających wizerunek Żyda można wymienić m.in.: Hertz 1983; Stomma 1986, 1989; Jastrzębski 1989; Peisert 1992; Kamińska-Szmał 1994; Pisarkowa 1994; Goldberg-Mulkiewicz 1996; Tokarska-Bakir 1999; Pabian 2000; Banasiewicz 2001; Banasiewicz-Ossowska 2003, 2007; Jakubiak 2003; Tytkowska, Udalska (red.) 2004; Cała 2005; Seiffert 2006; Hernas 2007; Łaskiewicz 2009, 2010a, 2010b, 2011; Piechnik-Dębiec 2010; Pacuła 2012. O obrazie Niemca pisali m.in.: J. Bartmiński (1994), A. Tyrpa (2004), H. Pelcowa (2007b), J. Porawska i A. Tyrpa (2010), a wizerunek Rosjanina przedstawili m.in.: A. Kępiński (1995), I. Lappo (2002) czy H. Pelcowa (2007b). Stereotypowi Turka zostało poświęcone opracowanie J. Adamowskiego (1994).

W analizowanych utworach literackich *obcy* nie są zbyt szeroko reprezentowani. Wzajemną niechęć mieszkańców różnych wsi ukazują w szczególności dwa opowiadania – *Wojna* S. Młodożeńca oraz *Skrzypki* W. Burka. Odmienne pochodzenie stało się zarzewiem konfliktów w *Soltysowej obrazie* autora *Kresiek i futuresek*. To opowiadanie, ale też tekst W. Burka *Jedynak* pośrednio przybliżają proces zrastania się z nowym środowiskiem po zmianie miejsca zamieszkania. Obcokrajowcom nie został w pełni poświęcony żaden tekst. Najwięcej materiału wyekscerpowano na temat Stanów Zjednoczonych z kilku opowiadań S. Młodożeńca – *Jak się w Pietrkowy serce rozszerzyło*, *Woda*, *Wiano* i *Mapa*, a także z *Młodości Jasia Kunefala* i tekstów W. Burka *Zachamęciło się niebo nad Grzesiem* oraz *Waluś*. Zebranie materiału do analizy innych narodowości, ale też mieszkańców miast czy przedstawicieli dworu, wymagało uważnej lektury każdego opowiadania i powieści.

1. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ SWOICH I OBCYCH

1.1. OPOZYCJA SWÓJ – OBCY

L. Stomma wyróżnił trzy zhierarchizowane kryteria, za pomocą których wiejska społeczność identyfikuje *obcych*: „1. nietutejszość; 2. przynależność do innej warstwy (klasy społecznej), ewentualnie wykonywanie innego zawodu; 3. inna religia” (Stomma 2002: 63). Zdaniem H. Popowskiej-Taborskiej autoidentyfikacja odbywa się poprzez utożsamienie się z pojęciami: „1) wiążącymi się z pokrewieństwem rodzinnym; 2) operującymi określeniami wspólnoty szerszej niż rodzina [...]; 3) biorącymi pod uwagę wspólnotę (rozumiałość) mowy” (Popowska-Taborska 1999: 58). Na kryterium mowy zwracają uwagę zwłaszcza dialektolodzy – za *swoich* w społeczności wiejskiej uważane są osoby, w których mowie można rozpoznać te same cechy, m.in. fonetyczne, morfonologiczne i leksykalne (por. Labocha 1999: 102; Cygan 2002b: 105, 2011; Pelcowa 2004: 173).

H. Pelcowa wśród kategorii pozwalających zakwalifikować daną jednostkę do grona *swoich* lub *obcych* wymienia takie wartości, jak:

- 1) miejsce zamieszkania;
- 2) narodowość, przy czym w wypowiedziach mieszkańców wsi, którzy bazują na osobistych doświadczeniach, obcy to głównie Żyd, Cygan, Ruski i Niemiec, bo z przedstawicielami tych narodowości mieli kontakt;
- 3) religia katolicka / niekatolicka;
- 4) sposób życia i wygląd, w tym bieda i bogactwo, np. w wypowiedziach niektórych informatorów bogaty Niemiec jest bardziej swój niż biedny Ruski, który jest sąsiadem [...];
- 5) określony krąg kulturowy (zarówno wieś – miasto, jak i tradycja – jej brak czy wykształcenie);
- 6) doświadczenia życiowe z przeszłości, w tym przeżycia wojenne (Pelcowa 2007b: 77).

Badacze zwracają uwagę, że obcość jest kategorią stopniowalną, co oznacza, że:

[...] między przeciwstawnymi biegunami mogą pojawiać się elementy o statusie pośrednim, wskutek czego dwubiegunowa opozycja może równocześnie być opozycją wielocłonową (jak w przypadku przeciwstawienia *bliski / daleki*, dopuszczającego stopniowanie: *bliższy, najbliższy; dalszy, najdalszy*; Bartmiński 2007: 40).

Do kategorii *swój – obcy* językoznawca dodaje postać *innego*, którego w przeciwieństwie do *obcego* nie obciąża konotacja wrogości. Wykładnikiem tak pojmowanej obcości w języku polskim są wyrażenia, takie jak: *przyswoić sobie coś, oswoić coś, wyobcować się* (Bartmiński 2007: 40–41). Z kolei Z. Benedyktowicz opozycję *swój – obcy* zestawia z analogicznymi do niej przeciwstawieniami *ludzie – Nieludzie* (członkowie danej grupy nazywają siebie *ludźmi* lub *prawdziwymi ludźmi*, innym przypisując w ten sposób cechy zwierząt, por. przysłowie *Każdy Mazur jak szczenię do dziewięciu dni nie widzi*) oraz *mówiący – niemówiący* (stąd np. na Rzeszowszczyźnie *niemowami* określano ludność Pogórza, Dołów Sanockich, Gorlic, Szymbarku i Pilzna; Benedyktowicz 2000: 124–130). Ponadto *obcym* w kulturze ludowej przypisuje się negatywnie postrzegane cechy, takie jak: „czarność”, wiążąca ich ze złymi mocami, śmiercią, ciemnością (por. *Ślepy Mazur od*

ciemnej gwiazdy, czarny jak Cygan), diabelskie pochodzenie, szaleństwo, brak rozumu – taki stereotyp w różnych regionach Polski dotyczy m.in. Mazurów, Pobożan, górali, mieszkających w Canowa, Osieka czy Pacanowa (Benedyktowicz 2000: 130–178).

Jak zauważa H. Pelcowa, „obcym pozostaje zawsze ten, kto pochodzi z innych stron” (Pelcowa 2007b: 82). W języku utrwalają to przezwiska nadawane napływowym mieszkańcom wsi, por. *iascembjãjka, gũrãlka*. Inne antroponimy konotują natomiast obcość wynikającą z usytuowania domu na obrzeżach wsi lub w miejscach trudno dostępnych (por. *paryjãš* ‘osoba, której dom usytuowany jest w paryjach’, *buożykũoskã z doukũf* ‘osoba, której dom usytuowany jest w dole’; Piechnik 2006: 197–198).

Dla członka społeczności wiejskiej *obcym* pozostaje osoba reprezentująca miejski typ kultury. Uzasadnia to H. Kurek:

W potocznej świadomości Polaków istnieje stereotypowy, dychotomiczny podział społeczeństwa na miejskie, reprezentujące określone znaczące wartości cywilizacyjne i kulturowe, oraz wiejskie, wyraźnie niższe w hierarchii społecznej na skutek zapóźnień cywilizacyjnych (Kurek 1997: 251).

Miasto może stwarzać zagrożenie dla tradycyjnych wartości, por. *Bóg stworzył wieś, a diabeł miasto*. Z drugiej jednak strony „wieś to ciemnota, a miasto postęp – z miasta wywodzi się inteligencja, a na wsi był tylko ksiądz, nauczyciel i na niektórej dziedzinie” (Pelcowa 2011: 21). Opozycję *wieś – miasto*, ale też *wieś – dwór*, można zauważyć, analizując wiejskie formuły adresatywne. W gwarach, gdzie występowała forma *pluralis maiestaticus*, nie używano jej w odniesieniu do dziedzica, przedstawicieli urzędów i innych osób z miasta. Do nich zwracano się zazwyczaj *per pan/pani* (Labocha 1999: 102).

Autoidentyfikacja jednostki opiera się na wspólnocie mowy (Popowska-Taborska 1999: 58). Ważne miejsce w tym wypadku zajmuje zatem szerokie i różnie rozumiane przez językoznawców pojęcie świadomości językowej (por. Cygan 2011). Jedną z definicji w odniesieniu do użytkowników gwary zaproponował S. Cygan:

Przez „świadomość językową” rozumiem umiejętność metapoznawczą człowieka, przejawiającą się zdolnością do refleksji nad językiem jako systemem abstrakcyjnych reguł (na różnym poziomie jego organizacji: podsystem fonetyczno-fonologiczny, morfologiczny, składniowy; leksyka) i językową działalność własną i/lub innych ludzi, grupy, społeczeństwa, narodu. Refleksja językowa może się wyrażać w formułowaniu komentarzy językowych, sądów, opinii o języku, ocen zachowań językowych, w dokonywaniu auto-korekty i korekty językowej w toku mówienia itp. Stopień świadomości językowej zależy od czynników wrodzonych, ale też od wiedzy zdobywanej przez obserwację, doświadczenia życiowe, kształcenie (Cygan 2011).

Mieszkańcy wsi traktowali rodzimą gwarę jako najważniejszy środek komunikacji językowej (Kurek 2003: 12). Uświadamiana przez nich odrębność językowa może obejmować zarówno cały zespół zjawisk językowych, jak też pojedynczy fakt, np. charakterystyczny sposób wymowy jakiejś głoski (Rzetelska-Feleszko 1993: 153; por. Cygan 2011). Zauważane różnice często podlegają wyśmianiu (Bąk 1955: 235; por. Cygan 2011), są deprecjonująco nazywane (np. mazurzenie jako *sycenie*; Pluta 1962: 31–34), a odmienny sposób wymowy staje się motywacją do nadania charakteryzującej się nim ludności zbiorowych przezwisk (Rzetelska-Feleszko 1993: 153). Negatywne wartościowanie gwary innych społeczności ujawnia „pewien rodzaj ksenofobii, niechęci do tego, co obce” oraz założenie,

„że nasze jest lepsze, ich gorsze” (Pelcowa 2004: 173). Najbardziej zauważane są przez mieszkańców odmienności językowe najbliższych wsi (por. *Co inna wieś, to inna pieśń*), postrzegane jako *inno mowa, naleciałości języka czy przekręcanie*. Własna gwara nazywana jest natomiast przez mówiących *naszą mową, mówieniem po naszymu czy mówieniem po chłopsku* (Cygan 2002b: 105).

1.2. STEREOTYPY ETNICZNE

1.2.1. ŻYDZI

W badaniach etnolingwistycznych skupionych wokół pojęcia językowo-kulturowego obrazu świata ważne miejsce zajmują stereotypy innych grup narodowych. Szczególnie rozbudowany w gwarach jest wizerunek Żydów, który nakłada się również na kategorię religijności. Żydzi, podobnie jak Turcy, a częściowo też Rosjanie i Ukraińcy, reprezentują nie tylko obce narody, ale też odmienne wyznania.

Na określenie wyznawcy judaizmu obok ogólnopolskiego leksemu *Żyd (Zyt)* funkcjonują różne nacechowane ekspresywnie określenia, np. *Icek* (Piechnik-Dębiec 2010: 266), *Chaja*, które zostały utworzone od częstych imion żydowskich, czy *Mošek* jako przekształcona postać imienia *Mojżesz* (Rembiszewska 2005: 85–86)³². Z kolei określenia, takie jak: *gudłaj* (Rembiszewska 2005: 87–88), *pejsak* (Jastrzębski 1989: 37–38) czy *parch* (Tyrpa 2011: 41), nawiązują do charakterystycznej cechy wyglądu Żydów – długich włosów, pejsów, choroby skóry, na którą niekiedy cierpieli. Żydzi częściej niż polscy chłopi hodowali kozy, stąd zbiorowe określenie *kozowoński naród* (Tyrpa 2011: 42), liczna grupa funkcjonujących w gwarach nazw członków narodu izraelskiego konotuje wyznawanie innej religii, np. *niedowiarki, poganie, heretyki* (Tyrpa 2011: 46).

W gwarach, podobnie jak w polszczyźnie ogólnej, rodzina wyrazu *Żyd* jest dość liczna (Brzezina 1986b: 89). Wśród deminutywów badacze wskazują m.in. na słowa *żydziak, żydziuk* ‘młody Żyd’ (Rembiszewska 2005: 87). Powszechnie używane są feminy, np. *Żydówka* (Kaś 2011, 2: 772), *Żydowianka* (Tyrpa 2011: 53), *Żydowicka* (SGP 1911, 6: 453), a także czasowniki, np. *żydować się* ‘złościć się’, *użydować* ‘dokuczyć komuś’ (Tyrpa 2011: 36, 55). Z kolei przymiotniki, np. *żydowski, żydzki* (por. SGP 1911, 6: 453), funkcjonują obok wyrazu etymologicznie związanego z Judeą – *judzki* (por. Tyrpa 2011: 36).

Ludność wiejska miała na ogół wiele sposobności do kontaktowania się z wyznawcami judaizmu i obserwowania ich praktyk religijnych. Chłopi zdawali sobie sprawę, że Żydzi nie są chrzczeni, nie chodzą do kościoła, ale mają własne praktyki religijne, por. *Siedzi jak Żyd nad Talmudem, Kiwie się jak Żyd w bóżnicy, po żydowsku mówić pacierz* ‘modlić się z nakrytą głową’. Obchodzą szabas, por. *Żydy zasiadły* ‘zaczął się szabas’, *Żydy wysiadły* ‘skończył się szabas’ (Tyrpa 2011: 43–47) i Święto Namiotów (Szałasów), określane *żydowskimi świętami, kuczami* lub *lizawkami*, por. *Kiwa się jak Żyd na kuckach; Siedzi jak Żyd na pokucie* (Tyrpa 2011: 45; por. Jastrzębski 1989: 41; Pelcowa 2007: 79; Piechnik-Dębiec 2010: 269).

W popularnej od przełomu XIX i XX wieku publicystyce antysemitycznej lansowany był „stereotyp Żyda jako rudego, niskiego, otyłego człowieka o chytrym spojrzeniu”

³² Część określeń pod wpływem przesunięcia zakresu znaczeniowego uległa apelatywizacji (por. Pisarkowa 1994: 223). Przykładowo *icek, męsośyk* w gminie Zaklicznym nad Dunajcem oznaczają ‘zarośniętego mężczyznę’ (Piechnik 2009c: 99), *chaja* to w gwarach Polski północno-wschodniej ‘głupia kobieta’ (Rembiszewska 2005: 85).

(Banasiewicz-Ossowska 2007: 27). Rzeczywiście spośród cech fizycznych Żydów ludność wiejska zauważała bujne, gęste, rude lub czarne włosy (por. Cała 2005: 28; Tyrpa 2011: 37), a także obfity zarost – brody, wąsy czy pejsy, por. *żydowska broda* ‘zarost na brodzie’, *fusaty jak Żyd* ‘mający wąsy’ (Tyrpa 2011: 38; por. Kucharzyk 2009: 20). Z innych detali uwagę zwracały ciemna karnacja (Piechnik-Dębiec 2010: 266), charakterystycznie opadający w dół nos i garb, por. *To ci loz garbatego Żyda* (Tyrpa 2011: 37; por. Banasiewicz-Ossowska 2007: 111).

Żydzi od ludności polskiej różnili się strojem. Mężczyźni nosili czarne chałaty i swoje nakrycia głowy – czarne krymki, mycki (jarmułki) lub kapelusze, których nie zdejmowali również podczas posiłków (por. Tyrpa 2011: 38–39, 62–63; por. Pelcowa 2007: 79; Piechnik-Dębiec 2010: 267). Chłopów szczególnie raził niestaranny ubiór zarówno żydowskich kobiet, jak i mężczyzn. W języku utrwalił się wizerunek Żydów jako osób brudnych, niechlujnych, zawszonych, z chorobą skóry – stąd porównania typu *jak wes po Żydzie* ‘bardzo powoli’, *jak u Żyda* ‘o zaniedbanym pomieszczeniu’ (Tyrpa 2011: 40) czy wyzwisko *parx zydoski* (Piechnik-Dębiec 2010: 267).

Folklor i przekazy etnograficzne dostarczają informacji o pożywieniu Żydów. W stereotypie obok macy mieszczą się zwłaszcza takie produkty, jak śledzie, gęsina, czosnek i cebula (Tyrpa 2011: 39). Wyznawców judaizmu obowiązywał wynikający z przepisów religijnych zakaz spożywania wieprzowiny, stąd sfrageologizowane porównania, typu: *Jako Żydzi słoninę, tak się niemi brzydzę, Dziwić się jak Żid skwarkom* (Tyrpa 2011: 40; por. Jastrzębski 1989: 39). Spożywanie dużej ilości czosnku i cebuli (por. Cała 2005: 26) stało się z kolei motywacją dla porównań typu *śmierdzieć jak Żid* (Tyrpa 2011: 41; por. Jastrzębski 1989: 39; Piechnik-Dębiec 2010: 267). A. Piechnik-Dębiec zwraca ponadto uwagę na uznanie, jakie wśród mieszkańców wsi budziła niechęć Żydów do alkoholu (Piechnik-Dębiec 2010: 268).

Ważne miejsce w stereotypie Izraelitów zajmują zwierzęta, zwłaszcza świnie, określane gwarowo *żydowskimi ciotkami* (Tyrpa 2011: 41–42). Częściej niż polscy chłopi Żydzi hodowali kozy, mieli też inny stosunek do koni. Z materiału etnograficznego wynika, że nie dbali o nie i eksploatowali je ponad siły, por. *jechać jak (polski) Żyd* ‘jechać szybko, nie dbając o konia’, *głodny jak żydowska kobyła* (Tyrpa 2011: 42).

W pieśniach ludowych Żydzi przedstawiani są jako jedna z nielicznych grup posiadających pieniądze (Rak 2015: 230), taką też opinię mieli w różnych regionach Polski. Zajmowali się wobec tego pożyczaniem ich na procent (por. *żydowski procent* ‘wysokie oprocentowanie’) lub pod zastaw. Podstawowym zajęciem Żydów w Polsce był handel, zarówno w sklepach i na targach, jak i obwoźny (por. *Nie ucz Żyda hańdłu, hańdlować jak Żid skórkami*). Utrwalone w języku stereotypy mówią o podejmowanych przez Żydów próbach oszukiwania (por. *To mu tak wskazuje, jak Żydowi dezmar* [‘ręczna waga’] ‘o człowieku nierzetelnym’, *żydowska miara* ‘skąpa miara’). Żydzi prowadzili często karczmy (por. jedno ze znaczeń wyrazu *żyd* ‘karczmarz’; Tyrpa 2011: 48–51) i według przekazów pieśniowych bogacili się na pijaństwie chłopów (Rak 2015: 331). Zdarzało się też, że posiadali na wsiach browary lub młyny, zajmowali się krawiectwem czy muzykowaniem, ale niezwykle rzadko uprawiali rolę (Tyrpa 2011: 53; por. Pelcowa 2007: 78; Piechnik-Dębiec 2010: 269–270).

W stereotypie Żyda mieszczą się takie przywary, jak skąpstwo (por. *mądry jak Żyd* ‘skąpy’), chytryść i przebiegłość (por. *żyd* ‘człowiek przebiegły’). Panowało przekonanie, że Żydzi kłamią i oszukują, por. *Choćby Żyd był z nieba, wierzyć mu nie trzeba* (Tyrpa 2011: 54; Jastrzębski 1989: 44; Piechnik-Dębiec 2010: 270), są natrętni (por. *pytać jak Żyd o drogę* ‘pytać natrętnie’), tchórzliwi (por. *po żydowsku* ‘niepewnie, z bojaźnią’), często się złoścą (stąd czasowniki *żydować się* ‘złościć się’, *użydować* ‘dokuczyć komuś’), płaczą (por. *placzka żydowska* ‘placzliwa osoba, zwłaszcza dziecko’), śmieją się (por. *śmieje się jak Żyd do jelit*), głośno się zachowują (*żydować* ‘głośno się zachowywać’). Ponadto przypisywano Żydom zdolność do czarowania (por. Piechnik-Dębiec 2010: 272). Jediną pozytywną cechą w gwarowym stereotypie Żyda, na którą wskazuje A. Tyrpa, jest pracowitość (por. *nażydować się* ‘napracować się’; Tyrpa 2011: 55–57; por. Pelcowa 2007: 78).

Teksty gwarowe utrwalają niechętny stosunek Polaków do Żydów, por. *Jak je byda – wio na Żyda!* (Tyrpa 2011: 58), *kochać kogosik jak pies Zyda w ciasny dziurze* ‘nie lubić, nienawidzić kogoś’ (Rak 2005b: 72–73). Żydów próbowano oszukiwać i okradać, ze względu na liczne różnice kulturowe i religijne nie brano pod uwagę możliwości zawierania z nimi małżeństw (Tyrpa 2011: 58; por. Piechnik-Dębiec 2010: 271). Niekiedy, zwłaszcza w soboty, chłopci zatrudniali się u Żydów do pracy. Spotykało się to jednak z kpinami i docinkami ze strony pozostałych mieszkańców wsi (Banasiewicz-Ossowska 2007: 72–78; por. Tyrpa 2011: 60). Przekazy ludowe zawierają często motyw rytualnego mordu dzieci przez Żydów, torturowania chrześcijan, upuszczania z nich krwi (Stomma 1989: 91; por. Piechnik-Dębiec 210: 272). Takie sceny przedstawiają też niektóre osiemnastowieczne obrazy w sandomierskiej katedrze, stanowiące częstą inspirację dla twórców literackich czy filmowych poruszających kwestie koegzystencji Żydów i Polaków.

1.2.2. TURCY

Jedną ze znanych ludowi wiejskiemu niechrześcijańskich społeczności byli muzułmanie. W omawianych tekstach literackim w niewielkim stopniu reprezentują ich jedynie Turcy.

W gwarach funkcjonują znane z języka literackiego onimy *Turcja* i *Turek*. A. Tyrpa zauważa, że najważniejszą cechą przedstawicieli tej narodowości zauważaną przez chłopów okazywała się często religia. Islam nazywano *turecką wiarą*, *turecką religią*. W pieśniach religijnych przewija się natomiast wątek zwycięstwa Maryi nad Turkami (Tyrpa 2011: 213–221). Nazwa *Turek* w różnych gatunkach polskiego folkloru wiąże się też z przypomnieniem wydarzeń historycznych (por. Tyrpa 2011: 213–215). Wojny z Turkami przedstawiane są jako krwawe, ale pomyślne dla Polaków – za wstawiennictwem Maryi. *Turek* w podaniach, pieśniach historycznych czy balladach to ‘osobnik podstępny, okrutny wojownik, biorący w jasyr polskie kobiety, poganin’ (Adamowski 1994: 56). W przysłowiaach jawi się jako:

- 1) człowiek gorszej wiary,
- 2) [...] milczący i zazdrosny,
- 3) o niezrozumiałej mowie,
- 4) Turkiem się straszy (*A niechże cię Turek zje*),
- 5) jest tchórzem (*Bije się jak Turek, chowa się za murek*),
- 6) a z najbardziej znanym przysłowiem o świętym tureckim łączona jest cecha ubóstwa, wyrażająca się [zarówno – uzup. M.M.] w ubiorze (nagi, bosy, goły), jak i braku pieniędzy (Adamowski 1994: 57).

W pieśniach i przysłowiach stereotyp Turka opiera się na cechach negatywnych, takich jak: pogaństwo, okrucieństwo, niezrozumiałość mowy, tchórzostwo, ubóstwo (Adamowski 1994: 58). Inaczej Turek przedstawiany jest w zwyczajach – szopce bożonarodzeniowej, kołędowaniu czy trzymaniu straży przy symbolicznym grobie Pana Jezusa w Wielki Piątek (por. Tyrpa 2011: 216–217). Na jego wizerunek składają się wówczas wartości, takie jak: bohaterstwo, walka ze złem czy obrona wiary (Adamowski 1994: 57–58).

1.2.3. ROSJANIE

Najpowszechniejszą nazwą Rosjanina, używaną głównie w czasach rozbiorów, był *Moskal*, nawiązujący do najważniejszego miasta rosyjskiego. Dużą frekwencję ma w gwarach wyraz *Rusek*, a znacznie mniejszą wykazują nazwy oficjalne, takie jak *Rosja*, *Rosjanin* (Tyrpa 2011: 105). H. Pelcowa wymienia ponadto znany z języka literackiego – pogardliwie w nim nacechowany – etnonim *Kacap* (Pelcowa 2007b: 79). Na obywateli ZSRR (1922–1991) wskazują onimy *Sowieci*, *Radzieccy* (Tyrpa 2011: 105), z kolei w odniesieniu do rosyjskich żołnierzy bądź członków partii komunistycznej używa się leksemu *bolszewiki* (Pelcowa 2007b: 79). Przymiotnik *ruski* ogólnie wiązany jest ze Słowianami wschodnimi – Białorusinami, Rosjanami lub Ukraińcami, ale w ten sposób określa się w gwarach również osobę wyznającą prawosławie. Wyraz jest m.in. komponentem wyrażenia *pop ruski* ‘duchowny prawosławny’. Procesy nominacyjne pokazują, że uwagę ludności wiejskiej zwracała odmienność wschodniej religii (Tyrpa 2011: 94–96).

W wizerunku członków narodu rosyjskiego wyróżnia się m.in. ich działalność wojenna ukierunkowana na państwo polskie. W pieśniach ludowych i tekstach gwarowych Moskale, Rosjanie i Ruscy przedstawiani są przede wszystkim jako żołnierze (por. kolokacje *ruskie wojsko*, *ruski soldat*) współodpowiedzialni za rozbiór Polski, z którymi toczono bitwy podczas rozmaitych wydarzeń historycznych – zaborów (por. *za Ruska*, *za Ruskiego*, *za ruskiej szkoły*), powstań narodowych, wojen napoleońskich, I wojny światowej czy wojny polsko-bolszewickiej. Wrogie relacje polsko-rosyjskie wpłynęły na ukształtowanie negatywnego wizerunku Rosjan. Mieszczą się w nim m.in. nieestetyczne cechy zewnętrzne – obfite owłosienie, śmierdzące ciało – odstręczające, a przede wszystkim nieetyczne i brutalne zachowanie – nadużywanie alkoholu, jedzenie dzieci, ucinanie kobietom piersi, oszukiwanie, czy też utrzymywanie kontaktów z diabłem.

Niektóre zapisy gwarowe mówią o neutralnych lub pozytywnych cechach Rosjan – urodzie kobiet, upodobaniu mężczyzn do wąsów, zdrowiu i zahartowaniu, dobrym charakterze (Tyrpa 2011: 112), wesołym usposobieniu i muzykalności (Pelcowa 2007b: 80). Rosję postrzegano jako największy kraj na świecie, w którym rządzi car (określany m.in. jako *ruski cesarz*, *ruski król*), panują niskie temperatury, jest wysokie bezrobocie, bieda (por. *ruska bieda*) i brakuje swobód obywatelskich, por. *W Polsce jak chto chce, a w Rosji kaźdi muszi* (Tyrpa 2011: 106–112).

1.2.4. UKRAIŃCY

Do Ukraińca w gwarach odnoszą się etnonimy *Rusin* oraz *Rusnak*. Niektóre zaświadczenia pokazują, że polska ludność wiejska odróżniała te dwie grupy (m.in. Rusinów lokowała dalej niż Rusnaków), a z innych wynika, że utożsamiano je ze sobą (Tyrpa 2011: 99). Pogardliwym określeniem Ukraińca jest natomiast *Chachoł* (Pelcowa 2007b: 79;

por. Drzazgowski 1992: 29). Państwo bądź obszar, na którym żyją członkowie narodu ukraińskiego, to *Ukraina* (Tyrpa 2011: 99).

Z ludnością ukraińską stykali się głównie Polacy zamieszkujący południowe i południowo-wschodnie obszary ziem polskich. Materiały gwarowe pokazują, że chłopci widzieli Ukraińców jako mężczyzn mających brody, noszących białe lub czarne gunie (ciepłe płaszczki z grubego sukna) oraz wyszywane koszule. Uważano, że Rusini marnie się odżywiają, żyją na niskim poziomie, trudnią się sprzedażą smaru do wozów, wyrabiają sita, bywają cieślami i murarzami. Postrzegano ich jako głupich, leniwych, nadużywających alkoholu i okrutnych (por. *być Ukraińcem* ‘być zawziętym, okrutnym’; Tyrpa 2011: 99–103), ale też gościnnych, serdecznych i szczerych (Pelcowa 2007b: 79). Ważne miejsce w stereotypie Ukraińca zajmuje odmienna wiara, inna mowa (por. *za ruski pacierz*) i kalendarz liturgiczny (Tyrpa 2011: 99–103). Ukrainę wyobrażano sobie natomiast jako odległy kraj (por. *iść w Ukrainę* ‘odchodzić daleko, w nieznanne strony’), z którego przybyli Kozacy (Tyrpa 2011: 101).

1.2.5. NIEMCY

Kraj znajdujący się za zachodnią granicą Polski we wszystkich gwarach nosi nazwę *Niemcy* (różnie realizowaną fonetycznie, np. *Nymce, Mnymce, Mjemcy*), a także *Germania*. Funkcjonowało ponadto miano *Niemcizna*. Wśród określeń osoby narodowości niemieckiej można wskazać etnonimy, takie jak: *Miymiec, Miemiec, Nymiedz*. Synonimem *Niemca* jest *German* (Tyrpa 2011: 151–152, 166). Niektóre znane ludności wiejskiej nazwy, takie jak *szkop, szwab*, mają pogardliwe nacechowanie (Pelcowa 2007b: 81).

Przez wieki państwo polskie sąsiadowało z Prusami, początkowo zajmowanymi przez bałtycki lud Prusów, w XIII wieku podbitymi przez państwo zakonu krzyżackiego, a w latach 1871–1918 współtworzącymi Cesarstwo Niemieckie. Państwo pruskie w gwarach było rozmaicie określane: *moenarchijo presko, królewstwo prescie, Pruska, Prusy*. Etonimy *Prusak, Prus, Prajz, Pruski* w zapisach gwarowych odnoszone są albo do mieszkańców Prus (niekiedy wyłącznie Prus Wschodnich), albo ogólnie do Niemców (Tyrpa 2011: 167–169).

Za zachodnią granicą Polski chłopci szukali pracy lub byli do niej zmuszani. W stereotypowym wizerunku osób narodowości niemieckiej ważne miejsce zajmuje strój (por. *z niemiecka*). Mężczyźni od końca XVIII wieku nosili bowiem fraki lub surduty, krótkie spodnie, żółte trzewiki ze sprzączkami i torby z cielej skóry. W takim stroju wyobrażano sobie diabła. Polscy chłopci dostrzegali ponadto odmiennosc dominującego w Niemczech wyznania ewangelickiego i inny język. Gwarowe zapisy utrwalają stereotyp Niemców jako osób bogatych (por. Pelcowa 2007b: 77), mądrych, przebiegłych (ale też głupich), chytrych, chciwych, oszczędnych, skąpych, łakomych, przyzwyczajonych do porządku, hardych, tchórzliwych i chłodnych emocjonalnie. Od schyłku XVIII wieku Niemcy postrzegani są głównie z perspektywy wydarzeń historycznych – zaborów, podczas których niewolili Polaków i nakładali na nich restrykcje finansowe, I i II wojny światowej, gdy trzeba było stawiać im zbrojny opór. Z wypowiedzi potocznych wynika, że Niemcy są z reguły zli, brutalni, wrogo nastawieni do Polaków, por. *Póki świat światem, nie będzie Polak Niemcowi bratem* (Tyrpa 2011: 151–163; por. Pelcowa 2007b: 81–82).

1.2.6. AUSTRIA

Na Austrię w gwarach wskazuje ogólnopolski choronim, realizowany w różnych wariantach fonetycznych, np. *Austrycja, Ostryjo*. Podobna zasada dotyczy etnonimu *Austriak*. W zapisach gwarowych funkcjonują m.in. formy *Austryjak, Ostryjak* (Tyrpa 2011: 123–124).

Austria przez ludność wiejską wspomiana jest jako państwo zaborcze (por. *za Austrii*). W tekstach gwarowych zachowały się relacje z wojny prusko-austriackiej z 1866 roku czy epoki kościuszkowskiej, część zapisów odnosi się do I wojny światowej. Na ogół Austriacy przedstawiani są zatem w aspekcie militarnym (Tyrpa 2011: 123–125).

1.2.7. AMERYKA

Kolejnym zagranicznym obszarem funkcjonującym w chłopskiej świadomości, istotnym z punktu widzenia niniejszej pracy, jest Ameryka. Leżący na drugiej półkuli kontynent określano wymiennie *Indiami Zachodnimi* bądź *Ameryką*. Druga nazwa funkcjonuje również jako synonim *Stanów Zjednoczonych*. Mieszkaniec tego kraju to *Amerykanin* (Tyrpa 2011: 252, 255).

W językowym obrazie społeczności wiejskiej ważne miejsce zajmuje wyobrażenie Ameryki jako odległego kontynentu bądź zajmującego jego część kraju, oficjalnie nazywanego *Stanami Zjednoczonymi Ameryki*. Postrzegano go jako kraj dobrobytu, w którym można dobrze zarobić, dlatego biedni chłopci marzyli o wyemigrowaniu do niego i chętnie te marzenia realizowali, gdy mieli taką możliwość (por. *Ucieko jak biyda do Ameryki*). Podróż do Stanów Zjednoczonych odbywała się drogą morską, a pobyty w nich były z reguły bardzo długie. Przebywający na emigracji chłopci dobrze zarabiali, przysyłali krewnym dolary, ale też tęsknili za rodziną. Masowe wyjazdy doprowadziły do tego, że na polskiej wsi brakowało ludzi do pracy, na co skarżyli się zamożni gospodarze (Tyrpa 2011: 255–257). Rodziny często szczyliły się tym, że mają krewnych w Stanach Zjednoczonych, co nie było dobrze widziane przez społeczność wiejską, posiadającą mocno zakorzenione poczucie jedności i sprzeciwiającą się wyższemu wartościowaniu innej kultury (Piechnik 2006: 195). O ludziach żyjących w Ameryce chłopci w XIX i na początku XX wieku mieli mgliste wyobrażenie, w którym dominowało przekonanie o bogactwie (Tyrpa 2011: 258).

2. OBRAZ SWOICH I OBCYCH UTRWALONY W PROZIE

2.1. OPOZYCJA SWÓJ – OBCY

2.1.1. WIĘZI RODZINNE

Jednym z kryteriów autoidentyfikacji jest przynależność rodzinna, przy czym w tradycyjnych społecznościach wiejskich rodzinę pojmowano w wąskim znaczeniu jako grupę małżeńską z dziećmi (por. Thomas, Znaniński 1976: 97–98). Spostrzeżenia socjologów znajdują odzwierciedlenie w tekstach literackich. Mianem *swoich* i synonimicznymi względem niego wyrażeniami (zaimkiem *my*, wyrażeniem *kto z domu* i metaforą *kwrew swoja rodzona*) określani są bowiem żona, mąż i niezamężne, mieszkające z rodzicami dzieci. W niektórych wypowiedziach te osoby konfrontowane są z *obcymi*, w tym wypadku całkiem bliskimi – sąsiadami, znajomymi, por.:

Kto go ta jeszcze napastował, to się krzywił i zamyślał w sobie.

Z **obcymi** było łatwiej. Gorzej ze **swoimi**. Dziecka nie dawały spokoju.

– Tata, przenieście się do rzyki!

– Tata, przenieście się! – działały uprzykrzone.

Pewnie. Zawsze to do wsi było parę ładnych staj. Dziewuchom wieczorami luto było na kominki latać, a i chłopakom to samo, i jeszcze tyle wody ciągać [M 106];

Z człowiekiem się **obcym** umówisz i do zgody często dojdzie – a **ze swoim, z krwią swoją rodzoną** bywa najgorzej. Serce rozłamiesz na ćwiertci, ślinę wszystką wygadasz – nie i nie, nie trafisz, na ten jeden cal się omylisz i przepadło. Wszystko przepadło [M 277];

Ani z domu kto, ani obcy nie wiedział, co z tym Opałką starym się wyprawiało i jakie miał wybiegi, jakie to miejsca we wnętrzu z samym sobą kryjome, jakie to schowki chuchane [M 189].

Prezentowane cytaty nie kształtują pozytywnego stereotypu *swojego* jako członka rodziny. Po pierwsze, jak pokazują dwa pierwsze fragmenty, z tak pojmowanymi *swoimi* trudniej niż z *obcymi* jest się porozumieć. Po drugie domownicy mogą zachowywać względem siebie emocjonalny i komunikacyjny dystans, wskutek czego, podobnie jak *obcy*, nie rozumieją postawy i motywacji jednego z nich. Wartość najbliższych członków rodziny docenia natomiast ojciec Jasia Kunefala. Przestrzega udającego się na studia syna przed zerwaniem więzów z rodziną, pojmowaną tu jako najważniejsza i najbliższa sercu wartość:

– Ciebie czeka inne życie. Może zajdziesz bardzo wysoko nawet. Jesteś lekko-myślny, pamiętaj więc, **nie możesz zrywać więzów z nami. W nas masz najbliższe wszystko!** [P 174].

Jak już zostało wcześniej zasygnalizowane, dorosłe dzieci, które założyły własne rodziny, wychodzą poza krąg najbliższych *swoich*, czyli małżeństwa i jego młodszych dzieci. Taką zależność konstytuują względy ekonomiczne – dziecko po zawarciu małżeństwa i otrzymaniu posagu staje się niezależne finansowo od rodziców. W jednym z opowiadań S. Młodożeńca matka konfrontuje zamężną córkę z dziećmi, które nadal pozostają na jej utrzymaniu, i określa ją wyrazem *obcy*, por.:

– Jakbyś nie miał jesse **insych dwojga dzieciek**, ino byś wszycko oddał **obcemu** [M 383];

Wyprostował się i niekiej zolbrzymiał, gdy stanął w pobok tych drzew, żeby ich bronić przed **cudzą, choć synowską** chęcią [M 340].

W świecie przedstawionym większość grup małżeńskich żyje we własnym domu, czego językowym wyrazem jest zaimek *swój* i wyrażenia *na swoim* oraz *na swoim miejscu*. Swojskość w tym zakresie łączy się z poczuciem własności, opozycja *swój* – *obcy* przyjmuje wówczas postać *swój* – *cudzy*, por.:

[...] rosły w lata do żeniaczki sposobne i śratały się z ojcami, kiedy już na niektórych przyszła taka pora, że trza było za babę się chwytać i **o swoim pomyśleć** [B 95];

[...] dokądże, Bożeż kochany, będzie się dzieckowina tyrała przy ojcach, zamiast **na swoim**, z chłopem [B 173];

Zostali **na swoim miejscu** ino ci, co siedzieli za górą w dołach, bo to za daleko by mieli do pól [M 105].

Niepielegnowane więzi rodzinne z czasem się osłabiają. W jednym z opowiadań S. Młodożeńca mężczyzna, który po kilku latach wrócił z wojny, czuje się w domu nieswojo (por. *jak nie w domu*), po dłuższym zastanowieniu porównuje swoją nową pozycję w rodzinie do statusu gościa – osoby, która przebywa nie w swojej własności, ale jednocześnie nie jest obca wobec mieszkających tam ludzi i wszyscy są wobec niej życzliwi. Kategoria *swój – obcy* w świetle tekstów stylizowanych na ludowość jest zatem opozycją stopniową. W tym wypadku kolejne punkty na „mentalnej mapie” (Kurek 2016: 125) wyznaczającej przestrzeń, w której funkcjonuje jednostka, zajmują: *swoi, goście i obcy*:

To z tym rady Kaźmirzowi nie było jakiej.

– **W domu...**

– **A nie w domu...**

– Juzci, że **jak nie w domu!** – medytuje.

Ani mu się do czego przyczepić. Wszystko idzie, jak by go nie było.

– Dziecka – co? Rade!

– Kobita? Rada!

Rade – to rade, a on nikiej ten rzep się do portek przyczepił i niepotrzebny. Zawadzać – to nie, żeby im zawadzał, **ino w tym gospodarstwie – to on gość. Obcy – nie obcy, a gość!** [M 182].

2.1.2. MIEJSCE ZAMIESZKANIA

Poza najbliższą rodziną i jej wspólnym domem mentalną granicę pomiędzy *swoimi* i *obcymi* wyznacza fizyczna granica oddzielająca wieś lub inny obszar, w którym się mieszka i gospodaruje, od innych terytoriów. O mieszkańcu tej samej wsi można powiedzieć, że jest *swój, tutejszy, ze wsi*. Opozycję względem tak pojmowanego *swojego* stanowi osoba mieszkająca dalej (por. *inna wieś, na drugi powiat, od gór skądś, po świecie, pod sam Opatów, tam, z Sobótki, zza tamtąd*): *inny chłop, insy, nietutejszy, obcy, odludek, swoje ludzie, tamten*, por.:

– E, kobito! – przymawiał Paluch, jak już zostali we dwoje i z krową. – Co to **po świecie** sukać ce go, kiej trza zacoć od siebie. **Z ludziamy swojemu** zacoć po ludzku, to kazden nie ino chleba, ale kawołek syra sobie przycyni i bedzie jod. Ino od siebie zacoć i do porzodku doprowadzić [M 338];

– **Tutejsy, panie! Ze wsi** jezdem... O, widzicie panowie, **ze wsi**, stamtod – **swój!** [M 312];

Wywędrował, psia go mać, **na drugi powiat, pod sam Opatów, do tamtych bogaczów** [M 334];

To i jakież z podgajskich chłopów wywędrował **tam**, gdzie nie ma łąk? [...]

Baba ino co niektóra szła na **inną wieś** – a babie to nie dziw: wyrzeknie ci się wszystkiego za byle co, a czasem to i musi. A zresztą niełatwo ta puszcza do niej na wieś **innego chłopca**, bo ci nie pasuje. Jak wrona, jucha, z gołębiami.

Naród łączny – otwarty, szeroki, wesoły, a **ludzie zza tamtąd** – nie wiadomo co.

Łąk nie ma, trawy nie znają – na nic! [M 116];

Rają. Ale skąd? Ale kogo? I to ma, i tamto ma, a sam, jucha, nie wiedzieć kto – odludek **od gór skądś** [M 117];

„No – ziec, co rajo z **Sobótki!**”

Złapał za oselkę, podzwonił raźniej po kosie [...].

„No – no! To ci może ostatni roz. Niech ta już **insy**”.

Tnie z rozmachem i pomyśla:

„**Nietutejszy**, aleć sie niezły wydoł ten kawalir. Jak Bóg do, to może będzie ziec! To niech ta już tnie, kiej młody” [M 118–119];

– Rozegnać tałatajstwo na styry wiatry! Niech idzie, skod przysło – podbechtywał Jędrzek Miekinka [...]. Inny groźnie i z miną gospodarza śmiałego na swych śmieciach rozkazał **obcym** wynieść się w pierony [B 193–194].

Teksty literackie kreują pozytywny obraz *swojego* jako mieszkańca tej samej wsi. Jeśli zadba się o dobre relacje z ziomkami, można liczyć na ich pomoc w biedzie:

– E, kobito! – przymawiał Paluch, jak już zostali we dwoje i z krową. – Co to po świecie sukać cego, kiej trza zacoć od siebie. Z ludziami swojemu zacoć po ludzku, to **kazden nie ino chleba, ale kawolek syra sobie przycyni i będzie jod**. Ino od siebie zacoć i do porzodku doprowadzić [M 338].

Bohaterowie eksponują zalety własnego miejsca zamieszkania i żyjących w nim ludzi oraz cechy obcego terytorium, które im się nie podobają. Opozycja *swoj* – *obcy* przybiera w tym wypadku postać *lepsze* – *gorsze* i wynika z sytuowania siebie w miejscu uprzywilejowanym – w centrum świata, por.:

To i jakiz z podgajskich chłopów wywędrował **tam**, gdzie nie ma łąk? [...]

Naród łączny – otwarty, szeroki, wesoły, a **ludzie zza tamtąd** – nie wiadomo co.

Łąk nie ma, trawy nie znają – na nic! [M 116].

Opowiadania W. Burka i S. Młodożeńca przedstawiają konflikty między młodymi mężczyznami mieszkającymi w różnych wsiach. *Obcy* konceptualizowany jest w tym wypadku jako wróg, którego trzeba przepędzać ze swojego terytorium, by go nie utracić. Młodzi ociniacy nie mogą znieść, że na zorganizowaną przez nich potańcówkę przybywają mieszkańcy innych wsi. Rzucają w ich stronę obelgi (por. *przybledy z calego świata, przywłoki, śwyntuchy, tałatajstwo* ‘tałatajstwo, hołota, motłoch’; SJPD), próbują wypędzić ich z karczmy i biją:

Cichcem wymawiane słowa nasiąkały groźbą i złością, co wylatywała z rozognionych oczu i rozpalala się coraz więcej na widok narastającej bez końca czeredy **obcych**, zapychającej wszystkie kąty, tańczącej ustawicznie z ociniakami, butnej i nieustępliwej.

– Co, u smetka! My tu rzodziemy, cy te **przybledy z calego świata** – ciskał się Józek Kapuściok, wódz ociniaków we wszystkich bitkach i wyprawach.

– Rozegnać **tałatajstwo** na styry wiatry! Niech idzie, skod przysło – podbechtywał Jędrzek Miekinka [...].

– Kozać muzykantom, zeby przestały grać, to sie te **przywłoki** same porozłazo – doradzał Olech Płazka, majster od godzenia.

– Co sie tu z bele kiem patycyckować! Bierzta, chłopoki, w garzc, co ta mo który pod reko, i walić tych **śwynthów** po łbach, hyle ino wlozie – zacinał się złością Stefek Burosek [...].

– No, to walaaj!

Ruszyli kupą ku środkowi izby. Któryś krzyknął muzyce, żeby przestała grać. Inny groźnie i z miną gospodarza śmiałego na swych śmieciach rozkazał obcym wynieść się w pierony [B 193–194].

S. Młodożeniec przedstawił dwie antagonistycznie nastawione do siebie społeczności – mieszkańców Podgaja i Zawodów. Wsie znajdują się w niewielkiej odległości od siebie, jednak ich mieszkańcy wzajemnie się nie znoszą, wyklócają się ze sobą (ich zachowanie porównano w tekście do ujadających psów) i szkodzą sobie nawzajem:

Podgaje z Zawodami w zgodzie nie żyło i zdawało się, że żyć nie będzie. **Inna wieś – inne ludzie. Niedaleko dyć:** za wodą, za łąkami – kilka staj ledwie, a wsie do siebie, **kij dwa psy ujadają** [M 165].

Językowymi wykładnikami niechęci są zbiorowe przezwiska (por. Piechnik 2006: 199) – podgajanie (w tekście nazwy mieszkańców wsi i zbiorowe przezwiska zostały zapisane wielkimi literami) mieszkańców Zawodów określają mianem *Swedy*, a zawodzianie podgajan mianem *Ślachta*, wymiennie używanym z leksemem *Magnaty* (*Magnoty*). Motywacja pierwszego przezwiska tkwi z jednej strony w topografii – wsie oddziela od siebie woda niczym Morze Bałtyckie Polskę od Szwecji (dlatego podczas jednej z bijatyk w stronę zawodzian pada okrzyk *Huzia za morze!*), z drugiej strony w innych praktykach modlitewnych, kojarzących się z odmiennym wyznaniowo krajem, a poza tym w tchórzostwie określanej w ten sposób grupy. O ile dwie pierwsze motywacje są zrozumiałe i zgodne z ludowym stereotypem Szwedów (por. Tyrpa 2011: 207–209), o tyle tchórzostwo jest raczej przeciwstawieniem stereotypowej cechy mieszkańców tego zamorskiego kraju, który przed wiekami napadał i niszczył Polskę, czemu wyraz daje wiele ludowych frazeologizmów, pieśni i innych przekazów (por. Tyrpa 2011: 207–208). Niemniej kategoria *swój – obcy* odślania różnice *Polak – nie-Polak*, *katolik – niekatolik*, *swoich* ukazuje się jako odważnych, a *obcym* przypisuje się tchórzostwo. Przezwisko *Ślachta* ewokuje natomiast wysoką pozycję ekonomiczno-społeczną wielu mieszkańców Podgaja. W tym wypadku na kategorię *swój – obcy* nakładają się opozycje *biedny – bogaty* oraz *chłop – szlachcic*, por.:

Podgaje z Zawodami w zgodzie nie żyło i zdawało się, że żyć nie będzie. Inna wieś – inne ludzie. Niedaleko dyć: za wodą, za łąkami – kilka staj ledwie, a wsie do siebie, kij dwa psy ujadają.

– **Swedy**, juchy! – o tamtych Podgajanie.

– **Ślachta**, zorazy! **Magnaty!** – o tych znów Zawodzianie. Swedy – **no bo za wodą, no bo jak heretyki inaczej się modlą w kościele i inaczej śpiewają**, no bo i **naród tchórzliwy**. **A ci – ślachta!** Co jak co, a **pyszalki te chlopy z Podgaja**. **Bogaczów** kilku jest, a ten i ów synów do szkoły posyła. W kościele co bliżej księdza, organisty i zakrystii. To patrz na tamtych z góry, a tamci na nich spode łba [M 165];

– **Ślachta**, zorazy! **Magnoty!** [M 167];

– **Huzia za morze**, dziady! [M 172].

Najbardziej zagorzali we wzajemnym gniewie są młodzi mieszkańcy wsi, jednak, jak zdradza narrator, wynika to głównie z dopadającej ich zimą nudy. Kłótnie i bijatyki dla wiejskiej młodzieży okazują się sposobem spędzania wolnego czasu:

Ze starymi – to pół biedy. Zdarzy się nawet, że przy spotkaniu się powitają i o czym pogwarzą, choć z przymusem niejaki. Ale **młodzi – ogień i woda. Ino bitki, przepiny, pośmiechy**. Od wieku tak. A **głównie na jesieni i zimą** – to całe wojny [M 165].

Głównym zarzewiem konfliktu jest „tyrańsko” nałożony przez podgajana na zawodzian zakaz wypasania krów na należących do nich łąkach, jeszcze mocniej konstytuujący przezwisko *Ślachta*, z perspektywy chłopów mające z reguły negatywne asocjacje. Szlachta odbierana jest jako warstwa niesprawiedliwie uprzywilejowana (por. *ta niesprawiedliwość, ten przywilej, wolno* [jej], *co chce*), rządząca, co w tekście oddaje dwukrotne użycie czasownika *pozwoić*, ale też odważna i silna (por. *sila, śmiałość*):

Nie za ludzkiej jeszcze pamięci i nie wiadomo dlaczego umyśliły się podgajskie pastuchy, że łąki dla wszystkich wszystkie, ale **ino po podgajskich łąkach zawodzkie bydo chodzić nie może**. Wszystkim wolno, a im nie wolno i już. **Podgajskie zaś bydo wszędzie ma otwarte**, nawet pod samymi oknami Zawodzian [...].

I tak od wieku, z pokolenia w pokolenie idzie ta nieprzyjaźń i **ten przywilej, i ta niesprawiedliwość**. Takie to prawo między wsiami, że **Podgajowi wolno, co chce**, a Zawodom – na co im Podgaje **pozwoi**. Wesele w zimie wypadnie u kogo w Podgaju, hulają parobki ze wsi, hulają i z Daromina, i z Pęcina, i skąd ta jeszcze, byle nie z Zawodów.

A wypadnie wesele w Zawodach: hulają chłopaki, i pierwsze z Podgaja, z Daromina i skąd chcą, a same zwodzkie, jak im podgajaki **pozwoła**. A ponajczęściej to choć w swojej wsi – chodzą poza oknami i zębami zgrzytają, a poradzić nie mogą nijak.

U tamtych **sila i śmiałość** a u nich – nie [M 165–167].

Występująca w tekście leksyka batalistyczna kreuje obraz zarówno Szwedów – nacji, jak i *Swedów* – zawodzian jako agresywnych wrogów, toczących wojnę. Nieprzypadkowo użyto tu bowiem wyrazu *horda*, w pierwotnym znaczeniu odnoszonego do wojsk tureckich, które podobnie jak szwedzkie najeżdżały i pustoszyły Polskę (por. SJPD), czasowników *bić, nabić*, również w postaci okrzyków bojowych *duś!, bij!* i okrzyku *huzia!*, który w języku polskim służy do szczucia psów (można się tu zatem doszukać animizacji wroga) lub nawoływania do ataku (por. SJPD). Szczególną niechęć podgajana do zawodzian oddają też używane przez nich ekspresywizmy *dziady* i *zoraźnik-Swed*, por.:

– Swedy nasego Stacha **bijo!** [M 169];

– **Duś! Duś!** – zawyła szwedzka **horda** [M 171];

– **Bij! Bij** Swedów! – wiznęło za nimi.

– Huzia za morze, **dziady!** [M 172];

– **Nabić by zoraźnika-Sweda** i byłby spokój! [M 172];

– A cegóz mnie teraz nie wolis, Julka? – zahaczył ją dalej.

– **Boś ślacheic! A z wamy wojna!** Nie wis?

– A jakby nie było wojny, to byś Julka, co?

– Co bym? To zgadnij, kiejś taki modry [M 174].

Miłość jednego z podgajan do *szwedzkiej* dziewczyny skłania go do próby pojednania zwaśnionych społeczności. Choć jego rozmówcy reprezentującym drugą stronę i przywiązanemu do panującego porządku (por. *Będzie, bo musi być!, Tak było i tak będzie!*) wydaje się to początkowo niemożliwe, w końcu godzi się na rozejm. Przeciwstawne grupy przestają się przezywać, ich przedstawiciele wiążą się w pary, zakładają rodziny, a z czasem wzajemna niechęć pozostaje wyłącznie wspomnieniem. Granica między *swoimi* a *obcymi* nie jest zatem czymś niezmiennym; w sprzyjających okolicznościach można ją nie tylko przekroczyć, ale i zupełnie znieść, por.:

– To widzisz, Franek, że ci powim. Zeby wojny nie było z namy, bracie! – i chlasnął go mocno po łędźwi. – Wojny, zeby nie było – powtórzył mocniej i zajrzał mu w oczy, i patrzył.

– Jakże to? Co to? jak to, zeby wojny nie było?

– Ni może być, a będzie, człowieku! **Bedzie, bo musi być!** [M 174];

– Jakże to ty se myślisz, Stachu, że to tak może być, bo widzisz, na nic, choć byś nie-m jak chciał. **Tak było i tak będzie!**

– No to uwozoj, co ci powiem, człowieku! – I też mu położył rękę na ramieniu. – Uwozoj! Jak **jo nie bede na ciebie juz nigdy wyzywol „Swedzie”, a ty na mnie nie bedzies wolol „ślachcie”** – to dobrze będzie?

– Dobrze!

– Jak **jo nie dom chłopokom na vos tak wołać, a ty nie pozwolis swoim nos przezywać** – to dobrze będzie?

– Dobrze!

– No to widzisz! – utwierdza go Stach i wzdycha z głęboką ulgą [...].

– Tak ci, wom powiadom, psiokrewka, nas **Stach Swedów proł, a potem, juchtra, ich z namy pogodzil.**

– **To i tata zeście się z niemy zgodzili, boście stamtod mame nom wzieni?** – wtrąciła swoje trzy grosze najstarsza z nich – Julcia.

– **Abo to ino jo? Kiej wszystkie leciały za Stachem jak salone.** A Sołtysiok nie wzion? A Prowdziok Kostuch nie? A, psiokrewka, Jaś, cośmy go Biołem przezywoli, nie polecioł do Zowód do swoji Józki? Leciały wszystkie za Stachem na złamanie karku, a zawodzioki, juchtrecki, Swedy downiejse, nie kicały tyz przez struge do nasych dziewuch? **My tam – óny tu. I pomiesalo sie, psiokrewka, wszystko.** Bo i bydło, i kónie, gesi, wozy, pługi – jedne tu, drugie tam sły jak na stary jarmak. I kaj co teraz znońdzies, co nase, a co swedzkie? I o co sie bić? Ludzie sie pomiesali, pola sie zmiesaly, łoki – wszystko! **Dobrze cy źle, a wojny ni ma.** I wyšta, a nie wiadomo jakie – ni to swedzkie, ni ślacheckie – to sie bójta! [M 175–176].

Z dała od rodzinnego domu człowiek czuje się samotny, zagubiony niczym osoba bezdomna, co w poniższym fragmencie oddaje czasownik *tulać się* ‘zmieniać stale miejsce pobytu z przyczyn od siebie niezależnych, nie mieć własnego domu, poniewierać się po świecie; chodzić bez celu, błąkać się’ (SJPD):

[...] patrzył długo za tym śladem kochanego dziecka, co poszło znowu **tulać się między obcymi** [B 93].

2.1.3. POCHODZENIE

Jako *obce* traktowane są osoby „nietutejsze”, na ich tle tworzony jest obraz *swoich*. Językowymi wykładnikami swojskości są zaimki wskazujące: *tutaj*, *tu* i *tej* oraz wyrażenia: *czuć się jednym z nich*, *z dziada pradiada*. Wyżej cenieni są chłopci od pokoleń zamieszkujący daną wieś (por. *chłop z tej wsi*, *ociniak z dziada pradiada*). Na przeciwnym biegunie sytuowani są napływowi mieszkańcy, określane pejoratywnymi apelatywami *cudak*, *natręt*, *przybłęda*, *przywłoka*. Ich negatywną ocenę w konstrukcji syntaktycznej wzmacniają orzeczenia *napatoczyć się*, *zwalić*, konotujące przypadkowe, niespodziewane i niepożądane przybycie (por. SJPD). Obcość, jak już zaznaczono, jest jednak kategorią stopniowalną, o czym świadczy przydawka *z trzeciej wsi*, precyzująca odległość miejsca pochodzenia od aktualnego zamieszkania, por.:

Chłop z tej wsi, ociniak z dziada pradiada, a nie żaden **przywłoka** [B 64];

Grześ **czuł się jednym z nich**. Z tych **tutaj**, co **tu** się porodziłi, żyją i **tutaj** pomrą o swojej godzinie. Ich śladem się pójdzie [B 89];

Cudaki były ludzie i co więcej – **natręty**. W cudzą tu ziemię laży i zdawało się dobrocickim chłopom, że to z ich krzywdą, choć po prawdzie, co chciały, to brały przy podziale [M 299];

Słychane ci rzeczy: **przybłęda** jakiś **się napatoczył** i co to wyczyniał! [...] Gospodarze tu siedzą **z dziada, pradiada** – on ich będzie wyuczał, on im będzie przewodził! [M 300];

Nie dały rady okoliczne chłopcy pilaszowskiemu dworowi, jak szedł do podziału. Łapczywy był naród, ale nie zradził. Wielkie były obszary, ale sił brakło i pieniędzy. To na resztki, co się tam ostały, **zwalil obcy naród z daleka**, bo aż spod Pokrzywnicy [M 298];

Za Mańkiem Chmielem krok w krok łąziła zazdrość całej wsi. Od dawien dawna. Już od tego czasu, kiedy Maniek, trzymorgowy **przywłoka z trzeciej wsi**, wziął i capnął ocińskim kawalerczakom najzdatniejszą pannę i najwালniejsze wiano. O, długo nie mogli tego przeboleć, darować, zobaczyć [B 142].

Z czasem jednak różnice między kolonistami a rodzimą ludnością zaczynają się zacierać. Opozycja *swój – obcy* jest w tym wypadku stopniowalna i płynna:

Obce były ludzie te kolonisty, ale coraz to się **wyglądzała przepaść między nimi a tutejszymi chłopami** [M 303].

Teksty literackie utrwalają nieprzychylny stosunek członków wiejskiej wspólnoty kulturowej do mężczyzn, którzy żenią się z kobietami z innych stron i się do nich przeprowadzają. W przywołanych fragmentach negatywne nastawienie ujawniają wplecione w tekst przekleństwo *psia go mać* oraz użyte w konstrukcjach syntaktycznych czasowniki – *capnąć* (leksem ten zazwyczaj wchodzi w kolokacje z podmiotami zwierzęcymi lub osobowymi, mającymi negatywne konotacje; por. SJPD, USJP) oraz *leźć*, wskazujące m.in. na niepożądane, niepożądane przez kogoś i usilne dostawanie się gdzieś (por. SJPD), por.:

Wywędrował, **psia go mać, na drugi powiat, pod sam Opatów**, do tamtych bogaczów [M 334];

Maniek, trzymorgowy **przywłoka z trzeciej wsi**, wziął i **capnął** ocińskim kawalerzaczakom najzdatniejszą pannę i najwালniejsze wiano. O, długo nie mogli tego przeboleć, darować, zobaczyć [B 142];

Jużci też – przyjaźń tu jaka mogła być czy co do tych ludzi? Cudaki były ludzie i co więcej – natręty. W cudzą tu ziemię **lazły** [M 299].

Mężczyźnie, którego rolą jest m.in. reprezentowanie rodziny na zewnątrz, trudno w nowym miejscu zyskać poważanie – zawsze będzie postrzegany jako *obcy*, niepasujący do gromady (por. *nie pasuje jak wrona z gołębiami*). Przeprowadzające się do rodzinnej wsi męża kobiety mogą liczyć na większą wyrozumiałość, jako że mają niższy status społeczny, odgrywają mniej ważne role społeczne, por.:

Baba ino co niektóra szła na **inną wieś** – a babie to nie dziw: wyrzeknie ci się wszystkiego za byle co, a czasem to i musi. **A zresztą nielatwo ta puszcza do niej na wieś innego chłopca, bo ci nie pasuje. Jak wrona, jucha, z gołębiami** [M 116].

Inaczej tę kwestię ukazuje W. Burek. Główny bohater opowiadania *Jedynok*, Stach Płaza, pochodzący ze wsi Dobrocice, zrósł się bowiem ze społecznością Ocinka – rodzimej wsi żony – do tego stopnia, że w tekście zaczyna określać go epitet *ociński*, konfrontowany z przymiotnikiem *dobrocicki*, odnoszącym się do ojca mężczyzny:

Z trochę grosza po nieboszczce matce przyszedł Stach Płaza z rodzinnych Dobrocic na Ocinek [...].

Dobrocicki Płaza **ocińskiemu** synowi grosza nie pożyczyl [B 57–61].

2.1.4. KRAJ KULTUROWY

2.1.4.1. WIEŚ – MIASTO

Przestrzenią opozycyjną wobec wsi jest miasto, określane m.in. jako *inny świat*. Dzieci przeprowadzają się do miasta, aby zdobywać wykształcenie. Spędzają tam czas inaczej niż na wsi, mają nowych znajomych. Młody Jaś Kunefal marzy o tym, żeby wyprowadzić się do miasta, a kiedy przez nie przejeżdża, jest zauroczony jego architekturą i idealizowanym krajobrazem. Prezentowane cytaty kreują zatem pozytywny stereotyp miasta jako lepszego miejsca do życia niż wieś, por.:

I przeniósł się do **innego świata**. Zagarnęła go nauka w mieście, koledzy i samo miasto [M 363];

[...] przecież miałem zobaczyć **inny świat**, o którym tyle czytałem i marzyłem [...]. Miasto na dalekim wzgórzu było jak ze szkła. Złote wieże kościołów, siwe ściany domów, różowe dymy – wszystko to jak na skrzydłach gigantycznego, białego ptaka unosiło się ku niebu [P 122].

Kiedy Jaś Kunefal uświadamia sobie, że będzie musiał na stałe opuścić rodzinną wieś, zdaje sobie sprawę, że stanie się ona dla niego obcą przestrzenią. Snuje plany o powrocie na starość w rodzinne strony. Wcześniejszą idealizację miasta zastępuje idealizacja wsi, przedstawianej przez chłopca jako spokojne i piękne miejsce:

Ścisnęło mu się serce, gdy uświadomił sobie, że po ożenku, **skoro zamieszka w mieście, ten świat wiejski przestanie dla niego być tym, czym jest dzisiaj – takim bliskim, tak poruszającym fantazję.**

„Chciałbym jako sześćdziesięcioletni starzec wrócić tu – szepnął. – Zamieszkać w jakiej chałupce na uboczu... Tak? A przecież wtedy nie będzie ojca ani matki, ni Krzysia może, ni Marysi, ni Heli, ni Józi, ani nawet tych chat, co dzisiaj stoją...”
Poczuł gwałtowny żal, że chwila zastygła w **pięknie** nie trwa długo [P 155].

Młodość Jasia Kunefala kreuje negatywny obraz miasta jako niebezpiecznej przestrzeni, w której wiejskie dziecko nie może znaleźć schronienia, co oddaje konstrukcja syntaktyczna zawierająca frazeologizm *na bruk*:

Czy Paweł był biednym dzieckiem wsi, **wyrzuconym na bruk miejski**, chorym na dawność, chorym w ogóle na brak wiary w życie? [P 159].

Życie w mieście jawi się chłopom jako łatwiejsze niż na wsi. Ten element obrazu świata ujawnia m.in. sarkastyczny fragment *Drogi przez wieś*, przedstawiający przechodzącego przez Sandomierz Pietrka Ćmolacha, którego rodzinie poprzedniego dnia zakucznik za zaległy podatek zarekwirował wszystkie poduszki, pierzyny. Mężczyzna idzie do miejskiego urzędu prosić o zwrot zabranych przedmiotów:

Po ulicach roznoszą się skulone grzbiety i podyrdują żwawo **w ucieczce przed uchwytem trzaskającego mrozu, co mieszczakowi więcej potrafi dokuczyć aniżeli ludziom wsiowym** [B 110].

W przeciwieństwie do chłopów, spotkani w urzędzie mieszczanie są bogaci i najedzeni. Szybko jeden po drugim załatwiają swoje sprawy, podczas gdy Ćmolach długo, i ostatecznie nadaremno, czeka, aż któryś z urzędników zechce z nim porozmawiać:

Chodzą za ważne drzwi różne panky i wychodzą, **sytym, niebiednym ludziom taki łatwy tam przystęp i gładki**, a tutaj on czeka i czeka w upartej woli, i wygląda na swój czas. Chyba to już hoła po południu, bo ssie go namolnie głód.

Nareszcie rozwarły się drzwi dla niego i fagas oznajmił:

– Pan naczelnik dzisiaj już nie przyjmie nikogo. Kazał przyjść pojutrze [B 111].

Z kolei S. Młodożeniec kreuje mieszczan na osoby zaradne, czy wręcz podstępne, czym różnią się od chłopów:

Gdzie wsiowy nie potrafi tam mieszczak da se radę, o, da! Nie obcesował, a tak powoli, kropla po kropli, sączył truciznę w biedną kobietę. To ją pochwalił, że pięknie wygląda i że jest najładniejsza we wsi. To znów współczuł, że się marnuje bez chłopów – i wzdychał przy tym żałośnie. A kiej indzies znowu opowiadał, jak to żołnierze używają na wojnie – i dodawał:

– Pewnie tam i wasz Walenty nie od tego! [M 40].

2.1.4.2. WIEŚ – DWÓR

Biedni chłopci przeciwstawiani są panom – ziemiaństwu i szlachcie. Opozycja *swój – obcy* przybiera w tym wypadku postać *chłopi – panowie*, ale też *biedni – bogaci*, *wyzyskiwani – wyzyskujący*, i lokuje poszczególne warstwy na drabinie społecznej, gdzie najniższy

szczebel zajmują przedstawiciele wsi, którzy czują się niesprawiedliwie traktowani przez państwo i wyzyskiwani ekonomicznie, por.:

– **Za psi piniodz oddać musis, coś za rok upracowol!** – przewija się ten żal po drogach i chałupach. – **Bele co wortos, chłopie**, i ten twój sofół na polu i w oborze [B 123].

Teksty literackie ukazują przedstawicieli najwyższych warstw społecznych jako ludzi żyjących w dostatku (por. *po pańsku*) i dobrze się odżywiających, stąd porównanie otyłej kobiety do hrabiny. Ziemiaństwo nie pracuje fizycznie, ma natomiast duże posiadłości, w których zatrudnia wielu służących. Choć życie w dostatku obiektywnie wydaje się pożądanym stanem, nie jest praktykowane nawet przez majątnych gospodarzy jako odległe ich tradycji i kulturze, por.:

Kobieta niebiedna, ładna, tłusta... Gdybyś ją zobaczył, pomyślałbyś – **hrabina** [P 160];

– Umrze i co to z tego bedzie? Zeby choć som co użył, kiej nawet nie pije i na wszystko se załuje [...].

Dyć **po pańsku** żyć nie chce i **slugami się wyręczać** [M 149];

– O, o, modrała jaki sie wzion! – oburzyła się na dobre matka. – **Mocie go, pana jakiego! Ociec na zarobek ciekio ostatniem tem tchem, a ten śmichy se stroi!** Chodki jakie jem sprawić, psenicy na placki kupić – a jemu zarty w ty głupi głowie! [M 258].

Poczucie niesprawiedliwości społecznej przywodzące skojarzenia z wyzyskiwaniem chłopów przez wysoko sytuowaną i zamożną szlachtę ukonstytuowało wymiennie używane przezwiska zbiorowe *Ślachta* i *Magnaty (Magnoty)*, nadane mieszkańcom wsi Podgaje przez społeczność Zawodzian, o czym szerzej była mowa we wcześniejszym podrozdziale, por.:

– **Ślachta, zorazy! Magnaty!** – o tych znów Zawodzianie [...]. Co jak co, a **pyszałki te chłopcy z Podgaja. Bogaczów kilku jest**, a ten i ów synów do szkoły posyła. W kościele co bliżej księdza, organisty i zakrystii. To **patrzą na tamtych z góry**, a tamci na nich spode łba [...].

I tak od wieku, z pokolenia w pokolenie idzie ta nieprzyjaźń i **ten przywilej, i ta niesprawiedliwość**. Takie to prawo między wsiami, że **Podgajowi wolno, co chce, a Zawodom – na co im Podgaje pozwoli**. Wesele w zimie wypadnie u kogo w Podgaju, hulają parobki ze wsi, hulają i z Daromina, i z Pęcina, i skąd ta jeszcze, byle nie z Zawodów.

A wypadnie wesele w Zawodach: hulają chłopaki, i pierwsze z Podgaja, z Daromina i skąd chcą, a same **zwodzkie, jak im podgajaki pozwolą** [M 165–167].

W opowiadaniu W. Burka *Strajk* poczucie krzywdy i niesprawiedliwości społecznej skłania mieszkańców wielu podsandomierskich wsi do zorganizowania strajku, w trakcie którego nie sprzedają w mieście swoich plonów i innych wytworów pracy, por.:

- **Ani ziorka do miasta!**
- **Ani krokiem stopnoć na mieście!**
- Znajdzie się Judos, nie puścić!
- Z drogi prześcigać!

- Strejk!
- Rolny, chłopski strejk! [B 125].

Prezentowany niżej cytat ukazuje przeświadczenie chłopów o ważnej roli, jaką odgrywają w społeczeństwie – mieszczanom i szlachcie trudno byłoby się bez nich obejść, bo nie mieliby pożywienia:

Na Ocinku to samo. To samo co na Wysiadłowie, na Radoszkach, w Dobrocicach, na całej tej sandomierskiej rozciągłości [...]. **Obejdzie się pańskie wesele! Zobaczymy, kto wytrzyma i kto się bez kogo obejdzie.** My dzisiaj wytrzymamy! Będzie za mało, to się jeszcze poprawi [B 125–126].

Niektórzy ukazani w opowiadaniach chłopci, sytuując się w opozycji do *panów*, nie czują się częścią narodu polskiego i nie chcą uczestniczyć w działaniach zbrojnych inicjowanych przez państwo. Buntują się przeciwko nawoływaniom do walki, nie wierzą w składane przez rząd obietnice, por.:

- [...] **Pańsko ta cało wojna i niechże sie same pany za lby biero i co nom do tego!**
- **Gront, mówio, chłopom bedo dając, jakby Moskoli wygnały.** Tak rozpowiadają między narodem – wicie?
- Godać, cłowieku, to cego ni majo godać. **Małom sie to i jo nasluchol o ty ziemi bez całe zycie? Oj, i tyle ji dostane, co na te dwa moje łokcie abo i jesse jaki zusek, jak mnie chto w trumnie rozprostuje [...].**
- **Pańsko óna ta wojna,** zebyś wiedziol – pociągnął znowu Kieś. – Nie pora na nio nikomu rusać. Cekać norodowi – i tyle [M 309–310].

2.1.4.3. TRADYCJA

Grupę osób, której członkowie określają siebie nawzajem mianem *swój*, powinny łączyć wspólne praktyki kulturowe – strój czy kuchnia – a nawet sposób poruszania się, por.:

Obcy był naród i odmienny: chodem, strojem, jedzeniem, a co najgorzej – to i gadką odmienny. Nikiej po ludzku mówią, a inaczą słowa cudacznie [M 299].

Tradycję pielęgnowaną na ogół najstarsi członkowie społeczności – noszą zwyczajowe stroje, przestrzegają praktyk o charakterze sakralnym, związanych z pracą na roli. Teksty literackie w obrębie opozycji *swój – obcy* sytuują zatem przeciwstawienie *stare – nowe*. Dla najstarszego pokolenia obce, bo niezrozumiałe (por. *nowe dziwa*) i godzące w tradycję (por. *stary obyczaj z wieku na wiek, z pokolenia na pokolenie, jak Jamrozy Jamrozami*), są wprowadzane do gospodarstwa zmiany (por. *nowy rząd, nowy porządek, nowe, dalsze widoki*), unowocześniające produkcję rolną, ułatwiające i przyspieszające pracę czy poprawiające warunki mieszkaniowe. Ich przywiązania do tradycji nie rozumie młodsze pokolenie, a nawet drwi z niego, por.:

Nowy rok idzie – Borkoski **nowe dziwa** zaprowadza [...].

Żyli tym **starym obyczajem z wieku na wiek, z pokolenia w pokolenie** – i szło to życie, turkało się okrągłym rokiem, jak się ułożyło.

A tu masz! [M 300];

A zięciaszek, kiej go przynagliło, żeby szykować ziarno pod siew, zmówił się ze swoją kobietą i parobkiem, i prawie trzy kopy żyta potargali, zmotłasil na trybach młocarni.

Pierwsza wtedy była przemowa z Wicusiem. Na widok ściętej, stłamszonej żytniej słomy aż zamgliło Jamroza i zatargało nim od samego wnętrza [...].

– A to ty nie wis, że **jak Jamrozy Jamrozamy**, u nos żyto młóci sie ino cepamy?

– Ale jo jezdem Sidór! Nie wicie? – chlasnął znowu Wicus na odryw.

– A lo Sidora to kłoci nie trza? Na posycie, cy na powróśla nie potrzeba? – zadrwił Jamróż.

– Juzci, ze my nie potrza, bo od wiesny bede dachówke robił, a powrócła – to w zboze bede wiozoł i ni mom casu na dłubaniny.

O, wytłumaczył, wytłumaczył! **Nowy rząd, nowe porządki. I nowe, dalsze widoki** zapowiada... [M 391–392];

Ostatnie to były we wsi chłopcy, co nosiły koszule na wypust, białe sukmany i copki na styry gubernie, jak **drwila młodzież** [M 84].

Stary Jamróż z opowiadania S. Młodożeńca czuje się nieswojo we współczesnym świecie. Ma wrażenie, że samotnie stoi w miejscu i zawadza innym. Wyrażeniu jego stanu emocjonalnego posłużyło rozbudowane porównanie do rosnącego na przejściu drzewa, które trzeba wyrwać i odsunąć na bok. Zmieniający się świat mężczyzna konceptualizuje natomiast jako oddalający się w przestrzeni, co pokazują metaforyczne konstrukcje: *świat odchodzi, odpływa w dalekość, niknie za granicą widzenia, uciekający świat*. Zmieniający się świat i związane z nim dawne rytuały, które Jamróż przejął od przodków, konotują bliskość i swojskość, i przeciwstawiane są nowości, odbieranej jako to, co *cudze i obce*, por.:

Pojrzał po świecie dokoła i dostrzegł, jakby między nim i tym rozległym obrazem świata przedział się wyczyniał z mgły i wąkopów wznoszącej się do góry z ziemi. **Świat odchodzi od niego, odpływa w dalekość, niknie za granicą widzenia, a on się powoli osuwa z tych okrągłości, ostaje. Sam jeden ostaje naprzeciw wszystkiego. Wyrrywają go z korzeniami i odsuwają na bok, żeby widać nie zawadzał na drodze.** Jak drzazgę, wyschniętą na nic niepotrzebną, ino żeby rzucić ją na ogień i zamienić na popiół.

– **Cudzy świat!**

– **Obcy [...].**

I pszenica – nie ta! I jęczmień inny! I owies! Wszystko wydaje się Jamrozowi cudze i obce.

Wszystko to, co było **bliskie i swoje**, schowało się za mgłą wspomnienia, **za rosnącym coraz wyżej wąkopem nowości**.

Żeby choć jedno powrócło miał Jamróż, to przywiązałby się nim do tamtego, **uciekającego świata**. Niechby go zabrał z sobą, bo oto już tracił związek z obrotem gospodarskiego zycza.

– Ni ma! Ni ma powrócła i kłoci ni ma! Scipały... [M 395].

Jedno z opowiadań S. Młodożeńca eksponuje odmiennność w zakresie zachowania rodzimych mieszkańców wsi i żeniącego się z wiejską kobietą mężczyzny pochodzącego z pobliskiego miasta. Przybysz posługuje się odmiennym kodem językowym, o czym szerzej będzie mowa w kolejnym podrozdziale, ale też inaczej się zachowuje podczas prowadzenia rozmów – w nietypowy sposób gestykułuje, utrzymuje inną od chłopów postawę. Jego maniery są odbierane przez chłopów jako *honorne obejście*. Kolokacja ta jest jednak dość niejednoznaczna. Może oznaczać zarówno okazywanie szacunku rozmówcom, jak i eksponujący poczucie godności osobistej (por. SJPD, s.v. *honorny*) sposób zachowania

(por. niektóre znaczenia wyrazu *obejście*: 1) ‘sposób bycia, zachowania się, manieri’, 2) ‘*przestarz.* obchodzenie się z kim, sposób traktowania kogo’; SJPD). Nietypowe zachowanie pana młodego śmieszy kobiety (por. *śmiśnik*) i odbierane jest przez nie jako zbyt delikatne (por. *delikacik*, *wydelikacyony*), a przez to odbiegające od stereotypowego wizerunku mężczyzny, por.:

- Z Barbachem, z Paciochą, z Gabrylem, z sołtysem i z co bogatszymi chłopami, z szewcem Chodałą, z kowalem Kocorem, że to majstry – panował, **nogami szurgał, ręce rozkładał, głową się skłaniał, że się ludziom musiało wydać takie honorne obejście [...]**.
 – Ten pon młody – **śmiśnik** jakiś zoraza! – napoczęła któraś.
 – **Śmiśnik to ón śmiśnik**, ale **wydelikacyony** to także – przyłożyła inna.
 – A dyc, kobity, jakbyśta zgady! Prowdziwy **delikacik**. Mówie wom, że Walerka będzie miała zgłobe i to duzo z niem! [M 143].

W dalszej części rozmowy kobiety dzielą się swoimi przypuszczeniami w zakresie odmiennych zwyczajów kulinarnych mężczyzny reprezentującego miejską kulturę, por.:

- **A to myśliła, że borzcu zji taki abo cego? Kapusty cy jak? E, kumoski, kumoski! Takiemu to ino harbatka i harbatka!**
 – **Harbatka i harbatka!** – podjęły żałośliwe głosy, litując się nad Walerką, że to miały czego [M 143].

2.1.4.4. JĘZYK

Warunkiem zaklasyfikowania jednostki do kategorii *swoich* jest posługiwanie się przez nią takim samym kodem językowym. To przeświadczenie utrwala wyrażenie *mówić po nasemu*, określające własny sposób komunikacji, por.:

- Zdumiała się kobieta. „Skąd to takie turki **mówio po nasemu?**” [M 35].

Bohaterowie utworów literackich dostrzegają fonetyczne, leksykalne i onomastyczne (swoiste nazwiska) wykładniki odróżniające ich język od mowy innej społeczności wiejskiej. Na różnice w sposobie komunikacji wskazuje kolokacja *gadką odmienny*. Teksty utrwalały dodatkowo wartościowanie własnego kodu językowego i tendencję do deprecjonowania mowy innych, postrzeganej jako dziwna (por. *inaczyć słowa cudacznie*) i w związku z tym wyśmiewanej. Posługiwanie się własnym kodem systemowym określają, znane z języka ogólnego i gwar, neutralne czasowniki: *gadać*, *mówić*, podczas gdy mówienie innych grup – czasowniki podkreślające jego odmiennosc (*inaczyć*), dziwaczność (*wydziewiać*) i niezrozumiałość (*gawronić*, motywowany niezrozumiałymi dla ludzi odgłosami ptaków). Fonetyczne i leksykalne odmiennosci nasuwają skojarzenia z mową wyższych warstw społecznych, stąd porównanie *jezorem wywodzić nikię som dziedzić*. Szczególną niechęć wywołuje sposób wołania do konia (czyli najważniejszego zwierzęcia gospodarskiego, jedyne, którym zajmowali się mężczyźni) jak do krów oraz używanie wyrazu *kobieta* (relacjonujący zdarzenie mężczyzna dodatkowo akcentuje asynchroniczną wymowę spółgłoski wargowej miękkiej) zamiast powszechnego na wsi leksemu *baba*. Ta sytuacja śmieszy współrozmówców i staje się powodem żartów. W kolejnej scenie mąż złości się na żonę za to, że nie sprzeciwiła się Borkoskiemu, gdy nazwał ją w ten dziwaczny (por. *wydziewiać*) sposób, por.:

Obcy był naród i odmienny: chodem, strojem, jedzeniem, a co najgorzej – to i **gadką odmienną**. **Nikiej po ludzku mówią, a inaczą słowa cudacznie.**

Nie powie „był”, ino „bul” gawroni. Nie „porka” gadają, jakąś tam „prazuche” wymyśliły. Ale co już – to najwięcej: **na konia, jak go pogania, „ho!” złe krwie wołają.** Jużci też – krowami widać tam orzą, to jakże ma wołać, ino „ho!” i „ho!”.

– A niechże ich lichy porwie tych zomorców! – śmiały się okoliczne chłopy.

Bo i nazwiska, co jedno – to lepsze.

– Figac!

– Poter!

– Niechoj!

– Zurek!

– Kozioł!

– Kłak!

– I Saton!

– Ho! Ho! Ho! [...].

A ten wom jezorem wywodzi nikiej som dziedzic: „żyto” – zoraza, „łaszek”, „podatki”, baba to „kobjeta” lo niego!

– Niechże go! „Kobjeta” – mówicie?

– „Wassza” – mówi – „kobjeta” – przytwierdza.

– To nikiej wasa baba mo znaczyć, Symonie?

– Dyc o nio mnie pytoł i powiedzioł...

– Ho-ho-ho! „Kobjeta!”

– O, ho-ho-ho! O, ho-ho!...

Kucały aż ze śmiechu chłopy, ale już nie z Borkoskiego, ino z sołtysa i z jego baby [...].

– Zbój ześ, nie człowiek – sumitowała się na niego baba. – I o cóz takiego ci posło, he?

– O co? To nie wis i jesce udajes? Zmowe te zorazy majo przeciw mnie i jesce sie pytos? „Kobjeta” na nio **wydzio**, a ona – to sie ji podobo! A tfy! tfy! Bezwstydnic – tfy!... [M 298–302].

Świadomość językową użytkowników gwary ujawniającą się w odróżnianiu własnego kodu językowego od mowy innych społeczności prezentuje również inne opowiadanie S. Młodożeńca. Odmiennym językiem (por. *nainak se powiadać*) posługuje się w nim żeniący się z wiejską kobietą mężczyzna pochodzący z miasta. W tym wypadku mieszkańcy Dobrocic zwracają uwagę zwłaszcza na nietypowe, częściowo kojarzone z kulturą miejską, częściowo w ogóle nieznan³³, zwyczajne adresatywne przybysza (zwracanie się do rozmówcy *per pan, panie dobrodziejku, pani*, nazwane w tekście czasownikiem *panować*). Mieszkańcy wsi mają do nich ambiwalentny stosunek. Mówienie przez *pan* wraz ze specyficznym zachowaniem niewerbalnym może być odbierane zarówno jako okazywanie szacunku rozmówcy, jak i eksponowanie własnego poczucia dumy (por. kolokacja *honorne obejście*, szerzej omówiona w poprzednim podrozdziale), natomiast zwracanie się do kobiet, głównie dziewcząt, *per pani* zapesza je i śmieszy, por.:

³³ W wyrażającym to sformułowaniu z *miejska czy jak* użycie wykładnika *jak* świadczy o tym, że przysłówek z *miejska* nie oddaje dobrze stanu rzeczy (por. WSJP).

Nainak se powiada, z miejska czy jak – a tak wygwarza, że nie spotraf [...].

– **Panie dobrodziejku** – przemawia częstując. – **Jeszcze kieliszeczek! Jeszcze jeden!**

Nie uszkodzi, panowie!

Z Barbachem, z Paciochą, z Gabrylem, z sołtysem i z co bogatszymi chłopami, z szewcem Chodałą, z kowalem Kocorem, że to majstry – **panował**, nogami szurgał, ręce rozkładał, głową się skłaniał, **że się ludziom musiało wydać takie honorne obejście**.

Kobietom ino co niektórym, a głównie dziewczuchom, jak „**pani**” **przymówił**, to się język jakoś wałkował, zwijał, że ani spotrafiły odpowiedzieć choć bądź co, jak. Ale gniewać – co by się gniewały. Boże broń – nie, ino tak. **Śmiechem ratowały niemogę i musiało być – a po kątach się zmwaiwały** [M 143].

Choć język literacki, którym posługują się mieszkańcy miast, jest przez chłopów gorzej oceniany niż własna gwara, w oficjalnych sytuacjach przełączają oni kod gwarowy na ogólnopolski, czy raczej mieszany – próbując zastąpić gwarę mową literacką, w istocie włączają do wypowiedzi wyłącznie niektóre elementy polszczyzny ogólnej (Kurek 1995a: 97–98). Ten element świadomości językowej mieszkańców wsi utrwalił W. Burek. W miejskim urzędzie główny bohater opowiadania *Podymne* zwraca się do urzędnika *per pan*, używa znanych z polszczyzny ogólnej wyrazów, ale wymawia je zgodnie z systemem fonetycznym swojej gwary³⁴ (por. Śliwiński 2016: 17–18), por.:

– **A bo jo, prose pana...** – Pietrek traci odwagę i gdzieś się mu gubi ułożona po drodze opowieść. – **Jo przysedem prosić... Doprošom sie łaski...** [B 110].

2.1.4.5. RELIGIA

Z materiału badawczego wyekscerpowano nazwy osób niewierzących i wyznających inny system religijny, takie jak: *turki*, *pogany*, *syn pogański*, *zydy*. Trzy pierwsze występują jednak wyłącznie w opowiadaniu S. Młodożeńca *Jak sie w Pietrkowcy serce rozszerzyło*. *Turkami*, *zydami* i *poganami* tytułowa bohaterka określa ludzi mieszkających w Stanach Zjednoczonych, dokąd wyemigrował jej syn. Wyrazy *turki* i *zydy* zostały zapisane od małych liter, funkcjonują zatem jako ekspresywne apelatywy określające osoby niewierzące, bez wskazania na ich pochodzenie etniczne. Turcy i Żydzi stali się reprezentantami ogółu niekatolików. Bohaterka jest przeświadczona o tym, że chrześcijanie żyją wyłącznie w jej najbliższym otoczeniu. Są to osoby, które spotyka w swoim kościele parafialnym i na odpustach:

Bo dla niej był jeden naród chrześcijański. Ten przede wszystkim, co chodził do jej kościoła parafialnego i co bywał na odpustach, a tam to już same jakieś turki, zydy, pogany [M 27].

Dla Pietrkowcy wyznacznikiem wspólnej wiary jest przestrzeganie zwyczajowych praktyk religijnych – kłanianie się przed krzyżami i przydrożnymi figurami, a także używanie chrześcijańskich pozdrowień:

I broniła kościoła swego i religii. Zaperzała się i obrzucała wyzwiskami przechodnia, który **na słowo boże nie odpowiedział, albo nie uchylił czapki przed figurą lub krzyżem** [M 27–28].

³⁴ Zjawiska językowe typowe dla gwary sandomiersko-kieleckiej oraz utrwalone w analizowanych utworach literackich zostały omówione w rozdziale IV niniejszej monografii.

Kobieta do nieznanego sobie mężczyzny, polskiego żołnierza, zwraca się za pomocą adresatywu *synu pogański*:

– Chodź no tu, **synu pogański** – mruzczała, z pasją wywijając motyką [M 34].

Jest wstrząśnięta, gdy słyszy polską mowę, a w szczególności, gdy widzi, jak żołnierze oddają cześć figurze Matki Bożej i żegnają się przed nią:

– Matko, a nie widzieliście Moskala?

Zdumiała się kobieta. „**Skąd to takie turki mówio po nasemu?**” [...]

Co się dzieje? Czy jej się śni czy co? Przeciera oczy. Nie! Naprawdę widzi. Ale co widzi? **Przechodzący mimo figury Matki Boskiej żołnierze zdejmują czapki, a niektórzy nawet pobożnie się żegnają. Do oczu kobiecie napływają łzy, twarz się wykrzywia w bolesnych skurczach, palce się rozluźniają, motyka wypada na ziemię** [M 35].

Bohaterka obawia się, że ludzie mieszkający w Stanach Zjednoczonych, do których wyjechała jej jedyny syn, będą starali się za wszelką cenę, również przemocą, odciągnąć go od wiary. Zabiorą mu szkaplerz i oduczą go pacierza:

Pewnie tam sie juz i morze zacyno – myślała se – i ta Ameryka, gdzie sie poniewiro jej jedynoczek. Oj! – wdychała żałośnie – po cóz cie tam Pon Jezus zaprowadził na utropienie moje. **Jesce ci tam skaplirz na piersiach ozerwio i pocirza oduco?** [M 27].

W innym opowiadaniu S. Młodożeniec używa kolokacji *sultan pogański*:

No, dziewuchy tarzały się po radlonkach i kolek dostawały od chichotu, a Ignas maszerował wśród nich z założonymi w tył rękami jak **sultan pogański** w pysznym haremie [M 60].

Przymiotnik *pogański* został utworzony od rzeczownika *poganin*, sygnującego wyznawcę religii niechrześcijańskiej, człowieka nieochrzczonego (por. USJP), bezbożnego (por. SJPD), uznającego inne wartości niż te, które głosi chrześcijaństwo (por. WSJP). Jest nacechowany pejoratywnie i używany z odcieniem dezaprobaty. Istotnie, w *Opowiadaniach* S. Młodożeńca odnoszony jest do osób innej wiary bądź o taką podejrzewanych.

Powyższe fragmenty oddają typowy dla społeczności wiejskiej podział świata na *swoich* i *obcych*, motywowany miejscem zamieszkania, narodowością, językiem, ale nade wszystko – wyznawaną wiarą.

S. Piętał uczynił dwie osoby niewierzące bohaterami *Młodości Jasia Kunefala*. Są to stryj i brat ojca tytułowej postaci, kolejno Teofil i Szczepan. Pierwszy z nich odwrócił się od Kościoła po tym, jak wbrew ojcu wystąpił z seminarium, by związać się z kobietą. W jego ślady od najmłodszych lat idzie Szczepan – nie dość, że żyje z dala od Kościoła, to jeszcze wiedzie hulaszczę życie, wdaje się w rozliczne romanse, dopuszcza się nawet bigamii. W obu przypadkach brak wiary staje się dla gromady podstawą do posądzenia mężczyzn o praktykowanie czarnej magii i do wykluczenia społecznego, por.:

Stryj Teofil nie chodził do kościoła, publicznie źle mówił o księżach i odgrażał się im. Ktoś powiedział wtedy, że wszystkie nieszczęścia, jakie na Białą Wieś spadają, to przez tego niedowiarka, Teofila Kunefala [...]. Od razu zaczęli go ludzie traktować jak wyklętego. Nie zapraszano go odtąd na zimę do uczenia dzieci. Cóż było robić? Trza było szukać w świecie dla siebie miejsca [P 103–105];

Ludzie powtórzili o nim w tym czasie przeróżne historie: że wódka się w nim zajęła, gdy pił dwa dni i dwie noce w jednym niedalekim szynku, to znowu, że **do czarta modli się w nocy...**

– Słyszałam nojwyraźni – opowiadała jedna z kobiet spod Krzyża – **idzie on po tych błotach niedaleko Kępy, ręce mo wyciągnięte, coś mówi... Do licha! przecie nikogo nie było przy nim!** [P 135].

2.1.5. LUDZIE – NIELUDZIE

Obcym przypisuje się nadprzyrodzone moce. Tekstową realizacją zaproponowanej przez Z. Benedyktowicza opozycji *ludzie – nieludzie* (Benedyktowicz 2000: 124–130) jest fragment *Drogi przez wieś*, w którym o nadnaturalne moce posądza się mężczyznę cieszącego się we wsi ogromnym poważaniem, chwalonego za gospodarność i pracowitość. Chłop jest jednocześnie *swoim* w sensie terytorialnym i kulturowym oraz *obcym* wskutek szczęścia, które mu nieustannie dopisuje. Jego prostym wytłumaczeniem stała się na wsi opowieść o nadnaturalnych narodzinach mężczyzny (jest to częsty motyw ludowych opowieści o obcych grupach etnicznych i narodowych, por. Bystron 1995: 52–53), por.:

– **Morcina Kryse w cepku z rzyki babka na świat przyniesła** – wytłumaczyła se wieś sąsiedzkie szczęście. I ta wiara ludzka żyła na Ocinku, silna i długa w przeciągu czasu... [B 40].

Z kolei bohater opowiadania S. Młodożeńca nienaturalne narodziny przypisuje członkom bliżej nieokreślonej, ale odległej terytorialnie (por. *daleko, jesce dalij, za Ameryko*), grupy narodowej. W snutej przez niego opowieści dochodzi do reifikacji ludzi, którzy niczym rośliny wzrastają, uprzednio zasiani lub zasadzeni. Mężczyzna dostrzega jednak zaletę takiego procesu – w przeciwieństwie do niego wyrastający z ziemi ludzie mają dużo czasu:

– A, wita, ze juz wiem, gdzie ten cas musi być na sprzedoj. **Daleko, o, daleko i jesce dalij. Za Ameryko** taki kraj jeden je, na cały ziemi jeden, w tem kraju, gdzie to **ludzi siejo, jak u nos zyto, abo sadzo ich na radlonki i tak rosno. Rosno se** i cas jem wtedy na nic niepotrzebny, toby go u nich dostoj [M 199].

2.2. STEREOTYPY ETNICZNE

2.2.1. ŻYDZI

2.2.1.1. NAZWY

W tekstach funkcjonuje określenie Żydów wspólne polszczyźnie ogólnej i gwarowej – *Żyd*, por.:

[...] aby więcej kóp jaj **Żydom** się sprzedało [B 98];

Pasiocha [...] buty nowe posprawił dla wszystkich dziecek i jeszcze Jaškowi kożuszek, jucha, na siwych barankach u **Żyda** a także wytargował [M 323];

Wzięli od **Żyda** pieniądze i wypiwszy po parę kieliszków w szynku, gotowali się do odjazdu [P 171].

W dialogach i monologach bohaterów bywa ono zapisywane w postaci *Zyd*, por.:

- Przeciw ojcu – i jak to bontuje! Z **Zydem**, zło godzina, nastaje i ani sie opatrzy! [M 189];
- Charpeźnik jak **Zyd** – mówiło się o nim już wszędzie. – Bele cem go nie zaspokois [B 68].

W M. l. mn. wyraz ten przyjmuje nienacechowaną postać literacką *Żydzi* lub częściiej *Zydy*. Forma ta bywa nacechowana pejoratywnie, jak w cytacie z *Drogi przez wieś*, który utrwala stereotyp Żydów bogacących się na krzywdzie chłopów, por.:

- Żydzi** w popłochu uciekali z poczekalni płacząc i krzycząc w przerażeniu [P 123];
- Że tam **Żydy** za psi grosz Pietrkowe dobra nabędą, to już jego, zakuczніка, głowa o to boleć nie będzie [B 107].

Zabarwienia emocjonalnego nie mają już jednak wypowiedzi bohaterów S. Młodożeńca, przekazane w dialogach lub za pomocą mowy pozornie zależnej, por.:

- [...] w Opatowie nie byle młyn przecie, a obraca nim, że nawet **Żydy miała w nim na macę** [M 105];
- [...] dokupita ze dwie mordzyny pod Pecynamy, bo słyhać, że **Zydy bedo tam sprzedajały młyn i ziemie** [M 349].

Kobieta wyznająca judaizm określana jest leksemem *Żydówka*, por.:

- A gdy nadbiegli strażnicy z **Żydówkami**, skarżącymi się na poczynione szkody, międzyborski dziedzic wyciągnął z zanadrza pięćdziesiąt rubli i rzucił im na odczepnego [M 71];
- [...] lasowska dziewczyna szła na bosaka z kurą pod pachą: czepiały się jej **Żydówki-handlarki** [P 170].

Młody mężczyzna wyznania mojżeszowego to z kolei *Żydek*, por.:

- [...] oto młody **Żydek** o oczach ciemnych, wyrazistych, godnych spojrzenia najpiękniejszej kobiety stanął pod murem i znieruchomiał [P 170].

2.2.1.2. WYGLĄD ZEWNĘTRZNY I ZACHOWANIE

Młodość Jasia Kunefala utrwala stereotyp Żydów jako osób niedbających o wygląd zewnętrzny i ubiór. Konotują to przymiotniki *spotniały* i *rozmałany*. Utrwaloną przez pisarza cechą charakterystyczną Żydów, choć w tym wypadku kobiet, jest również garb, por.:

- [...] skręcił na trotuar zachodni, zacieniony i idąc wśród **spotniałych**, radzących nad czymś, handlujących Żydów, stanął znowu [P 161–162];
- Stara Żydówka **rozmałana, garbata** chyliła się nad śmieciem i grzebała w nim, szukając resztek pożywienia [P 171].

Mężczyźni noszą typowe dla swojej kultury stroje – czarne chałaty:

Ludzie bezładnie kręcili się po placu – **Żydzi w czarnych chałatach, ich kobiety w perukach**. Niekiedy mimo to mignęła wśród tego tłoku biała, czerwona lub zielona chustka – to lasowska dziewczyna szła na bosaka z kurą pod pachą: czepiały się jej Żydówki-handlarki [P 170].

Ciemne kolory ubrań są cechą rozpoznawczą również żydowskich kobiet. Narrator kontrastuje je z kolorowymi chustami dziewcząt wywodzących się z okolic dzisiejszego Tarnobrzega, o czym świadczy użyty przymiotnik *lasowski*, derywowany od nazwy *Lasowiak*. Ponadto, jak wynika z powyższego cytatu, Żydówki noszą peruki. O tym elemencie żydowskiego stroju nie wspominają jednak dialektolodzy.

Charakterystycznymi cechami młodych Żydów przedstawionych przez S. Piętaka są pejsy (wskazuje na nie przymiotnik *pejsaty* w kolokacji *pejsaci chłopcy*) oraz ciemne, wyraziste oczy, które powodują, że mężczyzna może podobać się *najpiękniejszym* kobietom, por.:

Koło bożnicy grali mali **pejsaci** chłopcy „w pieniądze”, jakaś Żydówka siedziała [P 55];

Niejednokrotnie można było zobaczyć na tym targowisku i zjawiskowe rzeczy: oto **młody Żydek o oczach ciemnych, wyrazistych, godnych spojrzenia najpiękniejszej kobiety** stanął pod murem i znieruchomiał [P 170].

W opowiadaniu S. Młodożeńca funkcjonuje gwarowe ekspresywne określenie *parch* ‘Żyd’, wkomponowane w mowę pozornie zależną. Odsyła ono do zakaźnej choroby grzybiczej, na którą według stereotypowych wyobrażeń często zapadali Żydzi, por.:

Z chomątem czy uzdą leć na Międzybórz do Żyda, to ci kwaterek wódki da i śledzia, bo wie **parch**, że do miasta na taki mróz z kradzionym nikt nie poleci [M 126].

Wyłącznie jednemu bohaterowi żydowskiego pochodzenia została nadana nazwa własna – przezwisko *Ślepy Mosiek*, por.:

A w mieście to ino sie kręci wedle **Ślepego Mośka**, zeby mu gorzoły zafondować [B 68].

Komponent przymiotnikowy wskazuje na problemy ze wzrokiem, a jak zauważyła A. Tyrpa, są one częstym składnikiem gwarowego stereotypu Żyda (Tyrpa 2011: 41). Rzeczownik *Mosiek* (również w wariacie ortograficznym *mosiek*) funkcjonuje jako pogardliwe określenie Żyda (por. Pelcowa 2007: 79; USJP; WSJP) lub innego mężczyzny, odznaczającego się cechą wyglądu typową dla wyznawców judaizmu (por. Piechnik 2009c: 99). Ponadto może to być postać imienia Mojżesz, często nadawanego żydowskim chłopcom (Rembiszewska 2005: 85–86). Autor *Drogi przez wieś* nie wyjaśnia motywacji przezwiska *Ślepy Mosiek*, jednak niezależnie od niej jest to antroponim typowy dla kultury wiejskiej.

Opowiadanie S. Młodożeńca utrwała obraz Żydów, którzy bardzo szybko jeżdżą końmi. Jeden z jego bohaterów, Paweł Postrzeleniec, jest wielkim miłośnikiem tych zwierząt. Na drodze zawsze stara się wyprzedzić innych woźniców, również Żydów:

Wysilał się na wszystkie sposoby, by zwrócić na siebie uwagę. **Mijał się po drogach z byle kim, nawet i z Żydami** [M 71].

Z opowiadania tego pisarza wyekscerpowano również kolokację *żydowski chaban*:

Jednym **chabanem, i do tego żydowskim**, całe te załoty jadą [M 211].

Wyrażenie *i do tego żydowskim* sugeruje, że koń, na którym przyjechali załotnicy, robi na chłopach złe wrażenie, jest gorszy niż inne znane im konie, choćby ich własne.

2.2.1.3. CECHY CHARAKTERU

Analizowane utwory literackie utrwalają stereotypowe cechy Żydów. Chytrność konotuje porównanie *charpeźnik jak Żyd* (por. *charpeźność* ‘chciwość’ SWG: 226; *harpeśny* ‘chciwy’ Pluta 1971: 34). W ten sposób został określony znachor, pobierający za swoje usługi bardzo wysokie opłaty:

– **Charpeźnik jak Żyd** – mówiło się o nim już wszędzie. – Bele cem go nie zaspokois [B 68].

Kolejnym komponentem negatywnych treści stereotypu Żyda są oszustwa. Bohater *Młodości Jasia Kunefala* zarzuca obsługującemu w szynku Żydowi to, że źle wydał mu pieniądze:

Te, skurwesynu, **nie wydałeś półzłotka!** – wrzasnął na Żyda jeszcze i zaskakał nad szynkwasem jak opętany [P 161].

2.2.1.4. AKTYWNOŚĆ ZAROBKOWA

W omawianych utworach literackich szczególnie rozbudowane jest pole semantyczne związane z aktywnością zawodową Żydów. Przede wszystkim zajmują się oni handlem, o czym informują liczne konstrukcje syntaktyczne, kolokacja *handlujący Żydzi*, a w odniesieniu do kobiet zestawienie *Żydówki-handlarki*, por.:

[...] skręcił na trotuar zachodni, zacieniony i idąc wśród spotniałych, radzących nad czymś, **handlujących Żydów**, stanął znowu [P 161–162];

[...] lasowska dziewczyna szła na bosaka z kurą pod pachą: czepiały się jej **Żydówki-handlarki** [P 170].

Żydzi zarówno skupują od chłopów różne dobra, jak i je im sprzedają. Ponadto obie strony wymieniają się towarami bez posługiwania się pieniędzmi. Od Żydów chłopci kupują (lub otrzymują w zamian za swój towar) produkty spożywcze (sól, pieczywo, śledzie), używki (papierosy, alkohol), ubrania, a także drobne przedmioty gospodarstwa domowego (np. nici, płótno), por.:

Nawet do Żyda, jak ci soli zabraknie w chałupie, bez mostu się nie obejdiesz, bo i para żydowska za rzeką siedzi [M 89];

[...] niejeden już **ćmil papierosy, co je dostawał od Żyda za jajka**, po kryjomu wyniesione [M 39];

Z chomątem czy uzdą **leć na Międzybórz do Żyda, to ci kwaterkę wódki da i śledzia**, bo wie parch, że do miasta na taki mróz z kradzionym nikt nie poleci [M 126].

Żydzi trudnią się niekiedy handlem obwoźnym, por.:

Czekała chwili, kiedy **miał przechodzić przez wieś Żyd z obwarzankami**, jak na jaką mszę, wylatywała wtedy zaraz i kupowała różne firdy mirdy dla dzieci [P 103];

Na wszelki wypadek i **Żydów zmówił, że za cielęciami jeden przyszedł, albo co było sprzedać – to by kupił. Drugi z towarem się natrafił: z niciami, płótnem i wszelkim drobiazgiem** [M 226].

Z Żydami można się skutecznie targować, co w konstrukcji syntaktycznej oddaje kolokacja czasownikowa *wytargować u Żyda*:

Pasiocha [...] buty nowe posprawił dla wszystkich dzieciak i jeszcze Jaškowi kożuszek, jucha, na siwych barankach **u Żyda** a także **wytargował** [M 323].

Chłopi Żydom sprzedają to, co sami wyprodukowali lub wyhodowali w gospodarstwie – jajka, masło, mleko, zboże, cielęta – ale też wszelkie inne, niepotrzebne im samym rzeczy. Żydzi kupują od nich ponadto towary kradzione (jak w przypadku części końskiej uprzęży) lub po kryjomu wyniesione z domu. Sprzedanie czegokolwiek Żydowi okazuje się bowiem jedyną możliwością szybkiego zdobycia pieniędzy lub pożądanego produktu – alkoholu, papierosów bądź soli. W konstrukcjach syntaktycznych transakcje chłopów z Żydami oddają kolokacje wyrazu *Żyd* z czasownikami: *sprzedać coś Żydom*; *odwozić coś do Żydów*; *wynieść/wynosić coś do Żyda*; *zmówić Żydów* (żeby przyszli za czymś); *Żyd przyszedł za cielęciami*; *Żyd by coś kupił*; *Żyd natrafił się z towarem*; *Żyd przytyłtł się*³⁵ *za czymś*, por.:

Z chomątem czy uzdą leć na Międzybórz do Żyda, to ci kwaterek wódki da i śledzia, bo wie parch, że do miasta [...] z kradzionym nikt nie poleciał [M 126];

[...] niejeden już **ćmił papierosy, co je dostawał od Żyda za jajka**, po kryjomu wyniesione [M 39];

Nawet do Żyda, jak ci soli zabraknie w chałupie, bez mostu się nie obejdiesz [M 89];

[...] **aby więcej kóp jaj Żydom się sprzedało** [B 98];

– Oj, gospodarzu, gospodarzu! Jo na wasem miejscu, to bym zjod choć jako troske. Mliko dranie **odwozo do Żydów** i diabli ich nadali z tem ich jedzeniem! [M 337];

Ćwiartkę zboża **wynieść po nocy do Żyda**, to dla niego, gospodarza, wstydu żadnego nie było [M 188];

Jędrka Wojewody głowa była w tym, że z samego świtu wieprzarze do wdowy zjechały, bo świnie akurat miała paśne. Na wszelki wypadek i **Żydów zmówił, że za cielęciami jeden przyszedł**, albo co było sprzedać – to by kupił [M 226];

Okradał, zaraza, i **wynosił do Żyda**, co ino mógł [M 133–134];

³⁵ Czasownika *przytyłtł się* nie notują dostępne słowniki języka polskiego, gwarowe ani KSGP. Czasownik bezprefiksalny *tyłtł się* SJPD definiuje jako ‘brudzić się, babrać się’. W KSGP obok takiego znaczenia widnieje też jednak drugie – ‘iść wolnym z wycieńczenia krokiem, chwiać się na boki’. Leksem występuje również w *Opowiadaniach* S. Młodożeńca: „A babie to i odwagi brakło, żeby na tyli wiatr tyłtł się na piechotę” [263]. W prozie tego pisarza niewątpliwie sygnuje on powolne chodzenie, sprawiające trudność. *Przytyłtł się* oznacza zatem ‘przyjść gdzieś wolnym krokiem, chwając się’.

Tu w doły, z dala od gościńca, ani kto kiedy zaszedł, ni zajechał. **Żyd**, co ino parę razy do roku **się przytyłal** za cielęciami, albo czym innym [M 150].

Poniższy cytat świadczy z kolei o tym, że chłopci wytwory swojej pracy częściej sprzedają Żydom, z czego się utrzymują, niż jedzą je sami:

Załujecie se, a cego? **Lo Żydów ino masło, cy jak?** [M 152].

Bohaterowie powieści S. Piętaka na targu sprzedają Żydowi kobyłę:

Wzięli od Żyda pieniądze i wypiszy po parę kieliszków w szynku, gotowali się do odjazdu [P 171].

W *Drodze przez wieś* Żydzi wzbogacają się na nieszczęściu chłopów – za niewielkie pieniądze (*psi grosz*) kupują dobra materialne zarekwirowane przez zakuczніка:

Że tam Żydy **za psi grosz** Pietrkowe dobra nabędą, to już jego, zakuczніка, głowa o to boleć nie będzie [B 107].

Zdolności Żydów do handlu oddaje przysłówek *po żydowsku* ‘tak, jak Żyd’ (SJPD), ‘w sposób właściwy Żydom’ (USJP) w konstrukcji syntaktycznej mówiącej o sprzedawaniu ziemi. Słowniki języka polskiego nie precyzują znaczenia wyrażenia *po żydowsku*, jednak kontekst sytuacyjno-językowy, w jakim ono pada w tekście, nadaje mu konotacje negatywne – ‘niehonorowo, nie zważając na innych, skupiając się na własnym interesie ekonomicznym’. Główny bohater zarzuca bowiem ojcu, że za niewielką kwotę sprzedał ziemię swojemu bratu, a mógł to zrobić znacznie korzystniej (tak postąpiliby na jego miejscu Żydzi):

Trza było honor schować do kieszeni, na ludzi wypiąć tyłek i **po żydowsku** brać się do sprzedaży [P 32].

Kolejny przejaw zakorzenionego w świadomości chłopów związku Izraelitów z pieniędzmi znajdujemy w *Młodości Jasia Kunefala*, gdy mowa o zabawie żydowskich chłopców *w pieniądze*³⁶:

Koło bożnicy grali mali pejsaci chłopcy „**w pieniądze**”, jakaś Żydówka siedziała [P 55].

Droga przez wieś utrwała stereotyp Żydów – lichwiarzy, którzy wyzyskują ludzi, pobierając za pożyczone pieniądze wygórowane procenty. Ten komponent obrazu Żyda oddaje kolokacja *procent żydowski*:

Procentu nie opuścił ani odrobiny, każdy dzień wliczył do rachunku, targował się uparcie o małą groszowinę. Dłużnik... Z ciężką kłatwą po cichu i pomstą po chromocy wyliczali ci i owci niezgorsze sumki za ten **procent żydowski** [B 71].

Wszystkie analizowane utwory literackie oddają inne bardzo częste zajęcia Żydów – prowadzenie karczmi. Zajmuje się tym m.in. Ślepy Mosiek, Żyd, o którym kilkakrotnie mowa w opowiadaniach *Drogi przez wieś*. Jego gospoda, choć mieści się w Sandomierzu,

³⁶ Niestety tekst nie objaśnia, na czym polegała zabawa chłopców. W zasobach Internetu można jednak znaleźć informacje o popularnej niegdyś dziecięcej grze hazardowej, polegającej na rzucaniu monet do wyznaczonego dołka. Gracze, którzy do niego trafili, zabierali pozostałe pieniądze, <https://superliny.pl/oferta/gry-dawne/dolek-w-pieniadze>, dostęp: marzec 2019 r.

odległym od Ocinka o kilkanaście kilometrów, stanowi miejsce spotkań również jego mieszkańców, por.:

– A w mieście to **ino sie kreci wedle Ślepego Mośka, zeby mu gorzoly zafondować...** [B 68];

Z kim ten Stach nie **pił u Ślepego Mośka...** [B 76].

Z *Młodości Jasia Kunefala* wyeksцерpowano kolokacje *ciche żydowskie karczmy*, *zakazane żydowskie spelunki* i *szynk żydowski*. Wspomniane karczmy znajdują się przy często uczęszczanych drogach i stanowią miejsce odpoczynku podczas podróży. Są spokojne i pogrążone w ciszy, co oddaje przymiotnik *cichy*:

[...] pięćdziesięciokilometrowa jazda furmanką przez śnieg do szkoły dalekiej po feriach Bożego Narodzenia, postoje po **cichych żydowskich karczmach** [P 157–158].

Szynk oznacza ‘podrzedną restaurację; bar; knajpę’ (SJPD). W świecie przedstawionym znajduje się on w mieście Wisłobrzeg, który jest tekstowym odpowiednikiem Tarnobrzega, por.:

Rozmawiał o Pawle i ze Szczepanem, którego w przechodzie przez Wisłobrzeg spotkał na ulicy [...], usiedli w **szynku żydowskim** pod arkadami [P 160];

[...] uderzył pięścią o ladę, że aż bład **Żyd przy bufecie** poczał się trząść śmiesznie [P 161];

Te, skurwesynu, nie wydałeś półzłotka! – **wrzasnął na Żyda jeszcze i zaskakał nad szynkwasem** jak opętany [P 161].

Z kolei żydowskie spelunki odwiedza Jaś Kunefal w Krakowie, do którego po maturze przeprowadził się na studia:

Po okropnym pijaństwie, w jednej z zakazanych **żydowskich spelunek**, wyszedłem na miasto i byłem tak zamroczony, że nie rozróżniałem bożego świata [P 202].

Podrzedne restauracje Żydzi prowadzą również w świecie wykreowanym przez S. Młodożeńca. O ich lichej wartości świadczy określenie *traktyjernia*, będące gwarowym wariantem fonetycznym ogólnopolskiego, choć wychodzącego z użycia, leksemu *traktiernia* ‘restauracja niższego rzędu; jadłodajnia; garkuchnia’ (SJPD). Bohater, o którym mowa w tekście, jest uzależniony od alkoholu, w restauracjach, które z rozrzewnieniem wspomniał, musiał zatem go pić:

Pamięć odżyła dawniejsza, jak to zaczynał po tych jarmarkach z piegatką, kiej się ożenił. Jak to się z kumami i w dobrej kompanii traktował. Kiej to jeszcze w jego garściach były pieniądze.

Z trzynaście roków będzie, jak już nie jeździł całkiem, ale przypomina – i dobrze – **każdego Żyda i każdą traktyjernię pamięta** [M 192].

W opowiadaniu S. Młodożeńca poza handlem i prowadzeniem karczm Żydzi zajmują się murowaniem domów, por.:

– Dobry, kumie, mulorz, ale my sie zdaje, co niedowidzi [...].

– Juzci, to **lepiej juz Zyda, kumie, zgodzić**.

– Lepiej, nie lepiej, ale jak sami uwozocie... [M 268].

W innym opowiadaniu Żydzi posiadają młyn i ziemię uprawną, jednak fakt, że będą je sprzedawać, można interpretować jako niechęć do uprawy roli i szukanie innych, zdaniem chłopów – lżejszych (por. Piechnick-Dębiec 2010: 270) zajęć:

[...] dokupita ze dwie mordzyny pod Pecynamy, bo słyhać, ze **Żydy bedo tam sprzedajały młyn i ziemie...** [M 349].

2.2.1.5. KULTURA I RELIGIA

Młodość Jasia Kunęfała i Opowiadania S. Piętaka utrwalają niektóre elementy żydowskiej kultury i religii. W Wisłobrzegu znajduje się synagoga, w tekście określona jako *bożnica*:

Koło **bożnicy** grali mali pejsaci chłopcy „w pieniądze”, jakaś Żydówka siedziała [P 55].

Nieco dalej w powieści mowa o rabinach, peryfrastycznie określonych jako *duchowni żydowscy*:

Przy studni, gdzie najszersza ulica skręcała ku połom nad Sanem, dziewczęta ubrane w jaskrawego koloru bluzki, wśród żartów i uśmiechu nabierały wodę, **duchowni żydowscy**, zbici w małą gromadkę, naradzali się naprzeciw pod samotną brzoza [P 56].

Z kolei w opowiadaniu S. Młodożeńca mowa o macy, na którą Żydzi mielią zboże:

[...] w Opatowie nie byle młyn przecie, a obraca nim, że nawet **Żydy mielią w nim na macę** [M 105].

Przytoczony cytat wskazuje, że chłopci cenią młyn, z którego korzystają Żydzi. Może to wynikać z faktu, że macę wyrabiano z mąki pszennej, pochodzącej z wysokogatunkowego ziarna.

2.2.1.6. KONTAKTY CHŁOPÓW Z ŻYDAMI

W przedstawionych utworach literackich chłopci nie żyją na jednej przestrzeni z Żydami. Ci drudzy mieszkają w okolicznych miasteczkach – Sandomierzu, Opatowie lub Tarnobrzegu (tekstowym Wisłobrzegu), por.:

Ale gdzie tam! Ty swoje, a ludzie swoje. Jaś – Jasiem, a Jadwiś Pasiosonka – Jadwiśią. Bo co tu gadać, kiej wszystkim, nie ino we wsi, ale naokoło – i **Żydom w Sandomierzu** – było wiadomo, że przystawały do siebie [M 106];

[...] w Opatowie nie byle młyn przecie, a obraca nim, że nawet **Żydy mielią w nim na macę** [M 105];

Rozmawiał o Pawle i ze Szczepanem, którego w **przechodzie przez Wisłobrzeg spotkał na ulicy** [...] **usiedli w szynku żydowskim** pod arkadami [P 160].

Nawet jeśli Żydzi mieszkają na terenach wiejskich, to z dala od zabudowań chłopskich. W *Opowiadaniu* S. Młodożeńca dzieli ich od siebie rzeka:

Nawet do Żyda, jak ci soli zabraknie w chałupie, bez mostu się nie obejdiesz, bo i **para żydowska za rzeką siedzi** [M 89].

Mimo topograficznych przeszkód i odległości, jaka dzieli przedstawione w *Opowiadaniach* wieś od Sandomierza, społeczności znają się i orientują się w swoich sprawach. Może o tym świadczyć przytoczony wyżej fragment, w którym narrator opowiada o uczuciu łączącym Jasia z Jadwisią Pasiosonką. Wiedzą już o nim wszyscy, łącznie z sandomierskimi Żydami.

2.2.2. TURCY

S. Młodożeniec utrwalił wizerunek Turka jako innowiercy, o czym świadczy użycie zaplatywizowanej nazwy przedstawiciela narodu tureckiego jako ekspresywnego synonimu osoby innej wiary, por.:

Bo dla niej był jeden naród chrześcijański. Ten przede wszystkim, co chodził do jej kościoła parafialnego i co bywał na odpustach, a tam to już same jakieś **turki**, zydy, pogany [M 27];

Zdumiała się kobieta. „Skąd to takie **turki** mówio po nasemu?” [M 35].

Turcy ukazywani są jako żołnierze toczący wojny z Austrią i Rosją, por.:

Ci, co mieli bujniejszą wyobraźnię, już tam z górki za lasem jakieś potyczki, ujrżeli, **rozróżniali wojska** czerwone i czarne – austriackie, ruskie, a nawet **tureckie** [M 33].

Kolejne opowiadanie petryfikuje obraz tureckiego władcy, który jest nie tylko innowiercą (por. *sultan pogański*), ale też posiadaczem haremu:

No, dziewuchy tarzały się po radlonkach i kolek dostawały od chichotu, a Ignas maszerował wśród nich z założonymi w tył rękami jak **sultan pogański w pysznym haremie** [M 60].

2.2.3. ROSJANIE

Rosjanina w tekstach literackich określają nazwy znane z gwar – *Moskol* i *Ruski*, por.:

– A tata, tata! – zagaduje znowu Julcia – a godaliście o inny jakiś wojnie, ze to była gorso, co sie biły Ostryjoki z **Moskolamy**... [M 176];

– Gront, mówio, chłopom bedo dajać, jakby **Moskoli** wygnały [M 309];

Ruskie w czasie odwrotu wysadzali mosty na rzece [M 81].

Z materiału wyekscerpowano również homonimiczny wobec drugiego z nich przymiotnik *ruski*, por.:

Ci, co mieli bujniejszą wyobraźnię, już tam z górki za lasem jakieś potyczki ujrżeli, rozróżniali wojska czerwone i czarne – austriackie, **ruskie**, a nawet tureckie [M 33];

Zabrali go na tę podwodę razem z **ruskim** frontem [M 178].

Kraj, w którym mieszkają Rosjanie, w tekście S. Młodożeńca nazywany jest choronimem *Rosyja*:

Zabrali go na tę podwodę razem z ruskim frontem i obie kobyłki, jakie tu były, poszły na tę **Rosyją** daleką [M 178].

W tekstach literackich Rosjanie ukazywani są w wojennej scenerii jako walczący z armiami austriackimi i tureckimi. Do rosyjskiego żołnierza odnosi się leksem *soldat* oraz przymiotnik *soldacki*, por.:

Ci, co mieli bujniejszą wyobraźnię, już tam z górki za lasem jakieś potyczki, ujrzeni, rozróżniali **wojska** czerwone i czarne – austriackie, **ruskie**, a nawet tureckie [M 33];

– A tata, tata! – zagaduje znowu Julcia – a godaliście o inny jakiś wojnie, ze to była gorso, **co sie były Ostryjoki z Moskolamy**... [M 176];

Świat mu się wszystek zatracił w tym patrzeniu i wszystko mu się pomieszało w oczach: las, zboża, **soldaty**, nawet i ta wrona, co przeleciała nad nim [M 312];

– Musi **soldackie**, bo jakieś liche sukno i w kiesieniach ni ma nic [M 86].

Rosjanie zostali ukazani jako najeźdźcy, których należy przepędzać z polskich ziem:

– Gront, mówio, chłopom bedo dając, jakby **Moskoli wyгнаły**. Tak rozpowiadajo między narodem – wicie? [M 309].

Ruska armia w czasie odwrotu wysadza mosty:

Ruskie w czasie odwrotu wysadzali mosty na rzece [M 81].

Rosyjscy żołnierze, w przeciwieństwie do oficerów, byli biedni i lichy odziani:

– Musi **soldackie, bo jakieś liche sukno i w kiesieniach ni ma nic**. Oficery pewnie w insem miejscu... [M 86].

Rosjanie zabierali chłopom furmanki (por. *podwoda* 1. ‘wóz, furmanka z zaprzęgiem zwykle dawana władzom (dawniej też dworowi) do podwiezienia kogo lub czego’, 2. ‘obowiązek dawania takiej furmanki’; SJPD) wraz z końmi, a samych chłopów wywozili do Rosji. Warto w tym miejscu przypomnieć, że taki los spotkał S. Młodożeńca, który w 1915 roku w nieznanym bliżej okolicznościach został zabrany na wóz przez żołnierzy cofających się oddziałów armii rosyjskiej, wskutek czego trafił do Kijowa, a następnie do Moskwy:

Zabrali go na tę podwodę razem z ruskim frontem i obie kobyłki, jakie tu były, poszły na tę **Rosyją daleką** [M 178].

Charakterystyczną cechą wyglądu rosyjskiego oficera są broda i rudy kolor włosów:

Oprzytomniał wreszcie dziadyga, kiedy stawiano go oko w oko z **brodatym, ryżym** oficerem [M 312].

Dowódca i rosyjscy żołnierze zostali ukazani jako osoby bezwzględne, zaciekle, które w brutalny sposób obchodzą się z chłopem. Wyzywają go, biją, a w końcu wieszają. Leksykalnymi wykładnikami takiego obrazu Rosjan są m.in. występujące w konstrukcjach syntaktycznych czasowniki, oddające ich agresywne działania: *nasiadać na kogoś*, *okładać (nahajem)*, *rzucić się (z zaciekłością)*, *ulapić*, *walić*, *wlec*, a także ekspresywne akty językowe: *biesić się (potokiem przekleństw)*, *warknąć*. Ponadto istotne są przytaczane wypowiedzi Rosjanina komponowane z wyrazów polskich i rosyjskich, zawierające rozmaite wyzwiska (*słowiczku parszywyj, stara mordo, staraja sabako, sukinsynu, swołocz etaka*):

– Ty kto taki – czort jeden? Gowori, **staraja sobako!**... – **rzucił się z całą zaciekłością** [...].

Jakiś mały i biedny nieborak wydał mu się ten obcy człowiek, który coraz **zacieklej nasiadał na niego i biesił się potokiem przekleństw** [...].

– To ty, **swolocz etaka**, miastecznikom pomagajesz? Kto ten drugi był na łozadi – a?! Kto on był?

– Swój był, panie, chrześcijanin...

– A kto on? Nazwisko? Skąd?

– Ze świata, panie!

Porwał się na nogi wściekły oficer i począł go niemiłosiernie **okładać nahajem**. Gdzie popadło: po głowie, plecach, po rękach – **walil** i nie przestał, aż mu ręka sama opadła z omdlenia.

– No? – **warknął** na nowo pytanie. – Skażesz, czy nie skażesz, kto on był?

– Dyć mówie, panie, ze świata, jak wszyscy ludzie, to i ón taki som.

– Ej, rebiata! A nu mu tam charoszeńko, żeby ten pogański język rozwiązać! – zwrócił się teraz z zachętą do kupy żołdatów.

Świsnęło naraz kilkanaście nahajek, bo doskoczyło ich wielu ze wszystkich stron i poczęli na ślepo **okładać** bez żadnej litości. Było, zasłonił Kieś rękami twarz i przymknął oczy [...].

– A widzisz, **stara mordo**, co nie odpowiadasz, jak naczałstwo ciebie pyta. Nu – śpiewaj teraz, **słowiczku parszywyj!** Kto to był? – a?

– Na Boga samego, ludzie, wom powiadom: cłowiek ón był jak kazden – wiecyj wom nie powiem!

– Ach ty, **sukinsynu** – etaki! Dalej go, rebiata – i dość z nim – durakiem! Na gałąź go!

Ulapili go za rękę i **wlekli** na górkę do gruszki [...].

Zamknął na zawsze przygaste oczy i konał, dławiony twardym, konopnym sznurem [M 312–314].

2.2.4. UKRAIŃCY

W *Młodości Jasia Kunefala* sporadycznie wspominani są Ukraińcy. Występują ogólnopolski etnonim *Ukrainiec* oraz utworzony od niego przymiotnik *ukraiński*, por.:

– [...] nie szczęściło mu się tam, **obejście mu spalili Ukraińcy** [P 105];

Pola Bronka i Joasi biegną szerokim pasem koło wążowu w bok od **wioski ukraińskiej** [P 177].

Akcja powieści rozgrywa się na polsko-ukraińskim pograniczu i ukraińska wioska stanowi jeden z istotnych punktów tekstowego „mapowania geograficznego” (Kurek 2016: 125). Utwór literacki utrwała obraz Ukraińców jako osób nieprzychylnych Polakom, palących ich domostwa.

2.2.5. NIEMCY

Zachodni sąsiedzi Polski występują w nielicznych wyekscerpowanych z materiału fragmentach. Ukazywani są jako naród wywołujący wojny i przetrzymujący jeńców w niewoli (por. *plen* ‘niewola’; SWar). Negatywny stereotyp Niemców wzmacnia konsekwentnie używana w dialogu deprecjonująca forma niemieškoosobowa oraz określający ich, a wyrażający niechęć, rzeczownik *cholera*, por.:

– Będzie wojna – mówił Szczepan [...]. – Czyś nie czytał... **te Niemcy?**

- Ty chcesz wojny? – pytał Jaś [...].
- Przynies mi gazetę, gdy będziesz miał... Nie będę mógł spać. Powiadam ci, **te cholery Niemcy**... – mówił przy pożegnaniu Szczepan [P 138–139];

Pozdrowiał wszystkich i donosił, że żyje „**w plenie**” u Niemców. Spodziewa się, że go niedługo zwolnią [M 43].

Jak pokazują powyższe cytaty, w tekstach funkcjonuje ogólnopolski etnonim *Niemiec*, używany niekiedy w rodzaju niemęskoosobowym.

2.2.6. AUSTRIACY

Figura Austriaka (*Ostryjoka*) występuje wyłącznie w *Opowiadaniach* S. Młodożeńca. Dwukrotnie mowa w nich o bitwach, jakie armia Austro-Węgier (1868–1918) prowadziła z wojskami rosyjskimi na ziemiach sandomierskich. Najprawdopodobniej mowa o bitwie pod Konarami (16–23 maja 1915 roku):

Ci, co mieli bujniejszą wyobraźnię, już tam z górką za lasem jakieś potyczki, ujrzeni, rozróżniali wojska czerwone i czarne – **austriackie**, ruskie, a nawet tureckie [M 33];

– A tata, tata! – zagaduje znowu Julcia – a godaliście o inny jakiś wojnie, ze to była gorso, co sie były **Ostryjoki** z Moskolamy... [M 176].

Z materiału wyekscerpowano wyłącznie etnonim w gwarowej postaci fonetycznej *Ostryjok* oraz przymiotnik *austriacki*.

2.2.7. AMERYKA

We wszystkich analizowanych tekstach literackich występuje choronim *Ameryka*, por.:

– Jak to – dziwował się gajowy – na jednym papierze tyle świata sie pomieści? Ziemia i woda? **Nas kraj i Ameryka – wszystko razem?** [M 361];

Listu od Grzesia z **Ameryki** już dawno nie było [B 94];

– I co jo użyłam z twoim ojcem? [...] Gdy wy byłysta małe, jesce przed urodzeniem Helki, wyjechał do **Ameryki** [P 115].

Funkcjonujące w tekstach derywaty to przymiotnik *amerykański* i przysłówek *po amerykańsku*, por.:

Świniaka, to już później wyzbyć się – nie starczy na tę **amerykańską** wodę, żeby ją przepłynąć [M 167];

Przyjdą, na nogach od stołu po piec zatoczą się i: b o n e s i t, g a d e m, k a k - s o k i e r, s a n o b o b y ć – **po amerykańsku**, jak to umieją [P 28].

Bohaterowi S. Młodożeńca znana jest ponadto nazwa miasta *Chicago*, którą wymawia jako *Cikago*:

– Śturknies se patykiem i mówic „Sodomirz”! – a potem kic! bez morze i powiados: „**Cikago!** Tutaj was Jaś w fabrykach siedzi” [M 361].

Ameryka figuruje jako odległy kraj (por. *daleko, hań – hań*). Aby się do niego dostać, należy przepłynąć morze (por. *amerykańska woda, bez [‘przez’] morze, na te wode, wielkie morza, za morze*), co długo trwa (por. *tluc się dwa tygodnie*) i dużo kosztuje (aby mieć pieniądze na wyjazd, bohaterowie sprzedają świnie, gromadzą oszczędności), por.:

Daleko teraz idzie, za wielkie morza [B 93];

To i jakiz z podgajskich chłopów wywędrował tam, gdzie nie ma łąk? Żaden. Jak już jakiś szedł, to **hań – hań** do Ameryki [M 116];

Świniaka, to już później wyzbyć się – nie starczy na tę **amerykańską wodę**, żeby ją przepłynąć [M 167];

– Nawet to zmyślnie wyglodo w wasych sposobach – śmiał się Pietrek. – Śturknie se patykiem i mówic „Sodomirz”! – a potem kic! **bez morze** i powiadoss: „Cikago! Tutaj was Jaś w fabrykach siedzi” [M 361];

– Zebym miała umrzyć, to zodny bym wos nie puściła **na te wode** [M 159];

Szły lata. I szły listy przez te **wielkie morza** [B 94];

Kiedys do gajówki przyniósł jakąsić mapę i pokazywał patyczkiem Pietrkom, którądy ich Jaś podróżował **za morze**.

[...] mój Jaś, to, kochasiu, całe **dwa tygodnie tłuł sie** do tamtego kraju [M 362];

– Zgadłaś, ze co mnie napadło, to napadło. Anim sie spostrzyg i przepadło: do Ameryki miółem jechać i **piniodze miółem gotowe**, ale nie pojade [M 284].

Ze Stanów Zjednoczonych rzadko ktoś wraca, choć jak pokazuje inny cytat, niektórzy tak zrobili, por.:

To i jakiz z podgajskich chłopów wywędrował tam, gdzie nie ma łąk? Żaden. Jak już jakiś szedł, to **hań – hań** do Ameryki, bo wiedział, że **stamtąd tak łatwo do łąk nie przyleci** [M 116];

Daleko teraz idzie, za wielkie morza. **Chyba się go już nie zobaczy na oczy** [B 93];

Poszły gadki o nim, że Bóg wie jakich tam pieniędzy naskładał. **Znalazł się ten i ów, co był w Ameryce** i teraz przytwierdzał o tych bogactwach [M 283].

Ameryka jawi się jako kraj dobrobytu, w którym się pracuje w przemyśle (por. *siedzić w fabrykach*), dużo i szybko zarabia (por. *bogactwa, spaskudzić się na duże zarobki*), a kobiety ładnie się ubierają (por. *paradować w kapelusie*), dlatego wielu chłopów decyduje się na emigrację (por. *wywędrować do Ameryki na zarobek*), por.:

„**Cikago!** Tutaj was Jaś w fabrykach siedzi” [M 361];

Poszły gadki o nim, że Bóg wie jakich tam pieniędzy naskładał. Znalazł się ten i ów, co był w Ameryce i teraz **przytwierdzał o tych bogactwach** [M 283];

– [...] Błachowa Mańka pojechała i już **w kapelusie tam paraduje**, to i jo potrafie.

– O, Matko Bosko! – żegna się przerażona matka. – Zebym miała umrzyć, to zodny bym wos nie puściła na te wode [M 159];

[...] jedynak Jaś **wywędrował do Ameryki na zarobek** [M 360].

Nieprzychylny stosunek do wyjeżdżających mają jednak zamożniejsi gospodarze, zatrudniający biedniejszych chłopów do pracy. Ci, którzy przekonali się, że w Ameryce można łatwo i szybko zarabiać duże pieniądze, nie chcą już pracować na mało wynagradzanej służbie:

Parobek się trafił dobry, bo z tych stron, **skąd tam jeszcze do Ameryki ludzie nie jeździli i nie spaskudzili się na duże zarobki** [M 234].

Emigranci przysyłają chłopom dolary (*dólary, dólarki*):

– Interes, widzicie, miałam i chodziłam piniodze odbierać... **Dólary...** [...] Dyc Wojciech, brat, my przysłali. Pisałam i my przysłali [...].

Rękami się cieszyła i rozkładała i gębą całą ożywioną, rumianą.

– Dobry brat z tego Wojciecha i jesce obiecujno przysłać, bo jem niepotrzebne. To mom **dólarki** nowiuśkie, gładziutkie. O, tu, w zonadrzu, Józefie! hy-hy-hy! [M 281].

Przez kilka lat w Stanach Zjednoczonych przebywał ojciec Jasia Kunefała. Wyjechał, by podreperować domowy budżet, jednak wrócił z niewielkimi oszczędnościami, które wystarczyły jedynie na zakup starej i schorowanej klaczy. W czasie jego nieobecności na ziemiach polskich toczyła się wojna, żona i dzieci żyli w niedostatku, cierpieli głód i musieli ciężko pracować. Jego nieefektywny pobyt za granicą jest przez rodzinę sprowadzany do beztroskiej zabawy (por. *bawić się, hulać, lumpować po świecie*), podczas której mężczyzna nauczył się kilku amerykańskich słów. Powieść S. Piętaka obala zatem stereotyp Ameryki jako kraju dobrobytu, w którym można się szybko dorobić. Kładzie natomiast nacisk na złą sytuację bytową pozostawionej na wsi rodziny, por.:

Przyjdą, na nogach od stołu po piec zatoczą się i: **b o n e s i t, g a d e m, k a k - s o k i e r, s a n o b o b y ć** – po amerykańsku, jak to umieją. **Tyle przywieźli z Ameryki.** Za co mam ich kochać? My bez kapki mleka, bez jedzenia, jak głodne psy włączyliśmy się z Krzysiem w czasie wojny i szukaliśmy chleba, a oni w najlepsze **lumpowali po świecie!** [P 28];

Gospodarstwo było w takiej rozsypce, wy: dzieci i matka – wszyscyście byli przeciw mnie, że to **nic nie przywozłem z Ameryki** [P 69];

– Gdy wy byłyśta małe, jesce przed urodzeniem Helki, wyjechał do Ameryki. Był tam prawie dziesięć lot – pamiętos nojlepi, ile myśmy sie tu w casie wojny namęcyl. Łyzki strowy przecie casem nie było i cały dzień, a on tam **huloł, bawił sie!** [P 115].

Nie po myśli w Stanach Zjednoczonych układają się również losy jednego z bohaterów *Drogi przez wieś*. Wbrew idealistycznym wyobrażeniom nie ma pracy, utrzymuje się z państwowych świadczeń i jest coraz bardziej nieszczęśliwy, o czym informuje w listach do ojca:

Szły lata. I szły listy przez te wielkie morza. Zrazu listy z dobrą wieścią, a później... **Później listy były coraz krótsze, coraz smutniejsze. Nie ma roboty. Nie ma z czego żyć. Bezrobotny na rządowym garnuszku.** Szpital. Dłgie miesiące w szpitalu... [B 94].

Czytelnicy opowiadań poznają uczucia pozostawionych rodziców – samotność, tęsknotę, lęk o życie dzieci. To kolejny negatywny aspekt emigracji, ukazany przez twórców, por.:

Odkąd ich jednak Jaś wywędrował do Ameryki na zarobek, **we dwoje – sieroty – siedzieli na tym odludziu. Markotno było i żalobliwie**. Ino listy od kochanego synusia rozjaśniały ich **samotność** [M 361];

Kiedy drugi raz wyprawiał się we świat, wtedy ojciec starowina nie wyszedł na pożegnanie dalej poza próg [...], oparł się o pagoty i patrzył długo za tym śladem kochanego dziecka, co poszło znowu tułać się między obcymi. Daleko teraz idzie, za wielkie morza. **Chyba się go już nie zobaczy na oczy** [B 93–94].

3. PODSUMOWANIE

W zebranych materiale badawczym autoidentyfikacja społeczności wiejskich odbywa się na podstawie kryteriów wskazywanych przez badaczy kultury i języka wsi. Za *swoich* uznawane są osoby tworzące podstawową grupę społeczną – rodzinę, w wąskim rozumieniu obejmującą małżonków i ich dzieci do czasu, gdy same nie założą własnej rodziny i nie zamieszkają *na swoim*. Wielokierunkowa kategoria *swój – obcy* na kolejnych poziomach zatacza coraz szersze kręgi i w zależności od perspektywy do *swoich* włączani są: rodowici mieszkańcy danej wsi, posługujący się takim samym kodem językowym i praktykujący te same zwyczaje; wszyscy chłopi, przeciwstawiani innym warstwom społecznym i środowisku miejskiemu; katolicy, zestawiani z innowiercami. Z opowieści magicznych wywodzą się natomiast wyobrażenia *innych* jako osób o nadnaturalnych cechach czy nieludzkim pochodzeniu. Z punktu widzenia jednostki *obce* wydaje się też wszystko to, co inne – nieznanne, nowe. Utrwalony w tekstach obraz społeczności wiejskiej współtworzy opozycja *swój – obcy*, przybierająca różne postaci: *własny – cudzy, blisko – daleko, rodzimy – napływowy, znany – nieznanny, chłopski – miejski, chłopski – pański, przywiązany do tradycji – zrywający z tradycją, mówiący po naszymu – mówiący inaczej, ludzki – nieludzki*.

Ukazane w tekstach wyobrażenia bohaterów literackich o innych nacjach nie bazują na stereotypach, lecz opierają się na rzeczywistych doświadczeniach chłopów stykających się z obcokrajowcami głównie podczas akcji zbrojnych, toteż Rosjanie, Niemcy, Austriacy i w mniejszym stopniu Turcy zostali przedstawieni w tekstach głównie w kontekstach militarnych. Rosjanie i Ukraińcy są nieprzychylni Polakom, również chłopom, brutalnie się z nimi obchodzą, niszczą ich mienie, co znajduje potwierdzenie w relacjach historycznych. Na Niemcach spoczywa odpowiedzialność za wojny, natomiast obywateli Austro-Węgier ludność wiejska poznała podczas bitew rozgrywających się pod Sandomierzem i Opatowem.

W kontekście kulturowym ukazywani są Żydzi i Turcy jako wyznawcy innej religii. Spośród wszystkich grup etnicznych i religijnych materiał wyekscerpowany z analizowanych utworów literackich najbogatszy jest w przypadku Żydów. Postaci ze świata przedstawionego dostrzegają różnice w zakresie religii, obyczajów, wyglądu, mentalności i aktywności zawodowej. Najmniej konotacji dotyczy jednak wiary. W przeciwieństwie do materiałów gwarowych teksty nie przekazują w zasadzie żadnych informacji odnośnie do żydowskich czy muzułmańskich praktyk religijnych. Nie utrwalają też typowej dla kultury ludowej niechęci do narodu wybranego motywowanej ukrzyżowaniem Chrystusa. Niewiele dowiadujemy się z nich o żydowskiej kulturze (oprócz szczątkowej informacji o macy), prawosławiu (poza reprezentującymi je osobami popa i cara) czy tureckim władcy, żyjącym w sposób przeczący obyczajom i regułom chrześcijańskim (por. *sultański harem*).

Twórcy odmalowali społeczny pejzaż świętokrzyskich i podkarpackich miasteczek, których nieodłączną częścią przed II wojną światową byli Żydzi. Chłopi i Żydzi dobrze się znają, choćby z widzenia, ale wchodzą ze sobą wyłącznie w interakcje służbowe. Bohaterowie utworów literackich nie darzą Żydów niechęcią czy tym bardziej nienawiścią, choć w ich świadomości zakorzenione są stereotypy moźjeszowych wyznawców jako osób chciwych, fałszywych, bogacących się za wszelką cenę, również na biedzie innych. Przedstawiciele narodu wybranego ukazani w tekstach prowadzą karczmy, ostrożnie można zatem połączyć utwory literackie z etnograficznymi przekazami ludowymi na temat rzekomego rozpijania chłopów przez Żydów. Zgodnie ze stereotypem – „po żydowsku” – traktują konie.

Z jednej strony teksty utrwalają tylko niektóre cechy charakterystyczne wyglądu Żydów – nieestetyczny ubiór, męskie, czarne płaszcze, pejsy, garb, jednak nie konotuje on związku z siłami demonicznymi, na który zwracała uwagę E. Banasiewicz-Ossowska (2007: 111). Z drugiej strony pomijają wiele innych, dobrze poświadczonych w przekazach gwarowych, jak choćby rudy kolor włosów, charakterystyczny nos czy nakrycia głowy. *Młodość Jasia Kunefala* zamiast stereotypowego chytrego spojrzenia eksponuje ciemne oczy żydowskiego młodzieńca, stanowiące o jego ponadprzeciętnej urodzie.

Różnorodność etniczną międzywojennej polskiej wsi i niewielkich miast z dorzecza Wisły i Sanu oddali wszyscy omawiani twórcy. *Droga przez wieś* utrwała stereotypowe cechy Żydów – chciwość, lichwiarstwo i bogacenie się za wszelką cenę, również na biedzie chłopów. *Młodość Jasia Kunefala* dodaje skłonność do oszukiwania i niezważanie na innych ludzi w podejmowaniu decyzji finansowych, a także wychowywanie dzieci od najmłodszych lat w poczuciu wartości pieniądza (por. zabawa żydowskich chłopców w *pieniądze* [P 55]). Wizerunek Żyda w *Opowiadaniach* S. Młodożeńca wydaje się neutralny – pisarz przedstawił jedynie praktyczne strony chłopsko-żydowskiej koegzystencji. Próżno szukać w jego utworach potocznych metafor, ustabilizowanych porównań czy kolokacji, które utrwałyby negatywne treści stereotypu Żydów.

W wyniku przemian społecznych i gospodarczych hermetyczne społeczeństwo chłopskie otworzyło się na nowości. Kiedy chłopi nie są w stanie utrzymać się z gospodarstwa, przechodzą na służbę, szukają nowych możliwości zarabiania pieniędzy, emigrują. Życie w mieście bądź Stanach Zjednoczonych okazuje się jednak równie trudne jak na wsi, zarobki nie zawsze spełniają oczekiwania, a wyjazdowi jednej osoby towarzyszy cierpienie całej rodziny. Ukazany w tekstach stereotyp Ameryki z jednej strony zgodny jest z wizerunkiem wyłaniającym się z języka i autentycznych wypowiedzi notowanych przez dialektologów, a z drugiej łamany poprzez realistyczne przedstawienia niepomysłnych zdarzeń podczas pobytu na emigracji i po powrocie z niej. Młode pokolenie częściej zdobywa wykształcenie i marzy o dostatnim życiu w mieście. Dążenie do awansu społecznego jest ważnym motywem *Młodości Jasia Kunefala* i przyświeca wielu jej bohaterom, reprezentującym różne pokolenia. Zarówno miasto, jak i Stany Zjednoczone terytorialnie i kulturowo pozostają obce wobec społeczności wiejskiej, zasadniczo stanowią jednak przedmiot pożądania, ponieważ wiążą się z typem kultury ocenianym jako bardziej prestiżowy niż własny.

Ukazane w tekście nierówności społeczne dzielą polskie społeczeństwo na biednych, pokrzywdzonych, niesprawiedliwie traktowanych chłopów i wyżej sytuowane warstwy społeczne. Chłopi zdają sobie jednak sprawę nie tylko ze swojej niskiej pozycji, ale też z ważnej roli, jaką odgrywają dla ogółu społeczeństwa, i tym bardziej czują się niesłusznie spychani na margines przez warstwy uprzywilejowane. Dostrzegana niesprawiedliwość

popycha ich do organizowania strajków i zniechęca do udziału w akcjach zbrojnych. Ukazywanie polskiego społeczeństwa z perspektywy marginalizowanej, choć najliczniejszej, warstwy, to jedno z zadań realizowanych przez pisarzy chłopskich związanych z ruchem ludowym.

Najczęstszą strategią nazewniczą w językowym i tekstowym obrazie *swoich* i *obcych* jest używanie zaimków wskazujących i przymiotników. W zebranych materiale występują nieoficjalne antroponimy nazywające mieszkańców innych wsi, ale też okazjonalizmy, których znaczenie pomaga rozpoznać szerszy kontekst językowo-sytuacyjny. Z materiału wyekscerpowano ponadto nazwania różnych grup społecznych, odmiennych od najbliższego otoczenia mówiącego (napływowych mieszkańców wsi, mieszczan i ziemiaństwa). Zwracali na nie uwagę również badacze gwary i kultury wiejskiej.

IX.

SYSTEM AKSJOLOGICZNY (WYBRANE ZAGADNIENIA)

1. ETOS CHŁOPISKI W UJĘCIU SOCJOLOGICZNYM I ETNOLINGWISTYCZNYM

System aksjologiczny określonej grupy społecznej inaczej nazywany jest w literaturze etosem³⁷. Składają się na niego wartości uznane i realizowane przez członków danej zbiorowości, umożliwiające odróżnienie jej od innych grup (Chrobak 1992: 20). T. Chrobak w obrębie etosu wyróżnia wartości fundamentalne, których realizowanie jest powinnością wszystkich członków danej grupy społecznej, wartości towarzyszące, obowiązujące w sposób hipotetyczny, niewymagający bezwzględnej realizacji, oraz niezależne od poprzednich typów wartości moralne (Chrobak 1992: 32–33).

Badacze kultury wiejskiej są zgodni, że tradycyjny chłopski system aksjologiczny opierał się na fundamentach, takich jak ziemia, praca, rodzina^{38, 39} i religijność (Thomas, Znaniecki 1976; Styk 1986, 1992, 1993; Krawczyk 1988; Chrobak 1992; Bukraba-Rylska 2008; Pelcowa 2008a, 2008b, 2015b i in.). W niektórych opracowaniach wśród wartości budujących chłopski etos badacze wymieniają: lokalność (Chrobak 1998; Styk 1993, 1999), solidarność (Thomas, Znaniecki 1976; Styk 1990, 1993; Pelcowa 2015b: 155), jedność w gromadzie i zgodę (Krawczyk 1988: 27), praktyki związane ze stosunkiem do obcych (Chrobak 1998), tradycję (Styk 1992, 1993; Chrobak 1998), przeszłość (Krawczyk 1988; Pelcowa 2007a, 2015b), skromność, pokorę, uczciwość, gościnność, umiejętność zachowania się w określonych miejscach i sytuacjach, szacunek dla osób starszych (Pelcowa 2015b: 155), sprawiedliwość i równość (Chrobak 1992: 65) czy patriotyzm (Styk 1993: 86–88). System wartości zmienia się jednak wraz z otaczającym światem. Współcześnie wiele postaw tradycyjnie kojarzonych z kulturą wiejską uległo przeobrażeniom, inne zmiany postępują⁴⁰.

³⁷ Szczegółowy stan badań na temat pojęcia etosu do roku 1992 zawiera książka T. Chrobaka (1992). Z kolei najważniejsze koncepcje, które wywarły wpływ na sposób postrzegania i badania wartości w polskiej kulturze ludowej, przedstawia J. Styk (1993: 9–13).

³⁸ W niniejszej publikacji rodzinie został poświęcony cały rozdział VII.

³⁹ J. Styk pisze o nich jako o nierozdzielnej triadzie wartości, którym podporządkowane były wszystkie inne (Styk 1986: 157).

⁴⁰ Uwagę zwracają na to m.in. badacze: J. Chałasiński (1938), J. Chałasiński i E. Jagiełło-Łysiowa (1967), Z. Narecki (1986), J. Styk (1986, 1992, 1993), A. Krawczyk (1988), K. Górlach i S. Seręga (1991), M. Halamska (1991), I. Bukraba-Rylska (2002, 2008). O przemianach językowo-kulturowych wsi traktuje obszerna literatura językoznawcza. Dotychczas zagadnienie to omówili m.in.: M. Kucala

1.1. ZIEMIA

Różni badacze wskazują, że w etosie chłopskim, podobnie jak w każdym innym agrocentrycznym systemie społeczno-kulturowym (por. Styk 1986: 157), fundamentalnymi wartościami są ziemia i łącząca się z nią praca na roli. Obie stanowią podstawę poczucia wartości chłopa (por. Chałasiński 1938: 42; Chrobak 1992: 38). Co istotne, ziemia należy jednocześnie do sfery *sacrum* i *profanum*. H. Pelcowa podkreśla, że przestrzeń otaczająca człowieka, w tym przestrzeń gospodarstwa rolnego „jako określony obszar i źródło utrzymania rodziny stanowi wartość instrumentalną, ale staje się świętością jako ziemia-matka rodzicielka” (Pelcowa 2015b: 156).

W kulturach najstarszych ziemia zawsze ujmowana jest w opozycji do nieba, z którym tworzy dwubiegunową całość. W tradycji judeochrześcijańskiej współtworzy z niebem wszechświat. Wedle mitu kosmogonicznego został z niej ulepiony człowiek. Z woli Boga ziemia rodzi rośliny i zwierzęta, przyjmuje ludzkie ciało po śmierci. Łączona jest zatem z pierwiastkiem żeńskim i macierzyństwem. Jak każda matka wymaga szacunku i czci, jest też gwarantem ładu moralnego – bywa wzywana na świadka podczas składania przysięg, reaguje na nieprawość i może wymierzać sprawiedliwość. Ucałowanie ziemi jest formą pożegnania domu, pokuty i podziękowania. Dla chłopskich emigrantów woreczek z ojczyzną stanowił gwarancję zachowania więzi z ojcowizną. Szczególną relację człowieka z ziemią ustanawia praca na roli (Bartmiński, Niewiadomski 1999: 17–25; por. Forstner 1990: 79–80; Styk 1993: 18–19, 38–40; Bartmiński 2009: 197; Pelcowa 2018: 313).

W. Thomas i F. Znanięcki podkreślają, że zasadniczo ziemia stanowi własność rodziny, a dana jednostka zarządza nią tylko tymczasowo. Najważniejsze, aby robiła to właściwie. Zazwyczaj wszyscy członkowie rodziny zawierają związki małżeńskie i mają dzieci, a gospodarstwo rolne przechodzi z pokolenia na pokolenie (Thomas, Znanięcki 1976: 144). Na trwałość jako podstawowy aspekt wartościowania ziemi przez chłopa wskazuje również J. Styk:

W przeciwieństwie do jednostek, rodzin i pokoleń, ona jedna trwa wiecznie. Wiecznotrwałość ziemi jest traktowana przez chłopa na sposób pragmatyczny. Przede wszystkim jest to grunt posiadany i uprawiany przezeń i jego rodzinę w przeszłości, teraźniejszości i przyszłości (Styk 1993: 19).

Ze względu na walory użytkowe przestrzeń należąca do gospodarstwa rolnego uznawano za lepszą lub gorszą. Do rangi najważniejszego miejsca urastały grunty, czyli pola uprawne. Nie godziło się po nich stąpać, by nie zniszczyć upraw, pluć na nie i w jakikolwiek inny sposób je znieważać. Niżej w hierarchii sytuowano łąki, które dostarczały paszy dla zwierząt i ziół leczniczych (Krawczyk 1988: 26).

Ziemia stanowi wartość społeczno-prestiżową – „stan posiadania ziemi [...] dawał podstawę władzy, poważaniu i autorytetowi, był także czynnikiem wewnętrznie stratyfikującym wieś” (Styk 1986: 156). Według majątku kojarzono małżeństwa, kreowano

---

(1960), A. Wilkoń (1979), H. Kurek (1987, 1988a, 1988b, 1994, 1995, 1998, 2003, 2004, 2006, 2010, 2014, 2017, 2018a, 2018b, 2018c, 2019b i in.), J. Kaś (1988, 1994a, 2001), K. Ożóg (1998), H. Pelcowa (1998, 1999, 2001a, 2002, 2006c, 2008b, 2012, 2014, 2015a, 2015b, 2016, 2017, 2019), J. Kaś i H. Kurek (2001), R. Kucharzyk (2001, 2002, 2003, 2012), S. Cygan (2002a, 2009b, 2011), J. Warchała (2003), J. Sierociuk (2007, 2012), K. Sikora (2010), A. Piechnik (2009c, 2016), A. Piechnik-Dębiec (2011b), T. Kurdyła (2016), T. Jelonek (2017, 2018), I. Gumowska-Grochot (2018).

lokalne autorytety i tworzone systemy kontroli społecznej. Rodzina nieposiadająca ziemi nie odgrywała żadnej znaczącej roli w zbiorowości. Młodzi chłopcy i dziewczęta nie byli brani pod uwagę w kwestii małżeństwa, zwłaszcza przez majątniejszych gospodarzy, często rozpraszali się po kraju lub wyjeżdżali za granicę (Thomas, Znaniecki 1976: 146–147). J. Styk dodaje, że społeczno-prestiżowa i stratyfikacyjna funkcja ziemi polegała nie tylko na hierarchizowaniu *swoich* według stanu posiadania i sposobu prowadzenia gospodarstwa, ale też na sposobie widzenia przedstawicieli innych klas, warstw i zawodów.

Z ziemią jako podstawowym składnikiem chłopskiej wizji świata łączy się poczucie solidarności ze wszystkimi, choć w różnym stopniu, istotami żywymi. Zwierzęta, zwłaszcza domowe, są bliskie człowiekowi i tworzą z jego rodziną swego rodzaju wspólnotę emocjonalną. Jak pisze J. Styk: „To poczucie solidarności z własną «chudobą» było nieraz silniejsze od więzi z innymi ludźmi” (Styk 1993: 19). Wraz z ziemią inwentarz i zagroda jako składniki gospodarstwa rolnego pełniły funkcję społeczno-prestiżową (Styk 1993: 41).

1.2. PRACA

Obok ziemi fundamentalną wartością w etosie chłopskim, a przy tym niekwestionowanym od wieków podstawowym obowiązkiem moralnym, jest praca w gospodarstwie. Zapewnia utrzymanie wszystkim członkom rodziny i każdemu z nich daje zatrudnienie, a tym samym poczucie bezpieczeństwa (por. Markowska 1976: 8; Styk 1986: 156, 1992: 11, 1993: 26; Chrobak 1998: 31–37; Bukraba-Rylska 2008: 157 i in.). Tradycyjna praca na wsi cechowała się sezonowością i w dużej mierze zależała od czynników atmosferycznych (Styk 1986: 159; por. Chrobak 1998: 38). Ponadto charakteryzowała się nienormowanym czasem, który przekładał się na stałą gotowość i dyspozycyjność względem gospodarstwa wszystkich członków rodziny (Styk 1986: 159). Organizacja pracy opierała się na zasadzie wzajemnej pomocy krewnych i powinowatych (Zadrożyńska 1983: 113). Pracą zarządzał chłop jako głowa rodziny, a pomagała mu w tym żona. Za pracę na ziemi krewnym nie przysługiwało żadne wynagrodzenie, z drugiej jednak strony trwała lub czasowa niezdolność do pracy nie uszczuplała nikomu praw, gwarantujących utrzymanie z rodzinnego gospodarstwa (Thomas, Znaniecki 1976: 144). Wszystko to pociągało za sobą konieczność kształtowania od najmłodszych lat takich cech osobowych, jak: pracowitość, solidność, dbałość, systematyczność, zaradność czy rzetelność. Praca wykonywana nieumiejętnie lub niechętnie stawała się powodem napiętnowania, a bezczynność i czas wolny traktowano jako moralnie naganne (Styk 1986: 159–160; por. Krawczyk 1988: 26; Styk 1993: 26 Pelcowa 2015b: 157; Gumowska-Grochot 2018: 296).

W tradycyjnej społeczności wiejskiej praca „miała coś z charakteru sakralnego” (Styk 1993: 26). Była pojmowana nie tylko jako „święty obowiązek, zaczynany rano i kończony późnym wieczorem, ale także swoisty rodzaj błogosławieństwa i pomocy bożej dla tych, którzy pracują” (Pelcowa 2015b: 156) oraz sam dar boży (Pelcowa 2015b: 159; por. Styk 1986: 156; Pelcowa 2018: 309). Z jednej strony z sakralnym wymiarem prac polowych wiąże się nakładający się na nie kalendarz świąt kościelnych (por. Krawczyk 1988: 26), z drugiej jednak strony mamy do czynienia z konsekwentnym rozdzielaniem czasu zwyczajnego (dnia powszedniego) i czasu świątecznego, przeznaczonego na odpoczynek, refleksję i świętowanie (por. Zadrożyńska 1983: 203; Pelcowa 2018: 310, 313–315). Jako święty postrzegano jednak nie tylko czas świąteczny, również okres od wschodu do

zachodu słońca przez pracujących na polu traktowany był jako świętość – tzw. miara boża (Brzozowska-Krajka 1994: 18; por. Pelcowa 2015b: 160). Sakralny wymiar pracy przekładał się na codzienne i odświeżające rytuały – święcenie płodów rolnych, całowanie i żegnanie chleba, rozpoczynanie koszenia od całowania pierwszego kłosa czy znaku krzyża świętego (por. Stomma 1986: 223; Mazurkiewicz 1989: 7–28; Kurek 2003: 40–48; Pelcowa 2015b: 162, 2018: 316–318).

Zdaniem J. Styka na zachwianie sakralnym wymiarem pracy współcześnie wpłynęło stosowanie coraz doskonalszych narzędzi rolniczych. Początkowo mechanizacja pracy budziła na wsi opory, postrzegano ją jako profanację ziemi, a ponadto w odczuciu chłopów nowoczesne maszyny i narzędzia rolnicze stosowali ci, którym „nie chciało się robić”, co z góry oceniano jako moralnie złe i naganne społecznie (Styk 1993: 26–27).

Tradycyjna kultura chłopska była związana z pracą fizyczną. Główny obowiązek dorosłej osoby na wsi stanowiła praca w gospodarstwie domowym i rolnym. Ci, którzy nie mieli wystarczająco dużo własnej ziemi, by utrzymać rodzinę, zatrudniali się do pracy we dworach lub u bogatszych chłopów. Na wsiach mieszkali też różnego typu fachowcy, np. bednarze, cieśle, młynarze, którzy cieszyli się powszechnym poważaniem, gdyż swoją pracą ułatwiali funkcjonowanie całej gromadzie. Aktywność kobiet ograniczała się do przestrzeni domowej. Niekiedy funkcje społeczne pełniły najstarsze kobiety – znachorki, akuszerki, rajfurki czy swatki (Tryfan 1977: 56).

Mieszkańcy wsi często negowali sens pracy umysłowej. Praca fizyczna – na roli, w warsztacie rzemieślniczym czy w fabryce – była zrozumiała i bliska, odbierano ją jako konkretne działanie, przynoszące wymierne efekty. Z kolei praca umysłowa, niezwiązana ze światem chłopskim, należała do innej – miejskiej, „pańskiej” – kultury. Wykonujące ją osoby traktowano z rezerwą i nie darzono zaufaniem (Styk 1986: 160).

1.3. RELIGIA

Religijność należy do fundamentalnych składników językowo-kulturowego obrazu społeczności wiejskiej (por. Kurek 2003: 47; Pelcowa 2006b: 191). O kulturze religijnej polskiej wsi traktują w szczególności prace socjologów W. Thomasa i F. Znanieckiego (1976) oraz W. Piwowarskiego (1978), a także etnologów: S. Czarnowskiego (1938), L. Stommy (1986) czy R. Tomickiego (1981). Jak zauważa M. Rak (2015: 143), wiele opracowań z zakresu etnologii dotyczy słowiańskich wierzeń przedchrześcijańskich (Moszyński 1934; Krzyżanowski 1977), inne z kolei opisują religijność wiejską jako połączenie katolicyzmu z dawniejszymi wierzeniami (Zowczak 2000).

Zdaniem S. Czarnowskiego kultury religijnej danej zbiorowości nie można utożsamiać z wyznawaną przez nią religią. Każda grupa społeczna przekształca bowiem religię „na swój użytek, według swego wzoru” (Czarnowski 1938: 152). Badacz proponuje zatem, aby mówić o kulturze religijnej ludu wiejskiego. W warunkach polskich zwykle łączy ona doktrynę chrześcijańską ze światopoglądem ludowym.

S. Czarnowski, ale też K. Moszyński (1934) czy R. Tomicki (1981), jako podstawę ludowej wizji świata przyjmują głęboki związek człowieka ze wszechświatem, rozpościerający się na wszystkie sfery życia. Ludzie modlili się do słońca, księżyca, ognia, gwiazd czy tęczy. Poprzez różnorodne praktyki obrzędowe (np. palenie ognia w określonych dniach,

malowanie jaj) pomagali zwyciężać słońcu nad ciemnością. Obowiązywał powszechny zakaz znieważania ziemi matki (Bartmiński 1988a: 99).

Postacie biblijne (Bóg, Jezus, Maryja, święci) w kulturze ludowej włączane są w najbliższą rzeczywistość. Świadczą o tym ludowe opowieści apokryficzne, w których zdarzenia znane z Pisma Świętego (np. modlitwa w Ogrójcu, ucieczka Świętej Rodziny przed Herodem) rozgrywają się w scenerii typowej dla polskiej wsi – w pobliskim lesie czy nad znajomą rzeką (Niedźwiedź 2006: 240).

Sfera *sacrum* w nierozzerwalny sposób wiąże się na wsi z pracą na roli. Ich zależność oddają gwarowe frazeologizmy, takie jak *Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje* czy *Módl się i pracuj, a garb Ci sam wyrośnie*. Większość najważniejszych prac gospodarskich, np. siew, orkę, koszenie zboża, rozpoczyna znak krzyża świętego. Zgodnie z dekalogiem pracę wykonuje się w dni powszednie, nigdy w czasie sakralnym, czyli w niedzielę i święta. Jeśli ktoś tego nie przestrzega, powinien liczyć się z klęską nieurodzaju (Kurek 2003: 47–48).

S. Czarnowski (1938: 155) i S. Stomma (1986: 241) podkreślają społeczny wymiar religii na wsi. Przestrzeganie ustalonych praktyk religijnych jest obowiązkowe i pełni w zbiorowości różne funkcje. Ma oczywiście wymiar duchowy, jednak staje się też czynnikiem integrującym i pozwala odróżniać obcych od członków własnego, czyli bezpiecznego, kręgu (Stomma 1986: 241). Wymiar społeczny przypisywany jest również grzechowi – głównemu kryterium etycznemu. Tradycyjny lud wiejski rozumie go jako „złamanie reguł solidarności z przyrodą albo Bogiem”, co w konsekwencji może prowadzić do negatywnych skutków dla większej grupy (Tomicki 1981: 52).

S. Czarnowski reprezentuje pogląd, że religijność ludowa jest uboga doktrynalnie. Uważa, że chłopci znają na pamięć kilkanaście pieśni religijnych, ale prawie w ogóle nie czytają Pisma Świętego. Modlą się jedynie poprzez odmawianie pacierza, moralność zaś uzasadniana jest przez nich przede wszystkim tradycją (*tak postępowali ojcowie*; Mariański 1983: 244). W praktykach religijnych badacz dostrzega natomiast – co później podkreśla również L. Stomma – swoistą wrażliwość, tzw. sensualizm religijny. Szczególnie mocno przejawia się on w kulcie świętych obrazów, przypisywaniu im takiej mocy, jaką według wierzeń mają przedstawione na nich postaci. S. Czarnowski pisze:

[...] dla ludu naszego [wizerunki postaci świętych – przyp. M.M.] są czymś więcej, niż wizerunkami. Są symbolami w znaczeniu najbardziej dosłownym, tj. przedmiotami mającymi udział w naturze wyobrażonej postaci i postać tę streszczającymi (Czarnowski 1938: 171).

Przykładowo, gdy nie spełniły się prośby zanoszone do świętego, jego wizerunek karano – bito czy odwracano (Niedźwiedź 2006: 241).

Cechy charakterystyczne tradycyjnej ludowości wiejskiej skrótkowo przedstawia W. Piwowski:

- a) głębokie i emocjonalne przywiązanie do „wiary ojców”,
- b) brak podbudowy intelektualnej i refleksji nad doktryną religijną,
- c) swoista moralność, w której akcentuje się bardziej gorliwość obrzędową i obyczajowość praktyczną niż ideały ewangeliczne,
- d) rytualizm przejawiający się w masowym uczestnictwie w praktykach religijnych,
- e) silna więź z parafią jako wspólnotą lokalną (Piwowski 1978: 6).

2. ETOS CHŁOPIŃSKI W ŚWIETLE PROZY STYLIZOWANEJ NA LUDOWOŚĆ

2.1. ZIEMIA

2.1.1. MATERIALNA WARTOŚĆ ZIEMI

Wiele wątków analizowanych utworów literackich porusza kwestię więzi łączących chłopów z posiadaną ziemią. Tematyka pierwszego opowiadania tomu *Droga przez wieś* koncentruje się wokół nowego podziału gruntów (utworzenia tzw. kolonii). Celem jest uporządkowanie wsi i połączenie w całość małych kawałków ziemi, porzucanych po rozległym terenie, należących do poszczególnych gospodarzy. Chłop, który do tej pory miał kilka niewielkich arealów, w zamian za nie otrzyma jeden duży, który wielkością i jakością będzie odpowiadał sumie uprzednio posiadanych. Niemal każdy z bohaterów zabiega o to, by otrzymać jak najlepsze i największe pole. Dochodzi do prób przekupienia geodety, a nawet do bójek pomiędzy sąsiadami niezadowolonymi z decyzji mierniczego, por.:

- Roz kozie śmierć! **Trza już skóńcyc z temy poskamy na trzy wiorstwy!**
- Wyke my spasy chwałeccoki! **W koleniji wszycko by sie miało na oku!** [...]
- Teraz bedzie roj dopiro!
- Kolenije! Kolenije! [...]

Teraz dopiero poznały pola, co są warte. Nigdy nie były w takiej cenie, jak w tym to właśnie czasie. **Howatki, piachy, kamienice, zozgi i gliny jadowite urastały teraz w oczach ich włodarzy na gleby najpierwsze, rodne i jedyne:** tak to wykluły się na jawę chytre spekulacje i tamte myśli tajemnie obdumane. Aha, **najgorszemu poletku musowo trza dać górniejszą klasę, żeby w nowym dziale za gorsze dostać lepsze** – podług dzisiejszego klasowania, co ma ómetrze do wykroju posłużyć [...].

– Co, góra? Ogórki można na ni sadzić – wychwalał Kulawy Paweł swój okrutny cupeł, gdzie ani wyjechać, ani się wygramolić. – Za pirso klasę stanie.

– Pioch, jaki ón ta pioch! A zyto na niem sie bui, ze Wielgi Franek może sie w niem schować – piał cienko Józek Partyka nad łanem szczerego piasku [...].

Za jakiś czas przyjechał ómetra. Wymierzył po swojemu, co ta kto miał tej obrady [...].

Wszyscy jak jeden zaczęli się uganiać na wprzódk, żeby temu słonku dogodzić, przypochebić się, zwrócić na siebie uwagę. Żeby zaskrobić jego łaski, ująć poczęstunkiem przy jakiejś okazji. Żeby ino znaleźć drogę do jego myśli i żeby ta myśl samym dobrem obrodziła [...].

Jakże! **Przecie tu idzie o chleb dla siebie i dziecek, to nie trza se żalować fatygi i nawet by się byczka albo źrebice odżałowało,** gdyby pan nizjer ino zechciał [...].

Cierpiało panosko wtrzymale, goniło lizybozków, podszepty i wyciągnięte z setkami ręce, aż mu się zmierzyły te wszystkie podkopy. Wziął i uciekł z robotą kajś pod Radom [...]. Ścigali go tam kolejami ci i tamci [...].

Burza pieroniasta niczym jest wobec tego, co się wydarzyło w dniu, kiedy ómetra zjechał na Ocinek, żeby nowe działki obznaczyć. Chyba na połowę ocińskiego narodu spadł grom z tego papieru, gdzie między gęstymi kartkami siedziała dola i niedola [...]. **Niedola wyszła naprzeciw ómetrze z okrutną kłątwą, urąganiem, furią i pięściami:**

- **Zebyś zdech, zorazo, jak pies pod płotem!**

- **Zebyś z łańcuchamy lotoł po śmierci po moich polach!**
- **Tyleś wódki ze mną wychło!**
- **A ziareś moje masło i syrki na śmietanie!**
- **Obiecycwoleś, Judosie, a doleś komu insemu! [...]**

Więś rozdzielila się na dwie partie wrogie i wilkiem na siebie poglądujące. Szczęśliwcy wyglądali końca i pisali coraz do urzędów, żeby nowiznę zaraz zatwierdziły. A znowuż skrzywdzone oporniki utykały gdzie potrza, jeździły i skamlały, pisały swoje zażalenia i sprzeciwy, prosiły o poprawki. Sądny dzień nastał na Ocinku. **Cicha, dobrotliwa więś przemienila się w kotłowisko klótni, przekleństw i gniewów nie wybaczonych** [B 8–13].

Opowiadanie eksponuje przede wszystkim finansowo-gospodarczą wartość ziemi. Urodzajna, żyzna gleba i pola znajdujące się na płasko ukształtowanym terenie dają gwarancję zebrania bogatego plonu przy stosunkowo niewielkim nakładzie pracy. Przedmioty materialne lub pieniądze wręczane geodecie stanowią inwestycję w lepszą, bezpieczniejszą przyszłość. Żaden z bohaterów opowiadania nie żałuje kawałka pola z przyczyn innych niż finansowe, np. z powodu utraconej ojcowizny.

Mieszkańców wsi cieszy urodzaj, nawet jeśli wiąże się z większą niż zazwyczaj pracą, ponieważ dostarcza środków do życia, por.:

Zboża i trawy **wyrośły bujnie na podziw i radość** mozołnym pracownikom. **Ino się oczy śmiały na widok bogactwa w źdźbłach, kłosach i korzeniach** [M 28];

Pietrkowa raz po raz odchodziła z dala, przesłaniała oczy ręką, oglądała stertę ze wszystkich stron.

– **Pietrze, Pietrze! Wysoko, ale i prościutko! To ci styrtka! – lubowała się.**

Rozglądała się po polach, czy ludzie patrzą, co się u nich dzieje. Patrzą – nie patrzą, ale stertka stoi i już. **Myślała się w niej sama radość, aż się jej ciepłutko koło serca robiło i rumieńce na twarz wystąpiły** [M 30].

W opowiadaniach S. Młodożeńca mieszkańców wsi Podlasie napawa dumą z powodu porastających ją łąk. Na żyznej glebie rosną najlepsze odmiany traw i roślin zielnych. Skoszone, pachnące siano podnoszone jest do rangi złota. Stanowi wartościowy pokarm dla koni i krów. Urodzajne łąki Podlasia przeciwstawiane są mniej wartościowym terenom sąsiednich wsi. Z jednej strony mamy w tekście pieszczotliwe określenia roślin (*koniczynka, wyczka, mateuszka, trawka*) i ich pozytywnie nacechowane epitety (*dobry, świeży, zdrowy*), z drugiej – zgrubienia (*trawsko, mokrzyśka, zielsko*), epitety (*grząski, jałowy, kwaśny, mdły, mokry, ostry, suchy, wybujaly, zły*) o negatywnym w tym kontekście charakterze. Dobra trawa jest atrakcyjna wizualnie (por. *kwiatem się przystroi*), wpływa na żyzność gleby, dobry smak i zapach siana. Z kolei czasownik *wyżerać* wskazuje na ogromne szkody, jakie czyni chwast *wilub*, por.:

Kajby były takie drugie łąki – jak w Podlasiu? W Zawodach były już mokre, grząskie – trawsko rosło wybujale, mdle i ostre. Międzyborskie były znowu **suche – i wilub co roku wyżerał całe szmaty łąk.**

W Podlasiu zaś w sam raz! **Koniczynka biała, czerwona, żółta, wyczka rozmaita, mateuszka – mieszały się z innymi trawami, zasycając żyzność, zapach i smak siana.**

– **Złoto – nie siano!** – chwaliły podlaskie chłopcy.

Dobre było siano i piękne się konie chowały jak nigdzie, nawet na słynnym Powiślu. Co chałupa – to i koń jak zwierz! [M 69];

I koń ci bryka, i krowa mleka da, bo jej ta tylko słomskim brzucha nie wypchasz, jak to gdzie indziej bywa [M 116];

Wyrosła trawa. Nie po pas, bo i na co? **Złe zielsko** ino w górę leci **na mokrzyskach – kwaśne, ostre i jałowe**.

Trawka dobra nad ziemią się przestrzeni, w miarę podrasta, nabiera soku i smaków. Tu i ówdzie **kwiatem się przystroi**: czerwonym, żółtym, białym i niebieskim, i jakim chcesz, a głównie to jest zielona, bo trawa, bo **świeża**, bo **zdrowa** [M 117].

Okazuje się, że dla mieszkańców Podgaja żyzne, łatwe w utrzymaniu łąki mają większą wartość od pól uprawnych. Choć na roli rosną zboża, które dostarczają słomy i ziarna, to jednak wymagają one od gospodarzy ciężkiej pracy (por. *natytłać się*) – kilkukrotnego orania i rozwożenia obornika. Tymczasem łąka rośnie sama, w czym pomagają jej warunki atmosferyczne. Od człowieka wymaga tylko niewielkiego nawożenia popiołem, dwukrotnego w ciągu roku koszenia i zgrabienia, w dodatku w okresach, które wyznaczają święta kościelne, por.:

Pole? – dobre. Takie pole jak w Podgaju? – bardzo dobre. Pszenica ci rośnie, jak się patrzy – i słoma, i ziarno.

Ale się ta nieźle kole tego pola natytłasz. Orzesz, człowieku, nie raz, nie jeden – i gnoju się nawłóczysz pod tę górę, bo trza, bo takie twoje chłopskie przykazanie z tym polem.

To ucieszysz za to oczy darmochoją, kiej se popatrzysz na łąkę. **Łąka! Nie orzesz, nie siejesz – a zbierasz. Samo ci rośnie**, nie wiadomo z czego bui się i rozrasta. **Popiolku czasem sypniesz – i już; deszczyk przeleci – i dość; rzeka z wiosny rozleje – i najlepiej**. Rośnie, korzeni się, pleni to zielone nasienie jak w ogródcu jakim, **ino kosę ostrą naszykuj, ino grabie jakie takie – i wszystko**.

Zwozisz se siano pachnące na święty Jan – raz, po Zielnej – dwa [...].

To se rośnie i cieszy się **słoneczka ciepłem**, to **deszcz ją napoi wilgocią**, to **wietrzyk popieści**.

To se rośnie i marzy, aż ludziom się o niej przypomni, **aż im święty Jan nie powie: czas!** [M 116–117].

Zielona równia nie tylko cieszy mieszkańców Podgaja i przynosi im pożytek, ale też stanowi dla nich formę odpoczynku. Brak łąki wydaje im się jedną z największych życiowych tragedii, jakie mogą spotkać człowieka, z utratą oka, ręki i nogi włącznie. Z tego względu żaden mężczyzna nie decyduje się po ślubie na opuszczenie Podgaja, por.:

A i oko pohula ci po tej zielonej równi, odetchniesz se na całą pierś i nasycisz się, jak byś sam tę trawę jadł.

To ci łąka – **radość i pożytek!**

Nie masz łąki – to nie wiesz. Toś biedny, człowieku, jak byś bez jednego czego był: bez ręki, czy nogi, czy oka, czy jak by ci tego wszystkiego po jednemu brakowało.

To i **jakiż z podgajskich chłopów wywędrował tam, gdzie nie ma łąk? Żaden** [M 116].

W świetle prozy stylizowanej na ludowość, podobnie jak w językowo-kulturowym obrazie wsi, stan posiadania ziemi determinuje społeczną pozycję rodziny, pełni funkcję

prestizową. Mężczyzna mający własne, dość duże i dobrze prosperujące gospodarstwo, dające utrzymanie rodzinie, określany jest mianami *gospodarz* (*gospodorz*), niekiedy z przydawką wskazującą na powierzchnię gospodarstwa. Sporadycznie występuje również apelatyw *włodarz*, por.:

Pasiocha sam, co dumny był **gospodarz** i co tam kto przy nim wiedział – a Felka słuchał [M 234];

– Oj, **gospodorzu, gospodorzu!** Jo na wasem miejscu, to bym zjod choć jako troske [M 152];

[...] **gospodarz na dziesięciu morgach** [M 40];

– Jezdem Michoł Wójcik, radny, **gospodorz na dziesięciu morgach** i jak ty śmis, Adom? [P 24];

– **Na dwunastu morgach**, piesko para, **gospodarz!** [M 78];

[...] najczęściej się zdarza, że nabyte kawałki nie przylegają, jakbyś chciał, do gospodarki, a nawet jak co – gdzieś na innym polu się znajdują.

To się kręci taki **włodarz** i wszędzie go widać [M 349].

Żonie gospodarza przysługuje tytuł *gospodyni*. Wraz z zawarciem małżeństwa z gospodarzem wzrasta status społeczny kobiety, por.:

Solcia była jucha – kobitka! **Gospodynią się stała**, to kto jej ta śmiał wypomnieć, że za głuchego poszła i narwańca [M 205];

– **Gospodyni**, co? – Podszedł do Anny i uśmiechnął się swobodnie. – Jesce młodzi, ho, ho! drugiego chłopca możecie na ten przykład zedrzeć [P 99].

Miarą powierzchni gospodarstw stosowaną przez S. Młodożeńca i W. Burka jest *morga*. Historycznie morga⁴¹ stanowiła obszar ziemi, jaki jedna osoba mogła w ciągu dnia skosić lub zaorać. W Królestwie Polskim, na obszarze, na którym znajdowała się ziemia sandomierska, 1 morga (określana jako *nowopolska*) wynosiła około 0,56 ha. Teksty nie pozwalają dokładnie ustalić, jakie powierzchnie gospodarstw mieszkańcy podsandomierskich wsi postrzegali jako duże. Z przytoczonych powyżej cytatów wynika, że ceniono gospodarzy posiadających 10 mórg, ale np. Kaźmirz z opowiadań W. Burka miał początkowo prawie 40 mórg, wobec czego jego *gospodarka* (czyli gospodarstwo rolne) została określona w tekście przymiotnikiem *walny* ‘duży, wielki’ (SWG: 235). Z kolei, jak pokazują poniższe fragmenty, mężczyzna posiadający 4 morgi uznawany był za osobę nie dość zamożną, by ożenić się z córką gospodarza, por.:

Gospodarkę Kaźmirz miał walną, **do czterdziestu mórg**, inwentarz w oborze chodził liczny i zdatny [B 19];

Kaj tyz **takiemu na śterech morgach** do gospodarski panny? [M 241].

Obok wielkości gospodarstwa o statusie materialnym wiejskiej rodziny świadczy liczebność zwierząt. Ważne, by były zdrowe, silne i zadbane, por.:

⁴¹ W polszczyźnie funkcjonował również wariant męski tego słowa – *mórg*.

– **Widzita te krowy, te jałówki i byka** zoraze? Patrztaz, moje ludzie: **cyściutki** wszycko, **gładziutki, wycackane**, ze ino do pałacu wprowadzić i na krzeselkach pousadzać! [M 331–332];

Przecie kto przystanął gdzie za drzewem, znowu miał okazję wyliczyć Kalitów przychówek:

Siedem wymioniastych krowic statecznie nogami przebiera.

Cztery gziwe jałówki rwą się przed nimi i jedna przed drugą wyprzód.

Mościsty o szerokaśnym karku, spasiony byk nuka se pośrodku.

I nie dosyć, bo **troje jeszcze cieląt** ugania się bokami od rowu do płota i z powrotem [M 333].

Niektóre wydarzenia z życia wsi (wesele, jarmark) są okazją do tego, by zaprezentować współmieszkańcom swój majątek i wzbudzić w nich zazdrość, por.:

Chłopy dreptały w miejscu z niecierpliwością, bo w obrzędzie weselnym podlasian najważniejszy był powrót po ślubie. **Tu się dopiero można pokazać, tu wywołać podziw i zyskać sławę dla siebie i koni** [M 73];

Jezdem Michał Wójcik, **na dwóch koniach jezdze z Halką na jarmark** [P 25].

Ziemia, a co za tym idzie, również status społeczny (majątek lub bieda) dziedziczone są z pokolenia na pokolenie, por.:

Do samego Kality chodziła i skamlała: niechże poskromi synusia i zabroni napastować. I **wstydziła, że gospodarski syn z dziewczką na służbie się zadaje** i pomiaru tu nie ma żadnego [M 277];

Gospodarze tu siedzą z dziada, pradziada – on ich będzie wyuczał, on im będzie przewodził! [M 300];

We dworze jak ojciec warował będziesz, a ja do miasta na naukę pójdę [P 19].

2.1.2. WARTOŚĆ OJCOWIZNY

Niektóre analizowane utwory literackie eksponują wartość ojcowizny – ziemi, która dziedziczona jest po ojcu, zazwyczaj przez syna, i od wielu pokoleń należy do tej samej rodziny. Siwy Kaźmirz – bohater dwóch opowiadań *Drogi przez wieś* (*Stefek, zeń się!* i *Roleński Dół*) – za wszelką cenę próbuje utrzymać w posiadaniu ziemię i zwierzęta. Zadłużony, nękaný przez *zakucznika* (urzędnika odpowiedzialnego za pobór podatków i egzekucję zadłużenia), a dodatkowo dotknięty katastrofą pożaru, ratunek dla ojcowizny znajduje w bogatym ożenku syna. Na sprzedaż choćby jednej morgi ojcowizny nie pozwala mu *twarde prawo chłopskiego honoru*, a utratę ziemi chłop postrzega w kategoriach grzechu:

[...] nie dać się! **Rękami i nogami bronić swego zagona**, wiązać jakoś koniec z końcem, ścisnąć pasa i przykrócić te i tamte wydatki, wygniatać z ostatka na podatek. **Żeby ino ojcowizny nie utrwonić. Żeby zakucznik bydląt z obory za podatek nie wywłókl.** Żeby się utrzymać na wierzchu. Za innymi, bo takie **chłopskie prawo** [B 18];

Niech ta długi stoją, niech poczekają do lepszej chwili, niech ta nawet przyrosną. Da Bóg, że znowu **rola kochana** tęgim plonem obrodzi z nowym rokiem [...]. I choć tak

strasznie ciężko Kaźmirzowi, a **przecie o sprzedaniu odrobiny ziemi nawet narzec se nie dał.**

– **Grzych by my duse upodł, jakbym ziemię utrwonił. Zeby nie wiem co, zebym rzodki borzc miał ino jodać, zebym galganki na sobie wiozol, to ziemi nie popu-sce. A hónór, to co?**

I poszło to na lata. **Ukochane zagona i twarde prawo chłopskiego honoru**, co zrosło się nierozzerwalną mocą z tym **ukochanym zagonem**, **nie dały Siwemu Kaźmirzowi pozbyć się kilku nawet morgów, choć miał przecie z czego**, a dziecek do nadziału niewiele [B 23–24].

W świetle powyższego fragmentu zasadniczym celem życia chłopa staje się zachowanie ziemi i uprawianie jej na miarę możliwości ekonomicznych i agrotechnicznych. Umiejętność prowadzenia własnego gospodarstwa rolnego stanowi jedno z podstawowych kryteriów wartościowania członków społeczności wiejskiej. Z drugiej jednak strony przywiązanie do posiadanej ziemi również nie powinno przekraczać pewnych dopuszczalnych granic. Pod tym względem antybohaterami opowiadania *Wierzby* stali się rodzice, którzy przez długi czas zwlekali z przekazaniem synowi przepisanej na niego kawałka pola. Gdy w końcu dokonują zatwierdzonego u notariusza podziału roli, nie tylko żałują utraconej ziemi, ale zaczynają złorzeczyć synowi. Czują się pokrzywdzeni i okradzeni, choć w zgodzie z wiejskim obyczajem dopełniają rodzicielskiego obowiązku. Ubolewają nad podzieleniem pola, które dotąd szło w całości z pokolenia na pokolenie. Nie zważają na to, że przekazywana część nadal pozostanie własnością tej samej rodziny, ale młodszego pokolenia, por.:

Trza było wreszcie przeciąć to pole i przeorać. Granicę wyznaczyć, kopce tu i ówdzie usypać – i niech już!

– **Niech mo, co jego – i niech se zabierze!**

– **Niech sie napasie, synuś kochany!**

– **Niech sie udowi, kiej taki łapcywy!**

– **Nasem dobrem!**

– **Naso ksywdo!**

– **Nojlepse pole!**

– **Ziemio kochano!**

– **Równiutko!**

– **Gładziutko!**

– **Rodno!**

– **Wydar i zabroł!**

– **Wzion!**

To się im zdawało, tym ojcom, że przez ich pierś przedzierał się lemiesz, co krajał na poły gospodarkę. Jakby ich żywe ciało szarpał i krew serdeczną upuszczał. **Skulone, zmalale ludzie wracają z pokrajanego pola z krwawiącą w głębi raną, z bólem, z żalem i wyrzutami, co cisną się cierpkim słowem na wyschnięte wargi.**

Wiadomo, że miał pisane u rejenta i że jego to pole. Wiadomo, że synowa wniosła splotę, która akurat się przydała na wiano dla najstarszej córki. Wiadomo, że ich prawo się upominać i domagać.

Ale prawo – prawem, a ziemia – ziemią. Całe było pole, po pradziadach szło nie dzielone, przechodziło od ojców na dzieci – i masz, człowieku: pokrajały, przecięły, jak kij jaki, jak drewno albo jak deszczulkę spróchniałą! [M 339].

W dalszej części opowiadania niepokodzone ze stratą małżeństwo pod osłoną nocy wycina wierzby, które rosły na przekazanej synowi ziemi, i przywłaszcza sobie uzyskane drewno, por.:

- Ziemie wzion, bo miał jo pisano, ale wirzb mu nie pisałem. I wirzby nie jego, ino moje. **Na jego ziemi rosno, ale do mnie nolezo. Jo ich sadziłem i nikomu nie dom zabirać** [...]. Ino, wis, tu ni można cekać! Ani jednego dnia, żeby sie nie spodziały i nie zwiedziały. Dzisiaj!
- Wkiej? – niby pytała, ale wzaraz łączyła się z nim rozradowanym przyzwoleniem [...].
- W no-cy! Dzi-sioj!... [M 340–341].

Inną postawę prezentuje Adam Kunefal, który sprzedaje dwie morgi ziemi, by zapewnić synowi edukację. Choć wydaje się to słusznym rozwiązaniem, wizyta u notariusza przebiega w atmosferze kłótni. Pola żałują synowie mężczyzny, również wysyłany na studia Jaś, który wraca wspomnieniami do czasów, gdy pracował z ojcem na roli, por.:

- Pamiętaj, tylko **dwie morgi ziemi mogę sprzedać na twoje kształcenie**. Czy to wystarczy? [...].
- Sprzedaliśmy dzisiaj pole w Grabiu pod lasem. **Było przy tym wszystkim sporo kłótni i gadania**. Krzys był tak wzruszony po tym wypadku, że ręce mu się trzęsły jak choremu [...]. Ja wiem, to o to, że **żał mu pola**... Boże! **przecież i mnie żał**, bo ileż to razy tam z ojcem pracowałem, jechałem na Karej, ale co zrobić? Los, los tak każe – **mam pójść kształcić się za to pole**... [P 183].

2.1.3. ZIEMIA JAKO MATKA

Niektóre opowiadania konceptualizują ziemię jako rodzącą matkę, która uczestniczy w Boskim dziele stworzenia, por.:

- Da Bóg, że znowu rola kochana tęgim plonem obrodzi** z nowym rokiem [B 23];
- Nagłym ruchem ręki pochwycił umajoną, **rodną ziemię** [B 50].

W *Drodze przez wieś* wyrastające z ziemi na wiosnę kielki zbóż zostały określone *cudem wzrostu życia*, analogicznie zatem do sytuacji, gdy pojawia się na świecie nowe dziecko, por.:

- [...] oczy napatrzeć się nie mogły na **wiosenny cud wzrostu życia** [B 50].

Wydawanie plonów przywołuje asocjacje z narodzinami dziecka, ale ziemia postrzegana jest również jako matka dla ludzi – po śmierci otacza człowieka *miłosierną opieką*. Jest do niego przywiązana i mu oddana (por. *wierna*) niczym „prawdziwa” matka w relacji do swojego dziecka, por.:

- Marcin Krysa w gospodarskim śrataniu rozstał się z **wierną ziemią**. Ażeby tak wcześniej i tak niespodziewanie dać jej siebie **w miłosierną opiekę** [B 50].

O niezwykłym związku chłopów z ziemią i gospodarstwem świadczą fragmenty przedstawiające ostatnie chwile życia. Spokojna śmierć przychodzi dopiero po pożegnaniu się z uprawianą rolą w opowiadaniu W. Burka czy z gospodarskimi zwierzętami w *Młodości*

Jasia Kunęfała (por. *gospodarskie śratanie* [*śratać się* ‘żegnać się’; Pluta 1971: 96, ale też ‘obcować ze sobą, bratać się’; MSGP: 290]), por.:

[...] wyciągnął obie ręce ku wiotkim piórkom posiewu, wsunął palce między łądyżki i jakby gładził je czy prostował najmiększym poruszeniem. Oczy wpiły mu się w roztrzęsione grudy pospinane korzonkami, oczy napatrzeć się nie mogły na wiosenny cud wzrostu życia. Nagłym ruchem ręki pochwycił umajoną, rodną ziemię i zwarł ją silnie zaciskiem palców. Ścisnął ją tak, że aż żyły nabrzmiały mu na skroniach. Twarz coraz jaśniała i powlekała się blaskiem uciechy. I wnet potem ostygła w tym znaku ostatniego szczęścia.

Marcin Krysa w **gospodarskim śrataniu rozstał się z wierną ziemią**. Ażeby tak wcześniej i tak niespodziewanie dać jej siebie w miłosierną opiekę [B 50];

Za chwilę plac przed oknem nappełnił się rykiem. Pierwsze szły woły. Widocznie wydawało się im, że idą pod jarzmem, bo rosochate łby chyliły ku czarnej ziemi staniając się na racicach. Dziewczyny pędziły krowy tuż obok, krów było sześć. Na końcu na gniadej kobyle jechał Jędrzyj.

Anna z Janem i Jackiem Kuligiem podniosła Joachima. Trzeba go było trzymać mocno i prowadzić pod okno, był jak martwy [...].

– Tato! – zawołał Jędrzyj – tato! – lecz w tym momencie stało się coś niepojętego: **Joachim odepchnął żonę, brata, Jacka Kuliga i tak jak za najzdrowszych swoich dni stanął przy oknie**: „Przyprowadziłeś mi to, weź! weź! to wszystko twoje! – krzyknęli – kończył Jędrzyj. – Podnieśli ręce do góry... Skoczyłem z gniady, chciałem przypaść do nich na klęczkach, ale w prędkości wywróciłem się na błocie. Podnose się jo, a tu nikogo. Słysze tylko ogromny płac. – **Nie zyją! podlatuje Łucka do mnie i place...** – Nie zyją!... Wyobraża sobie – upadli jak długi na ziemię – tak do tyłu... [P 100–101].

2.1.4. SAKRALIZACJA ZIEMI

W prozie zostało utrwalone ludowe przeświadczenie, że urodzaj pochodzi od najświętszych istot – Boga i Maryi, por.:

Da Bóg, że znowu rola kochana tęgim plonem obrodzi z nowym rokiem [B 23];

[...] stertka stoi i już. Myślała się w niej sama radość, aż się jej ciepłutko koło serca robiło i rumieńce na twarz wystąpiły. Oczy promieniały jakąś ekstazą, zachwytem i **dziękczynieniem dla dobrego Boga i Panny Najświętszej, że ich nie ominęli swymi darami** [M 30].

Bóg błogosławi ludziom piękną pogodą w czasie najważniejszych prac gospodarskich, por.:

[...] nadeszły żniwa i **Bóg piękną pogodą błogosławił** [M 28].

W jednym z opowiadań S. Młodożeńca gospodarz, który wrócił do domu po dłuższym pobycie na froncie, udaje się na pole. Poruszony widokiem zasianych niw, ma wrażenie, że łąny zbóż kłaniają się przed nim i witają się z nim nie tylko chrześcijańskim pozdrowieniem, ale też grzecznościową formą *pluralis maiestaticus* czasownika *witać*, wzmocnioną partykułą *-ż* (w postaci gwarowej), w połączeniu z bezpośrednim zwrotem *gospodorzu*. Zastosowane środki językowe, ale też zarysowany kontekst sytuacyjny wprowadzają do tekstu patetyczny nastrój, por.:

[...] jakby słyszał, że się wyrwyją do niego głosami te stają owsa, wyki, żyta, że się kłonią przed nim i pozdrawiają go ludzką, jedyną odpowiedzią:

– Na wieki wieków...

– Na wieki wieków...

– Na wieki wieków...

– **A witojciez, gospodarzu!** – zagrzmiały na koniec [M 179].

2.2. PRACA

W analizowanych utworach literackich praca na roli stanowi jeden z najczęściej występujących motywów. Pisarze ludowi ukazują ją jako niezbędny składnik życia wiejskiego, niezależnie od wysiłku, jaki trzeba w nią włożyć. Uprawa roli to – jak pisze S. Młodożeniec – *chłopskie przykazanie*. W świetle literatury ludowej stanowi podstawową wartość chłopskiego etosu, por.:

Ale się ta nieźle kole tego pola natyłasz. Orzesz, człowieku, nie raz, nie jeden – i gnoju się nawłóczysz pod tę górę, **bo trza, bo takie twoje chłopskie przykazanie z tym polem** [M 116].

2.2.1. PRACA A ROBOTA

Wśród określeń pracy rolnika dominuje leksem *robota*. Mniejszą frekwencję ma rzeczownik *praca*, występujący przede wszystkim w wypowiedziach narratorów. Tylko w jednym dialogu pada wyraz *praca* w postaci gwarowej, por.:

– Robis na ten wiaer, co po świecie wieje. I na zakucnika. O, ten drań będzie dopiro gieltował. Ón sie uciesy z nasy **procy** [B 114].

M. Brzozowska zauważa, że zarówno leksem *robota*, jak i wyraz *praca* przywołują rodzaj obowiązku i konieczności:

I praca, i robota jest rodzajem obowiązku i konieczności, ale przymus zewnętrzny dotyczy tylko (związanej etymologicznie z niewolą) *roboty*. Natomiast tylko *praca* wytwarza wspólnotę. *Praca* jest wartościowana na ogół pozytywnie, *robota* – ambiwalentnie, często nawet negatywnie. *Praca* może stanowić wartość autonomiczną w przeciwieństwie do *roboty*, traktowanej wyłącznie jako wartość instrumentalna (Brzozowska 2009: 82; por. Pelcowa 2015b: 157; Bartmiński 2018: 273).

Kolektywną wartość pracy utrwalać również utwory literackie. W ostatnim przywołanym powyżej fragmencie *Drogi przez wieś* „słyszemy” osobę będącą głosem całej społeczności wiejskiej. W wypowiedzi bohatera chłopska wspólnota przeciwstawiana jest władzy, którą reprezentuje wspomniany w poprzednim podrozdziale *zakucznik*. Ociniacy uskarżają się na niewielkie zarobki płynące z pracy na roli. Ich zdaniem największą korzyści przynosi ona właśnie zakucznikowi. Podobny wydźwięk ma fragment opowiadania W. Burka, w którym mowa o zadłużeniu Siwego Kaźmirza. Mężczyzna pracuje, ale największe zyski jego wysiłek przynosi wierzycielom, por.:

[...] **dług się rozsiadł pobok Siwego Kaźmirza [...]. Objadał się do pęku Kaźmirzową pracą** [B 20].

W innych fragmentach wyekscerpowanych z utworów literackich słowem *praca* zostały określone zajęcia przynoszące finansowe zyski, cenione zarówno przez członków społeczności wiejskiej, jak i przez miejskich kupców, por.:

Wieś oglądała coroczny plon Weronicyznej **pracy** i [...] musiała po sprawiedliwości pochwalić dziewczuchę za ten jej trud nie do wiary [B 177];

Pierwsze lata długu – dobre były lata, **chłopska praca w cenie stała na rynkach świata**, duży grosz za nią szedł jak nigdy [B 21];

A siać i zbierać trzeba, jak trza jeść i oddychać.

To roila się ludzka praca, dorywacza, ale zaciekla [M 81].

Jeśli zachodzi taka potrzeba, w wykonywaniu obowiązków gospodarskich pomagają członkowie rodziny, por.:

U Walkowych ojców było dwóch sporych chłopaków, to **w cięższej pracy jej pomagali** [M 40].

Poniższy cytat pokazuje, że praca stanowi też swoistą rozrywkę dla mieszkańców wsi. Sianokosy, które trwają w tym samym czasie u wszystkich, są okazją do spotkania się z sąsiadami. Jedna z rodzin uważa je za *najweselszy* czas w roku, por.:

Plązy także miały łąkę na wsi za rzeką. **Czas sieczenia trawy najweselszy był z czasów** dla Plązy, jak i dla wszystkich dolaków. **Z ludźmi się można zobaczyć, dowiedzieć się nowin ze wsi i ze świata** [M 150].

Analizowane opowiadania utrwalają pozytywny wizerunek pracy, o ile tworzy ona więzi między mieszkańcami wsi i daje wymierne efekty w postaci plonów i pieniędzy. Źródłem szczególnej satysfakcji dla członka wiejskiej wspólnoty językowo-kulturowej jest praca we własnym gospodarstwie. Ogół wykonywanych wówczas czynności określają czasowniki *gospodarować*, *gospodarzyć* ‘zajmować się prowadzeniem gospodarstwa rolnego’ (SJPD) oraz *włodarzyć* ‘zarządzać czymś’ (SJPD), por.:

Ostały chłopaki przy matuli i **gospodarzyły** do spółki na manier ojcowy [B 101];

Bronek **gospodaruje** na ojcowiznie [P 59];

[...] na tych małych morgach **włodarzył** nie kto inszy, ino ten Marcin Krysa. **Gospodarowała** głowa mądra i zapobiegliwa [B 39].

2.2.2. NAJWAŻNIEJSZE PRACE W GOSPODARSTWIE

Do najważniejszych, a zarazem najcięższych prac polowych należą: orka, bronowanie, siew, koszenie traw, żęćcie i młócenie zboża, nawożenie obornikiem, por.:

Jakby nie do pluga się urodził, ale do łopaty i motyki [B 33];

– **Zorane** musiało być i **zbronowane**... I **zasioć**, dyć widać, ze **zasione** [M 178];

A **siać i zbierać trzeba**, jak trza jeść i oddychać [M 81];

Po dwóch, po trzech, a to i **po pięci chłopa stanęło na poniektórej łące i ciach – ciach!** [M 118];

Adam **kosil**, on odbierał i układał zboże w garście – potem **wiązali i stawiali ze snopków na ścierniskach „panny”** [P 76];

Orzesz, człowieku, nie raz, nie jeden – i **gnoju się nawłóczyz** pod tę górę, bo trza, bo takie twoje chłopskie przykazanie z tym polem [M 116].

Umiejętność ich wykonywania konstytuuje wartość mieszkańca wsi. Mężczyzna niepotrafiący sprawnie posługiwać się kosą naraża się na potępienie i śmieszność, nie ma co liczyć na zatrudnienie, por.:

Kosa, ludzie – to próba najprawdziwsza na chłopa. Potrafisz, człowieku – toś chłop. Nie potrafisz – toś ciamajda i tyle [...].

A co? – to, to! trawa to ci nie koniczyna, ani wyka żadna, ino trawa. **Kawaler sunie, a za nim po każdej kosie kosmyk trawy przyciętej ostaje i sterczy**.

Takich to tu jeszcze nie widzieli. Był u Pasiochów kiedyś jeden parobek, co mu się tak przydarzało, ale **na drugi dzień już go nie było** [M 121].

W świetle tekstów literackich atrybutami chłopa są narzędzia – *cep, kosa, plug*, z wyszczególnieniem jego części, takich jak *capiga* ‘uchwyt umożliwiający prowadzenie pluga’ (SWG: 226) czy *lemiesz* ‘ostrze kopiące ziemię (SJPD). W wykonywaniu pracy pomagają maszyny rolnicze – młocarnia, siewnik i żniwiarka, a także konie, por.:

Wiedział przecie, bo praktykował pod rządami teścia trzy całe lata po weselu [...], że u Jamrozów żyto młóci się **cepami**. Każde inne zboże – na **maszynie** [M 390];

Kosa to kosa – nie gwizdanie [M 118];

Kosa, ludzie – to próba najprawdziwsza na chłopa [M 121];

Za **plugiem** bielila się goła głowa Siwego Kaźmirza. Trzymał krzepko **capigi**, oczy wbił w płytę **lemiesza** i szedł [B 14];

[...] prawie trzy kopy żyta potargali, zmotłasil na trybach **młocarni** [M 391–392];

Siwnik ześmy se kupili [M 180];

Gdy wjechał na pszenicę i zatrajkotała **żniwiarka** [...]. **Konie, maszyna**, człowiek – ginęły w skotłowanych garściach porywanego zboża [M 72].

Osobistym dramatem okazuje się choroba uniemożliwiająca wykonywanie najważniejszych prac polowych, por.:

Za plugiem nie wyjdiesz, cepem nie wywiniesz, o kosie ani myśl. Reumatyzmy go jakieś czy inne licha połamały, powykręcały jak obcęgami gnaty, zmiętosiły ciało – i co? [M 133].

Ambiwalentne uczucia na widok zadbanego, „obrobionego” pola towarzyszą mężczyźnie, który po dłuższym czasie wraca do domu z frontu. Z jednej strony cieszy się, że gospodarstwo dobrze prosperuje, z drugiej jest zdumiony zaradnością żony i dzieci, jednakże z jego wewnętrznego monologu wydobywa się też żal, że ominęła go jedna z najważniejszych prac, por.:

Radość wielka i jeszcze większe zdumienie szły za tymi oczami jak smugi jakie, co idą za wiatrem po zbożach. Taka to radość, że myśli żadnej na razie nie mógł złapać i przytrzymać, bo mu się rozplywały.

– **Rośnie... Rośnie... Zasiane... Wszystko obsione, całe pole...** Wyka, jakby na gnoju, mocno jucha i gesto... No, i owies puścił się i nieźle w górę cyluje [...].

– **Zorane musiało być i zbronowane... I zasioć, dyć widać, że zasione. Nawet nieźle zasione...**

– No, no, no...

– No, no, no – kołysze się na wszystkie strony, podziwem ogłuszona, człowiecza głowa.

Jak to? Bez niego, bez gospodarza, zasiane? Kobita sama ino z dzieckami i kónia żadnego! Zabrali go na tę podwodę razem z ruskim frontem i obie kobyłki, jakie tu były, poszły na tę Rosyją daleką... [M 178].

Niższą wartość mają prace wykonywane mniejszymi narzędziami, stanowiącymi raczej atrybuty kobiet (tak jest w wypadku motyki; por. Tryfan 1977: 49–51):

Jakby nie do pługą się urodził, ale **do łopaty i motyki** [B 33].

Do pomniejszych prac na polu należy plewienie, por.:

[...] dużych robót w polu nie było, ino **plewienia** akurat wypadły [M 180].

2.2.3. SPECYFIKA PRACY W GOSPODARSTWIE

Praca w gospodarstwie rolnym jest ciężka i nadmierna (por. określenia przymiotnikowe *ciężki, wysilony*, przysłówki *po uszy*, konstrukcja składniowa *przerywać się przy robocie*) i niustająca (por. *nieustanna*), por.:

On, kiedy wracał od **ciężkiej roboty**, nie miał nawet do ust co włożyć! [P 103];

Robota paliła się – **nieustanna, wysilona**, chłopska [B 117];

Robota. Było jej w obejściach po uszy [B 177];

– A bo juści! Mo sie ta chłopok **przerywać przy robocie** [B 187].

Powinna być wykonana we właściwym czasie, szybko (por. konstrukcje syntaktyczne *robotą cekać nie może, robotą pili, krzątać się, śpieszyć się z robotą, uwijać się z robotą, szkoda roboty*, przymiotnik *pośpieszny*), ale jednocześnie w odpowiedni i efektywny sposób (por. *akuratny, celny*). W jednym z cytatów wyraz *robotą* łączy się z orzeczeniem *palić się*. W tym wypadku mamy do czynienia ze skróconą postacią frazeologizmu *robotą pali się komuś w rękach*, oznaczającego, że danej osobie praca idzie szybko i sprawnie (SJPD, s.v. *palić*), por.:

Robota cekać ni może [B 176];

Kiedy każda chwila droga, kiedy **robotą pili** [B 117];

Do późnej też nocy **krzątali się** ludzie na polach, żeby to nadażyć, bo nie wiadomo, co z tą pogodą [M 201];

Wszystko ino fruwało, tak **się śpieszono z robotą** [M 28];

[...] **uwijał się z robotą**, że uciekała mu spod nóg nie wiadomo kiedy [B 33];

Powitał się i ostrzy kosę, bo mu i lepiej pooglądać na przybyłych, a jakby i **roboty szkoda...** [M120];

Radość było poglądać na tę jego robotę: **celną, akuratańską a pośpieszną**. Ledwo osiadł na swoim, a już chałupa rozparła się na górcie przy gościńcu i pyszniła się okazała pobok chlewów z niezgorzałego budulca i stodoły wynośnej [B 77];

Robota palila się – nieustanna, wysilona, chłopska [B 117].

Przyroda sama narzuca ludziom porę wykonywania określonych prac. Zdarza się, że żniwa rozpoczynają się jednocześnie u kilku sąsiadów, por.:

Zdarzało się, że **pszenice kilku sąsiadujących gospodarzy**, zasiane na przyległych polach podgórze, **jednocześnie dojrzały**. Wszystkie chłopy w ten sam dzień z rana, gdy słońce wychłptało już rosę ze zboża, wyjeżdżały do pszenicy ze żniwiarkami [M 72].

Najważniejszym okresem na wsi są żniwa. Gdy nastają, wszyscy wychodzą na pola, by w znoju i skwarze jak najzwawiej pracować. Stopień, w jakim koszenie i zbieranie zboża determinuje życie chłopów, obrazowo przedstawia poniższy fragment, mówiący o tym, że mocno schorowani ludzie wolą umrzeć przed żniwami, niż w nich nie uczestniczyć i nie pomagać, por.:

To żniwa.

Dni chodzą za dniami, wypłaszczone skwarem, zaciekle, znojne. Wyciąga się ludzki naród i nasila, czym może, do tej roboty i największej potrzeby. Lichość wszelka i słabizna nie ma tu dostępu do człowieka, bo na to ci czasu żadnego nie upatrzy. A bo już, **kto ma umierać – to wynosi się ze wstydu przed żniwami; kto ostał – rychtuje ten ostatek sił, jaki ma, i podhajtuje, podciąga przy jakiej pomocy**. Żyta już się pokładły pod sierpami i leżą jak długie, wysychają na garściach [M 221–222].

Pracy w gospodarstwie jest *dużo*, co może przysparzać kłopotów (por. *gospodarski kłopot*), por.:

U Walkowych ojców było **dużo roboty** [M 40];

[...] na Marcela główna **robota i gospodarski kłopot się walily** [M 200].

W powyższej kwestii czasownik *walić się* został użyty w znaczeniu metaforycznym (por. SJPD, s.v. *walić*). Wskazuje, że na Marcela spada wiele obowiązków i intensywnej pracy związanej z prowadzeniem gospodarstwa.

Zaangażowanie w obowiązki gospodarskie procentuje finansowo i pozwala utrzymać rodzinę, por.:

Dbał, jucha, o gospodarkę, nie spuszczał niczego z oka, **rozmyślał nad profitem z mleka, z warzyw, z hodowli. Na uprawie też się znał, żeby mu rodzilo** [M 393];

Nie ma roboty. Nie ma z czego żyć [B 94].

Mimo znoju praca na roli wynika ze szlachetnych (por. *zbożny*) pobudek. W najintensywniejszych okresach roku oddają się jej wszyscy członkowie rodziny, niezależnie od wieku. Nie tylko się spieszą, ale wręcz rywalizują ze sobą o to, kto szybciej pracuje i tym samym zbiera większy plon, por.:

Wszystko ino fruwało, tak się śpieszono z robotą. **Wylazil, kto mógł, na pola. Dzieci i nawet starowiny mdlawe krzepily się w zbożnej robocie**.

Byle prędzej, byle więcej, byle prześcignąć jeden drugiego [M 28].

2.2.4. PRACA NAJEMNA

Wśród bohaterów analizowanych utworów literackich znajdują się osoby nieposiadające własnego gospodarstwa rolnego lub mające zbyt mało ziemi, aby zapewniała utrzymanie rodzinie. Na wsi zajęcie znajduje się jednak również dla nich – najmują się do pracy u bogatych gospodarzy (por. *chodzić na ludzie*, *chodzić za robotą*). W zamian otrzymują wynagrodzenie w postaci pieniędzy lub plonów, albo też liczą na to, że pracodawca odwzajemni się przysługą, por.:

Baba mu ino, co była dobra i robotna. Swoje obrzędzi, w ten jeden mig się wykręci i **na ludzie chodzi. Za robotą chodzi**, za każdą [M 248];

I biedaki też ochotnie idą na cudze harować: jaką ćwierć żyta na zimę się wyrobi, jaki grosz się usklada, a to i pomoc jaką w oraniu, kiej swojego konia nie ma [M 333].

Najemnych pracowników fizycznych określają wyrazy *parobek* i *robotnik*. Rodzaj wykonywanej pracy precyzują leksemy *pastuch* i *wolorz* ‘pasterz lub poganiacz wołów’ (SGL: 297):

I zazdrość wszystko by już Mańkowi podarowała, ino nie tego **parobka**. Tego Stacha Twarogocyka, co wiernie od lat służy [B 143];

Gospodarze cenili go.

– Dobry **robotnik** – chwalono powszechnie [M 78];

[...] **pastucha** odprawił w ten sam dzień.

– Niech ociec paso [M 80];

– Pewnie, **wolorz**, chamuła cysty. Nie tak dawno warował jesce na pańskiej niwie [...]. Od małego dziecka to konie dworskie pośoł, to wołami poganiol [P 22].

Od robotników gospodarze oczekują zaangażowania, staranności i szybkiego działania, ale wartość osób, które sprawnie i umiejętnie wypełniają określone obowiązki, okazuje się nieoceniona. Tacy pracownicy nie tylko mogą liczyć na zatrudnienie, ale wręcz gospodarze sami o nich zabiegają, por.:

Gospodarze cenili go.

– **Dobry robotnik** – chwalono powszechnie.

Młócił, żął, wiązał ino pierzchało. **To wrywali go sobie jeden przez drugiego** [M 78];

I kłopotu nawet z tym zarobkiem nie było i wpraszać się do roboty nikt nie wpraszał. Kto zdatniejszy był do kosy czy wiązania snopków, **to go se jeszcze wrywali i lepszą miał cenę**. Że, na ten przykład, o **Palucha duże były zabiegi, żeby go mieć przy żniwach**. Na parę jeszcze niedziel zmawiały go chłopcy [M 334];

I zazdrość wszystko by już Mańkowi podarowała, ino nie tego parobka. Tego Stacha Twarogocyka, co wiernie od lat służy [B 143].

2.2.5. PRACA JAKO KRYTERIUM WARTOŚCIUJĄCE

Praca na roli jest jednym z kryteriów wartościujących chłopa. Negatywnie oceniane są osoby, które jej unikają, a pieniądze próbują zarabiać w inny sposób⁴². W *Drodze przez wieś* szczególnie krytyczny osąd pada pod adresem Wielgiego Franka, który zaplanował, że jego syn będzie skrzypkim, dzięki czemu uniknie ciężkiej pracy:

– A bo juści! Mo sie ta chłopok przerywać przy robocie, to lepij niechze se lzejisy chlib znońdzie. Zawse co skrzypek, to skrzypek [...].

„Oj, zmyśny ten Franuś, zmyśny...” – przekładał se sąsiad to wszystko w myślach.

„To ci dopiro wymyślił: chlib lzejisy! **A grontu by ci, jucho, pilnować, gospodarki patrzyć, a nie sukać wygody** [...]” [B 187–188].

2.2.6. SAKRALIZACJA PRACY

Analizowane utwory literackie utrwalają powszechne na wsi zjawisko sakralizowania pracy. Niektórzy ich bohaterowie postrzegają uprawę roli jako wpisana w boski porządek (por. Pelcowa 2018: 309, 314–315). Mieszkańcy przedstawionych przez pisarzy wsi zgodnie z trzecim przykazaniem dekalogu nie pracują w niedziele i inne święta kościelne, a rytm niektórych prac polowych wyznacza kalendarz rolniczy, zespolony z kalendarzem chrześcijańskim (por. Brzozowska-Krajka 1994: 17; Niedźwiedz 2006: 240; Rak 2009b: 292–293), por.:

Zwozisz se sianko pachnące **na święty Jan – raz, po Zielnej – dwa** [M 116];

Trawka [...] se rośnie i marzy, aż ludziom się o niej przypomni, **aż im święty Jan nie powie: czas!** [M 117].

W dni powszednie, zwłaszcza w okresie intensywnych prac sezonowych, swoje obowiązki bohaterowie wypełniają od wschodu do zachodu słońca. W ten sposób postrzeganie pracy jako świętej wartości, pochodzącej od Boga i stanowiącej jego swoiste błogosławieństwo, przekłada się na opozycję światło – ciemność, por.:

A gdy nadeszły żniwa i Bóg piękną pogodą błogosławił, to **się krzątano od świtu do zmierzchu** przy obfitych zbiorach [M 28];

Od świtu ruch, gwar, pobrząki w całej dolinie. Głośno, wesoło, ludno [M 118].

Proza utrwała również zwyczaj unikania pracy w południe – porę uznawaną za czas, w którym po polach i łąkach błąka się demon, zwany Południcą (por. Gaj-Piotrowski 1993: 125–134; Podgórska, Podgórski 2005: 362–367; Pelcowa 2018: 314), por.:

[...] **raz go południca ścięła w Barbachowym grochu** [M 261];

Ona się bała południc, głupiego Dudy, starego gawrona, co dzieci porywał [M 58].

⁴² O pracowitości jako szczególnie cenionej przez mieszkańców wsi cesze charakteru pisałam w rozdziale VI.

Z sakralnym wymiarem pracy łączy się zwyczaj pozdrawiania pracujących na polu chrześcijańskimi formułami, por.:

[...] czuje, że idą. Czuje, że już blisko – nie przestaje. Dyc **Boga chwałą na głos** – nie patrzy, nikiej nie słyszy [...]. Ciachnął se jeszcze raz, poprawił drugi, złapał w garść trawy i wyciera kosę.

– **Na wieki wieków** – witojcie!

Powitał się i ostrzy kosę [M 120].

O niebywałej wartości pracy w chłopskiej aksjologii świadczy fakt, że nadaje ona życiu człowieka cechy świętości, por.:

Co? Teofil potępiony? Niemożliwe! **Jego życie wśród pracy było jak święte** [P 51].

Z kolei właściwym zwieńczeniem życia chłopa wydaje się śmierć podczas żniw, por.:

Przy żniwie zastała go śmierć, dobrego robotnika... [P 106].

2.2.7. NEGATYWNY WIZERUNEK PRACY

Negatywny wizerunek chłopskiej pracy jako ponadmiarowego wysiłku oddają niektóre odnoszące się do niej określenia: *harować* ‘krzątać się, mozolić’ (SGP: 171, II), *harunek* ‘ciężka praca’ (SJPD), *mordęga* ‘trud, ciężka praca’ (SGP: 183, III), *mordować się* ‘robić co z wysiłkiem, znosić co z trudem’ (SJPD), *mozól* ‘praca wymagająca znacznego wysiłku’ (SJPD), *trudzić się* ‘robić co z dużym wysiłkiem’ (SJPD), *wypruwać sobie żyły* ‘pracować bardzo ciężko, zamęczać się pracą nad siły’ (SJPD, s.v. *wypruć*), por.:

I biedaki też ochotnie idą na cudze **harować**: jaką ćwierć żyta na zimę się wyrobi, jaki grosz się uskłada, a to i pomoc jaką w oraniu, kiej swojego konia nie ma [M 333–334];

[...] trzeba było **harować** za trzech [P 103];

– **Horujes** do wrypu, **mordujes się** do wela możności, **zyły z siebie wypruwos** i co mos z tego? Bzyk! Robis na ten wiater, co po świecie wieje. I na zakucnika. O, ten drań bedzie dopiro gieltowół. Ón sie uciesy z nasy procy [B 114];

[...] kiedy mu i głowa zbieiała, i ciało się rozwierutało tylim wiekiem ciężkiego **harunku** [B 32];

On jeszcze młodziak, a zaś ojce starzy a chcący zbyć się nareszcie gospodarskiej **mordęgi** [B 86];

Ojciec się **morduje i morduje**, chwyta się przeróżnych sposobów, aby ino zbruc wierzycieli [B 27];

Mozól, mitręga, wywrócony wóz, perz i chwast zaświadczały co roku, że co jak co, ale obrobne i dogodne to te pola wcale nie są [B 28–29];

[...] naszczekiwanie Moruska oznajmiało ciekawym, że jego pan **trudzi się** już zwyczajnie [B 31].

Przytoczone fragmenty budują wizerunek chłopskiej pracy jako wielkiego trudu, często ponad siły człowieka, wpływającego na szybsze starzenie się, utratę zdrowia i kondycji, a przy tym niedostatecznie wynagradzanego. Dodatkowo wypełnianie gospodarskich obowiązków mogą utrudniać i opóźniać warunki naturalne, niezależne od ludzkiej woli – ukształtowanie terenu i niepożądana roślinność, por.:

Wiekami kicały pola **po nachyleniach i pagórzyskach**, wiodły swój tan opętany **pośród zapadlisk, wyrw i dziur śródpolnych** [...]. **To prawda, że z takimi polami trzeba się najeść biedy i nakłopotać. Ani tam dojechać, ni jak zwieźć snopa, ni plugiem doorać akuratnie. Mozól, mitręga** (‘strata czasu, przeszkoda, opóźnianie’ SGP: 163, III – przyp. M.M.), **wyrócony wóz, perz i chwast** zaświadczały co roku, że co jak co, ale **obrobne i dogodne to te pola wcale nie są** [B 28–29].

Nawał pracy, nawet jeśli wydaje się pożądaną, bo przynosi korzyści materialne, staje się powodem frustracji. Zmęczony sianokosami mężczyzna w złości straszy rodzinę zamiarem zorania łąki. Ma poczucie, że obowiązki przekraczają jego siły, niszczą mu zdrowie, a nawet mogą przyczynić się do przedwczesnej śmierci. Zdesperowany, widzi dwie możliwości – albo on zniszczy łąkę, albo łąka wykończy jego (por. *przywali ziemi*). Złość mężczyzny nie znajduje jednak zrozumienia u jego żony i córki, którym łąka kojarzy się wyłącznie pozytywnie. Kobieta wiąże łąkę i dostarczane przez nią siano ze wszystkim, co najlepsze, podczas gdy zmordowany mężczyzna określa ją *zarazą*, por.:

– **Zaorze z wiesny, zoroze, i będzie spokój!** – warknął do bab, gdy w ciężkich postępkach gramolił się do spania.
 – Co? Łoke? – zdumiały się i zatrwożyły obydwie.
 – A łoke! Łoke! Zebyśta wiedziały, że łoke! – naciskał ze złością, a po chwili dogadnął: – **Nie jo óne przywałę, to óna mnie pirw przywali ziemi**.
 Odwrócił się z głuchym jękiem do ściany i nic już nie mówił.
 – Oj, joj! **Mos ci, cłowieku, łoke, siano i wszycko, co nojlepse**, i ani wis, ze i z tem będzie utropienie – wyciągnęła z żalem do Rózi Zimolokowa – i też poszły spać [M 123].

W opowiadaniu W. Burka *Strajk* poczucie krzywdy i niesprawiedliwości społecznej skłania mieszkańców wsi do zorganizowania strajku, podczas którego zawieszają handel swoimi plonami w mieście. Praca została tu ukazana w kontekście rzeczywistych problemów ekonomicznych międzywojennej polskiej wsi, kryzysu gospodarczego, dewaluacji złotego i wynikającej z nich pauperyzacji rolników. Chłopi bardzo negatywnie oceniają swoją finansową sytuację, por.:

– **Za psi piniodz oddać musis, coś za rok upracowol!** – przewija się ten żal po drogach i chałupach. – **Bele co wortos, chłopie**, i ten twój sofół na polu i w oborze [B 123].
 – **Nikt o ciebie nie stoi, choć to wszycko pono na tobie się opiro**.
 – Juścize, juści. **Siejes dobro, a krzywdę zbiros**.
 – **Na jarmaku krzywda**.
 – **Na podotku krzywda**.
 – **Komórniki, zakucniki krzywdzo** [...].
 – Ani ziorka do miasta!
 – Ani krokiem stopnoć na mieście!

- Znajdzie się Judos, nie puścić!
- Z drogi prześcigać!
- **Strejk!**
- **Rolny, chłopski strejk!** [B 123–126].

Do budowania emocji bohaterów autor wykorzystał różne środki językowe, odnoszące się do chłopskiej pracy. Epitet *psi piniodz* oznacza, że dochody ze sprzedaży płodów rolnych są bardzo niskie. Metafora siewu i zbioru (*Siejes dobro, a krzywdę zbiros*) obrazuje niesprawiedliwość losu chłopca, który za uprawę ziemi ponosi straty moralne (doświadcza poczucia krzywdy i niesprawiedliwości) i materialne (żyje w biedzie). Wielkie kwantyfikatory zastosowane w tekście (*nikt, wszystko*) służą uogólnieniu wyciąganych przez rozmówców wniosków. W lamentacyjnej skardze praca na roli została przedstawiona jako narzędzie wyzysku społecznego warstwy chłopskiej przez wyżej sytuowane klasy. Mimo to chłopci dostrzegają ważną rolę, jaką odgrywają w społeczeństwie – mieszczanom i szlachcie trudno byłoby się bez nich obejść, bo po prostu nie mieliby pożywienia:

Na Ocinku to samo. To samo co na Wysiadłowie, na Radoszkach, w Dobrociach, na całej tej sandomierskiej rozciągłości [...]. **Obejdzie się pańskie wesele! Zobaczymy, kto wytrzyma i kto się bez kogo obejdzie.** My dzisiaj wytrzymamy! Będzie za mało, to się jeszcze poprawi [B 125–126].

Wskutek niegodziwego wynagrodzenia, odczuwanego przez chłopów jako brak wdzięczności i szacunku dla ich wysiłku ze strony bogatszych warstw społecznych, praca na roli przestaje być waloryzowana wyłącznie pozytywnie. Traci swoją tradycyjną wartość, wywołuje poczucie krzywdy i frustruje mieszkańców wsi ukazanych w *Drodze przez wieś* (por. Gumowska-Grochot 2018: 293).

2.2.8. PRACA POZA ROLĄ

Niektórzy bohaterowie analizowanych utworów literackich wykonują inne zawody. W świecie przedstawionym rzemieślnik ogólnie określany jest leksemem *majster*, niekiedy z przydawką określającą rodzaj fachu (por. *do stawianki*). Poszczególne fachowcy to m.in. *cieśla*, *kowal* (*kowol*), *masarz* (*masorz*), *murarz* (*mulorz*), *szewc* (*sewc*). Ludzi leczą *znachor* i – łączony również z wróżbiarstwem – *owczarz*. Rzemieślnicy cieszą się na wsi dużym poważaniem, postrzegani są jako osoby zamożne, a fach może przechodzić z ojca na syna. Najmniejszym szacunkiem darzeni są hycle, kojarzeni z niegodziwością zajęcia, por.:

Pietrek cały **majster** i co sie wi, a Franek – partac! [M 248];

– E, **mulorz** prowadziwy z tego Mikołaja!

– **Mulorz i majster!** [M 268–271];

majstry do stawianki [B 46];

– Dobrego byś chłopca, Róziu, miała, bo **cieśla!** [M 122];

– Powiedziała, co wiedziała: bidok! **kowol** je i lepij juz od swego ojca spotrafi, to na co mu gront? [M 241];

– **Masorz**, psiamać! Jak to se chlasnął i rozłożył cało jatke... [M 255];

Podmurówki chłopina lepił – to wygoda! Szukaj, było, **murarza** po całym świecie, a do Żyda jakiego w Sandomierzu góźdz i przywoż [M 268];

Nikomui nie odmówił. Na co? Na to jest **szewc**, żeby łątał [M 96];

– Jędrzycj pojechał do Żołnicy, mo tam być chłop, co lecy [...].

Pochylając się ku przodowi **owczarz** podszedł do łóżka i długo stał nad Joachimem [P 99].

Osoba zarobkowo zajmująca się grą na instrumencie muzycznym określana jest mianami *grajek* i *muzykant*. Typ instrumentu muzycznego, na którym gra dany mężczyzna, precyzują rzeczowniki osobowe: *bębniata*, *klarncysta* i *skrzypek*, por.:

Rybik, znany na całą okolicę **grajek** na skrzypkach [M 367];

Toć sam Barbachów Jaś po godach z Pasioszanką się żeni i wesele wyprawia. To kaj **muzykantów** by szukał? [M 131];

Rybik był **skrzypek**, to wiadomo już dlaczego. Mały bo mały, ale udały do smyka. A i Zygmóś – syn był **klarncystą** [M 124];

Hanyś Rybicka **na bębnie spotrafiła nie mało wiele**, a lepiej od niejednego **bębniaty** [M 124].

Jak pokazuje ostatni przytoczony cytat, w rodzinnej orkiestrze na instrumencie muzycznym gra również kobieta.

Inną możliwością zarobkowania w *Młodości Jasia Kunefala* okazuje się praca we dworze. Choć trudniący się nią mężczyzna dobrze zarabia, nie cieszy się w społeczności poważaniem. Potwierdza to tekst, w którym określany jest pogardliwymi leksemami *dworus* i *slugus hrabski*, a jego aktywność zarobkowa została nazwana animizującym czasownikiem *warować*, odnoszonym do postawy oczekującego psa (por. SJPD), por.:

– Bryła – to taki **slugus hrabski** – poddał jej myśl w szyderezym uśmiechu [P 22];

Wtedy po kiego diabła zawołałeś nas, **dworusie**, do roboty? Tego wstydu, jaki nas spotkał wtedy u ciebie, anibym ci przed Bogiem nie zapomniał! Robiliśmy, ile tylko w nas sił było, bo ranośmy postny borszcz jedli i cieszyło nas, że na obiad zjemy smaczne pożywienie. A ty nam dałeś, **dworusie**, oj dałeś! Oczy mu nagle zwilgotniały z przejęcia [P 38];

We dworze jak ojciec **warował** będziesz, a ja do miasta na naukę pójde – i później zobaczymy, czyja Józia będzie, czy moja, czy twoja? Co tam, że cię pozdrawiała przez „białe talirze” – to nic, za kilka lat ja z nią będę spał, a nie ty, **dworusie!** [P 19].

We dworze lub u majątnych gospodarzy służą również kobiety (por. *być na służbie*, *dziewka na służbie*, *pokojowa*, *safarka* [*szafarka*, ‘przestarz. kobieta zarządzająca gospodarstwem domowym w dużych domach, dysponująca zasobami spiżarni’; SJPD], *świniarka*). W jednym z opowiadań S. Młodożeńca mowa o dworskiej służącej, którą poślubił dziedzic, jest to jednak zdarzenie na tyle odosobnione, że staje się sensacją w okolicznych wsiach. Niemniej zainspirowany nim jeden z chłopów sam postanawia znaleźć dla córek mężów wśród szlachty lub bogatych mieszczan, aby zapewnić im wygodniejsze życie, por.:

Bo na wesela a dyć nie chodzi: **na służbie jest** i do tego pobożna [M 232];

[...] wstydziła, że gospodarski syn z **dziewką na służbie** się zadaje i pomiaru tu nie ma żadnego [M 277];

Jakże to wypadło, a zdarzyło się, że dałuszkowski dziedzic nie z kim innym, a z **dziewką dworską** się ożenił – i skończone. Nie z **pokojoyą** nawet, czy z którą od bielszej roboty, a – to niechże go licho – **ze świniarką**. Świniom jeść dawała – i dziedzica złapała [...]. I cała z tego myśl dla Jusiaka.

– Panny niech rosno i niech piękniejo!

Niechże se pięknieją i za panów niech wychodzą. Za dziedziców, czy za jakich miastowych – jak się nadarzy.

– Dziewuchom na nic nie żałować [M 207];

– Podobno Teofil wrócił, jest we dworze u ty **safarki** [P 81].

Ponadto wśród bohaterek występują zielarki (w *Drodze przez wieś* określane leksemem *babka*) oraz *swatka*, którą w różnych opowiadaniach S. Młodożeńca jest *stara Kiecowa*, por.:

Był jaki zakład w gotowym groszku, to się rozwiął na doktorów, na **babki**, na lekarstwa i pomoce [B 58];

Zwoził doktora [...], zwoływał **babki** znające, lekarstwami obłożył kobietę [B 78];

[...] była niedziela i akurat ze starą Kiecową wypadło jej wracać z kościoła. Tak się złożyło, że ze starą Kiecową, co **swatką** była na całą okolicę [M 204];

To jakoś na późniwiu przydyrdała chyłkiem **stara Kiecowa**. Na sam wieczór stanęła u Jusiaków, opatulona w kraciatą chustę i z wieściami w zanadru.

– Pochwalony, Stanisławowo! **To sie sykujcie na niedziele**.

– Cegóz to, mówicie? – nikięj ta nie wie.

– **Panowie przyjadło**. Mówie wom i słuchojcie: nie strozniki abo felcery, jak tamte, a prowadziwi panowie – i trzech! Od razu, Stanisławowo – i spokój! [M 209].

Jeden z bohaterów *Opowiadań* nosi przezwisko *Fabrykant*. W tekście została wyłożona podwójna jego motywacja. Po pierwsze mężczyzna to wiejska „złota rączka”, zatrudniana do przeróżnych prac, która potrzebne do ich wykonywania narzędzia przechowuje w budzie, zwanej w lokalnej społeczności *fabryką*. Z kolei dorośli synowie mężczyzny wyjechali do pracy w miejskich fabrykach, co jeszcze mocniej ukonstytuowało przezwisko *Fabrykant* i tak samo brzmiały, przynależący jego synom, apelatyw osobowy, por.:

Partacz chłopsko, to go i w pośmiech ludzki **Fabrykantem** wieś przeżywała. Że to niby ta jego buda, to **fabryka**, taka wielka budowa, no to i on sam **fabrykant**. Jak co wypadło komu, że był gwałt, a Pietrka nie było, czy nie miał czasu – to był mus chyba do fabryki. Przyjęło się to słowo i wisiało jak łąta na jego dużych, przygarbionych plecach. Pośmiech ludzki dyndał na nim i trzepotał [M 248];

[...] syny dwa, co od maleńkiego po służbie chodziły – w Ostrowcu teraz siedzą. W fabrykach robią i także – **fabrykanty**. W podwój już przypięło się to słowo do całego rodu – i przepadło! Los się stał – i tak już jest: wymówiony, ustanięty.

– A khy – psio go mać! **Fabrykanty!** Wszystkieśmy **fabrykanty** – podrwiwa i sam Franek z tego losu [M 249];

Pietrek, co gajował, Franek **Fabrykant, bo wszystkie jego syny były w fabrykach** w Ostrowcu, no i Kaźmirz Chodała, szewc. Ajno, szewc – kulawy [M 96];

[...] po Nowym Roku wróciły na wieś z Łodzi **fabrykanty** [M 40].

W *Młodości Jasia Kunefala* dla wiejskich chłopów dostępne są niektóre zawody kojarzone ze środowiskiem miejskim. Jeden z epizodycznych bohaterów jest policjantem, a wuj Jasia był niegdyś pisarzem (czyli prawdopodobnie sekretarzem) w urzędzie. Przekraczanie granic między miastem i wsią jest jednak typową cechą świata przedstawionego przez S. Piętaka, wynikającą z osobistych doświadczeń, i nie znajduje odzwierciedlenia w utworach pozostałych pisarzy, por.:

Janek Boczek, co był za **policjanta**, przygnał go z miasta na pieczętę jak zbrodniarza [P 108];

[...] wujek od tygodnia sprawowali **urząd pisarza** [P 152].

2.3. RELIGIA

2.3.1. MIEJSCE RELIGII W ANALIZOWANYCH UTWORACH

Religijność należy do składników ludowego obrazu świata, kreowanego przez S. Młodożeńca, S. Piętaka i W. Burka. W szczególności uwagę zwracają opowiadania pierwszego twórcy, których akcja kręci się wokół spraw związanych z wiarą. Wątki religijne sygnalizują niekiedy już tytuły – *Niedziela, Ignac, Pan Bóg i ziaby, W święto zmartwychwstania, Trzy króle*. Bohaterowie *Niedzieli* w drodze do kościoła traktują o niezwykłej naturze siódmego dnia tygodnia, natomiast *Ignac, Pan Bóg i ziaby* przedstawia trudność, z jaką chłopskim dzieciom przychodzi nauka religii. Powyższe utwory S. Młodożeńca ukazują potoczność chłopskiego myślenia o sprawach wiary i tok rozumowania – na najtrudniejsze, wydawałoby się, kwestie bohaterowie szukają prostego wytłumaczenia, czerpiącego z codziennych doświadczeń. Małą wagę przykładają do aspektów doktrynalnych.

Poważniejszy wydzźwięk ma opowiadanie *W święto zmartwychwstania*, prezentujące przemianę, jaka w okresie Wielkanocy dokonała się w życiu bohaterów. Żona, nie mogąc się doczekać śmierci schorowanego męża, postanawia go otruć, aby na stałe związać się z kochankiem. Podjąwszy tak radykalną decyzję, w nocy jest bliska śmierci. Zdrowieje po spotkaniu z księdzem, a z czasem z choroby wychodzi także jej mąż. Opowiadanie kończy się nad ranem w Wielką Niedzielę, gdy pogodzona para idzie razem na rezurekcję i śpiewa pieśń o zmartwychwstaniu. Utwór pokazuje religijność chłopów, manifestującą się wiarą w niezwykłą moc spowiedzi i modlitwy.

W tomie *Droga przez wieś* motywy religijne nie są tak wyraźne jak w *Opowiadaniach* S. Młodożeńca. Żadna nowela nie jest poświęcona wierze bohaterów. Postaci modlą się, chodzą do kościoła, posługują się językowymi kliszami z sakronimicznymi komponentami. To wszystko stanowi jednak tło dla ważniejszych – zdaniem W. Burka – tematów: biedy, kryzysu gospodarczego, wyzysku chłopów przez przedstawicieli sanacyjnej władzy (por. Śliwka 1983: 12). Uwagę zwraca zwłaszcza opowiadanie *Jedynak*. Główny bohater, Stach Płaza, wieździe skromne życie. Osierocony w dzieciństwie przez matkę, przekazany pod opiekę dziadkom, od ojca – majątnego gospodarza – nigdy nie otrzymał żadnego

finansowego wsparcia. Po raz pierwszy poprosił go o pomoc, gdy kosztownego leczenia wymagał jego syn. W odpowiedzi usłyszał odmowę:

– O, ni mom, widzis. Miołem troche, tom **splacił rote za ten dywon do klicon-skiego kościoła**. Wyciognołem sie. Som wis, co to kostuje [M 60].

Kiedy Stach jeszcze raz zdecydował się prosić ojca o (oprocentowaną) pożyczkę, ten budo-wał akurat figurę na cmentarzu. O hojnych ofiarach Płazy słyszała cała okolica, nawet prałat chwalił go w katedrze *za te uczynki i ofiary nabożne* [M 61]. Streszczone pokrótce opowiadanie przedstawia religijność „na pokaz”, w której nie liczą się miłosierne uczynki względem bliźniego, a o poważaniu w społeczności, również wśród wiernych i kapłanów, decydują wyłącznie względy finansowe.

Na wsi zdominowanej przez wyznanie katolickie rozgrywa się akcja *Młodości Jasia Kunefala*. Większość postaci stworzonych przez S. Piętaka dopełnia tradycyjnych religij-nych zwyczajów. Wśród nich występują jednak bohaterowie żyjący z dala od Kościoła, stworzeni na wzór prawdziwych osób z bliskiego otoczenia pisarza. Ten temat zostanie jednak rozwinięty nieco niżej, w podrozdziale *Stosunek do duchownych*.

2.3.2. PRAKTYKI RELIGIJNE

Z ogółu analizowanych utworów literackich wyekscerpowano liczne fragmenty przedsta-wiające praktyki religijne postaci literackich, w tym:

1) modlitwę, por.:

– **W imie Ojca i Syna...** – zaczyna Cojka **dziękczynną modlitwę** i wracając naśpie-wuje półgłosem codzienne swoje **Godzinki** [M 226];

2) chrześcijańskie pozdrowienia, por.:

– **Pochwalony!**
– **Pochwalony Jezus Chrystus!** [...]
– **Na wieki wieków...** [M 179]

3) czynienie znaku krzyża świętego i zdejmowanie nakrycia głowy przed przydroż-nymi krzyżami i kapliczkami, por.:

Zaperzała się i obrzucała wyzwiskami przechodnia, który [...] **nie uchylił czapki przed figurą lub krzyżem** [...].

– Słowa boskiego nie wymówi. Kaszkieta załuje. A tfy! omirza! [M 27–28];

4) śpiewanie religijnych pieśni, por.:

Świt ich prowadził do kościoła i wydzwaniał w piersiach jedną, pogodzoną nutę pieśni:

Przez Twoje święte Zmartwychwstanie
Boże Synu odpuść nam
Nasze zgrzeszenie... [M 140].

Bohaterowie analizowanych opowiadań i powieści uczestniczą w mszach świętych, uroczystościach odpustowych, nabożeństwach majowych i pogrzebowych, por.:

A że wypadała niedziela, ludzie mogli przecie **iść do kościoła**. Nakładali drogi, bo most zniosło, ale poszli, kto mógł [M 114];

Były i takie [obrazy – przyp. M.M.], co je Pietrek przywoził **z odpustów na Kalwarii** [M 26];

– To chodził Ignac do wsi kościelnej i obywatel się z prawdami bożymi w ogródku organisty i w kościele **na majowych nabożeństwach** [M 61];

W niespełna miesiąc po [...] przysiędze zabrał się Kodrot z tego świata. **Za trumną tyłego dobrodzieja poszła ino szczupła gromadka**: familia i trochę sąsiadów [B 74].

Postaci literackie celebrują rozmaite święta kościelne, m.in.:

1) Boże Narodzenie, por.:

– **Gody! Gody!** – uciechą jakąś latało to słowo po ludziach i roznosiło się w rześkim, mroźnym powietrzu.

Każdy, jak ino mógł, na te **Gody** się szykował i pośpieszał. A to przyodziać się – a jakoś trza, żeby po ludzku, a tego jądła jakiegoś lepszego – juźci, żeby też nagotować.

Co kto, to zabiegał, ładował, stroił – dyć gromadził to dobro rozmaite na wesołe dni **Bożego Narodzenia** [M 323];

2) Trzech Króli (6 stycznia), por.:

Któryś z kolegów powiedział mu, że **na Trzy Króle** szykuje się w szkole przedstawienie [M 376];

3) Wielkanoc, por.:

Żeby chociaż jeszcze tego **jajka święconego** doczekał! [B 49];

4) wspomnienie świętego Jana Chrzciciela (24 czerwca), por.:

Barbach już **po świętym Janie** stodołę, którą obiecał, wystawił [M 111];

5) Wniebowzięcie Najświętszej Maryi Panny (Matki Boskiej Zielnej; 15 sierpnia), por.:

Jakoś w wilię **przed Wniebowzięciem** dłużej kramarzył się w wodzie: pływał, nurkował, mył się na święto [M 111];

Zwozisz se sianko pachnące na święty Jan – raz, **po Zielnej** – dwa [M 116];

6) Świętych Aniołów Stróżów (2 października), por.:

Na odpust się miało w Męcicach⁴³. Choć to jesień – **na Aniołów Stróżów święto przypadało** – u szewca jak we żniwa. Buty, kiej mendle na polu, po całej izbie rozstawione [M 97];

7) Matki Bożej Różańcowej (7 października), por.:

A tej niedzieli potrza się wybrać do miasta. U Świętego Jakuba w Sandomierzu obchodzi się **odpust doroczny**. Trza się dyć tam udać, czego zwyczaj, i **Matki Różańcowej** serdecznie uprosić, żeby łaskawie dopomogła w przemaganii się ze złą dolą [B 22].

⁴³ Jak zauważa Z. Ziątek, S. Młodożeniec, pisząc o Męcicach, miał na myśli miejscowości Malice lub Męczennice (Ziątek 2010: 124). W tym wypadku można przypuszczać, że chodzi o wieś Malice Kościelne w powiecie opatowskim, w której od czasów średniowiecznych znajduje się kościół pw. Matki Bożej Wniebowziętej (do 2. połowy XX wieku pw. Najświętszej Maryi Panny Wniebowziętej).

Postaci ze świata przedstawionego przyjmują sakramenty święte, takie jak:

1) chrzest, por.:

A pamietos, jak u Jonów **chrziny** były i Rybiki grały? [M 233];

2) eucharystia, por.:

– Dzięki Bogu – wyszeptał – przyjął **komunię**, dopiero teraz stracił przytomność [P 98];

3) pokuta, por.:

Woda jej pomogła, a najwięcej **spowiedź**. Długo tam zostawał w zamknięciu z nią ksiądz. Ciężkie się tam rozlegały krzyki i płacze, to znowu wzdychania głębokie [M 139];

4) namaszczenie chorych, por.:

Kóni, i to mu piekielnica załowała, żeby księdza przywizić. To **umarłby pewnie bez spowiedzi i sakramentu**, jakby mój som nie pojechał i nie przywiz [M 218];

5) małżeństwo, por.:

Długi sznur furmanek pociągnął do kościoła. Stach wymiarkował ten czas **ślubu** [B 149].

Do obowiązków wiernych katolickich należy powstrzymywanie się od hucznych zabaw w okresie postu oraz wstrzemięźliwość od pokarmów mięsnych w niektóre dni roku kościelnego, m.in. w Wigilię (wieczere wigilijną określano dawniej i gwarowo *postnikiem*; por. Arct 1916; SGP: 286–287). Tak postępują również bohaterowie analizowanych utworów literackich, por.:

A w adwent i w wielki post grać nie wolno i nikt wtedy po nich nie chodzi. A jakby co, same by nie poszły, bo nie wolno, bo i same sobie w chałupie na te pory a nie grają [M 125];

A co mówi postnik? Postnik trza prychnąć ano jak zazwyczaj: godzinami, we wszystkich fajerach, w przeróżnych garnczkach, patelniach, rondelkach co poręczniejszych [B 152].

Wszystkie analizowane teksty utrwalają przejawy ludowego sensualizmu religijnego, takie jak kult świętych obrazów i przypisywanie im mocy przedstawionych na nich postaci – Jezusa Chrystusa czy Maryi, por.:

Uklękła przed Panem Jezusem w Ogrójcu i zaczęła szeptać Ojcze Nasz [P 93];

Obrazów pełno na ścianach; srebrzone, złoczone, bogate – czyjeż rączyny do nich się wyciągną? Wodzi oczami smutnymi po tych przeróżnych Matkach Boskich, przegląda się niejaki czas czarnej Jasnogórskiej ze skazą na jagodzie, popatruje na Ostrobramską gwiaździstą, złocistą – i wzdycha. Opuściła oczy niżej na Sulisławską z mieczami. Oparły się jej oczy na tych mieczach i stoją, wpatrzone [...]. Naraz ją targnęło coś, aż się miotnęła w tył, **bo jej się wydało, że Sulisławska Panienka głową ruszyła a mieczami sygnęła prosto w nią** [M 151];

[...] **obrazy mieniają się czyściutko i jakby się pożywiały na tę wiadomość, że stanie dzisiaj przed nimi ten, co się wkiedyś małym chłopaczkiem modlił do nich w nieskładnym pacierzu** [B 155].

2.3.3. STOSUNEK DO DUCHOWNYCH

W przedstawionych przez pisarzy społecznościach wiejskich ważne miejsce zajmują osoby posługujące w kościele, w szczególności kapłani (w tym biskupi i papież), ale też organiści i kościelni, por.:

Bogaczów kilku jest [...]. W kościele co bliżej **księdza, organisty** i zakrystii [M 165];

Kto ją widział, żeby się nie uśmiechała? [...] Modli się w kościele i to ci nawet po swojemu się uśmiecha, że **kościelny**, co jest surowy na to, a nic jej nie mówi [M 107].

Do *kościola bez księdza, gminy bez pisarza, narodu bez króla i wszystkich ludzi bez papieża* narrator mógłby porównać wieś Podgaje, gdyby zabrakło w niej Rybików – rodziny zajmującej się muzykowaniem, uświetniającej grą na instrumentach wszystkie rodzinne i lokalne uroczystości. Zapis wyrazu *kościół* od małej litery sugeruje, że bez księdza nie mogłaby funkcjonować świątynia, wbrew ortografii autor mógł tu jednak mieć też na myśli wspólnotę wiernych:

Podgaje nie byłoby Podgajem, gdyby w nim nie było Rybików [...] bez Rybików to by wieś nie była wieś. To by było tak, jak **kościół bez księdza, gmina bez pisarza, naród bez króla, a wszystkie ludzie bez papieża** [M 124].

Najważniejszą funkcję pełni papież – jak wynika z powyższego cytatu – potrzebny wszystkim ludziom.

W rozdziale czwartym *Młodości Jasia Kunefala* została opowiedziana historia Teofila – stryja Adama Kunefala, ojca Jasia. Mężczyzna miał zostać księdzem, ale wbrew woli ojca wystąpił z klasztoru, by związać się z kobietą. Po ślubie ponownie osiedlił się na wsi, ale *nie chodził do kościoła, publicznie źle mówił o księżach, odgrażał się im*. Społeczność obarczyła go za to winą za wszelkie nawiedzające ją nieszczęścia, wykluczyła go ze swego grona, zaczęła traktować jak wyklętego, szeptała o jego rzekomym opętaniu. W końcu Teofil sprzedał majątek i wyjechał, por.:

– [...] Stryj Teofil **nie chodził do kościoła, publicznie źle mówił o księżach i odgrażał się im**. Ktoś powiedział wtedy, że **wszystkie nieszczęścia, jakie na Białą Wieś spadają, to przez tego niedowiarka**, Teofila Kunefala... Czy to nie wystarczyło, mój drogi? Pomyśl, że działo się to w tysiąc osiemset sześćdziesiątym ósmym albo dziewiątym. Od razu **zaczęli go ludzie traktować jak wyklętego**. Nie zapraszano go odtąd na zimę do uczenia dzieci [P 103–105].

Z dala od rodzinnej miejscowości, wbrew wyznawanym w Białej Wsi zasadom, żyje Szczepan – brat Adama Kunefala. Stryj Jasia, podobnie jak Teofil, bardzo źle wypowiada się o księżach:

– Hej! – zaśmiał się naraz. – Ja się tylko bałem, żebyś ty nie poszedł na księdza. **Jak ja nie lubię tych papidrastów** [P 161].

Rzeczownika *papidrast* (lub *papidrasta*) nie notują ani słowniki gwarowe (z KSGP włącznie), ani ogólne języka polskiego. Nie występuje on również w zasobach Internetu. Jest to najpewniej neologizm S. Piętaka, utworzony być może na zasadzie podobieństwa do wyrazu *pederasta*, zakończonego na tę samą cząstkę *-rast-*. Jeśli cząstkę *papi-* można wywodzić od wyrazu *papież*, z kolei *-rast-* od greckiego *eráo* ‘kocham’ (po zignorowaniu litery *d*, która nie mieści się w proponowanym paradygmacie pod względem strukturalnym), wyraz

papidrast lub *papidrasta* oznacza ‘osobę zmysłowo kochającą papieża’ (por. SJPD, s.v. *pederasta*). Słowo nie przynależy do słownictwa gwarowego, cechuje się raczej wyszukaniem. W tekście nie używa go „prosty” chłop, lecz mężczyzna, który w młodości opuścił rodzinną wieś, przebywał w różnych miejscach, w tym również w dużych miastach, gdzie parał się różnymi zajęciami.

Sceptycyzmem wobec duchowieństwa odznaczają się niektóre bohaterki powieści. Matka Jasia powątpiewa w przestrzeganie przez księży celibatu, gdy stwierdza, że *I księża lubią babie plecy* [P 156]. Z kolei prababka Jasia przed laty opowiadała Adamowi o tym, jak młody ksiądz próbował ją uwieść, por.:

– Ano prawda – chrząknął na to Adam. – Pamiętam opowiadali mi babka Anna o tym niejedno. „Ide jo – mówią – a tu taki ksiądz młody był, nazywał sie Florek, kiwo na mnie z wikarówki:

– Hanuś, chodze ino – woło. – Zaniesies kwiotki do kościoła. – Poleciałam, a on **kwiotków ni mo, za to róże na gębie od wiadomy rzecy**. Trzasnęłam drzwiami i uciekłam, bo **migiem broł sie do całowanie, jakby był na to stworzony!**” [P 156].

2.3.4. MIEJSCA KULTU

W topografii niektórych wsi przedstawionych w utworach literackich znajdują się obiekty niezbędne do sprawowania kultu. Dla bohaterki opowiadania S. Młodożeńca szczególne znaczenie ma kościół parafialny:

[...] dla niej był jeden naród chrześcijański. Ten przede wszystkim, co chodził do **kościola parafialnego** [M 27].

W innym opowiadaniu S. Młodożeńca wieś, w której znajduje się kościół, zostaje określona epitetem *wieś kościelna*:

To chodził Ignac do **wsi kościelnej** i obywatł się z prawdami bożymi w ogródku organisty i w kościele na majowych nabożeństwach [M 61].

Poza przedstawianymi w utworach wsiami znajdują się inne miejsca kultu postaci literackich – sanktuaria maryjne w Częstochowie czy w Kalwarii Zebrzydowskiej, kościół św. Jakuba i katedra w Sandomierzu, por:

I nie byle jakie to obrazy!

Były i takie, co je Pietrek przywoził z odpustów **na Kalwarii**, a i cudowniuską Panienkę przyniosła Pietrkowa na plecach z samej **Jasnej Góry** [M 26];

A tej niedzieli potrza się wybrać do miasta. U **Świętego Jakuba w Sandomierzu** obchodzi się odpust doroczny [B 23];

Sam prałat wielbił i wynosił w **sandomierskiej katedrze** te uczynki i ofiary nabożne [B 61].

Kilkukrotnie mowa w tekstach o cmentarzach. Przykładowo narrator w utworze W. Burka, opisując przeżycia wewnętrzne Siwego Kaźmirza, posługuje się metaforą cmentarza jako cichego gaiku w pobliżu kościoła, który chowa wyczerpanych (por. *sterany*) ludzi:

[...] **cichy gaik w podle kościoła chowa steranych tym światem** [B 38].

W przedstawionych przez pisarzy wsiach mieszczą się przydrożne kapliczki i krzyże, tradycyjne elementy ludowej architektury sakralnej (Makarski 2009: 311), por.:

I bronila kościoła swego i religii. Zaperzała się i obrzucała wyzwiskami przechodnia, który na słowo boże nie odpowiedział, albo nie uchylił czapki **przed figurą lub krzyżem** [M 27–28];

Zajechali już **do krzyża** na rozstaju, gdy naraz wół gibnął się, zatrzeszczał szprychami i usiadł na poślednim kole [P 84].

2.3.5. POJĘCIE GRZECHU

Jednym z kryteriów etycznych w obrazie społeczności wiejskiej jest grzech, postrzegany jako obraza Boga (co w poniższym cytacie oddaje kolokacja *grzech przed Panem Bogiem*). Przy czym w tekstach jako grzeszne nie są traktowane uczynki skierowane *stricte* przeciw Bogu, a przeciw regułom życia społecznego, por.:

Obraza przecie była wielka, bo szewc się zaciekł i wypominał Józkowym ojcom, że chowają dziecko na błazna i lucypera. Żeby ze starych się przedrzeźniać, żeby nie uszanować wieku i rzemiosła – to wstyd dla ojców i **grzech przed Panem Bogiem** [M 370].

Bohaterka innego opowiadania S. Młodożeńca jest przekonana, że grzechem, za który Bóg ukarałby ją i jej męża, byłoby, gdyby w obliczu niepłodności nie adoptowali sieroty:

– Leć, leć za niem! Przyprowadź Wicka, boby nos **Pon Bóg skorol za taki grzych** [M 155].

W tekście W. Burka *Pierwsza studnia* nieokreślona postać do grzechów zalicza porozumienie chłopów w sprawie budowy studni:

– Pogłupiały chłopcy, ot co! **Boże odpuść wszystkie grzychy...** [B 218].

Jak zauważa R. Tomicki, „prości” ludzie grzech konceptualizowali jako „złamanie reguł solidarności z przyrodą albo Bogiem, co w konsekwencji zawsze prowadzić mogło do negatywnych skutków dla większej grupy ludzi. W perspektywie światopoglądu społeczności wiejskiej pierwszym celem tej solidarności było jednak podtrzymywanie życia – indywidualnego i społecznego, życia ludzkiego i życia w przyrodzie” (Tomicki 1981: 52). W opowiadaniu W. Burka właściciele kilku sąsiednich gospodarstw za namową najmłodszego z nich decydują się wspólnymi siłami wybudować pierwszą we wsi studnię. Tym samym przerwą porządek, obowiązujący od początków istnienia Ocinka, por.:

Przecież **jak Ocinek Ocinkiem nikt się na wsi na coś podobnego nie powazył. Stała wieś od wieków, cierpiał naród od zlej wody**, niewygód przez nią se sporzył, ale jakoś żył i żyje. A zresztą, czy to starzy mądrale nie rozpowiadali, że nic dobrego z takiej studni nie wyjdzie? Że ino koszt urośnie, opusta i upadek, a pożytek niepewny. Kto wie, jak daleko w głąb trza się dokopywać, ile czasu to zajmie, a kóż zaręczy, czy aby woda będzie lepsza ze studni aniżeli ze stoków i studzienek na podłączu, a choćby i z rzeki? [B 217].

Grzech, jakiego zamierzają dopuścić się gospodarze, narusza solidarność z przyrodą i tradycją, której strzegą najstarsi mieszkańcy (określeni w tekście epitetem *starzy mądrale*).

Jego negatywne konsekwencje, podobnie jak wśród społeczności badanych przez R. Tomickiego, mogą być odczuwane przez całą lokalną społeczność.

Grzechem naruszającym solidarność z Bogiem są próby kontaktu z siłami nadprzyrodzonymi – rzucanie uroków i pozostawanie pod ich wpływem oraz pomaganie diabłom por.:

Tu Swedy ich Stacha biją – a tu **Stach pod urokiem**. To nieładnie – a tu **grzech!** [M 169];

To dla Karolki **granie – grzech**. **Grzech słuchać i szatanom pomagać**, jak dusze męczą [M 233].

3. PODSUMOWANIE

Analizowane utwory literackie stylizowane na ludowość utrwalają najważniejsze wartości, składające się na etos chłopski. W jego centrum znajduje się rodzina jako grupa krewnych i powinowatych, przede wszystkim tych, którzy żyją pod jednym dachem. Temu zagadnieniu został poświęcony rozdział siódmy niniejszej książki.

Większość chłopskich rodzin utrzymuje się z pracy w gospodarstwie rolnym. Ziemia stanowi własność danej rodziny. Zarządzanie pracą w gospodarstwie spoczywa na barkach mężczyzny jako głowy rodziny, a kiedy go brakuje – jego obowiązki z konieczności przejmują inni. W gospodarskie prace zaangażowani są jednak wszyscy członkowie rodziny. Ziemia, uprawiana na miarę agrotechnicznych możliwości, pozwala przetrwać kolejnym pokoleniom. Trwałość jako jeden z aspektów wartościowania ziemi przez chłopa ujawnia w analizowanych utworach motyw ojcowizny. Różni bohaterowie i całe rodziny zabiegają o to, by nie sprzeniewierzyć się tradycji przekazywania ziemi z pokolenia na pokolenie. Niekiedy miłość do ojcowizny popycha do nieetycznych lub nieracjonalnych działań. Konieczność sprzedania kawałka ziemi, by podreperować domowy budżet lub zdobyć pieniądze potrzebne do realizowania innych celów, staje się powodem osobistych frustracji i konfliktów w rodzinie.

Utwory literackie, w dużej mierze skupione na ukazywaniu prawdziwego życia mieszkańców wsi, eksponują materialną wartość ziemi i praktyczne aspekty związane z pracą na niej – zarówno we własnym gospodarstwie, jak i wykonywanej u kogoś za stosowną zapłatę lub spodziewane wyrazy wdzięczności. Podobnie jak w „prawdziwym” życiu, w literaturze chłopskiej ziemia ma walory użytkowe. Owocne plony pozwalają rodzinom uniknąć głodu, umożliwiają życie na godnym poziomie bez konieczności wyjeżdżania do miasta czy za granicę. Aby ziemia wydawała korzystny plon, muszą zostać spełnione określone warunki – gleba powinna być żyzna i odpowiednio nawodniona, a teren równo ukształtowany, by praca na nim nie stwarzała dodatkowych problemów. Wysoką wartość mają pola uprawne, choć w ukazanym przez S. Młodożeńca Podgaju za najlepszą przestrzeń do gospodarowania uznawane są łąki – w tej wsi trawa ma wyjątkowo dobre warunki do wzrostu, a jej uprawa nie jest tak męcząca jak w wypadku zbóż czy innych roślin użytkowych.

W analizowanych utworach literackich, podobnie jak w językowo-kulturowym obrazie świata, ziemia stanowi wartość prestiżową. Mieszkańcy wsi postrzegani są przez pryzmat wielkości posiadanego gospodarstwa, ilości składających się na niego mórg i liczności inwentarza żywego. Młodzieży wywodzącej się z biedniejszych rodzin trudniej jest zawrzeć

małżeństwo, a mezalianse nie są dobrze postrzegane. Stratyfikacyjna funkcja ziemi ujawnia się w hierarchizowaniu *swoich* według stanu posiadania.

Zgodnie z prawdziwymi wiejskimi realiami praca ukazana w prozie stylizowanej na ludowość cechuje się sezonowością, nienormowanym czasem, przekładającym się na dyspozycyjność wszystkich członków rodziny względem gospodarstwa. Wpływ warunków atmosferycznych na moment rozpoczęcia i przebieg określonych prac powoduje, że w jednym czasie na pola wychodzą niemal wszyscy mieszkańcy wsi. Wykonywaniu obowiązków towarzyszą sąsiedzkie rozmowy, panuje pogodna atmosfera. Jeśli zachodzi taka konieczność, krewni, powinowaci i sąsiedzi pomagają sobie wzajemnie. Ujawnia się tu zatem kolektywna, integrująca społeczność wartość pracy.

Angażujące wszystkich członków rodziny gospodarstwo rolne wymaga kształtowania od najmłodszych lat określonych cech charakteru. Jednej z nich – pracowitości, powiązanej z sumiennością, rzetelnością, solidnością, zaradnością czy uporem w dążeniu do wyznaczonych celów, a przeciwstawianej lenistwu – w niniejszym opracowaniu poświęciłam część szóstego rozdziału, traktującego m.in. o cechach wewnętrznych, kształtujących postrzeganie jednostki przez członków społeczności wiejskiej. Przeważającą część bohaterów prozy stanowią chłopci trudniący się pracą na roli. Wśród mężczyzn występują niekiedy rzemieślnicy i osoby wykonujące różne wolne zawody. Część bohaterów zatrudnia się we dworze lub u majątnych gospodarzy. Rzadko mówi się w tych kontekstach o kobietach, których zasadniczym polem aktywności jest dom i jego najbliższe otoczenie. Zebrany materiał badawczy utrwala negatywne postrzeganie osób, które unikają ciężkiej, fizycznej pracy, chwytają się innych zajęć niż uprawa roli czy hodowla zwierząt.

Analizowane utwory literackie w realistyczny sposób ukazują życie mieszkańców wsi, stąd utrwala obraz pracy nie jest pozbawiony negatywnych aspektów. Przede wszystkim praca w gospodarstwie rolnym często przedstawiana jest jako ciężkie zajęcie, wymagające ogromnego zaangażowania wszystkich członków rodziny. Czarę goryczy dopełniają niewymierne efekty chłopskiej pracy – w dwudziestoleciu międzywojennym ceny płodów rolnych okazują się zbyt niskie, by pozwalały utrzymać rodzinę. Postępująca pauperyzacja wywołuje w chłopach postawę buntu wobec władzy i wyżej sytuowanych warstw społecznych. O przetaczających się przez Polskę chłopskich strajkach w okresie sanacyjnym wspomina jednak wyłącznie W. Burek.

Mimo trudności praca na roli pozostaje podstawowym obowiązkiem moralnym mieszkańców wsi. Wraz z ziemią należy nie tylko do sfery profanum, ale też jest sakralizowana. Utwory literackie utrwalają również obraz ziemi jako matki, która rodzi plon i pełni opiekuńczą funkcję względem ludzi.

Religijność to jeden z fundamentalnych składników obrazu społeczności wiejskiej – zarówno językowo-kulturowego, jak i tekstowego. Składają się na nią nie tylko wierzenia chrześcijańskie, ale też światopogląd ludowy i wyobrażenia magiczne. Stąd w odniesieniu do społeczności tekstowych należałoby raczej posługiwać się nie pojęciem religii, a kultury religijnej, jak postulował etnograf S. Czarnowski (1938: 152). Wiara w istoty święte ma wymiar społeczny – jest praktykowana w obrębie całych rodzin, wsi i parafii, a osoby nieuczestniczące w kulcie wykluczane są ze społeczności, tak jak ukazał to S. Piętak i opisywali badacze kultury ludowej. Przestrzeganie praktyk duchowych pozwala także odróżnić *swoich* od *obcych*. O czym traktował rozdział ósmy.

Teksty nie utrwalają przejawów adaptacyjnej racjonalności, które A. Niedźwiedz dostrzega w gwarowych opowieściach apokryficznych. Postaci literackie nie opowiadają

o zdarzeniach znanych z Pisma Świętego, ale rozgrywających się w lokalnej, wiejskiej scenerii.

W tekstowym obrazie świata, podobnie jak w językowo-kulturowym, sfera *sacrum* wiąże się z pracą na roli. Urodzaj postrzegany jest jako dar od Boga, nie pracuje się w niedziele i inne święta kościelne, a rytm niektórych prac polowych wyznacza kalendarz chrześcijański. Pisarze nie utrwalili jednak opisywanych przez badaczy praktyk religijnych rozpoczynających najważniejsze prace gospodarskie – znaku krzyża świętego czy wypowiedzenia określonych modlitw (por. Kurek 2003: 47; Mazurkiewicz 1989: 9–23).

W opowiadaniach S. Młodożeńca oraz W. Burka pojawia się motyw grzechu. Grzech, podobnie jak w językowo-kulturowym obrazie świata, konceptualizowany jest jako kryterium etyczne, „złamanie reguł solidarności z przyrodą albo Bogiem” (Tomicki 1981: 52), które może doprowadzić do negatywnych skutków społecznych. Bohaterowie czy narratorzy omawianych utworów literackich nie określają mianem grzechu typowych uczynków przeciw Bogu, wymienionych na przykład wśród siedmiu grzechów głównych. W obrazie tekstowym grzechem jest występowanie przeciw zasadom regulującym życie w społeczności, łamanie odwiecznego porządku w przyrodzie, a także pozostawianie pod wpływem zarzuconego uroku.

S. Czarnowski uważał, że religijność ludowa jest uboga doktrynalnie, chłopci znają na pamięć pieśni religijne, nie czytają Pisma Świętego, a modlą się jedynie poprzez odmawianie pacierza. Obraz religijności wiejskiej utrwalaony w tekstach stylizowanych na ludowość potwierdza jego spostrzeżenia. Bohaterowie mają niewielkie wyobrażenie o chrześcijaństwie i innych religiach. Modlą się słowami powszechnie znanych modlitw, choć – inaczej niż pisał S. Czarnowski – formułują również własne modlitwy, zwykle są to jednak ekspresywne prośby do Boga, Jezusa lub Maryi. W praktykach bohaterów można dostrzec za to cechy typowego dla społeczności wiejskich sensualizmu religijnego, przejawiającego się w kulcie świętych obrazów i przypisywaniu im takiej mocy, jaką według wierzeń mają przedstawione na nich postaci.

Z trzech omawianych dzieł literackich wyłania się obraz tradycyjnej ludowości wiejskiej, z charakterystycznymi dla niej cechami, omówionymi m.in. przez W. Piwowarskiego. W szczególności pisarze zarysowali objaśniony przez socjologa „brak podbudowy intelektualnej i refleksji nad doktryną religijną” (Piwowarski 1978: 6). Bohaterowie bezrefleksyjnie wierzą w to, czego naucza Kościół i co zostało im przekazane przez przodków. Agnostycy występują wyłącznie w *Młodości Jasia Kunefala*, ale albo zostają wykluczeni z gromady, albo reprezentują kulturę miejską. Dostrzeżona przez W. Piwowarskiego „swoista moralność, w której akcentuje się bardziej gorliwość obrzędową i obyczajowość praktyczną niż ideały ewangeliczne” (Piwowarski 1978: 6), manifestuje się zwłaszcza w opowiadaniu W. Burka *Podymne*. Jeden z jego bohaterów na pokaz funduje kaplice i wyposażenie okolicznych kościołów, co lokalna społeczność i kapłani podziwiają i chwala, tymczasem nie pomaga najbliższej rodzinie – synowi, wnukowi, gdy nawiedzają ich choroby, a w konsekwencji poważne problemy finansowe. Przedstawione przez pisarzy uczestnictwo bohaterów w uroczystościach i obrzędach religijnych oddaje typowy dla kultury wiejskiej „rytualizm przejawiający się w masowym uczestnictwie w praktykach religijnych” (Piwowarski 1978: 6), z kolei silną więź z parafią jako lokalną wspólnotą prezentuje tytułowa bohaterka opowiadania S. Młodożeńca *Jak sie w Pietrkowy serce rozszerzyło*.

X.

WNIOSKI

Analiza utworów prozatorskich W. Burka, S. Młodożeńca i S. Piętaka wyłoniła tekstowy wizerunek społeczności wiejskiej. Skonfrontowano go z językowo-kulturowym obrazem wsi, co pozwoliło sformułować szczegółowe wnioski ogólne, kończące każdy analityczny rozdział książki. Przeprowadzona analiza pokazuje, że teksty artystyczne stylizowane na ludowość są cennym materiałem do badań etnolingwistycznych. Utrwalają obraz wspólnoty, która posługuje się językiem stanowiącym podstawę stylizacyjną, a wykreowani przez twórców bohaterowie reprezentują rzeczywistą kulturę wiejską. Metoda językowo-kulturowego obrazu świata w połączeniu z analizą pól semantycznych, zastosowana do badania tekstów literackich, pozwoliła wyłonić wizerunek członków społeczności wiejskiej.

W. Burek, S. Młodożeniec i S. Piętał utrwalili nie tylko najważniejsze cechy tworzące językowo-kulturowy wizerunek wsi, ale również zjawiska językowe typowe dla gwary kielecko-sandomierskiej. Dialektyzacja w głównej mierze pojawia się w dialogach, ale jej znamiona, zwłaszcza z zakresu słowotwórstwa i leksyki, występują również w warstwie narracyjnej. Komponenty językowo-kulturowego obrazu wsi zostały wplecione zarówno w wypowiedzi bohaterów, jak i w komentarze narratorskie. W efekcie obraz społeczności wiejskiej został utrwalony za pomocą środków językowych, stanowiących nośniki językowego obrazu wsi. Są to przede wszystkim apelatywy osobowe, nieoficjalne antroponimy, częste kolokacje wyrazowe i związki frazeologiczne. W prozie występują też jednak nieregularne semantycznie i składniowo połączenia, stanowiące przykłady kreatywnego, typowego dla języka artystycznego, wykorzystania tworzywa językowego.

Cechy wspólne językowo-kulturowemu i tekstowemu obrazowi wsi występują w każdym wyodrębnionym polu semantycznym. Jedną z nich jest antropocentryzm, przejawiający się w wartościowaniu rzeczywistości z własnej perspektywy, przez tzw. prostego człowieka. Jego punkt widzenia, „predyspozycje i potrzeby egzystencjalne są miarą rzeczy” (Bartmiński 1999: 111), wynikająca z „elementarnego, codziennego, egzystencjalnego doświadczenia” (Bartmiński 1993: 125). Dla antropocentrycznego widzenia świata typowe jest dostrzeganie nieprototypowych cech innych jednostek – wad fizycznych, niepożądanych cech charakteru czy niewłaściwego zachowania. Najważniejsze są jednak cechy mające przełożenie na życie w społeczności wiejskiej, skoncentrowanej na pracy fizycznej w gospodarstwach rolnych. Akcentowane są siła i zdrowie, wobec których znaczenie tracą cechy estetyczne, wpływające na atrakcyjność danej osoby. Pracowitość, zaradność, odwaga, upór, towarzyskość, życzliwość, mądrość to cechy eksponowane głównie u mężczyzn, od których zależy materialny byt rodziny. Na tle społecznym ukazywane są przede

wszystkim postaci męskie. Ich status zależy od wielkości posiadanego gospodarstwa i rodzaju wykonywanej pracy, które z reguły przechodzą z pokolenia na pokolenie. Kobiety najczęściej ukazywane są jako jednostki nie w pełni autonomiczne, zależne od ojca, a następnie od męża, i nieudzielające się społecznie. Utwory literackie prezentują je w środowisku domowym, utrwalają społeczną niechęć do kobiet udzielających się towarzysko.

Rodzina wiejska w tekstach literackich wyróżnia się identycznymi wartościami jak rodzina opisywana przez badaczy językowo-kulturowego obrazu społeczności wiejskiej. Pojmowana jest jako podstawowa grupa społeczna, w której funkcjonuje każda jednostka. Od więzi emocjonalnych ważniejsze są w niej uwarunkowania społeczno-ekonomiczne. Na dorosłej osobie spoczywa obowiązek zawarcia małżeństwa, stanowiącego ośrodek nowej rodziny i wchodzącego w interakcje z innymi grupami małżeńskimi. Podstawowym obowiązkiem małżonków jest wydanie na świat potomstwa, zapewnienie mu utrzymania i wychowanie go zgodnie z obowiązującymi na wsi zasadami. Teksty ukazują członków rodziny głównie z uwagi na odgrywane w niej role i spełniane obowiązki. Kobieta jako żona i matka odpowiada za prace domowe, przygotowuje posiłki, opiekuje się mężem, dziećmi, osobami starszymi i większością zwierząt gospodarskich, wykonuje cięższe prace polowe. Przygotowuje też do nich córki. Na mężczyznę spoczywa obowiązek materialnego zabezpieczenia rodziny, tak aby żyła na stałym poziomie. Mężczyźni wykonują najważniejsze i zarazem najcięższe prace w polu, odpowiadają za wychowanie synów. Kontakty rodzinne cechują się surowością i bezwzględnością. Na przesadną uczuciowość nie ma miejsca ani w relacjach małżeńskich, ani w stosunku rodziców do dzieci. Rodzicom, w głównej mierze ojcom, przysługuje prawo do posłuchu i egzekwowania posłuszeństwa. To oni decydują o ewentualnym kształceniu dziecka, mogą wybrać mu życiowego partnera. Wobec młodej pary mają też jednak zobowiązania finansowe – darowany w dniu ślubu posag powinien każdemu małżonkowi zapewnić życie na takim samym poziomie, jak przed ślubem. Żadna rodzina nie jest grupą odizolowaną od społeczeństwa. Z napiętnowaniem bohaterów literackich, podobnie jak członków rzeczywistej społeczności wiejskiej, spotykają się wszelkie zaniechania, odstępstwa od tradycyjnego, patriarchalnego podziału ról. Apodyktyczne małżonki, nieodpowiedzialni lub potulni wobec żon mężowie, zbyt troskliwe matki, za mało surowi ojcowie zostali ukazani w utworach w prześmiewczy sposób, tak jak odbierani są w rzeczywistości pozatekstowej (por. Ziajka 2014: 343).

Antropocentryzm wiejskiej wspólnoty językowo-kulturowej oraz tekstowej zaznacza się w próbach konfrontowania swojskości z obcością. W procesie autoidentyfikacji ważną rolę odgrywają więzy rodzinne i terytorialne, a także wspólna kultura, język i religia. W zależności od przyjętej perspektywy do grona swoich włączani są mieszkańcy tej samej wsi, osoby posługujące się taką samą gwarą i praktykujący te same zwyczaje. Początkowo wykluczani są z niego napływowi mieszkańcy wsi, jednak z czasem zaczynają oni zrazać się z rodzimą ludnością. Obcymi pozostają mieszczenie, przedstawiciele ziemiaństwa, obcokrajowcy i innowiercy. Marginalne znaczenie mają stereotypy narodowe. Wizerunek obcych narodów kreowany jest na podstawie rzeczywistych kontaktów z nimi, głównie na polu militarnym. Pod tym względem wyróżnia się wyobrażenie Stanów Zjednoczonych jako odległej, bogatej krainy. Z nim jednak konfrontowane są nie zawsze pozytywne doświadczenia mieszkańców wsi z pobytu w Ameryce.

Ziemia, praca i religia to obok rodziny fundamentalne składniki wiejskiej aksjologii, zarówno w językowo-kulturowym obrazie świata, jak i w rzeczywistości tekstowej. Ziemia ma wartość materialną, prestiżową i stratyfikującą wieś. Wraz z pracą łączy się ze sferą *sacrum*; bywa też postrzegana jako matka, która nie tylko rodzi plon, ale też opiekuje się człowiekiem po śmierci. W świetle badań etnolingwistycznych i prozy stylizowanej na ludowość najważniejszym zajęciem chłopca jest praca na roli. Jednocześnie mieszkańców wsi, stwarza okazję do spotkań, ubogaca duchowo, daje moralną satysfakcję. Z innej strony jest jednak bardzo ciężka, wymaga nieustannego zaangażowania wszystkich członków rodziny, a często nie przynosi spodziewanych efektów. Na ludową religijność składają się nie tylko wierzenia chrześcijańskie, ale też światopogląd ludowy i wyobrażenia magiczne, stąd w odniesieniu do społeczności wiejskich należy posługiwać się nie pojęciem religii, a „kultury religijnej” (Czarnowski 1938: 152). Ważne miejsce zajmują praktyki duchowe, zwłaszcza te związane z celebracją świąt katolickich, obiekty sakralne i duchowni.

Pisarze utrwaliли w tekstach wszystkie najważniejsze przejawy stereotypowego wizerunku społeczności wiejskiej. W prozie nie brakuje ani wątków zaczerpniętych z wyobrażeń rytualno-magicznych, ani oddających realia międzywojennej polskiej wsi, z jej społeczno-ekonomicznymi problemami. Szczegółowe przyjrzenie się poszczególnym kategoriom semantycznym i ich językowym wykładnikom pozwala jednak dostrzec pewne różnice między obrazem tekstowym a językowo-kulturowym. Uwagę zwraca jednostkowość niektórych elementów tekstowego obrazu wsi wobec powtarzalności komponentów tworzących obraz językowo-kulturowy. Powieść S. Piętaka cechuje się dużym stopniem zautobiografizowania i spoetyzowania. Twórca na tle społecznym, odpowiadającym rzeczywistym realiom wiejskim, ukazał jednostki krytycznie oceniające zastany na wsi porządek. Jaś Kunefal, inteligent chłopskiego pochodzenia, wzorem przodków zdobywa wykształcenie, wyprowadza się do miasta, wdaje się w liczne romanse, próbuje awansować społecznie. W. Burek, zdeklarowany działacz ruchu ludowego, w *Drodze przez wieś* zminimalizował rolę, jaką w społeczności wiejskiej odgrywali przedstawiciele ziemiaństwa i Kościoła. Bohaterowie W. Burka, ale też S. Młodożeńca, cechują się mocnym poczuciem niesprawiedliwości społecznej i niechęcią do władz sanacyjnych, co odpowiada lewicującym poglądom autorów.

W niniejszym opracowaniu obraz wsi utrwalony w międzywojennej prozie pisarzy związanych z ziemią sandomierską odniesiono do obrazu językowo-kulturowego ogółu wspólnot wiejskich. Jak bowiem zauważa J. Bartmiński, „kultura ludowa jest uniwersalna w stopniu znacznie wyższym niż nasza kultura narodowa” (SSiSL 1996: 19). Spostrzeżenia w tym zakresie czyni również A. Krawczyk-Tyrpa, przyjmująca istnienie wspólnej mieszkańcom wsi mentalności, niezależnej od różnic między dialektami (Krawczyk-Tyrpa 2001: 25–26). Przedstawiony tekstowy obraz może stanowić płaszczyznę porównania dla ewentualnych przyszłych prac naukowych. Warto byłoby na przykład przeprowadzić badania etnolingwistyczne w podsandomierskich wsiach oparte na danych systemowych, a następnie porównać ich wyniki z obrazem tego regionu Polski wyłaniającym się z tekstów. Cenna mogłaby się okazać też analiza wizerunku wsi utrwalonego w tekstach artystycznych, zarówno prozatorskich, jak i poetyckich, powstałych w XXI wieku, kiedy różnice między środowiskiem wiejskim a miejskim nie są tak wyraźne, jak w dwudziestoleciu międzywojennym.

SUMMARY

The Image of the Rural Community in Pseudofolk Interwar Prose (As Seen in the Works by Wincenty Burek, Stanisław Młodożeniec, and Stanisław Piętał)

This book is situated within the domain of ethnolinguistic research that is centered not only around analysis of a language as a system but also of literary texts. The aim of this paper is to reproduce the textual world image presented in the pseudofolk literature of the interwar period and to confront it with the stereotypical, linguocultural world image presented in the relevant body of literature. As the research material, two short story collections – Wincenty Burek's *Droga przez wieś* (18 texts) and Stanisław Młodożeniec's *Opowiadania* (39 texts) – and Stanisław Piętał's novel *Młodość Jasia Kunefala* were chosen. These writers managed to accurately depict the lives of the peasantry by drawing from oral folk traditions and adapting stories, narratives, and events known firsthand. The hypothesis, thus, claims that the image of a rural community sketched in such peasant prose very much corresponds with the linguocultural world image contained in linguistic data and culture. Although peasant literature writers, to some extent, transform the image of the countryside contained in the linguistic system, analysis of textual world image might be a method employed for the purpose of examining linguistic world image.

The introduction of this paper establishes the subject matter and situates the analysis of textual world image in the domain of ethnolinguistic research. The first chapter outlines the subject matter, aim, and scope of this work and defines the primary methodological methods as well as the subject areas of each of the chapters. The second chapter pertains to the concepts of linguocultural and textual world image. It is a discussion of the history of research on linguistic world image, a recapitulation of the contemplation of its significance in Polish linguistic discourse, and an explanation of the concept of textual world image.

The third chapter discusses the most important issues associated with the peasant trend in the literature of the twenty-year interwar period. These writers drew from a common set of experiences; as they shared the same place of origin – the Sandomierz villages – they had firsthand knowledge of the local language and culture. In prose texts, they engaged in similar subject matters based on the authentic folk culture of the lands of Sandomierz. They managed to accurately depict a peasant's everyday life by creating literary characters after actual people – representatives of the world of folk culture.

The fourth chapter defines the concept of style, discusses the stylistic variations of the Polish language, types of stylizations, and the subject of dialectization. Its last subchapter is an analysis of dialectical stylizations found in the research material. The theoretical part of this

dissertation closes with a chapter on the theory of semantic fields, which forms a methodological basis for organizing the research material excerpted from literary texts.

The analytical part of this book is comprised of chapters devoted to the discussion of the linguocultural image of a fragmentary section of reality based on the available ethnolinguistic, dialectical, and cultural research and on analysis of its textual image contained in literary texts. The sixth chapter, which opens this discussion, considers the mental concepts of a man and a woman as members of a rural community according to four factors: physical appearance, features of character, and various aspects of living in the local community. Emphasis is placed on the differences and similarities in the perception of women and men. Discrimination of characteristics that deviate from the established prototype – physical flaws, undesirable personality traits, and inappropriate behavior – are typical in folk culture. The most important characteristics taken into consideration, however, are those associated with living in a rural community, especially with household work and farm work.

The subsequent chapter familiarizes the reader with the inhabitants of a rural household. The research material was organized according to the criterion of the role a person serves in their family and household. The images of a husband, wife, father, and mother were, thus, discussed and stress placed on the differences between the lives of women and men. In a traditional rural family, adults are expected to enter into a marriage and produce, care for, and raise their offspring in line with the rules enforced by the community. Consequently, the chapter also considers the image of a child by giving thought, among other things, to inner and outer profiles as well as to child–parents relations.

The eighth chapter adopts the perspective of a rural community and discusses the dualism of us – them. It takes into consideration, among other things, the extent of self-identification of an individual and group. The elements that are crucial in the process of self-identification include regional and family ties as well as shared culture, language, and religion. The status of a foreigner is assigned to the residents of other villages and countries, city dwellers, landowners, and religious dissenters. Images of foreign nations are constructed after actual encounters, especially military. In this regard, the United States is frequently imagined as a remote land of wealth and prosperity.

The last analytical chapter shows the axiological system of a rural community. Of the various elements of the peasant ethos, three have been discussed in detail – ground, working and religion. The soil has an economic value and has a utility function. On the other hand, the earth is sacred because it participates in God's work of creation. Farming provides support for all family members. It integrates the rural community. There are also many negative aspects to work. First of all, it is extremely heavy and badly paid. Religious beliefs include not only Christian beliefs, but also a barrel worldview and magical imagery.

The research undertaken as part of this book demonstrates that artistic, pseudofolk texts are valuable material for ethnolinguistic studies. Each of these texts fossilizes an image of a community whose language establishes a foundation for the stylization process, while the fictional characters represent the authentic folk culture. The method of examining linguocultural world image applied in tandem with analysis of semantic fields was employed for the purpose of studying literary texts and allowed to uncover the images of members of rural communities.

Each chapter in the research part of the paper ends with a detailed conclusion. The most important conclusions reached in the analysis of the textual and ethnolinguistic research material were also collected in the concluding chapter. Finally, this book is complemented by a bibliography and a list of abbreviations.

BIBLIOGRAFIA

Literatura podmiotu:

- Burek W., 1976, *Droga przez wieś*, Warszawa.
Młodożeniec S., 1976, *Opowiadania*, Warszawa.
Piętaś S., 1957, *Młodość Jasia Kunefala*, Warszawa.

Literatura przedmiotu:

- Abramowicz M., Bartmiński J., Chlebda W., 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka” 21, s. 341–342.
Adamowski J., 1994, *Gatunek tekstu a znaczenie słowa (na materiale folkloru polskiego)*, „Etnolingwistyka” 6, s. 53–63.
Ancylo M., 2012, *Wartościowanie w pieśniach ludowych na przykładzie opozycji swój – obcy*, [w:] W. Śliwiński (red.), *Język – styl – tekst w teorii i praktyce badawczej*, Kraków, s. 263–273.
Anusiewicz J., 1992, *Potoczność jako sposób doświadczania świata i jako postawa wobec świata*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Język a Kultura*, t. 5, *Potoczność w języku i kulturze*, Wrocław, s. 9–20.
Anusiewicz J., 1994, *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*, Wrocław.
Anusiewicz J., 1999, *Problematyka językowego obrazu świata w poglądach niektórych językznawców i filozofów niemieckich XX w.*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin s. 261–289.
Anusiewicz J., Dąbrowska A., Fleischer M., 2000, *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*, [w:] J. Anusiewicz, A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 13, *Językowy obraz świata i kultura*, Wrocław, s. 13–44.
Arct M., 1916, *Słownik ilustrowany języka polskiego*, https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arct_S%C5%82ownik_ilustrowany_j%C4%99zyka_polskiego/ca%C5%82o%C5%9B%C4%87, dostęp: październik 2019 r.
Balowski M., 1994, *Obraz mężczyzny i kobiety w utworach K.K. Baczyńskiego*, [w:] J. Anusiewicz, K. Handke, *Język a Kultura*, t. 9, *Płeć w języku i kulturze*, Wrocław, s. 131–147.
Banasiwicz E., 2001, *Obraz Żyda i kultury żydowskiej w folklorze polskim*, „Literatura Ludowa” nr 2, s. 35–49.
Banasiwicz-Ossowska E., 2003, *Kontakty polsko-żydowskie a wpływy Żydów i kultury żydowskiej w polskiej obrzędowości ludowej*, „Literatura Ludowa” nr 3, s. 3–13.
Banasiwicz-Ossowska E., 2007, *Między dwoma światami. Żydzi w polskiej kulturze ludowej*, Wrocław.

- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, A–K, Warszawa.
- Barańska Z., 1975, *Rodzina w ludowych przysłowiach i pieśniach*, [w:] J. Komorowska (red.), *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa, s. 118–147.
- Bartmiński J. (red.), 2006, *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin.
- Bartmiński J., 1981, *Derywacja stylu*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, Lublin, s. 31–54.
- Bartmiński J., 1986, *Czym zajmuje się etnolingwistyka?*, „Akcent” nr 4, s. 16–22.
- Bartmiński J., 1988a, „*Niebo się wstydzi*”. *Wokół ludowego pojmowania ładu świata*, [w:] M. Graszewicz, J. Kolbuszewski (red.), *Kultura, literatura, folklor. Prace ofiarowane Profesorowi Czesławowi Hernasowi w sześćdziesięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, Warszawa, s. 96–106.
- Bartmiński J., 1988b, *Słowo wstępne*, „Etnolingwistyka” 1, s. 5–10.
- Bartmiński J., 1990, *Folklor – język – poetyka*, Wrocław.
- Bartmiński J., 1991, *Odmiany a style języka*, [w:] S. Gajda (red.), *Wariacja w języku. III Opolskie Spotkania Językoznawcze, Szczedrzyk 10–11.10.1989 r.*, Opole, s. 11–16.
- Bartmiński J., 1992, *Styl potoczny*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Język a Kultura*, t. 5, *Potoczność w języku i kulturze*, Wrocław, s. 37–54.
- Bartmiński J., 1993, *Ludowy styl artystyczny*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 115–134.
- Bartmiński J., 1994, *Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce?*, „Przegląd Humanistyczny” nr 5, s. 81–101.
- Bartmiński J., 1997, *Dom i świat – opozycja czy współdziałanie*, [w:] G. Sawicka (red.), *Dom w języku i kulturze. Materiały z konferencji „DOM w języku i kulturze”, zorganizowanej w Uniwersytecie Szczecińskim przez Zakład Etnolingwistyki w dniach 22–24 marca 1995 roku*, Szczecin, s. 11–22.
- Bartmiński J., 1998, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem. Na przykładzie MATKI*, [w:] J. Anusiewicz, J. Bartmiński (red.), *Język a Kultura*, t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, Wrocław, s. 63–83.
- Bartmiński J., 1999, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 103–120.
- Bartmiński J., 2001a, *Język w kontekście kultury*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 13–22.
- Bartmiński J., 2001b, *O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku*, [w:] S. Dubisz, S. Gajda (red.), *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, Warszawa, s. 27–53.
- Bartmiński J., 2002, *Lubelska etnolingwistyka*, „Analecta” XI, nr 1–2, s. 29–42.
- Bartmiński J., 2003, *Styl potoczny jako centrum systemu stylowego języka*, [w:] J. Bartmiński, J. Szadura (red.), *Warianty języka*, s. 156–165.
- Bartmiński J., 2004, *Etnolingwistyka słowiańska – próba bilansu*, „Etnolingwistyka” 16, s. 9–27.
- Bartmiński J., 2006a, *Chłop*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin, s. 217–222.
- Bartmiński J., 2006b, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin.
- Bartmiński J., 2006c, *Niektóre problemy i pojęcia etnolingwistyki lubelskiej*, „Etnolingwistyka” 18, s. 77–90.
- Bartmiński J., 2006d, *Rolnik*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin, s. 223–228.
- Bartmiński J., 2007, *Opozycja swój / obcy a problem językowego obrazu świata*, „Etnolingwistyka” 19, s. 35–60.
- Bartmiński J., 2008, *Etnolingwistyka, lingwistyka kulturowa, lingwistyka antropologiczna?*, [w:] A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 20, *Tom jubileuszowy*, s. 15–33.

- Bartmiński J., 2009, *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bartmiński J., 2010, *Pojęcie językowego obrazu świata i sposoby jego operacjonalizacji*, [w:] P. Czaplński, A. Legeżyńska, M. Telicki (red.), *Jaka antropologia literatury jest dzisiaj możliwa?*, Poznań, s. 155–178.
- Bartmiński J., 2015, *Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata*, „Poradnik Językowy” z. 1, s. 14–26.
- Bartmiński J., 2016, *O aktualnych zadaniach etnolingwistyki*, „Etnolingwistyka” 28, s. 7–15.
- Bartmiński J., 2018, *Robota i praca: dwa profile pojęcia – dwie formacje kulturowe?*, [w:] A. Bałajewski, J. Bartmiński, M. Łaskiewicz, S. Niebrzegowska-Bartmińska (red.), *Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej*, Lublin, s. 273–292.
- Bartmiński J., Chlebda W., 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka” 20, s. 11–27.
- Bartmiński J., Niebrzegowska-Bartmińska S., 2012, *Tekstologia*, Lublin.
- Bartmiński J., Niewiadomski D., 1999, *Ziemia*, [w:] J. Bartmiński (red.), SSIŚL, t. 1, *Kosmos*, cz. 2, *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin, s. 17–56.
- Bartmiński J., Panasiuk J., 2014, *Stereotypy językowe*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*, wyd. V, Wrocław, s. 371–395.
- Bartmiński J., Tokarski R., 1986, *Językowy obraz świata a spójność tekstu*, [w:] T. Dobrzyńska (red.), *Teoria tekstu. Zbiór studiów*, Wrocław, s. 65–81.
- Bartnicka K., 1992, *Dziecko w świetle pamiątek i powieści polskiego Oświecenia*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” XXXV, s. 37–86.
- Basara A., Basara J., 1983, *Opisy fonologiczne polskich punktów „Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego”*. Zeszyt II, *Małopolska*, Wrocław.
- Batko-Tokarz B., 2008, *Tematyczny podział słownictwa w Wielkim słowniku języka polskiego*, [w:] P. Żmigrodzki, R. Przybylska (red.), *Nowe studia leksykograficzne*, t. 2, Kraków, s. 31–48.
- Batko-Tokarz B., 2019, *Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia*, Kraków.
- Baudouin de Courtenay J.N., 1974, *Dziela wybrane*, t. 1, Warszawa.
- Bąk P., 1955, *Formy wyśmiewane w gwarze okolic Kramsk*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” II, s. 235–244.
- Bednarski H., 1976, *Spoleczna rola kobiet wiejskich. Studium socjologiczne wsi województwa bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego*, Bydgoszcz.
- Benedyktowicz Z., 2000, *Portrety „obcego”. Od stereotypu do symbolu*, Kraków.
- Bielińska-Gardziel I., 2006a, *Dziecko*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin, s. 187–194.
- Bielińska-Gardziel I., 2006b, *Matka*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin, s. 175–180.
- Bielińska-Gardziel I., 2006c, *Ojciec*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Język. Wartości. Polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, Lublin, s. 181–186.
- Bielińska-Gardziel I., 2009a, *Patriarcha czy kumpel? O profilowaniu obrazu ojca we współczesnym dyskursie publicznym*, [w:] W. Książek-Bryłowa, H. Duda (red.), *Język polski. Współczesność – historia*, Lublin, s. 11–32.
- Bielińska-Gardziel I., 2009b, *Stereotyp rodziny we współczesnej polszczyźnie*, Warszawa.
- Bielińska-Gardziel I., 2010, *Stereotyp ojca we współczesnej polszczyźnie*, [w:] J. Bujak-Lechowicz (red.), *Rodzina w języku i kulturze*, Piotrków Trybunalski, s. 95–112.
- Biolik M., 1983, *Przezviska i przydomki ludności wiejskiej (na przykładzie wsi Andrzejki w woj. łomżyńskim)*, „Onomastica” XXVIII, s. 165–179.
- Bizior R., 2012, *O języku prozy Jędrzeja Kitowicza*, Częstochowa.
- Bobrowski I., 1998, *Zaproszenie do językoznawstwa*, Kraków.

- Bobrowski I., 2010, *Lingwistyczny obraz świata*, [w:] J. Górnikiewicz, H. Grzmił-Tylutki, I. Piechnik (red.), *W poszukiwaniu znaczeń. Studia dedykowane Marceli Świątkowskiej*, Kraków, s. 90–97.
- Bogołębska B., 2001, *Studia o stylistyce i retoryce*, Zgierz.
- Boniecka B., 2003, *Temat a miejsce rozmowy*, [w:] M. Kita, J. Grzenia (red.), *Porozmawiajmy o rozmowie*, Katowice, s. 91–112.
- Borzęcki J., 1985, *O piśmarstwie Wincentego Burka. Przez wieś*, „Tygodnik Nadwiślański” nr 19, s. 9.
- Borzęcki J., Myjak J., 1983, *Doliną Opatówki (VIII). Droga przez wieś*, „Tygodnik Nadwiślański” nr 34, s. 7.
- Brożyna M., 2010, *Językowy w języku, tekstowy w tekście*, [w:] W. Chlebda (red.), *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole, s. 103–112.
- Bryła W., 2001, *Określenia wartościujące płęć w historii języka polskiego*, [w:] E. Łoch (red.), *Moderнизм i feminizm. Postacie kobiece w literaturze polskiej i obcej*, Lublin, s. 237–245.
- Brzezina M., 1986a, *Polskie zdrobnienia imion żydowskich w utworach literackich*, „Język Polski” LXVI, s. 269–276.
- Brzezina M., 1986b, *Język mniejszości narodowych w tekstach literackich i folklorystycznych. Polszczyzna Żydów*, Warszawa.
- Brzozowska M., 2009, *Etymologia a konotacja słowa. Studia semantyczne*, Lublin.
- Brzozowska-Krajka A., 1994, *Symbolika dobowego cyklu powszedniego w polskim folklorze tradycyjnym*, Lublin.
- Bugajski M., Wojciechowska A., 1996, *Teoria językowego obrazu świata w badaniu idiolektu pisarza*, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 17–25.
- Bugajski M., Wojciechowska A., 2000, *Językowy obraz świata a literatura*, [w:] J. Anusiewicz, A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 13, *Językowy obraz świata i kultura*, Wrocław, s. 153–159.
- Bukraba-Rylska I., 1996, *Tożsamość kulturowa wsi polskiej*, [w:] K. Korab (red.), *Společne uwarunkowania demokracji i wolnego rynku na wsi*, Warszawa, [przedruk w:] I. Bukraba-Rylska, 2002, *Kultura ludowa – wieś – mieszkańcy wsi. Wybór artykułów z lat 1987–2002*, Warszawa, s. 133–149.
- Bukraba-Rylska I., 2002, *Kultura ludowa – wieś – mieszkańcy wsi. Wybór artykułów z lat 1987–2002*, Warszawa.
- Bukraba-Rylska I., 2008, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa.
- Burek T., 1976, *Stanisław Młodożeniec*, [w:] E. Rostworowski (red.), *Polski słownik bibliograficzny*, t. 21, Warszawa – Kraków, s. 418–420.
- Burek T., 1993, *Stanisław Młodożeniec 1895–1959*, [w:] I. Maciejewska, J. Trznadel, M. Pokrasenowa (red.), *Literatura polska w okresie międzywojennym*, t. 3, Kraków, s. 41–70.
- Burek T., 1995, *100 lat temu urodził się Stanisław Młodożeniec. Urywek z wykładu TNS wygłoszonego w dniu 25 lutego 1995*, „Zeszyty Sandomierskie” nr 2, s. 14–15.
- Burek W., 1934, *Strajk*, „ABC Literacko-Artystyczne” nr 11, s. 3.
- Burek W., 1968, *Droga przez wieś*, Warszawa.
- Burek W., 1976, *Komentarz*, [w:] S. Młodożeniec, *Opowiadania*, Warszawa, s. 440–448.
- Burkacka I., 2019, *Współczesne polskie nazwy członków rodziny zrekonstruowanej (w świetle danych słownikowych, tekstowych i ankietowych)*, [w:] L. Mariak (red.), *Współczesny i dawny obraz rodziny w języku*, Szczecin, s. 37–55.
- Burska-Ratajczyk B., 2010, *Językowy obraz matki w powieści „Kamień na kamieniu” Wiesława Myśliwskiego*, [w:] A. Ginter (red.), *Z zagadnień semantyki i stylistyki tekstu*, Łódź, s. 101–109.
- Buttler D., 1967, *Koncepcje pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny” z. 2, s. 41–59.
- Buttler D., 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.
- Buttler D., 1979, *Statystyka leksykalna a badanie odmian stylowych języka polskiego*, „Przegląd Humanistyczny” z. 4, s. 75–90.
- Buttler D., 1982, *Miejsce języka potocznego wśród odmian współczesnej polszczyzny*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Język literacki i jego warianty*, Wrocław, s. 17–28.
- Bystron J.S., 1947, *Kultura ludowa*, Warszawa.

- Bystrzeński J.S., 1995, *Megalomania narodowa*, Warszawa [pierwodruk 1935].
- Cała A., 2005, *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa.
- Cebula A., 2018, *Słownik gwary sandomierskiej*, Sandomierz.
- Chałasiński J., 1938, *Młode pokolenie chłopów*, t. 1, Warszawa.
- Chałasiński J., Jagiełło-Lysiowa E., 1967, *Od chłopca do rolnika*, Warszawa.
- Chrobak T., 1992, *Etos chłopski w programach stronnictw ludowych*, Rzeszów.
- Chrobak T., 1998, *Filozoficzne przesłanki agraryzmu. Studium wybranych zagadnień*, Rzeszów.
- Chudziński E., 1975, *Chłopski ruch literacki w dwudziestoleciu międzywojennym*, „Pamiętnik Literacki” t. 66, s. 59–96.
- Chudziński E., 1985, *W kręgu kultury i literatury chłopskiej 1918–1939*, Warszawa.
- Cygal-Krupa Z., 1990, *Podstawowe słownictwo tematyczne języka polskiego (na wybranych przykładach)*, Kraków.
- Cygal-Krupa Z., 2001, *Językowy obraz Zosi w „Panu Tadeuszu” Adama Mickiewicza*, [w:] Z. Cygal-Krupa (red.), *Studia językoznawcze. Dar przyjaciół i uczniów dla Zofii Kurzowej*, Kraków, s. 63–75.
- Cygal-Krupa Z., 2002, *Językowy obraz matki w poezji ks. Jana Twardowskiego*, [w:] M. Skarżyński, M. Szpiczakowska (red.), *Rozmaitości językowe ofiarowane prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego jubileuszu*, Kraków, s. 51–62.
- Cygal-Krupa Z., 2016, *Słownictwo tematyczne w językoznawstwie polskim (ze szczególnym uwzględnieniem leksykologii, leksykografii i glottodydaktyki)*, [w:] Z. Cygal-Krupa, K. Choińska, M. Pachowicz (red.), *Słownik tematyczny uczniowskiej polszczyzny: słownictwo rzadsze*, Tarnów, s. XIII–LX.
- Cygan S., 1997, *Stan badań nad gwarami kieleckimi*, [w:] H. Sędziak (red.), *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce*, Olsztyn, s. 102–118.
- Cygan S., 2002a, *Mowa pokoleń w świadomości mieszkańców wsi Lasocin na Kielecczyźnie*, [w:] S. Gala (red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki*, Łódź, s. 83–92.
- Cygan S., 2002b, *Przejawy świadomości językowej społeczności wiejskiej w opracowaniach gwaroznawczych*, „Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej” t. 16, s. 103–119.
- Cygan S., 2005, *Gwary kieleckie*, [w:] *Kurs etnograficzny „Świętokrzyskie – jakie cudne”*. Materiały pomocnicze, Kielce, s. 30–57.
- Cygan S., 2008, *Na świętokrzyskim gwarowym gościńcu*, Kielce.
- Cygan S., 2009a, *Charakterystyka gwar Kielecczyzny*, [w:] H. Karaś (red.), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?11=mapa-serwisu&l2=&l3=&l4=kieleckie-gwara-regionu-mwr>, dostęp: marzec 2020 r.
- Cygan S., 2009b, *Z gwary świętokrzyskiej. Świat dawnej wsi w relacjach mieszkańców. Pogwarki. Twórczość ludowa. Słowniczek*, Kielce.
- Cygan S., 2011, *Przejawy świadomości językowej mieszkańców wsi końca XX wieku na przykładzie Lasocina na Kielecczyźnie*, Kielce, książka elektroniczna.
- Czabanowska-Wróbel A., 2003, *Dziecko. Symbol i zagadnienie antropologiczne w literaturze Młodej Polski*, Kraków.
- Czachur W., 2011, *Dyskursywny obraz świata. Kilka refleksji*, „Tekst i Dyskurs” 4, s. 79–97.
- Czarnowski S., 1938, *Kultura*, Warszawa.
- Czarnowski S., 1956, *Dzieła w opracowaniu Niny Assorodobraj i Stanisława Ossowskiego*, t. 1, *Studia z historii kultury*, Warszawa.
- Czesak A., 2004, *Ekspresywizmy osobowe w gwarach Małopolski górzyskiej (od Żywiecczyzny po Pieniny) na tle kultury ludowej*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. J. Kąsia, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Czop R., 2003, *Obraz matki w poezji więziennej Hugona Kollątaja*, „Zgorzelecki Baedeker Literacki” s. 73–76.
- Czubaj B., 1998, *Dialektyzacja w powieściach Wiesława Myśliwskiego*, „Prace Naukowe. Filologia Polska. Historia i Teoria Literatury” 7, s. 43–48.

- Dacewicz L., 1998, *Lokalny antroponimiczny mikrosystem nazewniczy*, [w:] S. Warchoła (red.), *Rozprawy Slawistyczne*, t. 14, *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. 1, Lublin, s. 91–101.
- Dąbrowska A., 2004/2005, *Współczesne problemy lingwistyki kulturowej*, „Postscriptum” 48–49, nr 2–1, s. 140–155.
- Dąbrowski M., 1977, *Stanisław Piętaś. Studium historyczno-literackie*, Warszawa.
- Dejna K., 1955, *Badania wstępne nad „Atlasem gwar województwa kieleckiego”*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, Łódź, s. 9–23.
- Dejna K., 1962, *Atlas gwar województwa kieleckiego*, Łódź.
- Dejna K., 1965, *Metateza śr; źr*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 5, s. 275–279.
- Dejna K., 1977, *Słownictwo ludowe z terenów województw kieleckiego i łódzkiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” XXIII, s. 147–290.
- Dejna K., 1986, *Atlas gwar polskich. Kwestionariusz – notatnik*, Łódź.
- Dejna K., 1994, *Atlas gwar polskich, sektor VII (kielecki)*, Łódź.
- Dejna K., 1998, *Atlas gwar polskich*, t. 1. *Małopolska*, Warszawa.
- Długosz K., 2000, *Językowy obraz kobiety i mężczyzny w polszczyźnie potocznej*, „Prace Filologiczne” XLV, s. 121–131.
- Długosz-Kurczabowa K., 2005, *Językowe procesy integracyjne (na materiale małopolskiej gwary wsi Chrusty)*, „Poradnik Językowy” z. 7, s. 23–31.
- Doroszewski W., 1955, *Studia fonetyczne z kilku wsi mazowieckich*, Wrocław.
- Doroszewski W., 1958, *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, z. 1–4, Wrocław.
- Drzazgowski M., 1992, *O nazwie chachłacka mowa*, [w:] K. Handke (red.), *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 29–35.
- Dubisz S., 1979a, *Metody stylizacji gwarowej w przekroju historycznym*, [w:] A. Preyzner, J. Tokarski (red.), *Język – teoria – dydaktyka. Materiały III Konferencji Młodych Językoznawców – Dydaktyków. Zielona Góra 26–27 maja 1978 r.*, Kielce, s. 76–92.
- Dubisz S., 1979b, *Stylizacja językowa – próba definicji*, „Prace Filologiczne” XXIX, s. 191–216.
- Dubisz S., 1986, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego (nurt ludowy w latach 1945–1975)*, Wrocław.
- Dubisz S., 1991, *Archaizacja w XX-wiecznej polskiej powieści historycznej o średniowieczu*, Warszawa.
- Dubisz S., 2015, *Językoznawcze studia polonistyczne*, t. 3, *Stylistyka – retoryka – translatoryka*, Warszawa.
- Dubisz S., Karaś H., Kolis N., 1995, *Dialekty i gwary polskie*, Warszawa.
- Duch-Krzysztosek D., 1995, *Małżeństwo, seks, prokreacja*, [w:] A. Titkow, H. Domański (red.), *Co to znaczy być kobietą w Polsce. Praca zbiorowa*, Warszawa, s. 175–188.
- Dunaj B., 1981, *Odmiana oficjalna i nieoficjalna języka mówionego*, [w:] *Studia nad polszczyzną mówioną Krakowa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Językoznawcze” z. 70, s. 11–20.
- Dunaj B., 1985, *Grupy spółgłoskowe współczesnej polszczyzny mówionej (w języku mieszkańców Krakowa)*, Kraków.
- EJO, 1999, K. Polański (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław.
- EJP, 1994, S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław.
- Encyklopedia, 1978, S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław.
- Engelking A., 1990, *Klątwa rodzicielska w kulturze ludowej*, „Etnolingwistyka” t. 3, s. 21–35.
- Engelking A., 2000, *Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*, Wrocław.
- Engelking A., 2012, „Zpracowany naród”. *Praca jako rdzeń tożsamości białoruskich kolchoźników*, [w:] M. Abramowicz, J. Bartmiński, I. Bielińska-Gardziel (red.), *Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów*, t. 1, Lublin, s. 137–157.
- Faron B., 1971, *O cyklu „Kunefalowym” Piętaśa*, „Tygodnik Kulturalny” nr 4, s. 4, 8.
- Faron B., 1972, *Ziemi przypisany – Stanisław Piętaś*, [w:] B. Faron (red.), *Prozaicy dwudziestolecia międzywojennego. Sylwetki*, Warszawa, s. 523–552.

- Filar D., 2000, *Językowy obraz świata a obraz świata w tekście poetyckim*, [w:] A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Język a Kultura*, t. 13, *Językowy obraz świata i kultura*, Wrocław, s. 169–179.
- Filin F., 1960, *Wyraz gwarowy i jego granice*, „Poradnik Językowy” z. VI, s. 247–264.
- Filip G., Krauz M., 2008, *Rodzina i tradycja rodzinna w wybranych utworach Stefana Żeromskiego*, [w:] E. Woźniak (red.), *Tradycja a nowoczesność. Materiały z konferencji 14–16 maja 2007*, Łódź, s. 429–448.
- Filip G., Krauz M., 2010, *Szkice o języku i wartościach w wybranych utworach Stefana Żeromskiego*, Rzeszów.
- Fleischer M., 2000, *Obraz świata. Ujęcie z punktu widzenia teorii systemów i konstruktywizmu*, [w:] J. Anusiewicz, A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 13, *Językowy obraz świata i kultura*, Wrocław, s. 45–72.
- Fornalczyk F., 1968, *Przypisani tej ziemi. Szkice o prozie Stanisława Piętaka, Tadeusza Nowaka, Juliana Kawalca, Ernesta Berylla*, Poznań.
- Forstner D., 1990, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa.
- Frycie S., 1969, *Stanisław Piętałak we wspomnieniach*, [w:] S. Frycie (red.), *Stanisław Piętałak. Poeta i prozaik*, Rzeszów, s. 7–28.
- Furdal A., 1955, *Mazowieckie dyspalatalizacje spółgłosek wargowych*, Wrocław.
- Furdal A., 1973, *Klasyfikacja odmian współczesnego języka polskiego*, Wrocław.
- Gaertner H., 1922, *O zadaniach stylistyki*, Kraków.
- Gajda S. (red.), 1995, *Przewodnik po stylistyce polskiej*, Opole.
- Gajda S., 1982, *Podstawy badań stylistycznych nad językiem naukowym*, Warszawa.
- Gajda S., 1992, *Systematyzacja pojęć w stylistyce. Materiały z konferencji z 24–26 IX 1991 r.*, Opole.
- Gajda S., 2001, *Stylistyka polska i stylistyka w Polsce*, [w:] H. Kurkowska, S. Skorupka, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa, s. I–IX.
- Gajda S., 2012, *Styl narodowy jako kategoria stylistyczna*, „Stylistyka” XXI, s. 7–18.
- Gajda S., 2014, *Styl naukowy*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 183–199.
- Gaj-Piotrowski W., 1993, *Duchy i demony w wierzeniach ludowych z okolic Stalowej Woli, Rozwadowa i Tarnobrzega*, Wrocław.
- Gała S., 1979, *Słotowótństwo nazwisk i przezwisk ludności byłego powiatu piotrkowskiego (Praca napisana pod kierunkiem prof. dra Karola Dejny)*, [w:] J. Siatkowska (red.), *Studia językoznawcze. Streszczenia prac doktorskich IV*, Wrocław, s. 43–87.
- Galasińska A., 1989, *Pole leksykalno-znaczeniowe OBCY na podstawie powieści Edwarda Redlińskiego Konopielka. Analiza etnolingwistyczna*, „Polonica” XIV, s. 121–141.
- Galasińska A., 1991, *Nazewnictwo „Konopielki” E. Redlińskiego w ujęciu etnolingwistycznym*, „Onomastica” XXXVI, s. 203–223.
- Gapiński B., 2014, *Ludzie starzy na wsi polskiej od schyłku XIX wieku po rok 1939*, Poznań.
- Gawrońska L., 2002, *Językowe wyznaczniki płci (na materiale gwary Nowej Słupi)*, [w:] W. Książek-Bryłowa, H. Duda (red.), *Język polski. Współczesność. Historia*, t. 3, Lublin, s. 127–144.
- Giedz T., 1998, *Przezwiska o charakterze metaforycznym i metonimicznym mieszkańców wsi Brzeźno w woj. chełmskim*, [w:] S. Warchoń (red.), *Rozprawy Slawistyczne*, t. 14, *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. I, Lublin, s. 121–126.
- Głaz A., 2013, *Prostowanie zwierciadła. Przyczynek do (jeszcze?) niezaistniałej dyskusji nt. kondycji lubelskiej etnolingwistyki*, „Biuletyn PTJ” LXIX, s. 139–151.
- Głębińska E., 1997, *Młodożeniec Stanisław*, [w:] J. Czachowska, A. Szałagan (red.), *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 5, Warszawa, s. 443–446.
- Głębińska E., 1999, *Piętałak Stanisław*, [w:] J. Czachowska, A. Szałagan (red.), *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik biobibliograficzny*, t. 6, Warszawa, s. 358–362.
- Goldberg-Mulkiewicz O., 1989, *Przenikanie elementów twórczości ludowej między społecznością polską i żydowską*, „Polska Sztuka Ludowa” XLIII, nr 1–2, s. 105–112.
- Goldberg-Mulkiewicz O., 1996, *Postać Żyda w teatrze obrzędowym okresu Bożego Narodzenia*, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Etnograficzne” z. 34, s. 111–125.

- Gołdowski K., 2016, *Ekspresywnizmy nazywające osoby źle pracujące w świetle zmian systemu aksjonormatywnego mieszkańców wsi (na przykładzie gminy Iwanowice)*, [w:] K. Sikora, B. Żebrowska-Mazur (red.), *Nasz język ojczysty. Stan i współczesne tendencje rozwojowe*, Kraków, s. 112–129.
- Gołębiowska T., 1971, *Antroponimia Orawy*, Kraków.
- Gorlach K., Seręga Z., 1991, *Chłopi we współczesnej Polsce*, Warszawa.
- Gotówka A., 2014, *Językowo-kulturowy obraz dziecka w gwarach góralskich*, „Adeptus” nr 3, s. 81–95.
- Grabias S., 1974, *Funkcyjna klasyfikacja socjalnych wariantów języka*, „Język Polski” LIV, s. 22–31.
- Grabias S., Skubalanka T., 1979, *Społeczne uwarunkowania stylów języka*, „Socjolingwistyka” 2, s. 29–61.
- Grabska M., 2000, *Asocjacyjny portret mężczyzny*, [w:] M. Grabska (red.), „*Słowa, słowa, słowa...*” w komunikacji językowej, Gdańsk, s. 335–348.
- Greń Z., 1998, ‘*Swój*’ i ‘*obcy*’ na Śląsku Cieszyńskim – wyznaczenie zakresu na podstawie wyboru kodu w warunkach diglosii, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” XXXIV, s. 27–41.
- Grochola-Szczepanek H., 2007, *Płeć żeńska w spiskich tekstach ludowych*, „Socjolingwistyka” 21, s. 113–132.
- Grochola-Szczepanek H., 2012, *Język mieszkańców Spisza. Płeć jako czynnik różnicujący*, Kraków.
- Grzegorzczak P., 1986a, *Twórcy i badacze kultury zmarli w latach 1956–1967*, t. 1, Warszawa.
- Grzegorzczak P., 1986b, *Twórcy i badacze kultury zmarli w latach 1956–1967*, t. 2, Warszawa.
- Grzegorzczak R., 1999, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 39–46.
- Grzegorzczak R., 2001, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, Warszawa.
- Grzegorzczak R., 2010, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, wyd. IV, rozszerzone, Warszawa.
- Grzegorzczak R., 2014, *O dwóch typach badań semantycznych*, „*Prace Filologiczne*” LXIV, s. 121–139.
- Grzegorzczak R., 2015, *Co to jest językowy obraz świata i dlaczego warto go badać?*, „*Poradnik Językowy*” z. 1, s. 7–13.
- Gumowska-Grochot I., 2018, *Zpracowani i biedni. Wybrane aspekty relacji praca – bieda w wypowiedziach mieszkańców wsi*, [w:] A. Bałtajewski, J. Bartmiński, M. Łaszkiwicz, S. Niebrzegowska-Bartmińska (red.), *Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej*, Lublin, s. 293–308.
- Gutkowska B., 2001, *Kobieta w kabarecie metafizycznym Manueli Gretkowskiej*, [w:] E. Łoch (red.), *Modernizm i feminizm. Postacie kobiece w literaturze polskiej i obcej*, Lublin, s. 237–245.
- Habrajska G., 2000, *Metody ankietowe i analiza tekstów w badaniach językowego obrazu świata*, [w:] J. Anusiewicz, A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 13, *Językowy obraz świata i kultura*, Wrocław, s. 73–84.
- Halamska M., 1991, *Chłopi na przełomie epok*, Warszawa.
- Handke K., 1986, *Rola kobiet w przekształcaniu współczesnej polszczyzny kolokwialnej*, „*Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*” XXXII, s. 101–107.
- Handke K., 1989, *Styl kobiecy we współczesnej polszczyźnie kolokwialnej*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” XXVI, s. 5–24.
- Handke K., 1992, *Język a determinanty płci*, [w:] J. Anusiewicz, K. Handke (red.), *Język a Kultura*, t. 9, *Płeć w języku i kulturze*, Wrocław, s. 15–29.
- Handke K., 1994, *Stosunek kobiet do nurtów feministycznych i języka*, [w:] K. Handke, H. Dalewska-Greń (red.), *Polszczyzna a/i Polacy u schyłku XX wieku*, Warszawa, s. 341–359.
- Handke R., 2014, *Styl artystyczny*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 135–145.
- Heinz A., 1983, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa.

- Herchel M., 2010, *Językowo-kulturowy obraz świata wpisany w inskrypcje nagrobne cmentarzy wiejskich (na przykładzie wybranych wsi małopolskich)*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. H. Kurek, Katedra Lingwistyki Kulturowej i Socjolingwistyki, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Hernas M., 2007, *Językowy obraz Żyda w prasie prawniczej w świetle wybranych słów kluczowych*, „Zeszyty Prasoznawcze” 3–4, s. 54–71.
- Hertz A., 1983, *Obraz Żyda w świadomości Polaków*, „Znak” nr 339–340, s. 427–452.
- Hodorowicz S.A., 2004, *Słownik gwary górali Skalnego Podhala*, Nowy Targ.
- Humboldt W. von, 1836/2001, *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości*, Lublin, s. 106.
- Imiołek M., 2012, *Stroje ludowe Kielecczyzny*, <http://pik.kielce.pl/e-learning/stroje-ludowe-kielecczyzny>, dostęp: listopad 2019 r.
- Ingarden R., 1960, *O dziele literackim*, Warszawa.
- Jabłonowska Z., 1975, *Rodzina w XIX i na początku XX wieku*, [w:] J. Komorowska (red.), *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa, s. 52–71.
- Jagiello J., 1980, *Matka*, [w:] J. Adamowski (red.), *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław, s. 159–199.
- Jakubiak E., 2003, *Stereotyp Żyda w dowcipach z przełomu XIX/XX wieku*, „Etnolingwistyka” 15, s. 129–137.
- Janicka-Szysko R., 2017, *Językowa kreacja rzemiosł i rzemieślników w powieści Wiesława Myśliwskiego* Ostatnie rozdział, „Język. Religia. Tożsamość” nr 2(16), s. 169–186.
- Janion M., 1975, *Gorączka romantyczna*, Warszawa.
- Janion M., 1980, *Odnawianie znaczeń*, Kraków.
- Jaros I., 2012, *Przezwiska ludowe mieszkańców dawnego powiatu częstochowskiego*, Częstochowa.
- Jarzębski J., 1974, *Z problemów pisarstwa ludowego w 20-leciu międzywojennym*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prace Literackie” XVI, s. 175–204.
- Jastrzębski J., 1989, *Żyd jako „obcy” i jako „swój” w kulturze wsi polskiej XIX wieku*, „Literatura Ludowa” nr 4/6, s. 31–48.
- Jawłowska A., 2001, *Wizerunki dziecka i dzieciństwa w kulturze współczesnej*, „Kultura Współczesna. Teoria. Interpretacje. Krytyka” 2–3, s. 5–11.
- Jelonek T., 2017, *Przemiany kulturowe wsi z perspektywy jej autochtonów (na przykładzie nieoficjalnych wypowiedzi mieszkańców Truskolas koło Częstochowy i miejscowości okolicznych)*, „Perspektywy Kultury” XVI, s. 135–160.
- Jelonek T., 2018, *Językowo-kulturowy obraz wsi i jej mieszkańców utrwalony w mikrotoponimach (na przykładzie nazw terenowych gminy Wręczyca Wielka w powiecie kłobuckim)*, Kraków.
- Jędrzejko E., 1994, *Kobieta w przysłowiach, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy*, [w:] J. Anusiewicz, K. Handke (red.), *Język a Kultura*, t. 9, *Pleć w języku i kulturze*, Wrocław, s. 159–172.
- Jędrzejko E., 1997, *Obrazy rodziny w powieści pozytywistycznej z perspektywy lingwistyki kulturowej (na przykładzie powieści J.I. Kraszewskiego) – tendencyjność, stereotypy i konotacje*, [w:] I. Nowakowska-Kempa (red.), *Język – tradycja – rodzina*, Katowice, s. 67–75.
- Jędrzejko E., 2001, *Jaka jesteś, kobieto? Lingwistyczno-kulturowe studium porównawcze obrazu kobiet w polskiej i angielskiej paremiologii*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 9–28.
- Jędrzejko E., 2003, *„Gdzie te chłopcy?” Mężczyzna w języku i tekstach kultury masowej. Trwałość i przeobrażenia stereotypu*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 119–134.
- Jędrzejko E., 2004, *Mężczyzna idealny AD 2000. W kręgu lingwistycznych gender studies: teksty kultury popularnej wobec językowo-kulturowych stereotypów*, [w:] J. Liberek (red.), *Studia nad polszczyzną współczesną i historyczną*, Poznań, s. 121–135.
- Johnson M., Lakoff G., 1988, *Metafory w naszym życiu*, Warszawa.

- Kadyjewska A., 2001, *Problematyka obrazu świata w badaniach nad językiem pisarza (na przykładzie pism Cypriana Norwida)*, [w:] A. Pajdzińska, R. Tokarski (red.), *Semantyka tekstu artystycznego*, Lublin, s. 321–332.
- Kajtoch W., 2008, *Językowe obrazy świata i człowieka w prasie młodzieżowej i alternatywnej*, t. 1, Kraków.
- Kamińska M., 1957, *Stylizacja gwarowa w „Drodze przez wieś” W. Burka*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” V, s. 171–195.
- Kamińska M., 1958, *Nazwiska i przezwiska ludności wieśniaczej w Łowickiem*, „Onomastica” IV, s. 79–120.
- Kamińska-Szmaj I., 1994, *Judzi, zohydza, ze czci odziera. Język propagandy politycznej w prasie 1919–1923*, Wrocław.
- Kania S., 1976, „*Kobieta lekkich obyczajów*” w języku polskim, „Studia i Materiały WSP w Zielonej Górze” nr 2, s. 53–64.
- Kapecówna A., 1927, *Nazwiska ludowe ze wsi Poręba Wielka powiatu limanowskiego*, „Język Polski” XII, s. 173–178.
- Karaś H., 2010, *Gwara regionu – Lasowiaczy*, [w:] H. Karaś (red.), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, <http://www.dialektologia.uw.edu.pl/index.php?11=mapaserwisu&12=&13=&14=lasowiacy-gwara-regionu-mwr>, dostęp: marzec 2020 r.
- Kardela H., 1999, *Ogłdena i Richardsa trójkąt uzupełniony, czyli co bada gramatyka kognitywna*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 15–37.
- Karwatowska M., 1997, *Matka w ocenie dzieci i młodzieży*, [w:] J. Ożdżyński, T. Rittel (red.), *Sprawności językowe*, Kraków, s. 243–252.
- Karwatowska M., 1998, *Semantyczny obraz MATKI w wypowiedziach uczniów (autor, intencje tekstu i gatunkowe wyznaczniki charakterystyki)*, [w:] J. Porayski-Pomsta, J. Podracki (red.), *Tekst, wypowiedź, dyskurs w dydaktyce szkolnej, materiały z III Konferencji „Z Badań nad Kompetencją i Świadomością Językową Dzieci i Młodzieży”*, Warszawa 12–13 czerwca 1997 roku, Warszawa, s. 70–79.
- Karwatowska M., 1999, *Językowy obraz OJCA w wypowiedziach uczniów*, [w:] J. Ożdżyński, S. Śniatkowski (red.), *Wartościowanie w dyskursie edukacyjnym*, Kraków, s. 247–255.
- Karwatowska M., 2010, *Twardy i niezależny czy nieśmiały i uczuciowy? Wizerunek mężczyzny w tekstach ogłoszeń towarzysko-matrymonialnych*, [w:] J. Arabski, J. Ziębka (red.), *Pleć języka – język płci*, Katowice, s. 127–141.
- Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J., 2004, *Językowy obraz kobiet w polskiej refleksji językoznawczej*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XXXIX, s. 111–133.
- Karwatowska M., Szpyra-Kozłowska J., 2005, *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*, Lublin.
- Kąś J., 1988, *Wariantywność fonetyczna w mowie ludności wiejskiej obrzeży Krakowa*, Kraków.
- Kąś J., 1994a, *Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich)*, Kraków.
- Kąś J., 1994b, *Kulturowy stereotyp mężczyzny i kobiety w środowisku wiejskim (na materiale gwar orawskich)*, [w:] J. Anusiewicz, K. Handke (red.), *Język a Kultura*, t. 9, *Pleć w języku i kulturze*, Wrocław, s. 119–130.
- Kąś J., 2001, *Metodologia badań leksyki gwarowej w kontekście współczesnych przemian kulturowych i społecznych*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary Dziś*, t. 1, *Metodologia badań*, Poznań, s. 191–200.
- Kąś J., 2002, *Wizerunek mężczyzny i kobiety w tradycyjnej społeczności wiejskiej (na materiale gwar orawskich)*, [w:] M. Skarżyński, M. Szpiczakowska (red.), *Rozmaitości językowe ofiarowane Prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego Jubileuszu*, Kraków, s. 101–109.
- Kąś J., 2011, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków.
- Kąś J., Kurek H., 2001, *Język wsi*, [w:] S. Gajda (red.), *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, Opole, s. 440–459.
- Kępa-Figura D., 2007, *Kategoryzacja w komunikacji językowej na przykładzie leksemu „ptak”*, Lublin.

- Kępiński A., 1995, *Geneza i funkcjonowanie negatywnego stereotypu Rosji i Rosjanina*, [w:] T. Walas (red.), *Narody i stereotypy*, Kraków, s. 153–157.
- Klemensiewicz Z., 1951, *Problematyka składniowej interpretacji stylu*, „Pamiętnik Literacki” z. 1–2, s. 102–157.
- Klemensiewicz Z., 1953, *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- Klemensiewicz Z., 1957, *Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki*, „Język Polski” XXXVI, s. 101–117.
- Klemensiewicz Z., Lehr-Splawiński T., Urbańczyk S., 1965, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Kleszcz K., 1998, *Przezviska używane współcześnie we wsi Grodziec*, [w:] S. Warchoł (red.), *Rozprawy Sławistyczne*, t. 14, *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. I, Lublin, s. 171–177.
- Kobylińska J., 1997a, *Obraz matki w utworach Władysława Orkana*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie. Prace Językoznawcze” z. 9, s. 103–113.
- Kobylińska J., 1997b, *Świat językowy Władysława Orkana. Słowa i stereotypy*, Kraków.
- Kobylińska J., 2001, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków.
- Kobylińska J., 2003a, *Stereotyp ojca w utworach Władysława Orkana*, [w:] M. Madejowa, W. Kudyba, A. Mlekołaj (red.), *Orkan czytany dzisiaj. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Akademię Pedagogiczną w Krakowie i Podhalańską Państwową Wyższą Szkołę Zawodową w Nowym Targu w dniach 11–13 października 2002 r. w Koninkach*, Nowy Targ, s. 31–48.
- Kobylińska J., 2003b, *Żeńskie nazwy pejoratywne w gwarze gorczańskiej*, [w:] U. Sokólska, P. Wróblewski (red.), *Słowa jak mosty nad wiekami*, Białystok, s. 215–225.
- Kochmańska W., 2019, *O rodzinie w przysłowiaach polskich*, [w:] L. Mariak (red.), *Współczesny i dawny obraz rodziny w języku*, Szczecin, s. 107–128.
- Kolberg O., 1963, *Dzieła wszystkie*, t. 19, *Kieleckie*, cz. 2, Kraków.
- Koniński K.L., 1938, *Pisarze ludowi. Wybór pism i studjum o literaturze ludowej*, t. 1, Lwów.
- Kopertowska D., 2003, *Charakterystyczne dla Kielecczyny zjawiska gwarowe występujące w tekstach folklorystycznych tego region*, „Język Polski” LXXXIII, s. 297–307.
- Kosińska-Zagajewska M., 2015, *Terminologia i słownictwo specjalistyczne w dramatach Stanisława Wyspiańskiego*, Kraków.
- Kosiński W., 1908, *Nazwiska i przydomki mieszkańców Skawicy*, „Lud” XIV, s. 160–164.
- Kostecka-Sadowa A., 2012a, *Językowy obraz matki w przysłowiaach polskich, ukraińskich i rosyjskich*, [w:] M. Pachowicz, K. Choińska (red.), *Mundus verbi. In honorem Sophiae Cygal-Krupa*, Tarnów, s. 166–174.
- Kostecka-Sadowa A., 2012b, *Obraz dziecka w przysłowiaach polskich, ukraińskich i rosyjskich*, „Socjolingwistyka” 26, s. 233–242.
- Kosyl C., 1988, *Typy motywacyjne przezvisk ludowych*, [w:] E. Homa (red.), *Onomastyka w dydaktyce szkolnej i społecznej. Materiały z VI Konferencji Onomastycznej*, Szczecin, s. 205–213.
- Kosyl C., 1998, *Przezviska ludowe określające wprost wzrost i tuszę (próba analizy semantycznej)*, [w:] S. Warchoł (red.), *Rozprawy Sławistyczne*, t. 14, *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. I, Lublin, s. 189–209.
- Kowalska A., 1993, *Z badań nad mazowiecką leksyką ekspresywną (nazwy 'człowieka z wytrzeszczonymi oczami')*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Gdańskiego” 17–18, s. 129–133.
- Krawczyk A., 1988, *Etos chłopski*, „Twórczość Ludowa” III, nr 1, s. 25–28.
- Krawczyk A., 1989, *Język źródłem wiedzy o człowieku*, „Etnolingwistyka” 2, Lublin, s. 29–38.
- Krawczyk-Tyrpa A., 2000, *Kobieta i kwiat*, [w:] A. Dąbrowska, I. Kamińska-Szmaj (red.), *Język a Kultura*, t. 16, *Świat roślin w języku i kulturze*, Wrocław, s. 9–16.
- Krawczyk-Tyrpa A., 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
- Kreja B., 2000, *Mówię, więc jestem: rozmowy o współczesnej polszczyźnie*, t. 1, Gdańsk.
- Krok K., 2004, *Stan gwary kieleckiej na przykładzie wsi z okolic Bodzentyna*, [w:] I. Jaros (red.), *Językoznawstwo jako przedmiot zainteresowań studenckich kół naukowych*, Łódź, s. 75–86.

- Krzyżanowski J., 1977, *Paralele. Studia porównawcze z pogranicza literatury i folkloru*, wyd. II, Warszawa.
- Kubale A., 1984, *Dziecko romantyczne. Szkice o literaturze*, Wrocław.
- Kucała M., 1957, *Słownik porównawczy trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Kucała M., 1960, *O słownictwie ludzi wyzywających się gwary*, „Biuletyn PTJ” XIX, s. 141–156.
- Kucała M., 1999, *Stylizacja językowa w dialektach*, [w:] S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), EJP, s. 123–125.
- Kucharzyk R., 2001, *Gwara w ocenie jej użytkowników*, „Język Polski” LXXXI, s. 98–103.
- Kucharzyk R., 2002, *Język wsi z perspektywy autochtonów*, [w:] S. Gala (red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewi*, Łódź, s. 277–286.
- Kucharzyk R., 2003, *System fonetyczny i leksykalny wsi Rzepiennik Strzyżewski w ujęciu socjolingwistycznym*, Kraków.
- Kucharzyk R., 2006, *O podziałach dialektu małopolskiego*, [w:] J. Okoniowa (red.), *Studia Dialektologiczne III*, Kraków, s. 33–46.
- Kucharzyk R., 2009, *Z problematyki apelatywizacji imion żydowskich w gwarach polskich*, „Język Polski” LXXXIX, s. 14–23.
- Kucharzyk R., 2010, *Słownictwo odantroponimiczne w gwarach polskich*, Kraków.
- Kucharzyk R., 2012, *O potrzebie socjolingwistycznego badania zmian w słownictwie gwarowym*, [w:] H. Kurek (red.), *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym*, Kraków, s. 67–76.
- Kuczok M., 2014, *Językowy obraz męczyzny w angielskich i polskich przysłowiach – analiza porównawcza, II Sosnowieckie Spotkania Międzywydziałowe: Oblicza męskości, Uniwersytet Śląski, Sosnowiec, 17–18.12.2014*, https://www.academia.edu/9953458/J%C4%99zykowy_obraz_m%C4%99%C5%BCzynny_w_angielskich_i_polskich_przys%C5%82owiach_-_analiza_por%C3%B3wnawcza, dostęp: listopad 2019 r.
- Kujawska M., 2016, *Ruta*, [w:] M. Kujawska (red.), *Rośliny w wierzeniach i zwyczajach ludowych. Słownik Adama Fischera*, Wrocław, s. 466–469.
- Kulak I., 2015, *Stereotyp „panny” we współczesnych słownikach języka polskiego oraz w polszczyźnie mówionej mieszkańców Raby Wyżnej koło Rabki (analiza porównawcza)*, [w:] M. Pachowicz (red.), *Żywa gwara. Rozważania o gwarach polskich na początku XXI wieku*, Tarnów, s. 69–76.
- Kulak I., 2021, *Obraz społeczności wiejskiej utrwalony w ludowych nazwach roślin (na przykładzie leksyki górali rabczańskich)*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. H. Kurek, Katedra Lingwistyki Kulturowej i Socjolingwistyki, Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Kulesza-Woroniecka I., 2014, *Obraz dzieciństwa w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych*, [w:] B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, M. Gadocha (red.), *W kręgu rodziny epok dawnych. Dzieciństwo*, Warszawa, s. 366–367.
- Kurdyła T., 2011, *Funkcje formantów rzeczownikowych w polszczyźnie ludowej (na przykładzie trzech wsi podkarpackich)*, Kraków.
- Kurdyła T., 2016, *Kilka refleksji o stanie gwar w Polsce południowo-wschodniej*, [w:] H. Kurek, M. Świecicka, M. Peplińska (red.), *Globalizacja a przemiany języków słowiańskich*, Bydgoszcz, s. 254–264.
- Kurek H., 1987, *Przelączenie kodu językowego, czyli socjolingwistyczne aspekty wzajemnego oddziaływania języka literackiego i dialektów*, „Język Polski” LXVII, s. 63–69.
- Kurek H., 1988a, *Jak się mówi na wsi, czyli kilka uwag o zanikaniu gwar (system fonetyczny)*, „Język Polski” LXVIII, s. 50–54.
- Kurek H., 1988b, *Jeszcze o świadomości językowej (na materiale fonetycznym)*, „Język Polski” LXVIII, s. 151–153.
- Kurek H., 1994, *Zachowania komunikacyjne mieszkańców wsi*, [w:] S. Gajda, J. Nocoń (red.), *Kształcenie porozumiewania się. Materiały z konferencji naukowej, Opole 26–27 września 1994 r.*, Opole, s. 109–114.
- Kurek H., 1995, *Przemiany językowe wsi. Studium socjolingwistyczne*, Kraków.

- Kurek H., 1997, *Gwara – podstawowy fakt kulturowy społeczności wiejskiej*, [w:] C. Kłak (red.), *Chłopi, naród, kultura*, t. 3, *Oblicze duchowe*, Rzeszów, s. 251–257.
- Kurek H., 1998, *Przemiany społeczno-ekonomiczne w Polsce a zmiany językowe*, [w:] J. Siatkowski (red.), *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, s. IX, t. 1, *Językoznawstwo. Prace na XII Międzynarodowy Kongres Slawistów w Krakowie 1998*, Warszawa, s. 169–174.
- Kurek H., 2002, *Językowy obraz Podkarpacia (na przykładzie mikrotoponimii Dukielszczyzny)*, [w:] M. Skarżyński, M. Szpiczakowska (red.), *Rozmaitości językowe ofiarowane Prof. dr. hab. Januszowi Strutyńskiemu z okazji Jego jubileuszu*, Kraków, s. 139–164.
- Kurek H., 2003, *Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu*, Kraków.
- Kurek H., 2004, *Językowy obraz świata wiejskiego obszaru językowo-kulturowego*, [w:] M. Wojtak, M. Rzeszutko (red.), *W kręgu wiernej mowy*, Lublin, s. 147–162.
- Kurek H., 2006, *Zróżnicowanie polszczyzny wiejskiej a czynniki pozajęzykowe*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary Dziś*, t. 3, *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, Poznań, s. 53–57.
- Kurek H., 2010, *Przemiany kulturowo-językowego wizerunku polskiej wsi w ostatnim półwieczu (na przykładzie gwar małopolskich)*, [w:] H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz (red.), *Studia Dialektologiczne IV*, Kraków, s. 71–79.
- Kurek H., 2014, *Tożsamość kulturowa polskiej wsi w epoce globalizacji i przemian społeczno-ekonomicznych*, [w:] M. Rak, K. Sikora (red.), *Badania dialektologiczne. Stan, perspektywy, metodologia*, Kraków, s. 45–54.
- Kurek H., 2016, *Mentalna mapa wiejskiej wspólnoty kulturowej*, [w:] E. Wierzbicka-Piotrowska (red.), *Dialog pokoleń 2*, Warszawa, s. 125–132.
- Kurek H., 2017, *Globalizacja a językowo-kulturowe przemiany polskiej wsi*, [w:] V. Patráš (red.), *Sociokultúrne aspekty v slovanských jazykoch. Zborník príspevkov z 3. medzinárodnej vedeckej konferencie v cykle Slovanské jazyky v sociolingvisticom ponímaní Komisie pre sociolingvistikú pri Medzinárodnom komitáte slavistov, konanej 5.–6.9.2016 v Banskej Bystrici*, Banská Bystrica, s. 155–162.
- Kurek H., 2018a, *Globalizacja a językowo-kulturowe przemiany polskiej wsi*, [w:] Z. Greń (red.), *Z Polskich Studiów Slawistycznych*, s. XIII, t. II, *Językoznawstwo. Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Belgradzie 2018*, Poznań, s. 155–162.
- Kurek H., 2018b, *Kultura ludowa przełomu wieków XX i XXI. Tradycja i zmiana*, „Słowo. Studia Językoznawcze” 9, s. 84–91.
- Kurek H., 2018c, *Słownictwo gwarowe w epoce globalizacji*, [w:] R. Przybylska, M. Rak, A. Kwaśnicka-Janowicz (red.), *Historia języka, dialektologia i onomastyka w nowych kontekstach interpretacyjnych*, Kraków, s. 203–209.
- Kurek H., 2019a, *Obraz społeczności wiejskiej Dukielszczyzny zakrzepley w nazwach kobiet zamężnych. Tradycja i zmiana*, [w:] B. Grabka, R. Kucharzyk, A. Tyrpa (red.), *Studia Dialektologiczne V*, s. 203–213.
- Kurek H., 2019b, *Współczesna polska wieś – pogranicze języków i kultur*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LXVII, s. 209–217.
- Kurkowska H., Skorupka S., 1959, *Stylistyka polska*, Warszawa.
- Kurkowska H., Skorupka S., 2001, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Kuryło E., Urban K., 1996, *Zróżnicowanie języka kobiet i mężczyzn w świadomości współczesnych Polaków*, „Język Polski” LXXVI, s. 24–28.
- Kuryłowicz J., 1947, *La nature des procès dit analogiques*, „Acta Linguistica” 5, s. 17–34.
- Labocha J., 1999, *Zachowania komunikacyjne na polsko-czeskim pograniczu językowym na przykładzie użycia zwrotu do osoby*, [w:] M. Brzezina, H. Kurek (red.), *Collectanea linguistica in honorem Casimiri Polański*, Kraków, s. 101–106.
- Lappo I., 2002, *Profilowanie stereotypu Rosjanina w polskim kręgu językowo-kulturowym*, „Etnolingwistyka” 14, Lublin, s. 153–174.
- Leszczyński G., 2006, *Kulturowy obraz dziecka i dzieciństwa w literaturze drugiej połowy XIX i w XX w. Wybrane problemy*, Warszawa.
- Lévi-Strauss C., 1969, *Myśl nieoswojona*, Warszawa.

- Lubaś W., 2003, *Polskie gadanie. Podstawowe cechy i funkcje potocznej odmiany polszczyzny*, Opole.
- Łaciak B. (red.), 2003, *Dziecko we współczesnej kulturze medialnej*, Warszawa.
- Łaszkiwicz M., 2009, *Kiedy bieda przyciśnie i Żyd bratem bywa. Obraz Żyda w literaturze XIX wieku*, [w:] S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta (red.), *Stereotypy w języku i w kulturze*, Lublin, s. 81–93.
- Łaszkiwicz M., 2010a, *Językowy obraz Żyda w polszczyźnie ludowej (na materiale relacji potocznych)*, [w:] O. Tyszczenko (red.), *Językowy obraz świata Słowian a kultura*, t. 2, Lublin, s. 136–141.
- Łaszkiwicz M., 2010b, *Plotki o Żydach w kontekście ludowego stereotypu*, [w:] M. Baran-Łaszkiwicz, S. Niebrzegowska-Bartmińska, S. Wasiuta (red.), *Plotka i kłamstwo w języku i w kulturze*, Lublin, s. 99–112.
- Łaszkiwicz M., 2011, *Stereotyp Żyda w języku polskim*, [w:] A. Bujnowska, J. Szadura (red.), *Stereotypy – walka z wiatrakami?*, Lublin, s. 93–102.
- Łobodzińska R., 1998, *Antroponimy nieoficjalne we wsi Brzezówka (gmina Szczucin)*, [w:] S. Warchoń (red.), *Rozprawy Slawistyczne*, t. 14, *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. I, Lublin, s. 241–247.
- Łoch E., 2001, *Kreacje postaci kobiecych matek w wybranych tekstach literackich i paraliterackich okresu Młodej Polski*, [w:] E. Łoch (red.), *Modernizm i feminizm. Postacie kobiece w literaturze polskiej i obcej*, Lublin, s. 75–111.
- Łoś J., 1917, *Styl Sienkiewicza*, „Muzeum”, s. 447–450.
- Ługowska J., 1990, *Rola kontekstu w procesie kształtowania się kulturowych znaczeń tekstów folkloru*, [w:] T. Dobrzyńska (red.), *Tekst w kontekście. Zbiór studiów*, Wrocław, s. 175–186.
- Maćkiewicz J., 1999a, *Co to jest „językowy obraz świata”*, „Etnolingwistyka” 11, s. 7–24.
- Maćkiewicz J., 1999b, *Kategoryzacja a językowy obraz świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 47–56.
- Maćkiewicz J., 1999c, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 193–206.
- Maćkiewicz J., 2000, *Wyspa – językowy obraz wycinka rzeczywistości*, [w:] A. Dąbrowska, J. Anusiewicz (red.), *Językowy obraz świata*, Wrocław, s. 207–221.
- Maćkowiak K., 2014, *Dynamika rozwoju polskiej myśli stylistycznej w latach 1910–1939*, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 7–21.
- Magda-Czekaj M., 2012, *Historyczne a współczesne nazwy relacji rodzinnych*, „Język Polski” XCII, s. 212–218.
- Majewicz D., 2010, *Językowy obraz współczesnego ojca w oczach młodych mężczyzn*, [w:] J. Bujak-Lechowicz (red.), *Rodzina w języku i kulturze*, Piotrków Trybunalski, s. 159–170.
- Malec T., 1969, *Nomina appellativa określające cechy ludzi w gwarze wsi Rachanie, pow. Tomaszów Lubelski*, „Roczniki Humanistyczne” XVII, s. 111–129.
- Mańczyk A., 1982, *Wspólnota językowa i jej obraz świata. Krytyczne uwagi do teorii językowej Leo Weisgerbera*, Zielona Góra.
- Marczewska M., 1999, *Wierzba – drzewo diabelskie (z rozważań nad ludowym językowym obrazem drzewa)*, „Kieleckie Studia Filologiczne” t. 13, s. 67–79.
- Marczewska M., 2002, *Drzewa w języku i w kulturze*, Kielce.
- Mariak L. (red.), 2018, *Współczesny i dawny obraz rodziny w literaturze, kulturze i sztuce*, Szczecin.
- Mariak L. (red.), 2019, *Współczesny i dawny obraz rodziny w języku*, Szczecin.
- Mariak L., Rychter J. (red.), 2016a, *Współczesny i dawny obraz mężczyzny w języku*, Szczecin.
- Mariak L., Rychter J. (red.), 2016b, *Współczesny i dawny obraz mężczyzny w literaturze i kulturze*, Szczecin.
- Mariak L., Rychter J. (red.), 2017a, *Współczesny i dawny obraz dziecka w języku*, Szczecin.
- Mariak L., Rychter J. (red.), 2017b, *Współczesny i dawny obraz dziecka w literaturze i kulturze*, Szczecin.
- Mariański J., 1983, *Religijność ludowa na wsi*, [w:] W. Piwowarski (red.), *Religijność ludowa. Ciągłość i zmiana*, Wrocław, s. 241–280.

- Markowska D., 1976, *Rodzina w społeczności wiejskiej – ciągłość i zmiana*, Warszawa.
- Markowski A., 1990, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, t. 1–2, Warszawa.
- Masłowska E., 1992, *Myślenie potoczne w semantyce*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckula (red.), *Język a Kultura*, t. 5, *Potoczność w języku i kulturze*, Wrocław, s. 203–208.
- Masłowska E., 2007, *Językowe i kulturowe konteksty towarzyszące wyznaczaniu granic tożsamości rodzinnej i grupowej w kaszubszczyźnie*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” XLII, s. 91–103.
- Matusiak-Kempa I., 2019, *Nomen omen. Studium antroponimiczno-aksjologiczne*, Olsztyn.
- Mayenowa M.R., 1949, *Poetyka opisowa. Opis utworu literackiego*, Warszawa.
- Mayenowa M.R., 1974, *Poetyka teoretyczna*, Warszawa.
- Mayenowa M.R., 1979, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, wyd. II, Wrocław.
- Mazur M., 2009, *Językowy obraz świata ukryty w miejscowej toponimii – na przykładzie nazw geograficznych Łużnej*, Rzeszów.
- Mazurkiewicz M., 1989, *Praca i sacrum w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka” 2, s. 7–28.
- Mazurkiewicz-Brzozowska M., 1999, *Dwa spojrzenia na pracę. Perspektywa interpretacyjna a znaczenie słowa*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 121–136.
- Milewski T., 1939, *O zakresie i przedmiocie badań stylistycznych*, [w:] E. Miodońska-Brookes, A. Kulawik, M. Tataro (red.), 1973, *Stylistyka polska. Wybór tekstów*, Warszawa, s. 9–34.
- Miodońska-Brookes E., Kulawik A., Tataro M. (red.), 1973, *Stylistyka polska. Wybór tekstów*, Warszawa.
- Miodunka W., 1980, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa–Kraków.
- Miodunka W., 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa.
- Miszta A., 2016, *Językowo-kulturowy a tekstowy obraz Ślązaka i Ślązaczki we współczesnych piosenkach śląskich*, Kraków.
- Miśkiewicz M., 2015, *Familijne zwroty adresatywne w wiejskim i miejskim typie kultury (na przykładzie sposobów zwracania się do matki i ojca w wybranych miejscowościach ziemi sandomierskiej)*, [w:] M. Pachowicz (red.), *Żywa gwara. Rozważania o gwarach polskich na początku XXI wieku*, Tarnów, s. 87–98.
- Miśkiewicz M., 2016a, *Obraz pracy w gospodarstwie chłopskim utrwalony w prozie stylizowanej na ludowość (na przykładzie Drogi przez wieś Wincentego Burka)*, „Literatura Ludowa” nr 2, s. 57–66.
- Miśkiewicz M., 2016b, *Praca i ziemia jako wartości szczególnie cenione w społeczności wiejskiej (na przykładzie Drogi przez wieś Wincentego Burka)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LXIII, s. 87–98.
- Miśkiewicz M., 2018, *Wybrane ekspresywizmy i przezwiska odnoszące się do wyglądu człowieka, użyte w Drodze przez wieś Wincentego Burka na tle polszczyzny współczesnej*, [w:] E. Wierzbicka-Piotrowska (red.), *Dialog pokoleń w języku i językoznawstwie*, Warszawa, s. 337–348.
- Mlekođaj A., 2003, *Językowy obraz rodziny w opowiadaniach Władysława Orkana*, [w:] M. Madejowa, W. Kudyba, A. Mlekođaj (red.), *Orkan czytany dzisiaj. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Akademię Pedagogiczną w Krakowie i Podhalańską Państwową Wyższą Szkołę Zawodową w Nowym Targu w dniach 11–13 października 2002 r. w Koninkach*, Nowy Targ, s. 65–76.
- Mlekođaj A., 2020, *Gwara w szkole. Historia niespełnionego marzenia*, <https://www.youtube.com/watch?v=fLm9thxb16I>, dostęp: luty 2020 r.
- Młodożeniec S., 1933, *Rola chłopca w tworzeniu nowej kultury*, „Młoda Myśl Ludowa” IX, s. 1–4.
- Młodożeniec S., 1958, *W dolinie małej wody*, Warszawa.
- Młynarczyk E., 2003, *Językowe wykładniki opozycji „swoi – obcy” w utworach Władysława Orkana*, [w:] M. Madejowa, W. Kudyba, A. Mlekođaj (red.), *Orkan czytany dzisiaj. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Akademię Pedagogiczną w Krakowie i Podhalańską Państwową Wyższą Szkołę Zawodową w Nowym Targu w dniach 11–13 października 2002 r. w Koninkach*, Nowy Targ, s. 49–62.

- Mosiołek-Kłosińska K., 1994, *Dzieje koncepcji języka jako formy świata*, „Poradnik Językowy” z. 4, s. 15–22.
- Moszyński K., 1934, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, z. 1, Kraków.
- Moszyński K., 1967, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2, z. 1, wyd. II, Warszawa.
- Mycielska D., 1975, *Rodzina w literaturze w początkach XX wieku*, [w:] J. Komorowska (red.), *Przemiany rodziny polskiej*, Warszawa, s. 76–96.
- Narecki Z., 1986, *Zawód rolnika jako wartość*, „Akcent” z. 4, s. 164–172.
- Niebrzegowska-Bartmińska S., 2003, *Komisja Etnolingwistyczna przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów*, „Etnolingwistyka” 15, s. 280–281.
- Niebrzegowska-Bartmińska S., 2017, *Jakie dane są relewantne etnolingwistycznie?*, „Etnolingwistyka” 29, s. 11–29.
- Niedźwiedz A., 2006, *Pojęcie religijności ludowej w polskiej tradycji etnologicznej*, [w:] D. Sarzyńska, R. Tokarski (red.), *Człowiek i sacrum. O pojęciach religijnych w języku i kulturze*, Sandomierz, s. 237–248.
- Niemczyk-Jacek M., 2015, *Kategoria potoczności w tekście literackim na przykładzie dramatów Stanisława Wyspiańskiego*, Kraków.
- Nitsch K., 1910, *Próba ugrupowania gwar polskich*, „Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego AU” XLVI, s. 336–365.
- Nitsch K., 1953, *Co wiemy naprawdę o dialektach ludowych XVI wieku?*, „Język Polski” XXXIII, s. 232–241.
- Nitsch K., 1957, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław.
- Nitsch K., 1958, *Dialekty języka polskiego*, [w:] K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, t. IV, Wrocław, s. 7–115.
- Nota biograficzna*, 2003, [w:] W. Burek, *Droga przez wieś*, Sandomierz, s. 189–194.
- Nowak J.K., 2000, *Słownik gwary górali żywieckich: objaśnienia, przykłady, słownik alfabetyczny i tematyczny*, Żywiec.
- Nowak P., 2002, *Swoi i obcy w językowym obrazie świata. Język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych*, Lublin.
- Nowicka E., 1990, *Swojskość i obcość jako kategorie socjologicznej analizy*, [w:] E. Nowicka (red.), *Swoi i obcy*, Warszawa, s. 5–53.
- Nowosielski K., 1983, *Ryzyko obecności. Doświadczenie biograficzne i powieść chłopska*, Warszawa.
- Oronowicz E., 1999, *Przezviska w gwarach dawnego powiatu jarosławskiego (analiza semantyczna, wpływy wschodniosłowiańskie i południowosłowiańskie)*, [w:] S. Warchoła (red.), *Rozprawy Słowistyczne*, t. 15, *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, Lublin, s. 11–25.
- Oronowicz-Kida E., 2009, *Współczesne przezviska mieszkańców dawnego powiatu jarosławskiego*, Rzeszów.
- Ostaszewska D., 2003, *Oświeceniowy wizerunek mężczyzny na tle tradycji literackiej. Językowo-stylistyczne modele kreacji i deskrypcji postaci*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språk*, Sztokholm, s. 29–40.
- Ożóg K., 1998, *Zmiany we współczesnym języku polskim i ich kulturowe uwarunkowania*, [w:] A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 20, *Tom jubileuszowy*, Wrocław, s. 59–79.
- Pabian B., 2000, *Nadzieja na szczęście? Portret Żyda w domach częstochowskich*, „Literatura Ludowa” nr 2, s. 39–49.
- Pacula J., 2012, *Polskie i rosyjskie egzoetnonimy i przezviska Żyda w kontekście stereotypu językowego*, „Linguarum Silva” 1, s. 135–148.
- Pajdzińska A., 1990, *Antropocentryzm frazeologii potocznej*, „Etnolingwistyka” 3, s. 59–70.
- Pajdzińska A., 2001a, *Językowy obraz świata a poetyckie gry z gramatyką*, [w:] A. Pajdzińska, R. Tokarski (red.), *Semantyka tekstu artystycznego*, Lublin, s. 247–260.
- Pajdzińska A., 2001b, *Kobieta najlepszym przyjacielem człowieka (przyczynek do językowego obrazu kobiety)*, [w:] C. Kosyl (red.), *Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej*, Lublin, s. 151–159.

- Pajdzińska A., 2008, *Językowy obraz świata a metafora artystyczna*, [w:] A. Dąbrowska (red.), *Język a Kultura*, t. 20, *Tom jubileuszowy*, Wrocław, s. 241–252.
- Pajdzińska A., Tokarski R., 1996, *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*, „Pamiętnik Literacki” LXXXVII, z. 4, s. 143–158.
- Papuzińska J. (red.), 1992, *Mit dzieciństwa w sztuce młodopolskiej*, Warszawa.
- Papuzińska J., Leszczyński G. (red.), 1998, *Dzieciństwo i sacrum. Studia i szkice literackie*, t. 1, Warszawa.
- Papuzińska J., Leszczyński G. (red.), 2000, *Dzieciństwo i sacrum. Studia i szkice literackie*, t. 2, Warszawa.
- Pastuchowa M., 2017, *Możliwości i ograniczenia dziecka, czyli o leksemie dziecko w polszczyźnie*, [w:] L. Mariak, J. Rychter (red.), *Współczesny i dawny obraz dziecka w języku*, Szczecin, s. 177–185.
- Pawluczuk W., 1988, *Obraz świata w kulturze ludowej*, [w:] T. Kłak (red.), *Z problemów badania kultury ludowej*, Katowice, s. 7–14.
- Pawłowski E., 1966, *Podział gwar małopolskich na tle wzajemnych wpływów gwarowych oraz nowych tendencji językowych*, „Rozprawy Komisji Językowej WTN” VI, s. 191–202.
- Pazdur A., 1955, *Z zagadnień dialektologii Kielecczyzny*, „Słowo Ludu” nr 28, s. 3.
- Peisert M., 1992, *Nazwy narodowości i ras we współczesnej polszczyźnie potocznej*, [w:] J. Anusiewicz, F. Nieckuła (red.), *Język a Kultura*, t. 5, *Potoczność w języku i kulturze*, Wrocław, s. 209–223.
- Peisert M., 1994, *On i ona we współczesnej polszczyźnie potocznej*, [w:] J. Anusiewicz, K. Handke (red.), *Język a Kultura*, t. 19, *Płeć w języku i kulturze*, Wrocław, s. 97–119.
- Pelcowa H., 1998, *Zmiany językowe jako problem badawczy współczesnej dialektologii*, [w:] S. Gala (red.), *Zmiany językowe jako problem badawczy współczesnej dialektologii*, Łódź, s. 105–117.
- Pelcowa H., 1999, *Przeszłość w językowym obrazie świata współczesnej wsi*, [w:] A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski (red.), *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin, s. 253–267.
- Pelcowa H., 2001a, *Metodologia badań leksyki gwarowej u schyłku XX wieku*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary Dziś*, t. 1, *Metodologia badań*, Poznań, s. 183–189.
- Pelcowa H., 2001b, *Nazwy roślin w świadomości językowej ludności wiejskiej*, [w:] A. Dąbrowska, J. Kamińska-Szmaj (red.), *Język a Kultura*, t. 16, *Świat roślin w języku i kulturze*, Wrocław, s. 99–116.
- Pelcowa H., 2001c, *Spoleczne i kulturowe uwarunkowania słownictwa gwarowego a determinanty płci*, [w:] E. Łoch (red.), *Modernizm i feminizm. Postacie kobiece w literaturze polskiej i obcej*, Lublin, s. 257–267.
- Pelcowa H., 2002, *Dialektologia wobec wyzwań XXI wieku*, [w:] S. Gala (red.), *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejni*, Łódź, s. 383–392.
- Pelcowa H., 2004, *Gwara – drugi język mieszkańców wsi czy „gorsza” odmiana języka ogólnopolskiego*, [w:] M. Wojtak, M. Rzeszutko (red.), *W kręgu wiernej mowy*, Lublin, s. 163–177.
- Pelcowa H., 2006a, *Dialektologia a etnolingwistyka*, „Etnolingwistyka” 18, s. 91–104.
- Pelcowa H., 2006b, *Językowy obraz przeszłości w systemie wartości mieszkańców wsi*, [w:] H. Sędziak (red.), *Polszczyzna Mazowsza i Podlasia*, cz. X, *Polszczyzna miast i miasteczek*, Łomża, s. 191–200.
- Pelcowa H., 2006c, *Pokoleniowość i sytuacyjność – dwa istotne czynniki zróżnicowania się języka mieszkańców współczesnej wsi*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary Dziś*, t. 3, *Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi*, Poznań, s. 139–153.
- Pelcowa H., 2007a, *Przeszłość jako wartość (na przykładzie wypowiedzi gwarowych)*, [w:] J. Mazur, A. Małyska, K. Sobstyl (red.), *Człowiek wobec wyzwań współczesności. Upadek wartości czy walka o wartość?*, Lublin, s. 116–127.
- Pelcowa H., 2007b, *Swój / obcy w świadomości mieszkańców lubelskich wsi*, „Etnolingwistyka” 19, Lublin, s. 75–87.

- Pelcowa H., 2008a, *Praca w wypowiedziach mieszkańców południowego Podlasia*, [w:] H. Sędziak (red.), *Język polski. Współczesność. Historia, VII Spotkania Lubelskich Językoznawców*, Lublin, s. 11–21.
- Pelcowa H., 2008b, *Stare i nowe w języku polskiej wsi XXI wieku*, [w:] E. Woźniak (red.), *Tradycja a nowoczesność. Materiały z konferencji 14–16 maja 2007 r.*, Łódź, s. 507–516.
- Pelcowa H., 2009, *Trwanie i przemijanie w języku i obyczajowości wiejskiej*, [w:] J. Adamowski, J. Styk (red.), *Tradycja dla współczesności. Ciągłość i zmiana*, t. 2, *Tradycja w tekstach kultury*, Lublin, s. 89–100.
- Pelcowa H., 2011, *Swój – obcy w językowej przestrzeni miast a/i wsi*, [w:] M. Świącicka (red.), *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, t. 3, Bydgoszcz, s. 13–26.
- Pelcowa H., 2012, *Spoleczne uwarunkowania gwar ludowych*, [w:] H. Kurek (red.), *Języki słowiańskie w ujęciu socjolingwistycznym. Prace przygotowane na XV Międzynarodowy Kongres Sławistów Mińsk 2013*, Kraków, s. 183–194.
- Pelcowa H., 2012–2020, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. 1–7, Lublin.
- Pelcowa H., 2014, *Ludowa wizja świata a problem normy gwarowej we współczesnej rzeczywistości wiejskiej*, [w:] E. Rudnicka-Fira, M. Błasiak-Tytuła (red.), *Język w środowisku wiejskim*, t. 2, *Gwara – społeczeństwo – kultura*, Kraków, s. 227–239.
- Pelcowa H., 2015a, *Tradycja w ustnych przekazach ludowych*, „Prace Językoznawcze” XVII, nr 2, s. 75–90.
- Pelcowa H., 2015b, *Wartości w ludowej interpretacji świata*, [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Wartości w języku i kulturze*, t. 8, Lublin, s. 155–165.
- Pelcowa H., 2016, *Tendencje globalizacyjne w języku i kulturze a koncepcja „małych ojczyzn”*, [w:] H. Kurek, M. Świącicka, M. Peplińska (red.), *Globalizacja a przemiany języków słowiańskich*, Bydgoszcz, s. 89–100.
- Pelcowa H., 2017, *Tradycja lokalna i regionalna a globalizacja*, „Poradnik Językowy” z. 10, s. 20–29.
- Pelcowa H., 2018, *Sakralizacja pracy i jej wytworów (na przykładzie wypowiedzi mieszkańców wsi)*, [w:] A. Bağlajewski, J. Bartmiński, M. Łaskiewicz, S. Niebrzegowska-Bartmińska (red.), *Praca ludzka w perspektywie interdyscyplinarnej*, Lublin, s. 309–324.
- Pelcowa H., 2019, *Pogranicza językowe i kulturowe w obliczu tendencji globalizacyjnych*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LXVII, s. 263–275.
- Pelcowa H., 2020, *Burka w ludowej interpretacji. Na przykładzie wypowiedzi mieszkańców wsi regionu lubelskiego*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LXVIII, s. 145–155.
- Piechnik A., 2006, *Językowy obraz obcego w nieoficjalnych nazwaniach ludności wiejskiej*, „LingVaria” 1, s. 193–201.
- Piechnik A., 2007, *Niektóre formy adresatywne w języku mieszkańców wsi (na przykładzie gminy Zakliczyn nad Dunajcem)*, „Język Polski” LXXXVII, s. 66–69.
- Piechnik A., 2008, *Tradycja i nowoczesność w leksyce współtworzącej językowy obraz mężczyzny na terenie południowej Małopolski*, [w:] E. Woźniak (red.), *Tradycja a nowoczesność*, Łódź, s. 549–558.
- Piechnik A., 2009a, *Funkcjonowanie gwary w świadomości jej użytkowników*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LIV, s. 117–126.
- Piechnik A., 2009b, *Uroki we współczesnej podtarnowskiej wsi*, „Lud” XXXIX, s. 203–216.
- Piechnik A., 2009c, *Wizerunek kobiety i mężczyzny w językowym obrazie świata ludności wiejskiej (na przykładzie gminy Zakliczyn nad Dunajcem)*, Kraków.
- Piechnik A., 2010, *Gwarowe ekspresywizmy osobowe określające człowieka mówiącego*, [w:] R. Przybylska, J. Kaś, K. Sikora (red.), *Symbolae grammaticae in honorem Boguslavi Dunaj*, Kraków, s. 205–2011.
- Piechnik A., 2013, *Przemiany językowo-kulturowe wsi na przykładzie ekspresywizmów określających dzieci*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LIX, s. 227–236.

- Piechnik A., 2014a, *Nowe słownictwo ekspresywne nazywające dzieci w języku najstarszych mieszkańców wsi*, [w:] E. Rudnicka-Fira, M. Błasiak-Tytuła, *Język w środowisku wiejskim*, t. 2, *Gwara – społeczeństwo – kultura*, s. 217–223.
- Piechnik A., 2014b, *Punkt widzenia wiejskiego użytkownika języka odzwierciedlony we współczesnych ekspresywizmach określających dzieci*, [w:] P. Żmigrodzki, S. Pręczyk-Kisielak (red.), *Bogactwo współczesnej polszczyzny*, Kraków, s. 439–445.
- Piechnik A., 2014c, *Sposoby podkreślania identyfikacji kulturowej nadawcy w ustnych tekstach gwarowych*, [w:] D. Filar, D. Piekarczyk (red.), *Narracyjność języka i kultury*, Lublin, s. 267–274.
- Piechnik A., 2016, *Słownictwo ekspresywne młodych mieszkańców wsi w świetle procesów globalizacyjnych*, [w:] H. Kurek, M. Święcicka, M. Peplińska (red.), *Globalizacja a przemiany języków słowiańskich*, Bydgoszcz, s. 300–307.
- Piechnik A., 2019, *Określenia dzieci odnoszące się do ich wieku znane najmłodszym i najstarszym mieszkańcom pogórskich wsi*, „Słowo. Studia Językoznawcze” 10, s. 169–178.
- Piechnik-Dębiec A., 2010, *Językowo-kulturowy obraz Żyda na Pogórzu Ciężkowicko-Rożnowskim*, [w:] J. Gruchała, H. Kurek (red.), *Silva rerum philologicarum. Studia ofiarowane Profesor Marii Strycharskiej-Brzezynie z okazji Jej jubileuszu*, Kraków, s. 265–274.
- Piechnik-Dębiec A., 2011a, *Gwarowe ekspresywizmy dotyczące osób dorosłych a określenia dzieci. Wstęp do językowego obrazu dziecka*, [w:] E. Książek, M. Wojtyła-Świerżowska (red.), *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica, IV, Europa Słowian w świetle socjo- i etnolingwistyki. Przeszołość – teraźniejszość*, Kraków, s. 178–193.
- Piechnik-Dębiec A., 2011b, *Kultura tradycyjna a kultura współczesna na wsi (w świetle ustnych przekazów gwarowych z Małopolski)*, [w:] J. Adamowski, M. Wójcicka (red.), *Tradycja w kontekstach kulturowych*, t. 4, Lublin, s. 147–154.
- Piętak S., 1954, *Autobiografia napisana dla ZLP w Łodzi 12 XI 1954*, [w:] P. Grzegorzcyk, *Twórcy i badacze kultury zmarli w latach 1956–1967*, t. 2, s. 309–310.
- Piętak S., 2014, *Młodość Jasia Kunefala*, Tarnobrzeg.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M., 2017, *O karierze dzieciaka w polszczyźnie*, [w:] L. Mariak, J. Rychter (red.), *Współczesny i dawny obraz dziecka w języku*, Szczecin, s. 187–198.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M., 2018, *Słownictwo gwary miejskiej w ujęciu tematycznym*, Poznań.
- Piotrowicz A., Witaszek-Samborska M., 2019, *Rodzina w nowszej frazeologii polskiej*, [w:] L. Mariak (red.), *Współczesny i dawny obraz rodziny w języku*, Szczecin, s. 293–308.
- Pisarek W., 1967, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki” t. 58, z. 2, s. 493–516.
- Pisarek W., 1978, *Językowy obraz świata*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław, s. 168–169.
- Pisarek W., 1999a, *Styl*, [w:] S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), EJP, s. 381.
- Pisarek W., 1999b, *Styl artystyczny*, [w:] S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), EJP, s. 381.
- Pisarek W., 1999c, *Stylistyka*, [w:] S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), EJP, s. 381–382.
- Pisarek W., 1999d, *Stylizacja językowa*, [w:] S. Urbańczyk, M. Kucała (red.), EJP, s. 382.
- Pisarkowa K., 1972, *Szkic pola semantycznego zapachów w polszczyźnie*, „Język Polski” LII, s. 330–339.
- Pisarkowa K., 1976, *Konotacja semantyczna nazw narodowości*, „Zeszyty Prasoznawcze” XXII, nr 1, s. 5–26.
- Pisarkowa K., 1994, *Z pragmatycznej stylistyki, semantyki i historii języka. Wybór zagadnień*, Kraków, s. 215–229.
- Piskorz-Branekova E., 2007a, *Polskie stroje ludowe*, cz. 2, Warszawa.
- Piskorz-Branekova E., 2007b, *Polskie stroje ludowe*, cz. 3, Warszawa.
- Piskorz-Branekova E., 2019, *Strój sandomierski*, <http://wiano.eu/article/3310>, dostęp: luty 2020 r.
- Piwowski W., 1978, *Wpływ uprzemysłowienia na tradycyjną religijność polską*, „Collectanea Theologica” 48, nr 1, s. 6.

- Pluta F., 1962, *Stosunek ludu śląskiego do własnej mowy*, „Kwartalnik Opolski” nr 2, s. 31–34.
- Pluta F., 1971, *Gwara w utworach współczesnych pisarzy pochodzenia północnomalopolskiego*, Wrocław.
- Podgórska B., Podgórski A., 2005, *Wielka księga demonów polskich. Leksykon i antologia demonologii ludowej*, Katowice.
- Popowska-Taborska H., 1999, *Językowe wykładniki opozycji swoi – obcy w procesie tworzenia etnicznej tożsamości*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 57–67.
- Popowska-Taborska H., 2010, *W poszukiwaniu językowego obrazu świata. Dom, praca, wolność, a także honor i Europa w kaszubskich dialektach i w powstającym kaszubskim języku literackim*, „Etnolingwistyka” 22, s. 53–71.
- Porawska J., Tyrpa A., 2010, *Ludowy wizerunek Niemca w języku polskim i rumuńskim*, [w:] A. Pajdzińska, R. Tokarski (red.), *Relatywizm w języku i kulturze*, Lublin, s. 165–182.
- Pospiszylowa A., 1991, *Ekspresywa osobowe w gwarze wsi Istebna*, „Prace Filologiczne” XXXVI, s. 139–154.
- Półciwiarzek J., 1969, *Powiązania pisarza z Ruchem Oporu w Tarnobrzescu*, [w:] S. Frycie (red.), *Stanisław Pięta. Poeta i prozaik*, Rzeszów, s. 29–35.
- Pronobis M., 2009, *Stanisław Młodożeniec. Bibliografia podmiotowo-przedmiotowa w wyborze*, Kielce.
- Przybyła O., 2010, *Lingwistyczno-kulturowe studium porównawcze obrazu rodziny w polskiej i niemieckiej paremiologii*, [w:] J. Bujak-Lechowicz (red.), *Rodzina w języku i kulturze*, Piotrków Trybunalski, s. 171–182.
- Rak M., 2005a, *Językowy obraz świata w gwarowej frazeologii Gór Świętokrzyskich*, [w:] E. Komorowska, A. Krzanowska, *Świat Słowian w języku i kulturze*, t. VI, *Językoznawstwo*, Szczecin, s. 221–226.
- Rak M., 2005b, *Słownik frazeologiczny gwar Dębna w Górach Świętokrzyskich*, Kraków.
- Rak M., 2007a, *Językowo-kulturowy obraz człowieka na podstawie animalistycznej frazeologii gwar Orawy, Podhala i Spisza*, [w:] W. Chlebda (red.), *Frazeologia a językowe obrazy świata przełomu wieków*, Opole, s. 111–117.
- Rak M., 2007b, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrzycy (na tle porównawczym)*, Kraków.
- Rak M., 2010, *Czym nie jest językowy obraz świata?*, [w:] R. Przybylska, J. Kaś, K. Sikora (red.), *Symbolae grammaticae in honorem Bogusłai Dunaj*, Kraków, s. 485–496.
- Rak M., 2015, *Kulturremy podhalańskie*, Kraków.
- Ratka A., 1997, *„Gdzie rodzina zgodnie, tam dusza pogodno” czyli obraz rodziny w przysłowiach pochodzących ze Śląska Cieszyńskiego*, „Studenckie Prace Naukowe” z. 5, s. 33–41.
- Reczek S., 1969, *O języku prozy Stanisława Pięta*, [w:] S. Frycie (red.), *Stanisław Pięta. Poeta i prozaik*, Rzeszów, s. 209–245.
- Reichan J., 2002, *Zarys dziejów badań nad dialektem środkowo- i północnomalopolskim*, [w:] *Dialektologia jako dziedzina językoznawstwa i przedmiot dydaktyki. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Karolowi Dejniewskiemu*, Łódź, s. 407–418.
- Reichan J., 2004, *Polskie atlasy dialektologiczne i etnograficzne*, Kraków.
- Rejakowa B., 2005, *Wizerunek mężczyzny w tekstach o modzie*, [w:] G. Szpila (red.), *Język trzeciego tysiąclecia III. Kraków, 4–7 marca 2004*, t. 1, *Tendencje rozwojowe współczesnej polszczyzny*, Kraków, s. 401–409.
- Rembiszewska D.K., 2005, *Język i kultura Żydów w „Słowniku dialektu knyszyńskiego” Czesława Kudzinowskiego*, „Prace Filologiczne” L, s. 99–124.
- Rembiszewska D.K., 2008, *Nazwy nieślubnego dziecka w historii i dialektach polszczyzny*, „Studia Germanica Gedanensia” t. 16, s. 57–66.
- Rodziewicz B., 2010, *„Póty mąż żonę całuje, póki się kapusta na ławce gotuje”. Mężczyzna – mąż i głowa rodziny we frazeologii polskiej i rosyjskiej*, [w:] A. Ginter (red.), *Z zagadnień semantyki i stylistyki tekstu*, Łódź, s. 245–249.

- Rogala S., 1999, *Współczesne środowisko literackie Kielecczyzny. Słownik pisarzy i badaczy literatury*, Kielce.
- Ruszkowski M., 2016, *Leksem DZIECKO w języku polskim*, [w:] R. Starz (red.), *Dziecko – literatura, sztuka, język*, Kielce, s. 416–421.
- Rzetelska-Feleszko E., 1993, *Rola nazewnictwa w tworzeniu poczucia regionalnego*, [w:] K. Handke (red.), *Region, regionalizm – pojęcia i rzeczywistość. Zbiór studiów*, Warszawa, s. 151–160.
- Saloni Z., 2003a, *Styl*, [w:] K. Polański (red.), EJO, s. 567–568.
- Saloni Z., 2003b, *Stylistyka*, [w:] K. Polański (red.), EJO, s. 568.
- Saloni Z., 2003c, *Stylizacja językowa*, [w:] K. Polański (red.), EJO, s. 568.
- Seiffert I., 2006, *Polacy a przejawy obcych kultur w tzw. przysłowiach geograficznych*, [w:] A. Dąbrowska, A. Burzyńska-Kamieniecka (red.), *Język a Kultura*, t. 18, *Wielokulturowość w języku*, Wrocław, s. 91–105.
- Sierociuk J., 1986, *Zmiany językowe w lubelskiej pieśni ludowej w obrębie słownictwa nazywającego „matkę”*, „Literatura Ludowa” nr 2, s. 53–58.
- Sierociuk J., 1990, *Pieśń ludowa i gwara*, Lublin.
- Sierociuk J., 2003, *O wdowie w pieśni ludowej czyli językowo-kulturowy kontekst MAŁŻEŃSTWA w polszczyźnie*, [w:] J. Gardzińska, A. Maciejewska (red.), *Znak językowy w pejzażu semiotycznym. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Józefa Wierchowskiego*, Siedlce, s. 170–178.
- Sierociuk J., 2007, *Język mieszkańców wsi czy gwara? Problem nie tylko teoretyczny*, „Prace Filologiczne” LIII, s. 527–534.
- Sierociuk J., 2012, *Dialektologia wobec językowo-kulturowych przeobrażeń współczesnej wsi*, [w:] J. Sierociuk (red.), *Gwary Dziś*, t. 6, *Aktualne problemy dialektologii słowiańskiej*, Poznań, s. 219–234.
- Sikora K., 1993, *Jak pan zawędrował na wieś*, „Język Polski” LXXII, s. 298–307.
- Sikora K., 2010, *Grzeczność językowa wsi*, cz. 1, *System adresatywny*, Kraków.
- Sikorska L., 2007, *Wiejski system adresatywny w gwarach okolic Ostrowca Świętokrzyskiego i Opatowa*, [w:] S. Cygan (red.), *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołbiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, Kielce, s. 129–147.
- Sikorska L., 2011, *Językowa grzeczność i niegrzeczność w gwarach południowo-wschodniej Kielecczyzny*, Kielce.
- Skorupska-Raczyńska E., 2018, *Językowo-kulturowy obraz dziecka w polszczyźnie ogólnej*, „Карпатський Край” nr 1–2, s. 180–188.
- Skorupska-Raczyńska E., Rutkowska J., 2011, *Językowy obraz ojca w polszczyźnie pogranicza*, [w:] P. Prüfer, J. Mariański (red.), *Zawirowania wokół zaufania. Wyobrażenia i rzeczywistość*, Zielona Góra, s. 289–291.
- Skubalanka T., 1961, *O pojęciach funkcji kompozycji i wzorca w stylistyce. O pojęciu funkcji*, cz. 1, Wrocław.
- Skubalanka T., 1976, *Założenia analizy stylistycznej*, [w:] H. Markiewicz, J. Sławiński (red.), *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, s. 250–273.
- Skubalanka T., 1979, *Spoleczne uwarunkowania stylów języka*, „Socjolingwistyka” 2, s. 29–61.
- Skubalanka T., 1995, *O stylu poetyckim i innych stylach języka*, Lublin.
- Skubalanka T., 2001, *Podstawy analizy stylistycznej. Rozważania o metodzie*, Lublin.
- Skwarczyńska S., 1970, *Wokół teatru i literatury. Studia i szkice*, Warszawa.
- SLSJ, 1980, J. Adamowski (red.), *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław.
- Sławiński J. (red.), 1988, *Słownik terminów literackich*, Wrocław.
- Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, 2002–2010, t. 2–15, Kraków.
- Słownictwo pism Stefana Żeromskiego*, 2014, A. Piotrowicz (red.), t. 16, Poznań.
- SSiSL, 1996, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, *Kosmos*, cz. 1, *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin.

- SSiSL, 1999, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, Kosmos, cz. 2, *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin.
- SSiSL, 2012a, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, Kosmos, cz. 3, *Meteorologia*, Lublin.
- SSiSL, 2012b, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1, Kosmos, cz. 4, *Świat, światło, metale*, Lublin.
- SSiSL, 2017, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, *Rośliny*, cz. 1, *Zboża*, Lublin.
- SSiSL, 2018, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, *Rośliny*, cz. 2, *Warzywa, przyprawy, rośliny przemysłowe*, Lublin.
- SSiSL, 2019a, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, *Rośliny*, cz. 3, *Kwiaty*, Lublin.
- SSiSL, 2019b, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, *Rośliny*, cz. 4, *Zioła*, Lublin.
- SSiSL, 2020, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, *Rośliny*, cz. 5, *Drzewa owocowe i iglaste*, Lublin.
- SSiSL, 2021, J. Bartmiński (red.), *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 2, *Rośliny*, cz. 6, *Drzewa liściaste*, Lublin.
- Starz R. (red.), 2016, *Dziecko – literatura, sztuka, język*, Kielce.
- Starz R., 2013, *Pola tematyczne opisu postaci w języku uczniów. Analiza lingwoedukacyjna*, Kielce.
- Stąpor I., 2009, *Gwara regionu*, [w:] H. Karaś (red.), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, <https://archive.is/YLRP>, dostęp: marzec 2020 r.
- Stieber Z., 1964, *Atlas językowy Kaszubszczyzny, Tom wstępny*, Wrocław.
- Stomma L., 1986, *Antropologia kultury polskiej XIX wieku*, Warszawa.
- Stomma L., 1989, *Obraz Żyda w strukturze polskich mitów chłopskich*, „Polska Sztuka Ludowa” XLIII, nr 1–2, s. 91–92.
- Stomma L., 2002, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX wieku oraz wybrane eseje*, Łódź.
- Styk J., 1986, *Chłopski system wartości*, „Akcent” z. 4, s. 156–164.
- Styk J., 1990, *Chłopskie wartości podstawowe (dynamika i kierunki przeobrażeń)*, [w:] S. Marczuk (red.), *Wartości a struktura społeczna*, Rzeszów, s. 137–157.
- Styk J., 1992, *Przeobrażenia chłopskiego systemu wartości*, „Twórczość Ludowa” VII, nr 1–2, s. 6–15.
- Styk J., 1993, *Chłopski świat wartości. Studium socjologiczne*, Włocławek.
- Styk J., 1999, *Chłopi i wieś polska w perspektywie socjologicznej i historycznej*, Lublin.
- Sulich A., 2002, *Obraz pojęcia ojciec we współczesnej polszczyźnie*, „Poradnik Językowy” z. 3, s. 3–20.
- Sulima R., 1992, *Słowo i etos. Szkice o kulturze*, Kraków.
- Sychta B., 1956, *Przewiska Kaszubów*, „Język Polski” XXXVI, s. 97–108, 205–217.
- Szafranec K., 1991, *Młodzież wiejska jako efekt socjalizacji pogranicznej*, Warszawa.
- Szałagan A., 1994, *Burek Wincenty*, [w:] J. Czachowska, A. Szałagan (red.), *Współcześni polscy pisarze i badacze literatury. Słownik bibliograficzny*, t. 1, Warszawa, s. 354–356.
- Szymczak M., 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.
- Szymczak M., 1968, *Polskie gwarowe nazwy panny mającej nieślubne dziecko*, [w:] S. Hrabec (red.), *Symbolae philologicae in honorem Witoldi Taszycki*, Wrocław, s. 366–372.
- Szymczak M., 1970, *Nazwy najmłodszego dziecka w języku polskim*, „Prace Filologiczne” XX, s. 325–329.
- Szymczak M., 1974, *Mężczyzna i jego synonimy w historii i dialektach języka polskiego*, „Prace Filologiczne” XXV, s. 353–360.

- Śliwińska M., 2014, *Językowo-kulturowy a tekstowy obraz Francji utrwalony w felietonach Ludwika Stommy (na przykładzie tekstów zamieszczonych w „Polityce” w latach 2000–2010)*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. H. Kurek, Katedra Lingwistyki Kulturowej i Socjolingwistyki, Wydział Polonistyki UJ, Kraków.
- Śliwiński W., 1996, *Metoda badania dialektizmów we współczesnym tekście literackim (na przykładzie powieści Wilhelma Macha)*, [w:] B. Dunaj, J. Reichan (red.), *Studia Dialektologiczne I*, Kraków, s. 367–375.
- Śliwiński W., 2016, *Dialektyzmy i kultura ludowa w dramatach Stanisława Wyspiańskiego*, Kraków.
- Śliwka Z., 1983, *Wincenty Burek*, [w:] J. Paclawski (red.), *Pisarze regionu świętokrzyskiego*, t. 1, Kielce, s. 9–31.
- Święcicka M., 2004, *Ekspresywne określenia mężczyzn w języku młodzieży szkolnej*, [w:] K. Wojtczuk, A. Wierzbička (red.), *Funkcja emocjonalna jednostek językowych i tekstowych*, Siedlce, s. 269–279.
- Światała M., 1999, *Przezviska ludowe w parafii św. Marcina w Klikuszkowej koło Nowego Targu*, [w:] S. Warchoła (red.), *Rozprawy Sławistyczne*, t. 15, *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, Lublin, s. 179–188.
- Tabakowska E., 2001, *Kognitywne podstawy języka i językoznawstwa*, Kraków.
- Tambor J., 1991, *Udział regionalizmów w języku domowym małżeństw mieszanych*, [w:] K. Handke (red.), *Regionalizmy w języku rodzinnym. Zbiór studiów*, Wrocław, s. 67–77.
- Tambor J., 2003, *Stereotyp Ślązaka*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 77–88.
- Teodorowicz-Hellman E., 2003a, *Językowo-kulturowy obraz „chłopa” w polskiej paremiologii*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 105–118.
- Teodorowicz-Hellman E., 2003b, *„Mężczyzna” w języku polskim. Pochodzenie i rozwój wyrazu*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 19–28.
- Teodorowicz-Hellman E., 2004, *Lingwistyczno-kulturowe studium porównawcze obrazu „chłopa” w polskiej i szwedzkiej paremiologii*, [w:] L. Bednarczuk, E. Stachurski, T. Szymański (red.), *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis*, t. 19, *Studia Linguistica II*, s. 515–531.
- Thomas W.I., Znaniecki F., 1976, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1, *Organizacja grupy pierwotnej*, Warszawa.
- Tokarska-Bakir J., 1999, *Żydzi u Kolberga*, „Res Publica Nowa” nr 7–8, s. 30–38.
- Tokarski R., 1980, *Brat*, [w:] J. Adamowski (red.), *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław, s. 55–73.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.
- Tokarski R., 1992, *Obraz wsi utrwalony w języku*, „Prace Filologiczne” XXXVII, s. 269–280.
- Tokarski R., 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 2, *Współczesny język polski*, Wrocław, s. 335–362.
- Tokarski R., 1999, *Językowy obraz świata w metaforach potocznych*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Językowy obraz świata*, Lublin, s. 65–81.
- Tokarski R., 2014, *Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej*, Lublin.
- Tokarski R., 2016, *Od językowego obrazu świata do obrazów świata w języku*, „Język Polski” XCVI, s. 28–37.
- Tokarzówna K., 1954, *Przydomki górali szczawnickich*, „Lud” XLI, s. 728–735.
- Tołstoj N.I., 1992, *Język a kultura. (Niektóre zagadnienia słowiańskiej etnolingwistyki)*, „Etnolingwistyka” 5, s. 15–25.
- Tomczak L., 1992, *Nieoficjalne antroponimy jako przejaw zachowań językowych w społeczności wiejskiej Smęgorzowa (Tarnowskie)*, [w:] J. Anusiewicz, M. Marcjanik (red.), *Język a Kultura*, t. 6, *Polska etykieta językowa*, Wrocław, s. 127–132.
- Tomczak L., 1999, *Antroponimy nieoficjalne mieszkańców Sutkowa*, [w:] S. Warchoła (red.), *Rozprawy Sławistyczne*, t. 15, *Przezviska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, Lublin, s. 203–216.
- Tomicki R., 1981, *Religijność ludowa*, [w:] M. Biernacka (red.), *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 2, s. 29–70.

- Trocka D., Wielkopolska M., 2010, *Określenia żeńskie w rodzinie – od czasów staropolskich do współczesności*, [w:] J. Bujak-Lechowicz (red.), *Rodzina w języku i kulturze*, Piotrków Trybunalski, s. 73–82.
- Tryfan B., 1977, *Rodzina wiejska*, Warszawa.
- Tyrypa A., 2004, *Holenderscy osadnicy, niemieccy sąsiedzi i inne narody w oczach Pomorzan (świadczenia językowe)*, [w:] R. Gaziński, A. Chłodziński (red.), *Dzieje wsi pomorskiej. III Międzynarodowa Konferencja Naukowa, Włocibórz, 14–16 maja 2004. Materiały*, Dygowo–Szczecin, s. 245–256.
- Tyrypa A., 2006, *Etnolingwistyka ludowa, narodowa, porównawcza – kompetencje neofilologów i polonistów*, „Etnolingwistyka” 18, s. 105–116.
- Tyrypa A., 2007, *Obraz cudzoziemców w małopolskich pieśniach ludowych*, [w:] S. Cygan (red.), *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej*, Kielce, s. 237–251.
- Tyrypa A., 2011, *Cudzoziemcy i obce kraje w dialektach polskich*, Kraków.
- Tytkowska A., Udalska E. (red.), 2004, *Żydzi w lustrze dramatu, teatru i krytyki teatralnej*, Katowice.
- Urbańczyk S., 1936, *W. Burka „Droga przez wieś”*, „Język Polski” XXI, s. 29–31.
- Urbańczyk S., 1956, *Rozwój języka narodowego. Pojęcie i terminologia*, [w:] Z. Stieber (red.), *Z dziejów powstania języków narodowych i literackich: materiały metodologicznej konferencji szkoleniowej Polskiej Akademii Nauk, Zakopane, marzec 1955*, Warszawa, s. 9–36.
- Urbańczyk S., 1979, *Prace z dziejów języka polskiego*, Wrocław, s. 9–33.
- Urbańczyk S., 1984, *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. VII, Warszawa.
- Warchała J., 2003, *Kategoria potoczności w języku*, Katowice.
- Warchoń S., 1994, *Status przezwiska w polskim gwarowym systemie antroponimicznym*, [w:] E. Krošlákova (red.), *Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. 11. Slovenská Onomastická Konferencia*, Bratislava–Nitra, s. 93–97.
- Warchoń S., 1999, *W sprawie genezy i sposobów funkcjonowania przezwisk i przydomków w mikro-systemie gwarowym Frampola w województwie zamojskim*, [w:] S. Warchoń (red.), *Rozprawy Sławistyczne*, t. 15, *Przezwiska i przydomki w językach słowiańskich*, cz. II, Lublin, s. 255–276.
- Wawrzyniak B., 1980, *Kobieta wiejska*, Warszawa.
- Wępa A., 2014, *Językowe komunikowanie uczuć w pieśniach ludowych z Warmii i Mazur*, Kraków.
- Wędkiewicz S., 1914, *O stylu i stylistyce*, Kraków.
- Wieczorek H., 1988, *Stylizacja gwarowa w „Godkach świętokrzyskich” Józefa Ozgi Michalskiego*, „Poradnik Językowy” z. 4, s. 275–282.
- Wierzbicka A., 1985, *Lexicography and conceptual analysis*, Ann Arbor.
- Wierzbicka A., 2006, *Semantyka. Jednostki elementarne i uniwersalne*, Lublin.
- Wilkoń A., 1975, *O języku pisarzy nurtu wiejskiego*, [w:] M. Stępień (red.), *W kręgu literatury Polski Ludowej*, Kraków, s. 230–250.
- Wilkoń A., 1979, *O odmianach współczesnej polszczyzny mówionej*, [w:] J. Safarewicz (red.), *Opuscula Polono-Slavica*, Wrocław, s. 405–415.
- Wilkoń A., 1987, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.
- Wilkoń A., 1999, *Język artystyczny. Studia i szkice*, Katowice.
- Witosz B., 2003, *Językowy obraz mężczyzny w najnowszej literaturze polskiej jako kontrapunkt stereotypu kształtowanego przez kulturę masową*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 89–104.
- Wojciechowska A., 2000, *Magdaleny z Kossaków widzenie świata*, Warszawa.
- Wojtak M., 2014, *Styl urzędowy*, [w:] J. Bartmiński (red.), *Współczesny język polski*, Lublin, s. 155–199.
- Wojtczuk K., 1996, *Wariantywne nazwy dziecka o ekspresji pozytywnej i/lub negatywnej w języku familijnym siedlecan*, „Prace Filologiczne” XLI, s. 111–124.
- Wronicz J., 2001, *Pozycja kobiety w kulturze ludowej na podstawie słownictwa gwarowego*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 75–88.

- Wronicz J., 2003, *Pozycja mężczyzny w kulturze ludowej*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman, D. Tubielewicz-Mattsson (red.), *Wizerunki mężczyzny w języku i literaturze polskiej*, Sztokholm, s. 67–76.
- Wronicz J., 2011, *Pozycja kobiety w kulturze ludowej na podstawie słownictwa gwarowego*, [w:] E. Teodorowicz-Hellman (red.), *Kvinnan i polska språket*, Sztokholm, s. 75–88.
- Wróbel Ł., 2017, „Pierwsze początki i wychowanie”. *Osiemnastowieczni szlachecy pamiętnikarze o własnym dzieciństwie*, „Litteraria Copernicana” nr 3(23), s. 23–34.
- Wróblewski P., 1988, *Odmiany stylowe współczesnej polszczyzny. (Próba klasyfikacji)*, „Prace Filologiczne” t. 34, s. 303–316.
- Wyderka B., 2017, *O stylizacji gwarowej dyskusyjnie (na materiale wybranych utworów współczesnej prozy polskiej)*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” LXIV, s. 333–351.
- Zadrożyńska A., 1983, *Homo faber i homo ludens. Etymologiczny szkic o pracy w kulturach tradycyjnej i współczesnej*, Warszawa.
- Zając-Haduch K., 2013, *Obraz kobiety i mężczyzny w XX-wiecznej rosyjskiej prozie wiejskiej: na przykładzie utworów Abramowa, Bielowa, Rasputina i Szukszyna*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. T. Żeberek, prof. UP, Instytut Neofilologii, Wydział Filologiczny, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.
- Zawada A., 1983, *Gra w ludowe*, Warszawa.
- Zborowski J., 1922, *Przezwiska górali powiatu nowotarskiego*, „Lud” XXI, s. 219–226.
- Zdunkiewicz-Jedynak D., 2008, *Wykłady ze stylistyki*, Warszawa.
- Zgółka T., 1992, *Styl potoczny jako narzędzie myślenia potocznego*, [w:] S. Gajda (red.), *Systematyzacja pojęć w stylistyce*, Opole, s. 87–94.
- Ziajka B., 2011, *Językowy obraz rodziny w świetle przerwisk i przydomków wiejskiej wspólnoty kulturowej (na przykładzie wybranych wsi małopolskich)*, [w:] E. Książek, M. Wojtyła-Świerżowska (red.), *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Russologica, IV, Europa Słowian w świetle socio- i etnolingwistyki. Przeszość – teraźniejszość*, Kraków, s. 295–300.
- Ziajka B., 2014, *Językowo-kulturowy obraz świata społeczności wiejskiej utrwalony w przerwiskach i przydomkach (na przykładzie nieoficjalnych antroponimów mieszkańców Zagórza i wsi okolicznych w powiecie chrzanowskim)*, Kraków.
- Ziątek Z., 1976, *Miejsce prozy Stanisława Młodożeńca*, [w:] S. Młodożeniec, *Opowiadania*, Warszawa, s. 7–25.
- Ziątek Z., 2010, *Po raz drugi w dolinie małej wody. Granice świata Stanisława Młodożeńca*, „Anthropos?” nr 14–15, s. 122–130.
- Znaniecki F., 1990, *Współczesne narody*, Warszawa.
- Zowczak M., 2000, *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Wrocław.
- Zowczak M., 2012, *Antropologiczne wymiary kultu maryjnego*, [w:] T. Spychała (red.), *Wizerunek Matki Bożej na ziemi wieluńskiej*, Wieluń, s. 45–54.
- Zyga A., 1997, *Ruch ludowy w Rzeszowskiem w literackich, pamiętnikarskich i dziennikarskich zapisach*, [w:] J. Jachymek, A. Meissner (red.), *Chłopi, naród, kultura*, t. 3, Rzeszów, s. 223–239.
- Żuk G., 2010, *Językowy obraz świata w polskiej lingwistyce przełomu wieków*, [w:] M. Karwatowska, A. Siwiec (red.), *Przeobrażenia w języku i komunikacji medialnej na przełomie XX i XXI wieku*, Chełm, s. 239–257.

WYKAZ NAJWAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

- KSGP K. Nitsch, *Kartoteka Słownika gwar polskich*, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/38169/edition/23875#info>, dostęp: grudzień 2021 r.
- MSGP J. Wronicz (red.), 2010, *Mały słownik gwar polskich*, Kraków.
- SGL J. Kutyla, 2016, *Słownik gwary lasowiackiej Kamienia i okolicy na Rzeszowszczyźnie*, Rzeszów.
- SGO J. Kaś, 2011, *Słownik gwary orawskiej*, t. 1–2, Kraków.
- SGP *Słownik gwar polskich* PAN, 1979–2021, t. 1–10, Kraków.
- SGS A. Cebula, 2018, *Słownik gwary sandomierskiej*, Sandomierz.
- SJPD W. Doroszewski (red.), 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa, <http://doroszewski.pwn.pl>, dostęp: grudzień 2021 r.
- SKar J. Karłowicz, 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- SL S.B. Linde (red.), 1807–1814, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów, <https://szukajwslownikach.uw.edu.pl/slownik-lindego>, dostęp: grudzień 2021 r.
- SLSJ J. Bartmiński (red.), 1980, *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław.
- SSiSL J. Bartmiński (red.), 1996–2021, *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, t. 1–2, Lublin.
- SStp *Słownik staropolski*, 1953–2002, t. 1–11, Kraków.
- SWar J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), 1900–1927, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa, <https://szukajwslownikach.uw.edu.pl/slownik-warszawski>, dostęp: grudzień 2021 r.
- SWG W. Burek, 1976, *Słownik wyrazów gwarowych*, [w:] *Droga przez wieś*, Warszawa, s. 226–237.
- SWil F. Czepeliński i in., *Słownik języka polskiego*, 1861, Wilno, <https://eswil.ijp.pan.pl>, dostęp: grudzień 2021 r.
- USJP S. Dubisz (red.), 2004, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, wersja elektroniczna, Warszawa.
- WSJP P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, <https://wsjp.pl>, dostęp: grudzień 2021 r.
- [B] W. Burek, 1976, *Droga przez wieś*, Warszawa.
- [M] S. Młodożeniec, 1976, *Opowiadania*, Warszawa.
- [P] S. Pięta, 1957, *Młodość Jasia Kunefala*, Warszawa.

Marzena Miśkiewicz studiowała filologię polską na Uniwersytecie Jagiellońskim, w roku 2020 uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych w dyscyplinie językoznawstwo. Pracuje w Instytucie Języka Polskiego PAN, gdzie redaguje hasła do *Wielkiego słownika języka polskiego*. Jej zainteresowania naukowe skupiają się wokół języka i kultury mieszkańców wsi, obejmują studia nad językiem prozy nurtu chłopskiego, dotyczą leksykografii i lingwochronologizacji.

Książka jest obszernym, ambitnym opracowaniem, ukazującym w sposób niezwykle skrupulatny obraz społeczności wiejskiej utrwalaony w wybranych utworach literackich stylizowanych na ludowość. Jednocześnie obraz ten został skonfrontowany ze stereotypowym, językowo-kulturowym obrazem wsi, co niewątpliwie pogłębia i poszerza badany problem [...]. Marzena Miśkiewicz ma dobre „wyczucie” środowiska wiejskiego, zna je i wie, co jest w nim istotne, takie też aspekty wybiera do analizy. Zaletą monografii jest jej wartość poznawcza.

Z recenzji prof. dr hab. Elżbiety Rudnickiej-Firy

Praca mieści się w nurcie lingwistyki antropologiczno-kulturowej (etnolingwistyki) i językoznawstwa strukturalnego. Pozostając w kręgu problemów języka w jego relacji do kultury, doświadczenia społecznego i tożsamości wspólnotowej, autorka wkracza również w sferę artystycznej pisarskiej kreacji i problemów stylizacji. I choć opracowań na temat ludowości w literaturze nie brakuje, to wybór podjętego tematu uważam za ze wszech miar uzasadniony brakiem całościowego takiego opracowania przy jednoczesnym zastosowaniu do rekonstrukcji obrazu wsi metodologii i instrumentarium pojęciowego etnolingwistyki kognitywnej.

Prof. dr hab. Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska (z recenzji doktoratu)

Obszerna praca [...] jest niezwykle wartościowym, interesującym pod względem poznawczym studium językowo-kulturowym, przybliżającym wizerunek wsi polskiej w postaci tekstowego obrazu zawartego w wybranych utworach trzech prozaików [...], dla których Sandomierskie stanowiło małą ojczyznę [...]. Przyczynia się w sposób znaczący do poszerzenia zakresu badań nad językiem pisarzy z wykorzystaniem teorii językowego obrazu świata, teorii pól semantycznych i należy do prac pionierskich w tym zakresie. Może stanowić inspirację do dalszych badań.

Dr hab. Stanisław Cygan, prof. UJK (z recenzji doktoratu)